

משואה

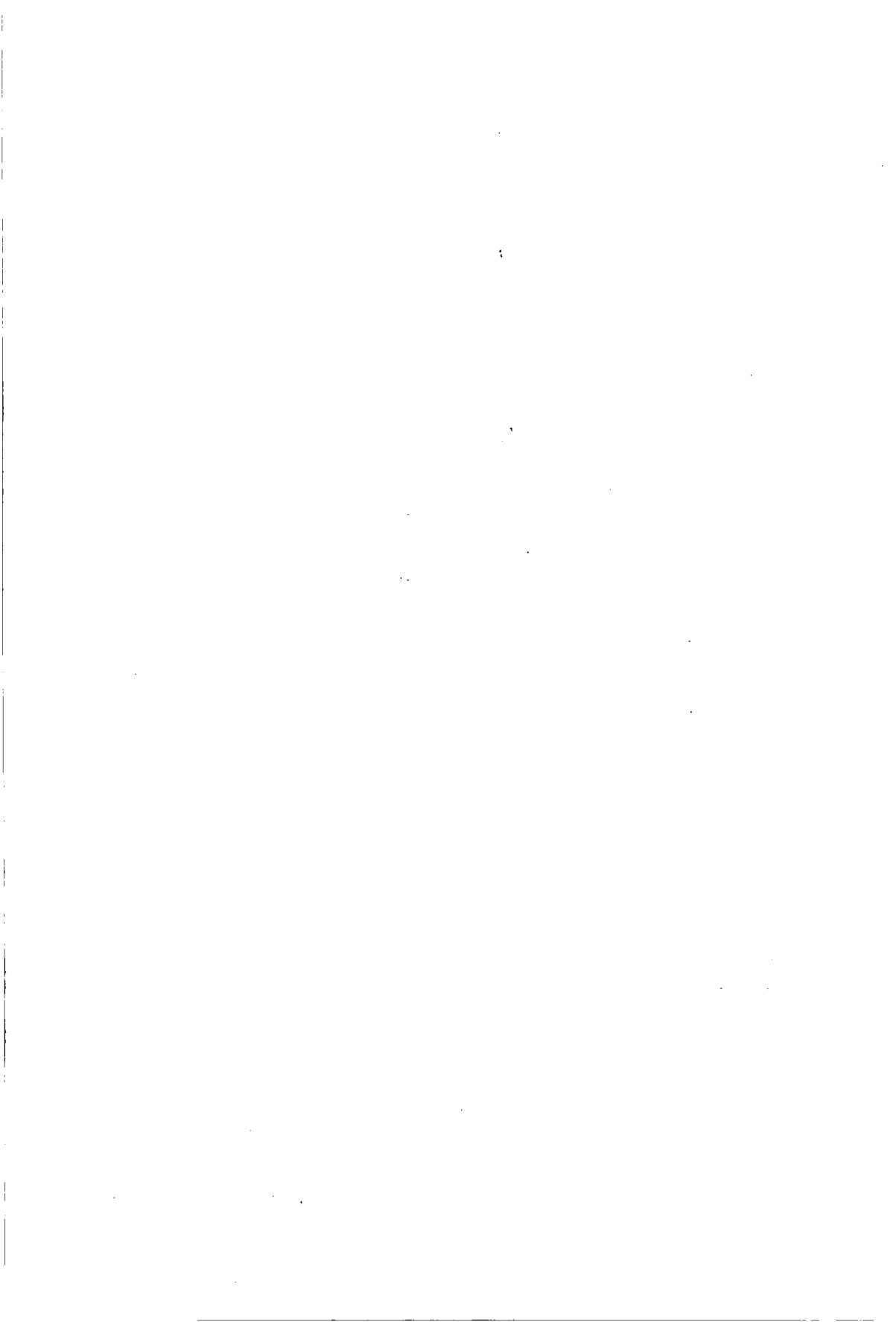
קובץ שנתי

ז

משואה
קובץ שנתי

מ ש ו א ה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך ז'

משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציונית בשואה ובמרי

תל-יזחק — תל-אביב, ניסן תשל"ט — אפריל 1979

העורך : שי מאירי
מזכיר המערכת : מ. וירט
ועדת המערכת : מ. קול, מ. וירט, ש. מאירי
משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוני בשואה ובמרי
קבוץ תל-יצחק, ד.נ. השרון התיכון.
תל-אביב, רחוב המלך ג'ורג' 48.
כל הזכויות שמורות
הדפסה : יצחק מרפט
נדפס בדפוס הפועל המזרחי, רח' הרצל 78, ת"א.

ה ת ו כ ן

בשער

7 נוכח אירועי התקופה משה קול

עיון ודיון

15 לבעזת לימוד השואה גדעון האוזנר
20 שארית הפליטה — קוי ייחוד ד"ר דוד שערי
45 על האדם בשואה יחיעם ויץ

בימי שואה ומרד

53 על החסמים בין הפולנים והיהודים בתקופת המלחמה והשואה ד"ר יוסף קרמיש
המתנת הציונית בליטא בימי שלטון הסובייטים ד"ר דב לוין
99 (חלק ב')

במלחמה ולאחריה

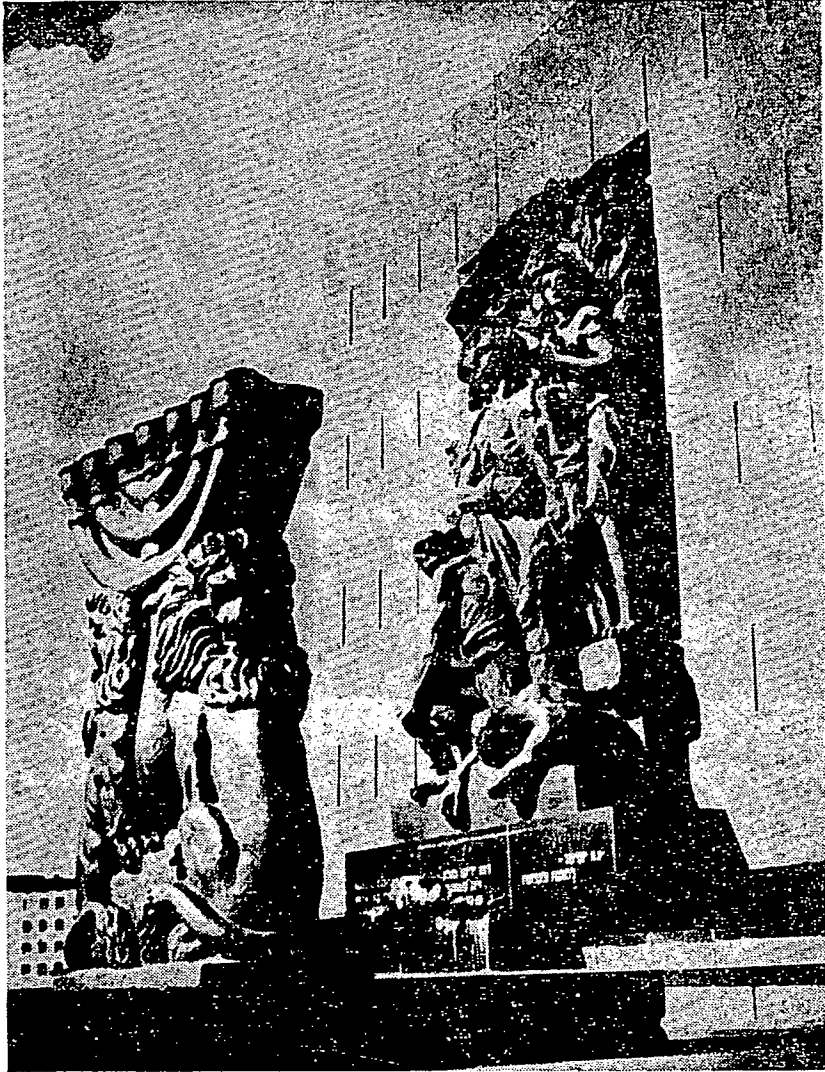
125 הבריחה הגדולה מפולין יוחנן כהן
158 יזמנה של אניית המעפילים „כנסת ישראל” יצחק ארצי
185 בחזרה לעמק הבכא ד"ר משה בייסקי
189 על אדמת פולין מיכאל יצחקי

מספרות השואה

193 „שירת הנעורים של דוד שלם” אלכסנדר שפיגלבלט
195 מכתב לנכדי אלכסנדר דונט
202 מתול האימה דולי קוף — פרידלר

דמויות

211 על ארקה שץ ז"ל אהרון מזיא
216 צבי (ג'ורי) אורוס ז"ל יהודה תלמי
220 המשתתפים

על חורבות הגיטו
אנדרטה לזכר גבורי גיטו וארשה
מאת הפסל נתן רפופורט

נוכח אירועי התקופה

א

ב-9 בנובמבר 1938 התרחשו בגרמניה הנאצית אימי "ליל הבדולח" — הפוגרום הגדול על יהודי גרמניה, בו התעללו הנאצים באלפי יהודים, שרפו את בתי הכנסת, ושדדו חנויות ובתים. זה היה לאהר שהצעיר היהודי הרשל גרינשפן ירה ביועץ השגרירות הגרמנית בפאריס פון ראט והרגו, כנקמה על התעללות בבני משפחתו שגורשו מגבול גרמניה-פולין ונעזבו שם בתנאים נוראים. 10 חודשים לאחר אותו יום מר ונמהר — שבישר את ראשית מעשי הזועה הנאציים כנגד העם היהודי — ב-1 לספטמבר 1939, פלשו צבאות גרמניה לפולין וכתגובה על כך הכריזו בריטניה וצרפת מלחמה על גרמניה, ובכך החלה מלחמת העולם השנייה. ליל הבדולח ארע לאחר הסכם מינכן שנחתם ב-29.9.38, לפיו הפקירו ראשי ממשלות בריטניה הגדולה, צרפת ואיטליה את צ'כוסלובקיה וקבעו את גורלה, אף מבלי לשתפה בדיוני ברלין ותוך מעילה מוחלטת באמונה ובברית החתומה ביניהן. מאז התגלגלו המאורעות בדרמטיות מסחררת: ב-1 באוקטובר נכנס הצבא הגרמני לחבל הסודטים אשר בצ'כוסלובקיה השתלט על כל מבצרי הגבול; ההונגרים קרעו את דרום צ'כוסלובקיה וסיפחוהו לארצם ופולין ניסתה אף היא לחטוף נתח מן הביזה ונסלה לעצמה את חבל שטטין וכך בא — ב-15 במרץ 1939 — הקץ על מדינת צ'כוסלובקיה; בחודש מאי 1939 הציעה ברית המועצות לפולין לחתום עמה על חוזה לעזרה הדדית, אך כאשר פולין סרבה, הגיע למוסקבה, ב-23.8.39, שר החוץ הגרמני פון ריבנטרוב וחתם על ההסכם הנודע של אי-התקפה בין ברית המועצות וגרמניה, ועל חלוקת מזרח אירופה לשטחי השפעה בין ברית המועצות לגרמניה, הסכם שאיפשר להיטלר לתקוף את פולין. מתוך תקוה כי גם הפעם לא תגבנה מדינות המערב על מעשיו פלש היטלר ב-1 בספטמבר לפולין, אולם בזאת הוא טעה, וההתקפה על פולין הפכה לראשיתה של מלחמת העולם השנייה.

כיום, כאשר אנו סוקרים את ההתרחשויות שארעו לפני 40 שנה רשאים אנו לשאול את עצמנו האם העם היהודי והתנועה הציונית אכן חשו בחומרת

ההתפתחויות ההיסטוריות, והאם עשו הכל כדי להפיק לקח ולהסיק את המסקנות הדרושות? האמנם ראו את הסכנות החמורות הנשקפות מההשתלטות הנאצית על אירופה? שנה לפני הסכם מינכן, בקיץ 1937, קיימנו בקונגרס הציוני בציריך את היכוח ההיסטורי על הדין וחשבון של ועדת פיל הבריטית, שהציעה את הקמתה של מדינה יהודית בחלק של ארץ ישראל. ד"ר חיים וייצמן, נשיא ההסתדרות הציונית, שהעיד בפני ועדת פיל, טען באומץ לב כי נשקפת סכנה חמורה ל-6 מיליון יהודים. היתה זאת חזות היסטורית קשה ואכזרית שהתאמתה, לדאבון כולנו, במלחמת העולם השנייה. יש לזכור ולהדגיש כי לא דחינו את התוכנית להקמת מדינה יהודית בחלקה של ארץ ישראל. הממשלה הבריטית היא שנסוגה מהתכנית, עקב מדיניות הפיוס שלה כלפי הערבים. הקונגרס הציוני האציל להנהלה הציונית את הסמכות לנהל משא ומתן עם ממשלת בריטניה על תכנית החלוקה, תוך דרישה שעליה להביא את תוצאות המו"מ בפני קונגרס ציוני מיוחד. הצירים שתמכו בתכנית הקמתה של מדינה יהודית בחלקה של ארץ ישראל הסתמכו בהנמקתם על הסכנות האורבות לעמנו באירופה ועל החובה להחיש את הקמתה של הריבונות היהודית אף בחלק של ארץ ישראל, בכדי לאפשר עליה גדולה ובמהירות המכסימלית. חלק ניכר מבין צירי הקונגרס התנגד באופן מוחלט לתכנית החלוקה בנימוק כי זו תקצץ משטחו של הבית הלאומי היהודי, ואילו חלק חשוב אחר חרד היה שמא יעשה עיצוץ בשטח הבית הלאומי היהודי מבלי שתיכון כלל הריבונות היהודית. לאחר דיון ארוך וסוער הוחלט על פשרה בין תומכי החלוקה לבין החוששים שמא ממשלת מנדט תקצץ בזכויותינו ותיסוג אח"כ מרעיון הקמת המדינה היהודית אף בחלק מן הארץ, לפיה ניתן יפוי-יכוח להנהלה לנהל המשא ומתן על בסיס תכניתה של ועדת פיל.

לאחר מכן התברר שהממשלה הבריטית אכן נסוגה מהצעת ועדת פיל ובאמצעות ועדות נוספות שהציעו קיצוצים מפליגים עוד יותר בעליה, ברכישת קרקעות על ידי יהודים ובזכות ההתיישבות — הביאה את התכנית לידי אבסורד; או הוחזר לחלוטין שאין כלל בכוונתם להעניק לנו ריבונות כל שהיא. היתה זאת, כאמור, מדיניות הפיוס של ממשלת צ'מברלין, שהביאה לחורבן צ'כוסלובקיה ואשר גרמה עוד קודם לכן לסיפוח אוסטריה לגרמניה. — מדיניות שלא הביאה לשלום, אלא לחורבן מדינות, למותם של עשרות מיליוני אנשים, ולאבדן 6 מיליון מבני עמנו, אשר הושמדו באופן אכזרי על ידי הנאצים ועוזריהם.

בחדש אוגוסט 1939, בקונגרס הציוני בז'נבה, ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה, עמדנו עדיין בויכוח פנימי עם שוללי עליה ב' בשאלה האם עליית העפלה מותרת היא או לא והאם עלינו להמשיך בה או להפסיקה? היה זה לאחר עלייתם של אלפי יהודים לארץ באוניות מעפילים, פעולה אשר הודות לה ניצלו מהשמדה, שהרי אילו נשארו באירופה היה גורלם נחרץ לשבט. מאידך, בעזרת ההעפלה חיזקנו את הישוב העברי בארץ על ידי תוספת אנשים, צעירים ברובם, אשר השתתפו בכוח המגן שלנו ובמלחמת הקוממיות. כיום רשאים אנו לומר לעצמנו, ללא צל של ספק, שאילו היתה לנו מדינה — ולוא גם קטנה מאד — לפני ובמשך מלחמת העולם ה-2 — היינו יכולים להציל בודאי מאות אלפי יהודים, על ידי עליית הצלה רבתי לחוף מבטחים.

עם סיום מלחמת העולם השנייה כאשר לא היתה לנו עדיין ריבונות מדינית, נאבקנו נגד מדיניות המעל של הספר הלבן שממשלת בריטניה של אטלי ובווין המשיכה בה למרות מה שקרה לעם היהודי באירופה, ובזאת הוכחנו כי כוחנו עמנו והחלטתנו נחושה שלא להשלים עם סגירת שערי ארצנו בפני יהודים. אמנם, אלפי מעפילים יהודים נכלאו או במחנות קפריסין, לשם הובאו על ידי אוניות מלחמה בריטיות שצדום בקרבת חופי הארץ, אך מלחמת המעפילים על זכותם להגיע למולדת הפכה לכוח אדיר ולגורם מכריע במאבק לעצמאותנו.

ב

היחסים בינינו לבין גרמניה, מעסיקות את כולנו הן עקב יחסי העבר הרוויים מטען טרגי והן בשל משקלם הרב בימינו והבעיות הנכרכות בעקבותיהן. באותן השנים שלפני מלחמת העולם השנייה הייתי נוסע לעתים דרך גרמניה הנאצית בדרכי מוארשה לבירות המערב, לישיבות הועד הפועל הציוני בלונדון וועידות ציוניות אחרות (כגון: של קרן היסוד באנטוורפן) וישיבות הקונפדרציה העולמית של הציונים הכלליים בלונדון, לקונגרסים ציוניים ולבקורים בסניפי תנועתנו במערב אירופה. במסעות אלה הייתי מגיע בראשונה למרכז התנועה בוארשה, מבקר בפינסק עיר מולדתי אצל הורי, ופונה אחר כך מערבה ליעדים אליהם נשלחתי מהארץ. בעברי את גרמניה הנאצית ראיתי לנגד עיני את השכרון בו היו נתונים בני העם הגרמני וברכבת היו רבים מציעים לי לעיין "בנאום הנפלא" של הפירר בקונגרס ההמוני בנירנברג או במקום אחר. נסעתי בדרך כן ברייטפילשטינאי שהגרמנים כבדו אותו, ובנידון זה לא התעוררו כל בעיות. אולם הרהרתי בשאלה: לאן זה יוביל?... בקונגרסים ציונים, במושבי הועד הפועל ובישיבות הקונפדרציה היינו נפגשים עם חברינו לדעה מקרב ציוני גרמניה. הרגשנו במצוקתם ושמענו מפיהם על המתרחש במשטר הנאצי המתקלט ביהודים, אולם איש לא תאר לעצמו שמשטר אימים זה אמנם יבצע השמדת עם ויגשים את הכתוב בספרו של היטלר "מיין קאמפף" בצורה כה ברוטאלית. רק אחרי הסכם מינכן וליל הבדולח גברו חששותינו יותר ויותר. האנטישמיות גברה אז בכל ארצות אירופה כי הנאצים הוינו אותה בתעמולה ובכסף.

לאחר תקופת השואה, ב-1946, כאשר ססתי לוארשה בשליחות הישוב, באירון צבאי מפאריז, ובדרך ביקרנו בברלין ההרוסה, ראיתי לנגד עיני עם גרמני מדוכא ומושפל המלקק את פצעיו. לא סבלתי את סיפורי הגרמנים על כך שהם לא ידעו על תאי הגזים ולא שמעו את אשר התרחש במחנות ההשמדה והעיניים. שמחתי לאידם של הגרמנים המנוצחים שנראו אוספים בדלי סיגריות ברחובות, המחנפים לכל מי שבא מארץ מנצחה, ומנסים לשכנעו כי עשו הכל כדי להציל יהודים... באותן שנים ראשונות אחרי המלחמה הנוראה, ראיתי גרמנים שבאו לכינוסים בינלאומיים של קהילות ילדים בהם השתתפתי הם חוששים לגשת אלי שמא לא אסכים לדבר עמם או ללחוץ את ידם, ולכן ביקשו לברר, באמצעות צירים אחרים, האם לא אדחה את היד שיושיטו לי. הם הרגישו באשמה וידעו מה עוללו לעם היהודי.

היה זה מנהיגה של גרמניה אחרי המלחמה, קונרד אדנאואר, שבאומץ לב

בלתי רגיל אמר לעמו שמחובתו לשאת באשמת החטאים, להודות בהם ולהסיק את המסקנות הנדרשות מכך. הוא דיבר אל עמו בגלוי לב, בידעו שאם גרמניה רוצה לחזור למשפחת העמים עליה לקבל על עצמה את האחריות לכל אשר עולל העם הגרמני ליהודים ואת עול העזרה בשיקומם של מאות אלפי היהודים שנותרו בחיים, ולשלם פצויים מרצון לעם היהודי ולמדינתו שקמה לתחיה אחרי זוועות המלחמה. אדנאואר ידע שחתימתנו על הסכם השילומים אינו מהווה מצדנו כפרה על דם המיליונים שנשפך, וכי לא הבטחנו לשכוח את הזוועות. להיפך, אמרנו כי לא נשכח ותמיד נדרוש מהעם הגרמני, מגרמניה החדשה, יחס מיוחד אל מדינת ישראל והעם היהודי, כי בשל גרמניה נכרת מתוכנו שלישי מן העם, אשר יכול היה לתרום כה רבות לבניינה, הגנתה ופיתוחה של ישראל. מנהיגי גרמניה שבאו לשלטון אחרי תקופת אדנאואר המשיכו גם הם ללכת בדרכו, ופעלו בכדי להוכיח לעולם ולנו שאין הם מתכחשים לעובדות ההיסטוריות המחרידות של העבר. הם קיימו נאמנה את הסכם השילומים לגבי היהודים קרבנות הנאציון וכלפי ישראל וכן עזרו לנו להתמודד עם בעיותינו בתוך הקהילה האירופית שהוקמה לאחר מלחמת העולם השנייה, ובה ממלאת גרמניה תפקיד מרכזי. כריעת וילי ברנדט, ראש ממשלת גרמניה, בפני פסל גבורי גיטו וארשה, הוא סמל להכרתם והודאתם של מנהיגי גרמניה במעשים שעוללו ליהודים. בטרם שהוקרן בגרמניה הסרט "שואה" אמרו הנשיא שייל הקנצלר שמידט כי כל גרמני חייב לצפות בו, כדי לדעת את האמת על מלחמת העולם השנייה.

לפני שנתיים. ביקרתי בגרמניה כאורח המפלגה הליברלית (פ.ד.פ.), שם נשאתי את ברכתי בוועידת מיינץ, ובין היתר אמרתי לחברי הליברלים שלא היה זה קל עבורי לבוא לגרמניה. בזמן ביקור קודם שערכתי בגרמניה, בכנס הנהגת האי-נטרנאציונל הליברלי בטירה ע"י פראנקפורט, הסברתי לוולטר שייל — שהיה אז מנהיגה של המפלגה הליברלית (בטרם שנבחר לנשיא גרמניה) — את המניעים הנפשיים שלי לבקר בגרמניה. אמרתי "באתי לישיבה, לוועידה, אולם לא לביקור. משפחתי הושמדה ע"י הנאצים הגרמנים בפניסק ואינני יכול לבקר כאן בלב קל". שייל הבין לרוחי. כאשר באתי מאוחר יותר לבון ולמיינץ לוועידת מפלגתם הסברתי להאנס דיטריך גנשר, ראש הליברלים. אז וכיום, שזהו ביקור ראשון שלי בוועידתם וכי באתי מתוך תקוה שאמצא גרמניה חדשה שלא שכחה את אשר עשו לנו בני העם הגרמני בימי המלחמה, ומתוך אמונה ששני העמים רוצים לבנות יחסים חדשים בעולם של ימינו. הליברלים הגרמנים העריכו את גלוי הלב שלי בהצגת הבעיות שבנינו. אחדים מהם ביקרו עוד קודם לכן ב"משואה" ובמדרשה הליברלית ע"ש ד"ר י. פורדר בקיבוץ תל-יצחק, ונהירה להם עבודתנו בהוראת נושא השואה לדור הצעיר.

לפי דיווחי הטלביזיה והעתונות בגרמניה המערבית זכה הסרט "שואה" להשפעה עצומה על העם הגרמני. כ-20 מיליון גרמנים חזו בסרט ומספרם עלה מערב לערב הגיע לשיאו בערב הרביעי. הטלפונים של הטלביזיה הוצפו באלפי שאלות של צופים נרגשים, ומעטים היו, באופן יחסי, המאיימים או המבקרים והשוללים את הסרט. סרטים דוקומנטריים רבים על מה שהתחולל במלחמת העולם השנייה הוקרנו בגרמניה במשך השנים, ורק עתה בעקבות הסרט "שואה" התעוררה תדהמה ובושה, כאב וצער אצל מיליונים מבני העם הגרמני. המשפטים שהתקיימו נגד הפושעים הנאצים והדיווח עליהם בעתונות, הספרים שופעי

דיווחים על הוועות. שהתפרסמו במשך השנים, לא הביאו למתח ולתדהמה כפי שהשיג זאת הסרט "שואה", שתאר את גורלה של משפחה יהודית אחת ואת הדהומניזציה של הרוצחים הגרמנים. בסרט צפו גם בגרמניה המזרחית ועתה הוא יוקרן גם בטלביזיה האוסטרית הדנית. צופי הטלביזיה בדנמרק הם שתבעו מהטלביזיה שלהם להקרין את הסרט, ויש להניח שגם במדינות אחרות יחזור חזיון זה של רצון לראות את הסרט הזה. אולם אותנו מטרידה העובדה, האם אמנם לא ידעו או שמא לא רצו הגרמנים לדעת את האמת על הוועות שעשו ביהודים? אולי רבים מהם לא רצו לגרום לריב במשפחות, כאשר הצעירים מבקשים מהוריהם לדעת מה עשו ואיפה היו במלחמת העולם השנייה, והאם לא ידעו ולא נטלו חלק במעשים נוראים אלה? ברור כי היתה שאיפה לטשטש את העבר. עתה אחרי הקרנת הסרט "שואה" (שאוּלִי יוקרן בשנית לפי דרישות הצופים) לא יוכל עוד איש להישאר אדיש לעבר המחריד ולאמר שלא ידע. הבה נקח שסרט זה ישפיע גם על ההצבעה בבונדסטאג בדבר חוק ההתיישנות על פשעי הנאצים. עתה אולי ייעלם הטיעון הטפל וחסר היסוד שההצבעה על חוק זה היא עניין מצפוני של כל חבר בבונדסטאג.

עם כתיבת דברים אלה מצפים אנו שהבונדסטאג הגרמני ידחה את חוק ההתיישנות. פנינו בנידון זה גם לחברינו הליברלים הגרמנים והסברנו שאנו הליברלים חייבים להיות רגישים ביותר לבעיות אנושיות ואין אנו מסוגלים להעלות על דעתנו שצירים ליברלים בבונדסטאג יצביעו בעד ביצוע חוק ההתיישנות. הסברנו ואמרנו כי על פשעי הנאצים אין ולא יכולה להיות התיישנות.

המעמד לציון 40 שנה ל"ליל הבדולח", שנערך לא מכבר בגרמניה, היה חשוב ומרשים מאד. כל מנהיגי גרמניה של ימינו באו לבית הכנסת לזכור ולספור את אשר ארע באותו לילה ובפני כולם השאלה: "כיצד זה יכול היה לקרות?" דברי ד"ר נחום גולדמן באותו מעמד הותירו רושם רב על כל הנוכחים. נשיא גרמניה וולטר שייל אמר לאחרונה מספר פעמים לבני עמו שעליהם לזכור את אשר עוללו ליהודים. דברים אלה נאמרו במגמה להיאבק בגידול התנועה הניאורי-נאצית בגרמניה ובעולם. שייל פנה בעיקר לדור הצעיר בגרמניה, ותבע מהם שילמדו את לקח הימים ההם. מנהיגי גרמניה יודעים את הסכנה הנשקפת לעמם ולמדינתם מתנועה ניאורי-נאצית. עתה מנסים אפילו פרופיסורים בארצות שונות להוכיח שההשמדה היא המצאה יהודית וכי לא היתה כלל... התנועה הניאורי-נאצית ואנשי הטירור של "באדר מיינהוף" השמאלניים, מהווים סכנה לחברה הדימוקרטית של ימינו. עתה, במלאת 40 שנה ל"ליל הבדולח" ולמלחמת העולם השנייה, שומה עלינו להגביר — בגרמניה ובעולם כולו — את התקפתנו נגד התנועה הניאורי-נאצית ולהפריך את שקריה. כיום הם קבוצה קטנה, אולם אנו זוכרים כי גם הנאצים החלו בשעתו כקבוצה פראית וקטנה. גרמניה של היום היא דימוקרטית מערבית לכל דבר והיא עומדת לצידנו, בה בשעה שמדינות אחרות במערב אירופה מגלות פחות הבנה לבעיותיה של ישראל. על מנהיגי גרמניה עצמם להגביר את ההסברה האנטי-נאצית, ומחובתם ללמד את הדור הצעיר את תולדות מלחמת העולם ה-2. אין כיום מדינה בשלטון נאצי, אולם גרעינים נאציים מצויים במדינות רבות, וכספים רבים (בעיקר ממקורות מדינות הנפט) עומדים לרשותם ובאמצעותם הם זוכים להפצת תעמולה אנטי-ישראלית.

ואנטי יהודית, בכלי התקשורת בארצות שונות. הארגונים היהודיים העולמיים — אל ישקטו! עליהם לגלות עירנות ולהגיב בתוקף כנגד תעמולה זוועתית זו. הבא ננצל את המועד של 40 שנה למלחמת העולם השנייה, על האסונות שהביאה על עמים ומדינות, כדי להעמיק את תודעת השואה בעולם ובעמנו. העולם עוד לא התרפא עדיין כליל מהאסונות שהביאה עליו המלחמה העולמית וההשתוללות הנאצית והשלכותיה ניכרות בגלויי האכזריות העולמית בימינו. האדישות לגורל עמים היא תוצאה ישירה של קהות החושים בחברה הבינלאומית שגררה אחריה עוול וחורבן. עלינו להטריד את מנוחתו של העולם ולא להרפות ממאבקנו לצדק אנושי ולהגינות ביחסים שבין לאום ללאום.

ג

עתה במלאת 40 שנה לליל הברדלח ולהתהלת מלחמת העולם השנייה, כאשר אנו עושים את חשבון עולמנו ראוי שנוכור כי בחלוף 9 שנים מ"ליל הברדלח" 8-9 שנים לאחר פרוץ מלחמת העולם הוקמה מדינה יהודית. ב-29 בנובמבר 1947 הכירה עצרת האומות המאוחדות בזכותנו למדינה יהודית בחלק של ארץ ישראל, אולם ארגון האומות המאוחדות לא הקים את המדינה ואף לא עזר לנו בהקמתה. מיד לאחר שהכרזנו על לידתה של המדינה שלנו, פלשו מדינות ערב לארץ ישראל כדי למנוע את הקמתה וערביי ארץ ישראל לחמו בנו החל מיום הכרזתה של עצרת האו"ם — אך למרות היותנו מבודדים ומעטים נצחנו במלחמה זו, מלחמת הקוממיות.

אולם אל לנו לשכוח כי החלטת עצרת האומות היתה בה משמעות היסטורית, באשר בגינה הוקמה מדינת ישראל לפי משפט העמים, ומיד לאחר נצחוננו ההלו מדינות העולם להכיר בעובדת קיומה וקשרו עימה יחסים דיפלומטיים. לאחר מלחמת העולם הראשונה הונח הבסיס — על יסוד הכרזת בלפור והמנדט הבריטי — לבית לאומי יהודי בארץ ישראל, ואחרי מלחמת העולם השנייה הונחו הנדבכים לבנין המדינה היהודית. זה קרה לאחר שרובה של יהדות אירופה הושמדה, אולם באותה עת מיהרו מאות אלפי יהודים משארית-הפליטה באירופה ומאות אלפים מארצות-ערב לעלות ארצה. עתה ניתן לקבוע שהמדיניות בה נקטנו באותם הימים היתה רבת-חכמה והתבססה על ראיית הנולד, כי לא שקענו בחישובים של יכולת קליטה, ולמרות האפשרויות הכלכליות הזעומות העלינו את כל היהודים אשר חפצו ויכלו לבוא אלינו; יש לציין תוך הדגשה מיוחדת שהודות להסכמתנו לפשרה טריטוריאלית ולמדינה בחלק מארץ ישראל — זכינו להכרת העולם בעצמאותנו.

כיום, כאשר בפעם הראשונה מאז הקמת המדינה אנו מנהלים משא ומתן לשלום, עת ניצבות לפנינו בעיות רבות וקשות, מסתבר כי בחלקן דומות הן לאלו שעמדנו נכחם גם בימים שלפני מלחמת העולם, כי הנה גם כיום הולך ומתבהר לעין כל כי את השלום אפשר להשיג רק על ידי פשרות מרחיקות לכת בינינו לבין שכנינו. כזכור, היינו מוכנים לפשרה טריטוריאלית ב-1937 ולוא היתה קמה אז המדינה היינו יכולים להציל אז חלק ניכר מיהדות אירופה. אך היא לא קמה, כאמור, שלא באשמתנו. ב-1947 הסכמנו לפשרה בדבר-שטחה של

המדינה, בה זכינו ב-1948, וכך יכולים אנו לזכות גם בשלום אם נהיה נכונים לפשרות שתבטחנה לנו ביטחון ובסיס להתפתחות. העולם בימינו הוא אכזרי עוד יותר מבעבר, גורלם של עמים קטנים נתון בסכנה, ואדישותו של העולם הנוצרי לטרגדיה של אחיהם. בלבנון מצביעה על התופעה באופן הבולט ביותר, ולא זה בלבד אלא שעולם זה מתרעם עלינו עקב העזרה שאנו מושיטים לנוצרים... הציניות והאינטרסים הקרים הם הקובעים במדיניות העולמית. אוניות הפליטים הווייטנאמים המסתובבות בימים באין מושיע הן המסמלות את העולם של זמננו. האיזור שלנו רחוק מרגיעה והוא תוסס ורווי במתחים נוגדים זה לזה ואי-לכך אין יציבות במשטרים של מדינות האיזור. גל של לאומנות דתית חשוכה עובר עתה על אירן, טורקיה ומדינות רבות באפריקה ואסיה. אל ניתן לכוהות דומים לגדול אצלנו, ואל נזין אותם באידיאולוגיות העומדות בניגוד מחלט לרוח היהדות, לאנושיות נאורה ופלורליזם דתי וחברתי הקיים ברחבי העולם היהודי, אך עדיין לא ניתן לקיימו בישראל.

ד

בסקרנו היום את אשר היה לפני 40 שנה וכאשר שואלים אנו את עצמנו האם מאז הצהרת בלפור, מאז גמר מלחמת העולם הראשונה ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה, עשינו הכל כדי שהישוב היהודי יהיה גדול יותר, שוב מהדהדת באזנינו קריאתו של חיים וייצמן "עם ישראל אייכה"? גם היום אנו יכולים להפנות קריאה זו אל העם היהודי, כי הנה קיימת כבר מדינת יהודים — שקמה אחרי 2000 שנות גלות, אחרי שהושמדו 6 מיליון מאחינו ואחרי שנצחנו כאן ב-4 מלחמות — מדינה שהוקמה כדי להבטיח את קיומנו ועתידנו, העם היהודי אינו ממהר לבוא אלינו, ואינו מאמץ כל כוחו לבצר את מדינתו, ולהאדירה. ישובים יהודים הנתונים בסכנה ופוקדים אותה זעזועים חמורים מחפשים להם ישועה בארצות אחרות ולא בציון. ממשלה ישראל לא הוכיחה, לצערנו, יכולת ותבונה מספקת בטיפול בנושאים אלה וההרגשה בעם היא קשה; הבעיות הגדולות של ישראל העם בתפוצות מצד אחד, ושל ישראל עצמה פנימה אינן זוכות לדיון ממצה ולתכניות בנות השראה; אין חיי רוח בישראל כפי שאנו ראוים להם; מימסדים רבים מדי שולטים בנו וקיים מאבק שלטוני מיותר, אולם אין מאבקים רוחניים; הדת הפכה למכשיר שלטוני קיצוני במקום שתאציל מתוכנה הרוחני המוסרי. כדי שנשכיל להתגבר על המכשולים העצומים ולמען שנצליח במשימה הגורלית שהוטלה על דורנו עלינו לשמש דוגמא לאחרים ולהיות יותר טובים, יותר הגונים ואנושיים ולהתרחק מקנאות וקיצוניות מכל סוג, אם במישור הדתי או בנושא הלאומי. בתקופה בה זכינו לעצמאות מדינית, אל נעשה שוב משגים שנצטער עליהם בעתיד. השלום חיוני לנו למען שנשתית את המדינה על יסודות איתנים ונבנה אותה באורח טוב יותר, ולמען שנקים גשר איתן בינינו לבין יהודי העולם ונשפר יחסינו עם הארצות השכנות ועם אזרחי המדינה הערבים. מתפקידנו להבריא את המדינה מבפנים, במוכן החברתי, הכלכלי המוסרי. עלינו להתוות יחסים מסוג שונה עם יהדות התפוצות, תוך דאגה מירבית לגידול מספרנו בארץ, כי כיום אין בכוהה של ישראל למשוך אליה יהודים רבים. רק

כאשר נתמסר לבעיותינו הפנימיות, כאשר נחזיר לביתנו את האידיאליזם הציוני ואת הלהט החלוצי — אז נגביר כוח ונלמד לקרב יהודים רבים ובעיקר את הדור הצעיר לעליה ולבניית עתידם בארץ.

מדינת ישראל קמה כדי להבטיח את קיומו של העם היהודי ואת עצמאותנו המדינית לדורי דורות ולשם כך עלינו לעשות את כל אשר לאל ידינו לביצוע השליחות הזו, ומחובתנו להפנות את מלוא משאביה ואונה של האומה ושל המדינה ליישום המטרה הנעלה. נזכור את הלקח ההיסטורי הקשה של עברנו הקרוב, על פיו ולאור החזון הציוני נבנה את עתידנו.

ינואר 1979

הורבות וארשה

לבעיות לימוד השואה

מדי פעם בפעם אנו שומעים מפי חיילים המבקרים ב"יד ושם" עם יחידותיהם את הטרוניה. "מדוע לא סיפרו לנו את כל זה בבית הספר?"
 טענה זו נכונה בדאי בחלקה בלבד. אין להעלות על הדעת כי בוגר בית ספר תיכון או גם מי שסיים רק עשר שנות לימוד, לא שמע מפי מוריו דבר על השואה. אף אם הנושא טרם הפך אצלנו להוראת חובה כוללת, כפי שכבר קיים במקומות אחדים בחו"ל, כגון בבתי הספר הכלליים בניו-יורק ובפילדלפיה, הרי אין ספק כי לפחות בקרבת כ"ז בניסן, הוא יום זכרון השואה והגבורה, דובר עם התלמידים מדי פעם על נושא זה, לפחות לשם הקניית רקע לאירוע יום הזכרון מדי שנה.

אך טענתם של התלמידים מוכיחה, ללא ספק, כי הטיפול בנושא זה בבתי הספר הוא לקוי וכי החומר הוגש כך שלא השאיר רושם על התלמידים ולא קרב אותם למכלול בעיות השואה. המורה לא מצא דרך ללבו ולתדעו של התלמיד ולא עמד על הפוטנציאל החינוכי העצום, אנושי והלאומי, הניתן למיצוי בנושא זה, אם אכן יודעים כיצד לעסוק בו. אצל אחדים מן המורים קיימת אפילו רתיעה מפני הירידה לעמק הבכא של השואה. הם לא למדו את הנושא בסמינריונים ובקורסים להוראה, ומכיון שתכנית הלימודים הרשמית אינה תובעת מהם להידרש לכך, הם לעתים נמנעים מטיפול שיטתי וקבוע בחומר זה. כאשר הייתי עושה נפשות בין המפקחים, המנהלים והמורים, למען שבתי ספר ינציחו קהילות שחרבו בשואה (לפיו ביה"ס מסוים מקבל על עצמו להנציח את זכרה של אחת הקהילות שחרבו) הייתי נתקל לא פעם בשאלה: "לשם מה בכלל לעסוק בכך?" "האם זה יוסיף כוח לנוער ויחזקו?" ודרוש היה מאמץ של שכנוע כדי להתגבר על רתיעה זו, אך לאחר שהמורים שוכנעו הם הצטרפו למפעל החינוכי שזכה להצלחה רבה.

הוראת נושא השואה בבתי הספר היא חשובה והכרחית — וזאת מכמה סיבות. ראשית — אין העם היהודי בורח מהעבר, גם אם היה זה עבר קשה ומדכא. שנית — מפני שאין מנוס מכך ושלישית — מפני שההתעלמות יוצרת בעיות חינוכיות חמורות. היהדות ידעה תמיד להפיק לקחים של חיים ותקומה

גם מפרקי חורבן. אחרי תשעה באב באה שבת נחמו. גם קריאת קינות איכה נגמרת בפסוק הנחמה של: "השיבנו ה' אליך ונשובה". אם העבר הרחוק כן — העבר הקרוב על אחת כמה וכמה. בדורנו אין מנוס מהשוואה המרחפת על פני אופק חיינו מן הטעם הפשוט שהיא התרחשה במאה העשרים. הדחוקה יצרה קומפלקסים וגרמה לקרע נפשי.

הנוער היהודי בארץ היסס זמן רב ונמנע מלהתעמק בנושא השואה מפני שראה בה טעם לפגם. הלך המחשבה היה בערך כזה: היינו בארץ רק כ-600,000 יהודים בפרוץ מלחמת העצמאות; הצלחנו להתגבר על חמישה צבאות ערב, והדפנו אותם. באירופה הכבושה היו יהודים יותר מפי עשרה, איך זה קרה ששישה מיליונים הובלו לטבח? שמא מפני שהיו מוגי לב? בהיעדר תשובה נכונה לשאלה ישירה זו מן ההכרח שברבות הימים ייווצר קרע בין הדור הצעיר לבין דור השואה.

בעת משפט אייכמן ניתנה תשובה לשאלה זו ולרבות אחרות. במתכוון הבאתי ראיות על גורלם של צעירים יהודים: כיצד הלם בהם האסון, כיצד עמדו במערכה על החיים, כיצד הופעלו נגדם טירור אימים משתק תוך פתויי כוב של הצלה אפשרית, כיצד הופקרו על ידי העולם כולו. בני הנוער בארץ שהאזינו לעדור יות על גורלם של משה'לה ושלמה'לה במלתעות השואה, לא התקשו לזהות עצמם עמהם. יתרה מזו: הם הבינו כי אילו התחלפו היוצרות, אילו משה'לה ושלמה'לה אלה היו בארץ היו הם עושים כל מה שעשה הנוער שלנו פה ואילו עוזי ורוני הישראלים, היו במקומם של שני אלה, הם היו נוהגים בדיוק כמותם, ומגיעים לאושויץ. השוני הוא בתנאים. העם הוא אחד.

לכן עורר משפט אייכמן התענינות כה עצומה בקרב הנוער. קבלתי אז אלפי מכתבים וגלויות בהם חזרה בדרכים שונות הנימה: נפקחו לנו העינים. המשפט השיג, איפוא, את היעדים החינוכיים שהזכיר אז שר החינוך והתרבות זלמן ארן ז"ל, כאשר הורה למורים לנצל את המשפט בכדי לגלות לפני התלמידים את השואה במלואה ולהדגיש את הקשר בין העם בישראל לבין העם בתפוצות. אולם משפט אייכמן נסתיים. השאלה היתה כיצד להמשיך בהקניית לקחי השואה לאחר שניתנה הדחיפה הגדולה לראייה נכונה יותר של הנושא. רשויות החינוך בארץ טרם עמדו על האפשרויות הגנוזות בלקחי השואה לחינוך הנוער ולחישולו. הטיפול בנושא כולו הוא מקרי, חסר רציפות ובלתי סדיר.

בבתי ספר שאימצו קהלות שאבדו בשואה, ואשר בהם טיפלו בחומר באופן יסודי יותר, הסתמנו תוצאות חיוביות רבות. התלמידים ראו עצמם כשומרי הזכרון של אישים מסוימים שהמפעל החינוכי הזכירם בשמותיהם ושניתן להותם לפי תמונותיהם. לא דובר במיליונים אנונימיים אלא באישים מוגדרים שפעלו בקהילה שהונצחה. ניתן היה לנצל שעורי מלאכה לבניית דגם של השכונה היהודית, בית הכנסת, מוסדות הקהילה, ועוד. דרך זו המחישה את הנושא. נוסף לכך ידעה הכיתה המנציחה כי היא מסייעת בכך לסכל את מזימת הרשע של הצוררים לכלות את זכר ישראל מתחת השמים. כל זמן שמזכירים קהילה מסוימת ומי תענינים ולומדים עליה, על חייה, תרומתה לתרבות היהודית והכללית, ועל המאבק והמרי שהתחוללו בתוכה, היא ממשיכה להתקיים ע"י ההשראה שהיא מותירה.

יש כמובן גם דרכים חינוכיות אחרות לטיפול בנושא השואה ובלבד שיהיה זה במסגרת של מאמץ חינוכי מכוון ורצוף. רק מאמץ כזה ייצור את ההזדהות העצמית של התלמידים עם דמויות השואה וברור שמתעוררות בעיות חינוך כיות לרוב. האם השואה תוצג כשיא של תהליכים אנטישמיים מרושעים, הפזורים לאורך כל תולדות ישראל בעמים, כדעתם של אחדים — או כארוע יחיד ללא דוגמא של התפרצות שטנית, שאין לו אח דוגמה בהיסטוריה? לבעיה זו נודעת חשיבות מבחינת הטיפול בנושא. נראה לי, כי יש לראות את השואה, הן בגלל סיבותיה המזעזעות והן בגלל תוצאותיה הקטסטרופליות, כמאורע ללא תקדים הנובע, כמובן, מאנטישמיות קיצונית, אך אינו מהווה רצף ישיר של תהליך מרושע זה. היתה זו סערת-בראשית שגרפה את יהדות אירופה ויש לה, ככל מאורע היסטורי כביר, השלכות על עתיד האומה. לכן יש לה גם מסר חי לגבי בעיות ההווה. זה מחייב הסתכלות בוחנת בשואה, לימוד תולדותיה, לפחות בראשי פרקים. והבנת ההליכים שגרמו לממדיה המבהילים.

בהקשר זה ראוי שוב להכריע בשאלה חינוכית אחרת: האם המחנך יחזור בנושא זה לתגובות רגשיות בלבד מצד תלמידיו, ויראה את המטרה הפרגוגית בהתרגשות שיעורר בלב תלמידיו כאשר זכרון השואה יועלה בפניהם, או שייבקש ללמד, להקנות הבנה וידע, הבאים בעקבות לימוד המאורעות וההתעמקות בתהליך התרחשותם. קשה להשיג הזדהות נפשית של נוער עם הקרבנות השואה — וזו מטרה חינוכית בפני עצמה — בלי לרדת לעומקן של העובדות. לכן מטרת הטיפול בנושא היא כפולה: גם יצירת הרעד הנפשי שזכר השואה צריך לעורר בלבו של צעיר יהודי וגם הקניית הרקע האינפורמטיבי שרק הוא מאפשר הערכת המאורעות והפקת לקחים מהם. חייבים לעמוד על השתלשלות השואה בכל גלגוליה, החל בגירוש הכפוי מגרמניה ואוסטריה, דרך חובת הטלאי הצהוב, הכליאה בגיטאות, הפעלת היודנראטים, התקוה להצלה על ידי עבודה, ועד למחנות ההשמדה עצמם. רק על רקע השתלשלות זו אפשר לדווב את התלמיד בשאלות שרווחו בגיטאות, למשל, בשאלה שעמדה בפני העסקנים היהודיים: האם צרייכים להצטרף ליודנראט ולנסות להציל את מה שניתן או שצריך היה להימנע מכך?

הווי השואה הוא שגרם לכך כי נמצאו גם יהודים מרשיעי ברית שהתאכזרו לאחיהם. אך טוב שנדע כי התופעה הזו בין יהודים היתה מזערית, בהשוואה למה שקרה בין עמים אחרים. בצרפת, למשל, נידונו למוות למעלה מ-10.000 איש בין השנים 1945—52 על שיתוף פעולה בוגדני עם הכובש הנאצי. אך רק נגד יהודים מעטים מהמשטרה היהודית ומהיודנראטים נערכו משפטים בבתי דין כבוד ובפני בתי משפט בישראל. גם זאת ראוי לספר, תוך השוואה עם המציאות בין הגויים. הרקע להסברה זו הוא לפי הפירוש שניתן לפסוק בספר דברים. "וירעו אותם המצרים ויענונו" — לאמר "עשו אותנו רעים" — וזה חמור עוד יותר מהעניינים שעינו אותנו. וגם בימי הנאצים כך.

השוואה למה שקרה בין היהודים לבין מה שקרה לאומות העולם תחת המגף הנאצי היא חיונית גם להערכה נכונה של העובדות. ראוי לעסוק למשל בגורלם של שבויי מלחמה סובייטיים ואחרים שהוצאו להורג במאות אלפים. בדיוק באותה צורה כפי שהושמדו היהודים וכי פרט למקרה התקוממות אחד לא היתה התנגדות מצדם של שבויים רוסים או אחרים. גם צנחנים בריטיים ואמ-

ריקניים הוצאו להורג באותו אופן ליד חופי תעלת לה־מנש. הם לא התנגדו ואיש אינו מאשים את השבויים של בנות הברית בכך "שהלכו כצאן לטבח", ואף כי גם הם נצטוו להפור את בורות קבריהם, והושלכו לתוכם. לאחר שנורו.

עובדות אלה מעמידות את השואה בפרספקטיבה היסטורית נכונה, דבר שהוא חשוב ביותר מבחינה חינוכית. השואה היתה רצופה זוועות תופת ועיינויים, אך דווקא פרק זה ראוי להמעיט בו, מטעמים פדגוגיים מובנים. הזוועות הללו הן כה רחוקות מהווי חיינו ומנסיונו עד שהן הופכות את הנושא כולו לרוח רפאים. הדבר מתחיל להיות חסר ממשוח. אי אפשר בכלל לשחזר את האימה ההיא ומוטב לכן להסתפק בתיאורה הכולל.

לעומת זאת ראוי לעסוק בפרק המופלא של התחיה הרוחנית בגיטאות, שהיתה רצופה פעילות תרבותית, חינוכית, דתית וספרותית ענפה. פרק זה של הווי הגיטו, הוא בבחינת גילוי והידוש לרבים מאתנו. אך הן עובדה היא, כי בגיטאות פרהה עתונות במחתרת, אורגנו קורסים והשתלמויות, התנהלו קורסי נצרכים, חוברו שירים ופורסמו ספרים. התקיימו אפילו לימודים אוניברסיטאיים במקומות שונים. המאבק הזה, לקיום צלם אדם בתנאים של רעב, מחלות והתבהמות, טמונות בו ערכים חינוכיים לדורות. בגיטאות חשבו על כך מה אנו בארץ נאמר עליהם. לכן ראוי שנדע, לפחות מה עשו הם, כיצד חיו איך ארגנו מפעלים של עזרה הדדית, איך קיימו רשת של מתנדבים להפעלת מטבחים צבוריים, ועדי בתים ודרכי סיוע של איש לאחיו, עד לסוף המר. עצם קיומו של בית יהודי בתנאי התופת מהווה פרק חדש בתולדות הגבורה של האיש היהודי. הילד היהודי שקיבל על עצמו את פרנסת המשפחה תוך סיכון עצמי בלתי פוסק, מהווה נושא חינוכי רב ערך לעצמו.

ברור שיש ללמוד גם על המחתרת. על הלחימה בגיטאות ועל הפרטיזנים. אך אסור לרכז את כל ההסתכלות במיגור זה בלבד. הלחימה מעניקה לנו השראה שהרי היא סימלה את דרכו של העם לעתיד. היא רבת הוד ומפוארת. הלוחמים הציבו תמרורים אשר לפיהם כיוון העם את המשך קיומו. אך לא כל אחד יכול היה להילחם. לכן, יש להציג את המרד המפואר, המהווה פלא היסטורי כשל-עצמו על רקע השואה, כי אכן ממנה צמח. אין זה מפחית מאומה מערכו של המרי היהודי. להיפך, הוא מקבל אז מימדים מציאותיים.

המחנך העוסק בסוגיה זו יוכל גם כן לדובב את תלמידיו ולהציג בפניהם את הבעיה שוברת הלב שעמדה בפני הנוער בגיטאות: לעזוב את הגיטו, ללכת ליער, להצטרף לפרטיזנים, להילחם בגלוי ותוך סיכוי לפגוע בחזוקה באויב השנוא, אך להשאיר את הזקנים והילדים בגיטו לגורלם, — או להישאר בגיטו צמודים לקרובים ולהשלים עם כך שהאויב יכתוב את שעת פרוץ הלחימה ובמידה רבה את מהלכה בין החומות, אך להבטיח בכך כי מרד הגיטאות יתקיים גם כשאין כל סיכוי לנצחון צבאי.

יצגו נא נערי ונערות ישראל לעצמם את השאלה אשר עמדה בפני רבים מהוריהם, דודיהם ושאר קרוביהם באירופה הנצורה. במה היו בוחרים: יקרא נא המחנך באזני תלמידיו את דבריו של אחד מראשי הפרטיזאנים ביו-

גוסלביה וולדימיר דדיג'ר שאמר: "בין כל תופעות הגבורה שראיתי באירופה הכבושה, וראיתי רבבות, היתה צעידתם של היהודים בדרכם האחרונה, בגאון ובקומה זקופה, שלמים עם אמונתם ובלתי שבורים ברוחם, הגילוי העליון של הגבורה האנושית".

הנה כן יש בשואה פרובלמטיקה חינוכית רבה, מצויים קשיים פדגוגיים בטיי-פול בה, גם פרי חינוכי רב שמור לנו כאשר העיסוק בנושא הוא נכון, מכוון ומתוכנן. הדבר מצריך מאמץ, אך ברכה בו ושכרו בצידו. והרי אין כלל ברירה אחרת אלא להתמודד עם הנושא. לברוח ממנו לא נוכל, גם אם ננסה. על כך אפשר ליישם את אימרתו של ר' שלמה בן גבירול: "ברחתי ממך — אליך" בסופו של דבר הן נהיה אנוסים לעסוק בשואה גם בבית הספר. מוטב שנתחיל בהקדם ונעסוק בכך כראוי.

לבסוף נזכור כי קיימים מוסדות, דוגמת "משואה", אשר רכשו נסיון רב ומעניין בהוראת נושא השואה, בקורסים מרוכזים בני 3 — 4 ימים, לבני-נוער המתכנסים שם במיוחד למטרה זו. במוסדות אלה, עקב הנסיבות הספציפיות של פעילותם החנוכית, מתעוררות בעיות פדגוגיות ייחודיות. ועל כך במאמר אחר.

„שארית-הפליטה“ — קוי ייחוד

התוית ההיסטורית של „שארית-הפליטה“, במובנו המצומצם של המונח, מציינת בדרך כלל את ניצולי השואה של יהדות אירופה במלחמת העולם השנייה. שהתרכזו, בשנים 1945—1950, במחנות-העקורים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה ובמחנות-הגירוש של המפעילים בקפריסין. תוית היסטוריה זו,¹ שמקורה במונח המקראי „שארית-הפליטה“, באה לציין לא עובדה היסטורית בלבד, אלא גם לרמוז על שליחות ויעד היסטורי שהוטלו על שרידי השואה, למען קיום העם כולו.² במחנות-העקורים, במערב-אירופה ובמחנות-הגירוש בקפריסין באה לידי ביטוי חריף הפרובלמטיקה, הקיומית-אישית וההיסטורית-ציבורית של „שארית-הפליטה“. ברם, ניתן להרחיב את היריעה ולכלול תחת שם זה את כלל הקהילות היהודיות במזרח-אירופה ובמרכזה, שהתנסו בחויה הטראומטית של מלחמת העולם השנייה ושל הרדיפות והפגיעות הנאציות ואשר שרידיהם ביקשו להשתקם, אחרי המלחמה, בישראל או בארצות שמעבר לים. בפרק שידון בקליטתה של „שארית-הפליטה“ בישראל, בשנים 1946—1956, כלומר בין סיום מלחמת העולם השנייה לבין גל העליה האחרון מפולין, היא „עליית גומולקה“, ובתרומתה הייחודית לעיצוב החברה הישראלית, אכן נכלול את כלל העולים ממזרח-אירופה, פולין, רומניה, הונגריה וארצות נוספות.

לאחר שהמחקר ההיסטוריו-סוציולוגי המקיף על „שארית-הפליטה“ זכה להתענינות מרוכזת בשנות החמישים, הוא נחלש לאחר מכן וכמעט שנפסק בימינו

1. מאמר זה עובד, בהרחבה על פי הרצאה שנשא המחבר בכנס המדעי „מגולה לתקו-מה“, שארגן על ידי בית-הספר למדעי היהדות ע"ש חיים רוזנברג של אוניברסיטת תל-אביב, באודיטוריום בית-התפוצות, בימים ט"ו באייר תשל"ח, 16-17 במאי 1978.

2. אין בדינו מידע בדוק מאימתי נתלו לקרוא בשם זה את ניצולי השואה. הרב ד"ר אברהם י. קלאוזנר, רב צבאי צעיר בצבא ארצות הברית, אשר גדולה תרומתו לראשית ההתארגנות של ניצולי השואה ששרדו בגרמניה, פרסם ב-26.6.1945, תחת השם: „שארית-הפליטה“, את הכרך הראשון של שמות הניצולים, שהוא אסף וריכז. — יהודה באואר, ראשית התהוותו של ארגון שארית-הפליטה בבאוואריה, יד ושם, קובץ מחקרים בפרשיית השואה והגבורה, ת', ירושלים, תשל"א, עמ' 117-144. אך כנראה שעוד קודם לכן נעשה שימוש במונח מקראי זה לציין ניצולי השואה.

הוא עדיין מצפה לגואלו. החומר הארכיוני של מחנות-העקורים ועליהם מפוזר ומאוחסן, ברובו, בארכיונים שמעבר לים, ובייחוד בארכיוני "יווא" בניו-יורק, וחלקו אף אבד בטלטולים. האנשים שהתגייסו להוביל את הניצולים בשבילים המפותלים של "הבריחה", ל"שאת את עם עלי שכם" בהעפלה, להקל על קשייהם ולהביא מזור לפצעייהם במחנות-העקורים בגרמניה, אוסטריה, איטליה ובמחנות-הגירוש בקפריסין, וכן אלה שליוו אותם בעת חבלי קליטתם בארץ, בעצם ימי המערכה המדינית והצבאית להקמת המדינה ובשנים הראשונות לקיומה, בימי העליה הגדולה וסידורם הארעי של העולים במבני הרכוש הנטוש של ישובי הערבים, שנעזבו, במעברות ובמחנות-העולים — כל אלה נתונים היו כל-כולם ללהט המעשה, שעתם לא היתה פנויה לתצפיות, לסקרים ולניתוחים מדעיים, רגועים וקרירים, ורובם גם היו חסרים הכישרים המקצועיים לכך. שיטתיים ומקצועיים מעט יותר, בהסתכלות ובמעשה, היו הפעילים והעובדים מטעם הוא ה"ג'וינט" היהודי-אמריקני American Jewish Joint Distribution Committee, ומטעם ה"United Nations Relief and Rehabilitation Administration

היא סוכנות ה"אונררא" של ארגון האומות המאוחדות. אי לכך, אנו נסמכים עדיין, בעיון בנושא רגיש ומורכב זה להוציא כמה עיונים וסקרים קטועים, על רשימות אימפרסיוניסטיות בעתונות התקופה, לשפע העלונים וה-עתונים שהופיעו במחנות הפליטים, לחומר הארכיוני המפוזר ולדיכוב אנשי שארית-הפליטה, היושבים בארץ והפזורים על פני תבל רבה.⁴ כאמור, המחקר ההיסטורי-סוציולוגי המקיף את שארית-הפליטה מצפה עדיין לגואלו.

מאמר זה אינו מתכוון לספר את סיפור העלילה המרתק של שארית-הפליטה בנדודי ה"בריחה"⁵ או את קורות חייהם של למעלה מ-250,000 משרידי יהדות אירופה במשך כחמש וחצי שנים, ממאי 1945 ועד דצמבר 1950, במחנות-העקורים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה, אשר טרם נחקרו וטרם סוכמו כהלכה. כן אין מאמר זה מתיימר להציג סינדרום, פסיכולוגי וסוציולוגי, חד ומעוצב, של שארית-הפליטה. כל שהנני מבקש במאמר זה, אחרי איזכור כמה תחנות בדרכה ההיסטורית של שארית-הפליטה, הוא לרכז סיכומי עיון ומחקר אחדים ולהעלות מספר תזיסים למחקרים העשויים לאפשר את שרטוט הסינדרום הנפשי החברתי של שארית-הפליטה והמנטליות הרוחנית שלה, ולהצביע על תרומתה הייחודית לעיצוב החברה הישראלית בראשית ימי המדינה.

א. תחנות בדרכה ההיסטורית של "שארית-הפליטה".

- 22 בנובמבר 1942 פירסמה הנהלת הסוכנות היהודית בארץ הודעה לציבור בה נאמר כי "לפי ידיעות ממקורות מוסמכים ומהימנים /.../ פתחו הנאצים לשום לכם שארית בארץ ולהחיות לכם לפליטה גחלה. — בראשית מ"ה, ז'.
- ראה בנספח למאמר זה ביבליוגרפיה נבחרת ששימשה את המתבר בכתבת המאמר. מחקר מקיף של המחבר על: גירוש קפריסין, תולדות ההעפלה וחברת המפעילים במחנות קפריסין 1946—1949, יופיע בקרוב בהוצאת הספרייה הציונית והמכון לחקר הציגות של אוניברסיטת תל-אביב.
- תולדות "הבריחה" סופרו ביד אמן-היסטוריון על ידי פרופ' יהודה באואר: הבריחה, הוצ' מורשת, בית-עדות ע"ש מרדכי אנילביץ וספרית הפועלים.
- חנה וגמך-אשכולי, עמדת המנהיגות היהודית בארץ-ישראל להצלת יהודי אירופה, משרת, תשנן תשל"ח, אקטובר 1977, עמ' 88.

בפעולת השמדה שיטתית של היהודים בערי פולין ובעירוריה". בעקבות הודעה זו נאלצו גם מעצמות-הברית להתייחס לידיעות מחרידות אלה והן פירסמו, ב-17 בדצמבר 1942, הצהרת גינוי של פעולה זו.⁶ היה ברור, איפוא, שבעיית הניצולים היהודית שייותרו אחרי המלחמה מהטבח הנאצי, תהיה שונה, בממדיה ובאופיה, מהבעיה הכללית של פליטים, הנוצרת בתום כל מלחמה. ברם, לא כל המוסדות היהודיים בתפוצות בתקופת מלחמת העולם השנייה היו שותפים לגישה זו. בחוברת: הגירות יהודיות, נסיון העבר ותחזיות לאחרי המלחמה, שהופיעה ב-1943 במסגרת סידרה של חוברות-תחזיות, מעין חוברות-עבודה מטעם "הוועד היהודי האמריקני" (American Jewish Committee) על הבעיות הצפויות בפני המוסדות היהודיים אחרי המלחמה, כותב אויג'ין קולישר: "אין להציג את הבעיה של הפליטים ושל המגורשים שלאחר המלחמה כבעיה יהודית ייחודית".⁷ המחבר מזהיר מפני גישה פסימית, המעוגגת בחוסר האמונה בדימוי קרטיה ובעתיד יותר טוב שיבוא...

על השוני המהותי שבין בעית הפליטים הכללית, שהיתה אמנם גדולה בממדיה, שהתהוותה אחרי סיום מלחמת העולם השנייה, לבין בעית שארית-הפליטה היהודית בתקופה זו, מעידה התפתחותן המספרית המנוגדת בחדשים הראשונים שלאחר סיום המלחמה; בראשית 1945 נמצאו על אדמת גרמניה כ-8 מיליון פליטים לא-גרמנים: עובדים שבאו מרצונם לעבוד בתעשייה הגרמנית בתקופת המלחמה, עובדי-כפייה, משתפי פעולה עם הנאצים שברחו לגרמניה עם התקדמותם של צבאות בנות-הברית ואחרים. והנה תוך חדשים ספורים בלבד חזרו לבתייהם ולארצות מוצאם כ-5½ מיליון פליטים ועוד כמיליון פליטים הוחזרו לבתייהם, כך שבראשית 1946 נותרו על אדמת גרמניה רק כמיליון פליטים לא-גרמנים.⁸

שונה לחלוטין היה המצב ומנוגדת היתה ההתפתחות המספרית של העקורים היהודים, אנשי "שארית-הפליטה", בתום מלחמת העולם השנייה. ביום הנצחון של בנות-הברית על כוחות השטן הנאצי, ב-8 במאי 1945, שוחררו היהודים ששרדו בחיים במחנות הריכוז לסוגיהם בגרמניה, ומספרם הגיע לכ-50,000 — 60,000 יהודים בלבד. בפולין, מתוך קהילה יהודית בת כ-3.3 מיליון יהודים, נותרו בחיים רק כ-80,000 ועוד כ-250,000 שנמלטו ועברו לפנים ברית-המועצות.⁹ לכאורה, לא הציגו, איפוא, היהודים בעית פליטים חמורה במיוחד, אולם, בעית הפליטים היהודים "העקורים" (ה Displaced Persons — D.P's) בטרמינולוגיה הבין-לאומית הרשמית), לא זה בלבד שלא נפתרה כלל עם הנצחון, כדוגמת הבעיה של הפליטים הלא-יהודים, כי אם נהפוך הוא: מספרם של "העקורים" היהודים על אדמת גרמניה לא רק שלא פחת, כי אם הלך וגדל במשך השנתיים שלאחר הנצחון. היהודים ששרדו באירופה המזרחית והמרכזית לא יכלו לשוב ול-

Eugene Kulischer, Jewish Migrations, Past Experiences and Post-War Prospects, New-York, American Jewish Committee, 1943, p. 42.

Malcolm J. Proudfoot, European Refugees 1939—1952, A Study in Forced Population Movement, Illinois University Press, 1956, p. 228; Encyclopaedia Judaica, 6, Displaced Persons, 1971, p. 75.

Encyclopaedia Judaica, 5, Bericha. 9

השתקע בארצותיהם, שהפכו בית-עלמין ענקי ליקיריהם, ולא יכלו להמשיך ולחיות בהן ולהשתקם באוירה של משטמה לאטנטית, שהתפרצה מדי פעם בהתפרצויות של פרעות ופוגרומים של ממש. הניצולים ממחנות-הריכוז, שהודרו וביקרו בערי מולדתם שבארצות מוצאם, חזרו למחנות בגרמניה ובשרת איוב בפייהם: אין לאן לחזור. כך החל תהליך, סטיכי ומאורגן, של "ברייחה" מערבה והסתגנות לתוך מחנות "העקורים" (ה' D.P.'s).¹⁰

בראשית 1946 התרכזו במחנות העקורים בגרמניה כ-80,000 פליטים יהודים בלבד, ואילו כעבור שנה וחצי, בקיץ 1947, הגיע מספר העקורים היהודים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה, לפי מהקרו של מלקולם ז'. פראודפוט, סוציולוג וחבר מטה-התיכנון של בעלות-הברית לענייני העקורים, למספר שיא של 247,000; רובם המכריע התרכזו באזור הכיבוש האמריקני (כ-184,000), כ-15,000 באזור הכיבוש הבריטי, כ-44,000 במחנות באוסטריה וכ-20,000 במחנות באיטליה.¹¹ זוהי הערכה מכסימליסטית, שיש החולקים עליה ומעמידים את מספר השיא של העקורים היהודים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה, בקיץ 1947, על כ-175,000 בלבד.¹² בספטמבר 1947 היתה שארית הפליטה היהודית בגרמניה, אוסטריה ואיטליה, מחולקת לפי ארצות המוצא כדלקמן: 73% יוצאי פולין, 11% יוצאי רומניה, 5% יוצאי הונגריה, 3.9% יוצאי צ'כוסלובקיה, 3.6% ילידי גרמניה, 1.1% יוצאי ליטא.¹³ המיפנה הגדול בהגדלת האוכלוסיה היהודית במחנות העקורים בא עם ה"ריפאטריאציה", "ההחזרה למולדת", שחלה בין פברואר לספטמבר 1946, של כ-175,000 יהודים שיצאו מברית-המועצות לפולין.¹⁴ בעקבות הפוגרום מה-4 ביולי 1946 בעיר הפולנית קיילצה, בו נרצחו 41 יהודים, החלה זרימה, סטיכית ומאו-רגנת כאחד, בהדרכתם של שליחי הארץ, של רוב היהודים שנמצאו באותה עת על אדמת פולין, בעיקר לאזור הכיבוש האמריקני, תחילה לבאואריה, ולאחר מכן גם לחלקי גרמניה הצפונית. באביב 1947 גם החלה, לחדשים ספורים בלבד, "ברייחת הרעב" של אלפי יהודים מרומניה, ברובם ללא הכוונתם של שליחי "הברייחה", לריכוזי העקורים באוסטריה בעיקר. מסיום המלחמה ועד סוף 1946, שכמעט כל בני משפחותיהם הושמדו, הם שרדו בחיים כאנשים ערירים, ברובם

10. "הברייחה", שסימלה הן את הארגון המפעיל והן את פעולת הברייחה עצמה, תוארה במחקרו המקיף של פרופ' יהודה באואר. במחקר זה לא ניתן תיאור מאוזן של תרומת תנועות הנוער והלוציות השונות לארגון הברייחה. כך, למשל, אוזכרו בו 3 פעמים בלבד איזכור חסוף השתתפותם של פעילי "הנוער-הציוני" במפעל "הברייחה". כ"כ ראה את מאמרו המקיף של יוחנן כהן, "הברייחה הגדולה מפולין", אנציקלופדיה של גלויות, כרך י"ב. ירושלים תשל"ג — 1973, עמ' 519-560.

11. פראודפוט, שם, עמ' 341. גם האנציקלופדיה יודאיקה מאמצת מספר מכסימלי זה.

12. Kurt R. Grossmann, The Jewish D.P. Problem, Its Origin, Scope and Liquidation, World Jewish Congress, New-York 1951, p.17.

צמח צמרין, במחקר: העתונות של שארית הפליטה בגרמניה, כביטוי לבעייתיות, הוצ' ארגון שארית-הפליטה מהאיזור הבריטי, תל-אביב, תשל"ל, עמ' 18, מעמיד את מספר השיא של שארית-הפליטה בגרמניה בקיץ 1947 על כ-140,000 בלבד.

13. פראודפוט, שם, עמ' 340. גם גרוסמן רושם, לדצמבר 1947, כמעט אותה חלוקה לפי ארצות המוצא — גרוסמן, שם עמ' 19.

14. יהודה באואר, הברייחה, עמ' 284. פראודפוט, שם, עמ' 34, מעריך את מספרם ל-140,000 בלבד.

כאשר גבולות הונגריה נסגרו ונשמרו בחומרה, הגיעו בכ"ז למערב, עם זרם "הבריחה" כ-18,000 יהודים מהונגריה¹⁵.

את תורת "שארית-הפליטה" במחנות העקורים נושאות קבוצות שונות של פליטים יהודים, ניצולי השואה שהם בעלי איפיונים וסימני היכר שונים ובעלי תגובה, נפשית והתנהגותית, שונה לתהליך שיקומם¹⁶. א. משוחררי מחנות-הריכוז וה"עבודה" למיניהם, כמה רבבות, שעלה בידם לשרוד בחיים מהתופת של טרבלינקה, מאידאנק, אושוץ, בוכנוואלד, דאכאו, מאטהאוזן, ברגן-בלזן וטרזיי-נשטאדט. אלה ה"קאצעטניקים" (משוחררי ה־ Konzentration Lager).

הגדול צעירים בגילם, שני שליש מהם גברים, ולא נמצאו ביניהם לא ילדים ולא וקנים. דבקו בהם, בעקבות שנות ההתנסות הקשה במחנות-הריכוז, חדרות אישיות, חוסר מנוחה נפשית ("מען גייט" — הולכים, משוטטים, רושם קופל ס. פינסון, האחראי מטעם ה"ג'וינט" לארגון מערכת החינוך לילדי הפליטים במחנות-העקורים)¹⁷, קושי בריכוז לשם מאמץ רצוף, שקיעה בטראומות של חיות הסבל במחנות, אף כי ביקשו להשתחרר מהן, אפאטיה חברתית ועיסוק כמעט בלעדי בבעיות אישיות. יחסם לעבודה, ביחוד לעבודה פיסית היה מסויג. ב. אליהם הצטרפו, לקראת סוף 1945, כמה אלפים של פרטיונים ולוחמי גיטאות, ביניהם כאלה שגם הביאו עמם ילדים, אותם החביאו ביערות. זו היתה קבוצה חברתית בריאה יותר במובן הנפשי, גאה בעברה, פתטית וסוערת, בעלת תודעה ציבורית מודגשת. פעיליה הטיפו וזעקו להפקת לקחים מן השואה והמלחמה. ג. בקיץ 1946 החלו להגיע למחנות-העקורים במערב גלי ה"ריפאטריאנטים" שהוחזרו מברית-המועצות לפולין, כ-120,000 נפש, בהתפרסות גילית רחבה, ובתוכם גם משפחות שלמות, עם קבוצות ילדים שניצלו במנזרים, ביערות או בדרכי סתר אחרות. ד"ר חיים הופמן-יחיל, ראש המשלחת הסעד הארצישראלית למחנות-העקורים, מתאר בהרצאתו בכנס שליחים, את ה"ריפאטריאנטים" שהגיעו לגרמניה: "הם באו במשפחות שלמות וקיום חיי משפחה הוא תריס בפני דימורליזציה.

גם יחסם לעבודה הפיזית הוא יותר בריא. אבל, מצד שני, הם יותר מטריי-אליסטים הם באים ממצאות יותר אפורה, נענים פחות לתביעות חברתיות, אך, ייתכן, כי יתמידו יותר"¹⁸. דומים יותר ל"ריפאטריאנטים" מפולין, מבחינת ההרכב החברתי והמנטליות הנפשית-רוחנית, היו קבוצות היהודים מרומניה, שהגיעו למערב, באביב ובקיץ 1947, עם "בריחת הרעב" שהזכרה לעיל. לא מצויה בידינו בדיקה מקיפה מוסמכת על ההתפלגות החברתית של הניצולים¹⁹. כן לא

15. יהודה באואר, שם, עמ' 284, ראה גם יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך שלישי, חלק שני: ממאבק למלחמה. עם עובד, תל-אביב, תשל"ב, עמ' 1055-1056.

16. תיאור סוציולוגי מקיף למדי של העקורים היהודים במחנות גרמניה ניתן על ידי: Koppel S. Pinson, Jewish Life in Liberated Germany, Jewish Social Studies, Vol. 9, New-York, 1947, pp. 101-126.

17. קופל ס. פינסון, שם, עמ' 110.

18. דברי חיים הופמן-יחיל בכנס שליחים בגרמניה, ב-11.2.1947. — ארכיון ציוני מרכזי S6/4685

19. הערכה, כוללת למדי, על ההתפלגות החברתית של העקורים היהודים במחנות גרמניה מצויה במאמר:

Leo Srole, Why the D.P.'s Can't Wait, Commentary, January 1947, pp. 13-24.

ניתן להשיב תשובה מוסמכת לשאלה הכאובה שנשאלה פעמים רבות בנימה חשדנית: מי ניצל, ובכוח מה? באותו כינוס שליחים טען חיים הופמן-יחיל: "אינני מקבל את הגדרת אחד ממנהיגייה של שארית-הפליטה, כי שארית-הפליטה היא תוצאה של סלקציה שלילית בעם היהודי. במידה שהדבר היה תלוי במשמיד, היתה סלקציה שלילית. הושמדה האינטליגנציה המנהיגות הרוחנית, אולם בשאר המוני ישראל היתה סלקציה אחרת. נותרו בחיים אלה אשר חיוניותם היתה רבה ביותר". קופל ס. פינסון רושם: "העקורים מהיום דוגמא מופלאה של חברה ללא עילית"²⁰. בין מנהיגי העקורים היהודים בגרמניה וכן בשכבה האינטלקטואלית הדקה של עורכי העתונים והמשתתפים בהם בלטו ילידי הארצות הבלטיות, שהיוו מיעוט זעיר בין העקורים, כ-2%³, לעומת יוצאי פולין, שהיו כ-73%²¹. באוקטובר 1947 היתה ההתפלגות הגילית של הפליטים היהודים בגרמניה ובאוסטריה כדלהלן: גילאי 5-0 7.6%; גילאי 6-17 4.6%; גילאי 18-45 71.2%; מעל לגיל 46 8.6%; בלתי ממוינים - 5%. 43% מכלל המבוגרים היו נשים²². במאי 1948 היתה ההתפלגות הגילית של האוכלוסיה היהודית במחנות העקורים בגרמניה ואיטליה כדלקמן: גילאי 0-13 16.6%; גילאי 14-17 3.1%; גילאי 18-45 59.3%; גילאי 46 ומעלה 9.7%; בלתי ממוינים 11.6%. האיפיון הבולט של אוכלוסיה זו היה באחוז הילודה הגבוה, מעל ל-3.5%. הרחק מעבר לאחוז הלידות בשאר האוכלוסיה בארצות המערב²³. הלידות במחנות הגירוש בקפריסין אף עברו את 4%.

רובם המכריע של הפליטים היהודים השתכנו בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה בריכוזים שכינויים המינהלי היה:

D.P. Camps or Displaced Persons Assembly Centers

שהמשותף ביניהם היה יסוד משפטי-ארגוני בלבד: ריכוזי פליטים הנתונים לשיפוט הצבא המקומיים ומנוהלים על ידי צוות של עובדי סעד מטעם האגון לסיוע ושיקום של האומות המאוחדות - אונר"א

United Nations Relief and Rehabilitation - UNRRA²⁴

שונים לחלוטין היו התנאים במחנות-הגירוש של המעפילים בקפריסין, בהם היו המגורשים כלואים במחנות-הסגר לכל דבר, מוקפים גדרי-תיל ומגדלי-שמירה, ובתוכם נאסרה הכניסה והיציאה של המעפילים, אבל לעומת זאת קוימו בהם חיים אבטונומיים ומובנים לפרטי-פרטיהם, שהפכו עדת-גורל מוכית לקהיליית-חיים מופתית, שהתקיימה התפתחה במעין אוירה של חירות בתוך עבדות; אך עשרות מחנות-העקורים באירופה הציגו תמונה מגוונת של תנאי שיכון ושל

20. קופל ס. פינסון, שם, עמ' 126. מחקר אמפירי מפורט שערך מחבר מאמר זה על חברת המעפילים במחנות-הגירוש בקפריסין, מאשר את ההתרשמות הבללית הזו של פינסון.

21. צ. צמרירן, שם, עמ' 26, הערה 9: ד"ר זלמן גרינברג, רופא ויו"ר הקונגרס הראשון במינכן של שארית-הפליטה בגרמניה; דוד טרגר, יושב-ראש הוועד המרכזי במינכן, ד"ר שמאל גרינגאון, ראש מנהל לאנדסברג ומעורבי, "אנצ'ור וועג" - הבטאון המרכזי של שארית-הפליטה בגרמניה, ראובן רובינשטיין, עתונאי - היו כולם "ליטאים".

22. פראודפוס, שם, עמ' 340, הערה 2.

23. גרוסמן, שם, עמ' 48.

24. פינסון, שם, עמ' 105.

דפוסי ארגון: מהם שחיו במחנות-צבא לשעבר, כמו: לאנדסברג, פלדפינג, בלזן, ומהם בכפרים ובשכונות שפוזו על ידי הגרמנים, כמו ציילסהיים, מהם בבת-יחולים או בסנטוריום, כמו סנט-אוטיליין ליד מינכן. גם האינטנסיביות של הארגון הפנימי היתה שונה ממחנה למחנה. ברחבי גרמניה, בעשרות ישובים אחרים, צצו קהילות קטנות נוספות של יהודים, שלא בחסות "אונררא", ואלה נהנו מתמיכת ה"ג'וינט", וחבריהן כונו, בשל זאת, בכינוי-הלעג: "פאקעטיידען" (יהודים מקבלי חבילות)²⁵.

ההיסטוריה האינסטיטוציונלית — מוסדית של מחנות-העקורים היהודים בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה נפרשת על פני חמש והצי שנים, בין יוני 1945, עם הקמת הוועד המרכזי של היהודים המשוחררים מגרמניה, ועד דצמבר 1950, עת פורק הוועד המרכזי של שארית-הפליטה בגרמניה, בעקבות העליה הגדולה המזורזת של העקורים לארץ.

בגרמניה פעלו שני ועדים מרכזיים של העקורים היהודים: האחד, באזור הכיבוש האמריקני, שייצג את הרוב הגדול של שארית-הפליטה, אשר מקום מושבו היה במינכן והוא הוכר על ידי השלטונות הצבאיים האמריקניים כנציגם ודוברם של הפליטים היהודים; והשני, באזור הכיבוש הבריטי, שמקום מושבו היה בברגן בלזן אך הוא לא הוכר, בפקודת הממשלה הבריטית בלונדון, על ידי שלטונות-הכיבוש הבריטיים במקום. באיטליה הוקם, ביולי 1945, "המרכז לגולה", ביוזמתם של חיילי "החטיבה היהודית הלוחמת", — היא הבריגדה ובהשפעתו נבחר "מרכז ארגון הפליטים היהודים". גם באוסטריה הופעל ועד מרכזי של הפליטים היהודים²⁶. הוועדים המרכזיים נבחרו בבחירות כלליות ופוליטיות והנציגים הנבחרים פעלו כשליחי גופים, תנועות ומפלגות פוליטיות, ולפי הוראותיהם²⁷. מגוונים היו תחומי-הפעולה של "הוועדים המרכזיים" האלה, אך ייתכן שהתרומה המשמעותית ביותר שלהן היתה בארגון הפעילות הפוליטית של שארית-הפליטה ובהענקת צביון ציוני מובהק לפעילות זו. במחנה-העקורים היהודים פותחה מערכת חינוך מסועפת, טופחו מפעלי תרבות, שגשגה עיתונות יהודית ענפה, הופעלו בתי-ספר וקורסים להכשרה מקצועית, אך גם לא חסרו תופעות שליליות מדאיגות, ביחוד ביחס לעבודה, המוסר הציבורי, הפעילות בשוק "השחור" ו"האפור". בהרצאה מרתקת ובעלת רמה אינטלקטואלית גבוהה שנשא בקונגרס השני של שארית-הפליטה, במרס 1947, הציג ד"ר שמואל גרינגאוו, ראש מחנה לאנדסברג, הסבר מושכל לתופעות שליליות אלה:

1. הנומאדיות הלאטנטית של שארית-הפליטה בתקופת המעבר; 2. ה"נדבות" כמקור חומרי-ציבורי בלעדי; 3. שיטת ה"ארגאניזירען" (הסחיבה למטרות ציבוריות) התבררה כהרסנית; 4. הסתירה האימננטית בין התודעה של מנצחים לבין המצב, בפועל, של מנוצחים; 5. קומפלקסים אסוציאליים מתקופת חיי ה"קאצעט";

25. פינסון, שם, עמ' 106-107.

26. על תחומי הפעולה של "הוועדים המרכזיים" של שארית-הפליטה ראה גרוסמן, שם, עמ' 34.

27. לקראת הקונגרס השלישי של שארית-הפליטה, אביב 1984, השיגו: הליגה למען א"י העובדת (אחזות-העבודה והשומרי-הצעיר — מפ"ם) — 30%, הרביוניסטים — 22%, פועלי-צימן צ.ס. — התאחדות (מפא"י) — 19%, אגודת-ישראל — 10,5%, הציונים הכלליים — 9,5%, מזרחי — 9%. צ. צמריון, שם, עמ' 105.

מחנה ההסגר). 6. עייפות ריגושית מחיי ההמון בקסרקטין²⁸. "בחיותה במצבים בלתי-חוקיים, מנדבות וממקורות בלתי-טבעיים, במעין משק-צייד, בתנאים פריי מיטביים ובתקופת-ארעי מתמשכת, אין שארית-הפליטה מסוגלת להחזיק מעמד זמן רב נגד הלחץ הדימורליזציוני של הנסיבות הכלכליות והחברתיות, הבלתי-טבעיות" סיכם ד"ר ש. גרינאוז את ניתוחו²⁸.

העזרה של הארגונים היהודיים העולמיים ושל הישוב העברי בארץ למחנות-העקורים הורעפה עליהם בכמה צינורות ומישורים, ולא תמיד הוך תיאום ותיכנון מרכזי.

באוקטובר 1945 מונה, בהתייעצות עם חמשת הארגונים היהודיים הגדולים, שפעלו בארצות-הברית²⁹, יועץ מיוחד לענייני יהודיים ליד המפקד העליון של צבאות ארצות-הברית באירופה. הראשונים שיצרו את המגע עם הניצולים היהודים היו החיילים היהודים בשירות צבא בנות-הברית, וביחוד 25 הרבנים הצבאיים שהיו מסופחים לצבא ארצות-הברית, ביניהם בלט הרב הריפורמי הצעיר ד"ר אברהם י. קלאונר, שחלקו בארגון הראשון של הניצולים היהודים היה בולט במיוחד³⁰. בסוף יוני 1945 יצרו חיילי "החטיבה היהודית הלוחמת" הארצישראלית את המגע הראשון שלה עם שרידי מחנות-הריכוז בגרמניה. באיטליה הוקם, ביוזמת פעילי "החיל" — "המרכז לגולה" בסוף יולי 1945 נע "החיל" צפונה, דרך אוסטריה, גרמניה וצרפת, לבלגיה. פעילי הבריגדה פיתחו פעילות מסועפת בהגשת סעד לשארית-הפליטה, בארגונה התנועתית-ציבורי ובארגון ההעפלה לארץ. ב-10 ביולי 1946 פורקה "החטיבה היהודית הלוחמת" שבמסגרת הצבא הבריטי וכל חייליה שוחררו והוחזרו לארץ³¹.

בסתיו 1945 החל ארגון הסעד האמריקני-יהודי "ג'וינט" (American Jewish Joint Distribution Committee) לפעול במחנות-העקורים בנוסף וליד סוכנות הסעד השיקום של האומות המאוחדות — "אונררא". בראשית אוקטובר 1945 הגיעו לאיטליה, בסירת מעפילים, 17 השליחים הראשונים מטעם תנועות הנוער החלוציות בארץ שחדרו לארצות אירופה שונות, כולל מדינות הגוש הקומוניסטי ובראשית דצמבר 1945 הגיעה לגרמניה משלחת הסעד הארצישראלית הראשונה, בראשותו של ד"ר חיים הופמן-יחיל, שפעלה במחנות במסגרת ובמעמד של שליח-סעד של "אונררא"³².

28. ד"ר שמעאל גרינאוז, דיע אויפגאבען פון „שארית-הפליטה", אונזער וועג, 18 מערץ 1947.

29. American Jewish Committee, American Jewish Conference, American Jewish Joint Distribution Committee, Jewish Agency, The World Jewish Congress.

30. יהודה באאר, ראשית התהוותו של ארגון שארית-הפליטה בבוואריה, יש ושם, ח' תשל"א, עמ' 117-144.

31. יהודה סלוצקי, ספר תולדות התנועה, כרך שלישי, חלק שני, ממאבק למלחמה, עם עובד תשל"ב, עמ' 997-1011. אחרי תפרוק הרשמי של התי"ל נשארה קבוצת תיילים מצומצמת באירופה, כדי להמשיך בפעולת העזרה לשארית-הפליטה. הם חזרו לארץ עם קום המדינה.

32. על פעולת משלחת-הסעד הארצישראלית, בראשותו של ד"ר חיים הופמן-יחיל, ראה „12, שיחות-ראיון של דב לוז עם ד"ר חיים יחיל", האוניברסיטה העברית, מזור לתיעוד בעל-פה, (12) 1. כן ראה בארכיון הציני המרכזי S6/4684 ו-S6/4685.

ארגון "הבריחה" הוקם בלובלין, בהנחייתו של אבא קובנר וחבריו מהנהגה פלוגות הפרטיזנים המרד בוילנה, בינואר 1945; אך רק ביולי של אותה שנה הוקם באיטליה המגע הראשון עם חיילי הבריגדה הארצישראלית ורק החל מספטמבר 1945 התנהלה "הבריחה" בנוכחותו של שליח ארצישראלי³³, גם מחנות-העקורים כמו בגרמניה ללא תכנון ציוני מרכזי. בהנהלת הסוכנות הי- הודית התנהל ויכוח ער בשאלת ריכוזה של שארית-הפליטה על האדמה הטמאה של גרמניה. יצחק גרינבוים חשש מפני רפיונם הנפשי של הפליטים ומפני ההשפעה הדמורליזטורית של הישיבה הבטלה במחנות. רק בעקבות שני ביקוריו של דוד בן-גוריון במחנות-העקורים, באוקטובר 1945 ובפברואר 1946, בהם הוא עמד על כוח העמידה הנפשי של הפליטים, נקבעה המדיניות הציונית של עידוד ריכוזם של הפליטים היהודים בגרמניה, וזאת בעיקר במגמה להפכם לכוה מחץ של סבל וייאוש במערכה שניהלו התנועה הציונית העולמית והישוב העברי בארץ לפתיחת שערי ארץ-ישראל לעליה יהודית גדולה³⁴. בגאווה מוצדקת סיכם חיים הופמן-יחיל את המאבק המדיני של שארית-הפליטה בהכרזה: "פתחנו באירופה חזית שנייה"³⁵. ואמנם, תרומתה של שארית-הפליטה במחנות-העקורים למערכה הציבורית והמדינית לפתיחת שערי ארץ-ישראל לעליה יהודית המונית היתה מכרעת.

את מאבקם המדיני של הפליטים היהודים להכרה בייחודם הלאומי-יהודי ובזכותם לעלות לארץ-ישראל ניתן למקד סביב שלושה תאריכים בהם ארעו אירועים שנועדה להם השפעה על חייהם; א. הדין-וחשבון של ארל ג'. האריסון, שהוגש ב-1 באוגוסט 1945 לנשיא ארצות-הברית הארי טרומאן, שבו הוא הצביע על ייחודה של שארית-הפליטה היהודית, על הצורך בהקמת מחנות נפרדים לפליטים היהודים ועל ההכרח להפנות, את רובם, לפלשתינה³⁶. ב. מסיבת העתונאים אותה זימן לט. סיר פרדריק מורגאן הבריטי, ראש מינהל הסיוע של "אונררא" בגרמניה ב-2 בינואר 1946 ובה הוא טען שתנועת הפליטים היהודים. המגיעה לברלין בדרכים קבועות, כשאנשיה לבושים כראוי ומצוידים בכסף, היא תנועה מאורגנת היטב, וכי למעשה מטרתה היא להעלות על הפרק את עתיד הציונות³⁷. דברי מורגאן, שעוררו גל של מחאות, הציבו את העקורים בראש המערכה הציבורית והמדינית של התנועה הציונית ושל הישוב העברי בארץ לפתיחת שערי ארץ-ישראל. ג. הביקור שערכה במחנות-העקורים באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה, במחצית הראשונה של פברואר 1946, ועדת-מישנה של ועדת-החקירה האנגלו-אמריקנית. במשאל שבוצע בעת ביקור זה רשמו 96.8% את ארץ-ישראל כמקום ראשון ויחיד שאליו הם רוצים להגיע³⁸. היתה זו הפגנה

33. באאתר-הבריחה, עמ' 13-47.

34. עדות בעל-פה של ד"ר חיים הופמן-יחיל ביום 6.12.1960, האוניברסיטה העברית,

עמ' 12-1.

35. יכ"ל, בהערה 34.

36. Earl G. Harrison, The Plight of the Displaced Jews in Europe, A Report to President Truman, Washington 1945, 15 p.

37. פראדפוט, שם, עמ' 338.

38. ועדת-החקירה האנגלו-אמריקנית לעניני ארץ-ישראל, בעריכת ד"ר ע. קרליבך,

תל-אביב, פתרון, עמ' 278.

פוליטית מרשימה, אך ההכרעות האישיות של הפליטים, אחרי המתנה ארוכה במחנות ואחרי שניתנה להם אפשרות הגירה גם לארצות אחרות שמעבר לים, היו למעשה וכפי שנראה להלן, שונות מעט מהמשאל הנ"ל. ההמלצה המרכזית של הוועדה האנגלו-אמריקנית, אשר הגישה ב־20 באפריל 1946 את מסקנותיה, היתה להעניק באופן מיידי 100,000 רשיונות עליה לארץ־ישראל למען יושבי המחנות.

בסך־הכל עברו דרך מחנות־העקורים בגרמניה, אוסטריה, ואיטליה כ־267,000 פליטים יהודים³⁹. החל מ־1945 ועד מאי 1948 שימשו מחנות־העקורים מאגר אנושי עיקרי לתנועת ההעפלה, שניסתה לפלס את דרכה לחופי ארץ־ישראל למרות המצור שהוטל עליה על ידי בריטניה, ומה־13 באוגוסט 1946 ואילך נאלצו מעפילי רוב ספינות המעפילים לעשות "תחנת־ביניים" כאובה וממושכת במחנות־הגירוש בקפריסין. מבין אלה ששהו במחנות־העקורים, הגיעו לארץ בהעפלה כ־25,000 איש בלבד, עוד כ־130,000 מיושבי מחנות־העקורים הגיעו לארץ מיד אחרי הכרזת המדינה, בין מאי 1948 לדצמבר 1950. בסך־הכל עלו איפוא, לארץ, דרך מחנות־העקורים, ומחנות־הגירוש בקפריסין, כ־155,000 מאנשי שארית־הפליטה⁴⁰. כ־62,000 מאנשי שארית־הפליטה פנו, בין מאי 1946 לסוף יוני 1950, לארצות־הברית, וכ־20,000 פנו לארצות אחרות שמעבר לים: דרום־אמריקה, אוסטרליה, קנדה⁴¹. לעומתם נשארו לשבת בגרמניה ובאוסטריה כ־30,000 איש. בסיכום מסתבר, כי רק כ־58% מאנשי שארית־הפליטה שעברו דרך מחנות־העקורים עלו לארץ.

ברם, בתווית "שארית־הפליטה" נכון יהיה לכלול גם את היהודים ששרדו בשאר הקהילות היהודיות באירופה הכבושה על ידי הנאצים, להוציא רק את הקהילה היהודית באנגליה. במיוחד מוצדק לכלול בה גם את יהודי הונגריה ואף רומניה, שהתנסו בחיי האימים, הדיכוי הרצח של המשטר הנאצי באירופה. כך גיע במניין ניצולי השואה ממזרח־אירופה, שעלו לארץ בין השנים 1946 ל־1956, למספר המכובד של 383,056 נפש.

ב. על המנטליות הרוחנית של "שארית־הפליטה"

על אף חילוקי־דעות פנימיים ומיגוון ההשקפות החברתיות שרווחו בקרב שארית־הפליטה, נוצקו בתוכה — מתהומות הנסיון של השואה (מתגובות העולם "הנאור" על מוראותיה, ערב המלחמה, בזמן השואה ומיד־אחרי השחרור — כמה השקפות, ונכון יותר לומר אמונות משותפות שעל רקעם נרקם אקלים רוחני־נפשי משותף, שבו נתונים היו פעיליה הבולטים של שארית־הפליטה מכל צבעי הקשת הפוליטית־חברתית. אמונות אלה לא נוסחו בהגדרות־מדיניות־חברתיות מדויקות ומפורטות, ויש להודות שהן בבחינת קסיגוריות אידיאולוגיות,

³⁹ על מנת להשיג נתונים אלה ראו: *הפליטה*, עמ' 28.

³⁹ הבעיה הסטטיסטית של איכלוסיות מחנות־העקורים של הפליטים היהודים — שמוץ למחנות הייא סבוכה וספק אם היא ניתנת לפתרון מדויק — המחברה נוקטת באומדן ממוצע בין ההשקפות השונות שהוזכרו לעיל.

⁴⁰ בחישוב זה אינם כלולים כ־25,000 מעפילים מרומניה שהגיעו לקפריסין אלה לא נרדו נמלי מזרח־אירופה ולא עברו את מחנות־העקורים במערב־אירופה. *הפליטה*, עמ' 28.

⁴¹ גרוסמן, שם, עמ' 26-28.

היות ומשולכות בהן אמונות כוללות על הגורל היהודי בין האומות בצרוף מסקנות חד משמעיות הקוראות לפעולה ולעשייה. שארית-הפליטה לא היתה מבורכת, כפי שהוזכר בפרק הקודם, בעילית בולטת של הוגי-דעות, אך על המנטליות הרוחנית-נפשית שלה מעידים שפע העלונים והעתונים שנבטו בזה אחר זה במחנות-העקורים בגרמניה, באוסטריה, באיטליה ובמחנות-הגירוש בקפריסין וטופחו במסירות שליחותית.⁴²

במאמר זה איעזר בעדותם זה של שניים מנציגי הרוחניים הבולטים של שארית-הפליטה: המשורר אבא קובנר, איש וילנה, ממייסדי תנועת "הבריחה" ומראשי "החטיבה של שרידי מזרח-אירופה", חניך "השומר-הצעיר", בעל ביטוי פתטי ורגשני שחויית השואה מזינה את יצירתו הלירית ואת פעולתו הציבורית גם בארץ, וד"ר שמואל גרינגאוז, יליד קובנה, מראשי הגיטו בעיר זו בתקופת המלחמה. ומראשי מחנה הפליטים בלאנדסברג-גרמניה, שהיה מעין מרכז רוחני לכל שארית-הפליטה בגרמניה, בעל השכלה ודרכי חשיבה מערביים-רציונליים. בפגישתם הראשונה של נציגי "החטיבה של שרידי מזרח-אירופה" עם היילי "החטיבה היהודית הלוחמת", שהתקיימה ב-17 ביולי 1945 בטרביזו שבצפון איטליה הציג אבא קובנר, במשא רוטט, את הלכי הרוח ואת האמונה של "האחרונים", השרידים שנותרו בחיים, מחשבות שהיו כאש עצורה בעצמותיהם והם חשו חובה קדושה להדביק בהן גם את הישוב העברי בארץ ואת הקהילות היהודיות שלא נפגעו. בשואה⁴³.

"יודע אני, ושום הערכה פוליטית או חכמה לא תשכנע אותי, כי המלחמה הבאה אינה רחוקה, כי חרף כל התמורות באירופה היא ניצבת על הסף, ויודע אני, כי אחת היא מי יפתח בה, ובלי הבדל מה תהיה מהותה — דגלה של אותה מלחמה יהיה צווארנו, צואר כולנו"⁴⁴. "ככל שאנו מועטים וככל שאין נעדרת מתוכנו האי-שיות, חייבים אנו להביא לתודעת העם את הנסיון, להחדיר בישובים היהודיים הקפואים במלוא תבל אי-שקט רב ועמוק"⁴⁵. /.../ "האם מבינים שם, כי רק בשיטות השגרתיות של חינוך, אף של החינוך היפה הטוב ביותר, לא תתמלא שליחותה של התקופה? במקביל להתנדבות, לחלוציות, יש להבקיע דרך רחבה שבה יוכלו כולם ללכת, כל היהודים ששוב אין קרקע תחת רגליהם, כל ההמונים בין שהם מוכנים, ובין שאינם מוכנים"⁴⁶.

42. על העתונות היהודית במחנות-העקורים ראה: צמח צמריון, העתונות של שארית-הפליטה בגרמניה, תל-אביב, תש"ל. על העתונות וספרות העלונים במחנות-הגירוש בקפריסין ראה: דוד שער, גירוש קפריסין, תולדות התעפלה וחברת המפעלים במחנות-קפריסין, 1946-1949, שער רביעי: חירות בתוך עבודת, חברת המפעלים. — הספריה הציגית והמכון לחקר הצינונות של אוניברסיטת תל-אביב (בדפוס).

43. דברי אבא קובנר מובאים לפי התרגום העברי: "שליחותם של האחרונים", בקובץ: שואת יהודי אירופה, רקע, קורות, משמעות, בעריכת ישראל גוטמן, ליוויה רוטקירן, יד ושם תשל"ג, עמ' 477-485.

44. אבא קובנר, שם, עמ' 479.

45. אבא קובנר, שם, עמ' 483.

46. אבא קובנר, שם, עמ' 484.

ומובאה אחרונה מ"אני מאמין" זה: /.../ "כדי להגשים את המשימה הגורלית, יש להגיע לידי ריכוז כל הכוחות היוצרים והבונים בעם היהודי במאבקם לקיומם /.../ אין אנו חושבים לפתוח במאבק נגד מפלגה ומפלגות, אולם אנו רוצים כי יקום מעשה הצלה של העם שישא בתוכו גרעינים של התקשרות רבה ועמוקה ביותר, אשר בהכרח תוליך לאחדות ש- כזאת"⁴⁷.

לעובדת הישרדם בחיים של "האחרונים", לאלה שנותרו מהקטל האיום — מוצמד ב"אני מאמין" זה טעם של שליחות עמוקה לעם היהודי כולו. ראייתם את הגורל היהודי ואת הציונות היתה אפוקליפטית. העם היהודי אינו מתקבץ למולדתו בתהליך איטי, מדרג ומתוכנן, כי אם בתוך קטאקליזם עולמי, אשר בו אך כפסע בין הגאולה לבין ההשמדה הטוטאלית של העם היהודי. ראייתם זו ניזונה מתחושת אי-שקט תהומי, מחרדה מפני אסון חדש ההולך וקרב, מהיעדר אמונה ב"קידמה". נציגי שארית-הפליטה הרגישו צורך נפשי עמוק לזעוק, להתריע מפני שאננות ולהחדיר אי-שקט ורעד בכל תפוצות ישראל. מראייה אפוקליפטית זו של הגורל היהודי השתמעו שתי מסקנות מעשיות-אופרטיביות: א. להכין ולהנהיג את העם היהודי כולו, ולא רק עלית חלוצית בתוכו, לנדידה-רבתי, לנדידת-עם. קריאה זו נגדה את המדיניות של מפלגות הפועלים ושל תנועות הנוער החלוציות של "ארץ-ישראל העובדת" בין שתי מלחמות עולם, שלחמו למען זכות קדימה לעליה חלוצית. בדין הצביעו רבים על כך שמדבריו של אבא קובנר, חניך ומחנך של תנועת "השומר-הצעיר", נשמעו הדים, לאודווקא עמומים, מדברי הטפותיו ודרשותיו של זאב ז'בוטינסקי, בטרם השואה, על "אבקואציה" כללית של יהודי פולין. ב. נוכל לעמוד במבחן גורלי זה רק אם נפרוץ את חומות הפיצול המפלגתי ונביא, בכוחות מאוחדים, לידי מעשה ההצלה הנכסף.

בדברים אלא טמונה בלי ספק, קריאת תגר על דרכה הציבורית של התנועה הציונית בכללותה והתנועות החלוציות של "ארץ-ישראל העובדת" בפרט, לפני השואה ובישוב הטרומ-מדינה.

במסה שפורסמה בכתב-העת האמריקני-יהודי Commentary בדצמבר 1947: "הגורל היהודי בעיני העקורים, האידיאולוגיה של שארית-הפליטה" מנסח ד"ר שמואל גרינגאוז, יליד קובנה, את "האידיאולוגיה של שארית-הפליטה", וסיכומיו השכלתניים, בטרמינולוגיה מקצועית של איש מעוגן בתרבות-המערב, עולים בקנה אחד עם דבריו הרוטטיס-פאתטיים של אבא קובנר⁴⁸. השואה הינה,

47. אבא קובנר, שם, עמ' 485.
48. Samuel Gringauz, Jewish Destiny as the DP's see it, The Ideology of the Surviving Remnant, Commentary, December 1947, pp. 501-509.

ראה גם מאמרו: Ueber die Aufgabe der europäischen Judenreste, Jüdische Rundschau, The Jewish Review by and for the liberated Jews in Germany, Marburg/Lahn, July 1946.

ד"ר שמואל גרינגאוז הירצה על עיקרי אמונה אלה בקונגרס השני של שארית-הפליטה בגרמניה ב-26 בפברואר 1947 ודבריו פורסמו בבטאון הועד המרכזי של שארית-הפליטה בגרמניה, "אונזער וועג", תחת הכותרת: "פראבלעמען אין איינזאכען פון שארית-הפליטה", בגליונות 14 ו-18 במרס 1947.

לדעת גרינגאוז ביטוי טראגי להתמוטטותה של הציביליזציה הנוצרית המערבי-אירופית. היהודים הם, בעת ובעונה אחת, גם קרבנותיה של ציביליזציה מתפוררת זו וגם הקטיגורים הבולטים שלה. אין ליהודים לצפות להכרת תודה מהעולם הנוצרי על סבלותיהם. שארית-הפליטה מבקשת להיפרד מאדמת אירופה, שאכלה את מרבית העם היהודי: כי אם זה היה אפשרי פעם (השואה), מניין הערובה שזה לא יארע שוב? "אין אנו נותנים את אמוננו בתרבות הנוצרית בת אלפיים שנה, זו התרבות אשר יצרה לחננו את פסל החירות בניו-יורק ואת הווסטמינסטר-אביי בלונדון, ואילו אלינו היא כיוונה את הפרעות של הצלבנים, את האינקוויזיציה הספרדית, את מרחץ הדמים של חמילניצקי, את הפרעות של רוסיה הצארית ואת תאי הגזז של אושויץ", נאמר במאמר מערכת ב"לאנדסבערגער צייטונג" של גרינגאוז⁴⁹. אל אי-אמון זה בתרבות המערב ובקידמה מתלווה תחושה מעיקה של בדידות איומה: "כן, אנו בודדים. שוב פעם בין אויבים. בפולין אנו שוב נרצחים. אפילו בצרפת אנו שנאים כעת, ובאמריקה ובאנגליה — מי יודע מה יביא המחר" — נכתב בעיתון של מחנה ברנ-בלזן⁵⁰.

הבעיה היהודית, כותב גרינגאוז במסתו, הפכה בשביל האדם היהודי של שארית-הפליטה לסוגיה נפשית ואקזיסטנציאלית כאחד. איש שארית-הפליטה מצוין בגישה "ודיאורצנטרית", העולה באינטנסיביות הלאומית שלה ובמקיפותה על כל שאר הכיוונים. היהדות היא, בעיני איש שארית-הפליטה, בחינת גורל שאין היהודי יכול לנוס ממנו. היא עובדה נתונה, המשפיעה בעוצמתה על מכלול גישותיו ורגשותיו. הגורל שנפל בחלקה של שארית-הפליטה הוא שמקנה לה גם מימד יעודי. הציונות, בעיני איש שארית-הפליטה, אינה עוד תיאוריה על ההיסטוריה ועל החיים היהודיים, כיראם עובדת חיים פעילה. על כן לא ייפלא שאנשי שארית-הפליטה במחנות-העקורים, רוויי הסבל, לא התייחסו באינדיפרנטיות ובסובלנות קרירה ומשלימה לדעות נוגדות והם השתיקו, ולא תמיד ברוך ובעדינות, את דוברי הבונדיסטים, הקומוניסטים או סתם לא-ציונים.⁵¹ למעשה, אחרי השואה, הציגו רק הציונים תכנית שיכלה להיות משמעותית לגבי שארית-הפליטה.

חשבון עולמו של היהודי הדתי בימי השואה הוא נושא לדיון נוקב במחנה הדתי, ואין אני רואה עצמי מוסמך ליטול חלק בדיון זה, הנוגע לכבשונו של המחשבה החויייה הדתית-יהודית בימינו. עובדה היסטורית כאובה היא שרובם הגדול של היהודים הדתיים בפולין שלפני השואה היו מבין הדור הקשיש יותר ומועטים מהם שרדו בחיים אחרי השואה. מספרם היה רב יותר בין הניצולים מהונגריה ומסלובקיה, והם-הם שסיפקו את ההנהגה הדתית למחנות-העקורים היהודים, בראשית קיומם. מספר רב ביותר של יהודים דתיים נמצאו דוקא בין ה"ריפארטיאנטים" מברית-המועצות לפולין, וביניהם קבוצה גדולה למדי של הסידי חב"ד. רובם הגדול של אנשי שארית-הפליטה במחנות-העקורים בגרמניה

49. לאנדסבערגער לאגער-צייטונג, מס' 3.

50. אונזער שטימע, מס' 3.

51. פינסון, שם, עמ' 117-116. על חשבון-נפש של היהודי המאמין, ראה: ישעיהו וולפסברג-אביעד, היהדות הנאמנה במלחמה, בקובץ: שואת יהודי אירופה, עמ' 514-504.

ובמחנות הגירוש בקפריסין לא היו דתיים⁵². סבלותיהם, התמודדותם עם המוות והצלתם, מי תוך תעוזה אישית ומי בדרך במקרה, לא קירבום, לפחות בתגובה ראשונה, לאמונה דתית⁵³.

"אחוה" ו"אחדות" היו לסיסמאות המרכזיות בחיים הציבוריים של שארית-הפליטה. מנהיגיה ניסו לתרגם סיסמאות אלה הלכה למעשה על ידי הקמת מיסדות ארגוניות מאוחדות, שנועדו לתת ביטוי לזהות הרוחנית הייחודית של שארית-הפליטה. בראשית 1945, בהיותם בבוקרסט הקימו אבא קובנר וקבוצה מתבריו הפרטיזנים — שיצרו את המגע הראשון עם יהודי רומניה, שרובם לא הוכחדו — יחד עם יהודים בארצות משוחררות אחרות ועם חיילי הבריגדה הארצית-ישראלית שחנתה באיטליה, את "החטיבה של שרידי מזרח-אירופה"; החטיבה הייתה כפולת-פנים: כלפי פנים, ביקשו חבריה לנפץ את המחיצות המפלגתיות שנגדו, לפי תחושתם, את החוויה התהומית של השואה ואת הלקח המשתמע ממנה, ולפעול, על כן, במסגרת ייחודית — מאוחדת; ואילו כלפי חוץ ניסו כמה מתבריה לתת פורקן לזעקת הנקם שהסעירה את רוחם⁵⁴. בפולין המשוחררת הוקמו ה"איהוד" וה"קואורדינציה", באיטליה "החלוצ האחיד", ואילו בגרמניה נוסדה, בספטמבר 1945, "ההסתדרות הציונית האחידה" של שארית-הפליטה ובפברואר 1946 התכנסה המועצה הארצית המייסדת של "הסתדרות נוער חלוצי מאוחד-נוחם". עם זאת טענו אנשי שארית-הפליטה, הלוחך וטעון, שאין בכוננתם לכונן "תנועה" או "זרם" חדש, נוסף, של שארית-הפליטה.

ברם, המסגרות הציבוריות והחינוכיות המיוחדות, שנועדו לתת ביטוי לזהות ולמאווים הייחודיים של שארית-הפליטה, תורגמו, לפי ביטוי של אבא קובנר, למטבע פוליטי-מפלגתי אקטואלי: באיו מידה זה יסייע למפלגה זו או אחרת⁵⁵. על-אף האזהרה והמחאה של מרכז ההסתדרות הציונית האחידה של שארית-הפליטה, שנשלחה ב-11 באוקטובר 1945 להנהלת הסוכנות היהודית בירושלים⁵⁶, פעלו השליחים הראשונים של התנועות החלוציות, שהגיעו לאיטליה ב-8 באוקטובר 1945, וכן גם חלק מפעילי הבריגדה, בראש וראשונה לתקומת המסגרות התנועתיות אליהן הם השתייכו; וכך נהגו כמעט כל השליחים שבאו בעקבותיהם. לאחר פחות משנה, בקיץ 1946, ניתן כבר לראות את הקץ לפרשת "החלוצ האחיד" באיטליה ול"נוחם" בגרמניה ואת החייאתן של מרבית התנועות והמפלגות הידועות מלפני השואה. להוציא כמה קבוצות יוצאות דופן, הגיעו העולים והמעפילים של שארית-הפליטה למחנות-הגירוש בקפריסין ולארץ-ישראל כשהם ממושטרים, ומאורגנים שורות-שורות, איש על מחנהו ועל דגלו התנועתי המסורתי...

52. בבכירת מוסדות הנבחרים של העקורים קיבלו הרשימות הדתיות בין 20%–25%, אהוזו שטוא נמך בהרבה מחלקם בקהילות הייחודיות בפולין. יצויין שרשימות "אגודת-ישראל" קיבלו הרבה יותר קולות מאשר רשימות "המזרחי". — צ. צמריזון, שם, עמ' 105.

53. פינסון, שם, 110–112.

54. על "החטיבה של שרידי מזרח-אירופה" ראה יעודה באאר, הבריתה, עמ' 43–44 ו"70–69", בייתוד את עדותו בעל-פה של אבא קובנר, שהיה הרוח המנחה והמדריבנת של הקבוצה, מה-5.3.1962, האוניברסיטה העברית, מדרזר לתיעוד בעל-פה, (4) 2. ההיסטוריה המרתקת של קבוצת לוחמים-חלוצים זו, שנתנה ביטוי חד וקיצוני להלכי-הנפש של שארית-הפליטה, טרם נתקרה לפרטיה וראוי שהיא תיכתב.

ג. סינדרום פסיכולוגי של ניצולי השואה: משקעים וצלקות נפשיות אין בידינו מידע פסיכולוגי-אבחנתי, כולל ומוסמך, על ניצולי השואה, על התכונות, הפיסיות והנפשיות, שסייעו להם, למעטים, לשרוד בחיים, לעומת בני משפחותיהם, וחבריהם הרבים, שאוכלו בתבערה, ועל הצלקות והמשקעים ששנות הסבל והעניינים הותירו בהם.

בפגישות הראשונות שלהם עם שארית-הפליטה הופתעו היילי הבריגדה, השליחים והנציגים הארצישראליים, מבריאותם הגופנית של הניצולים, מחוסנם הנפשי ומכוח עמידתם, שהתגלה במבחן החמור של מוראות המלחמה והשואה. בדיקות פסיכולוגיות שנערכו בקיץ 1946 על ידי צוות בראשותו של ד"ר פאול פרידמן⁵⁷, פסיכולוג יהודי-אמריקני, בישרו על בריאות נפשית יחסית של הילדים הניצולים, על נדירות מהלות-הרוח ביניהם, על חסינותם בפני מצבי-הולם ועל מיעוט הילדים הבעיתיים. פישל שניאורסון מסכם בנימה אופטימית ביותר את התצפיות שהוא ערך באוכלוסיית המבוגרים והילדים במחנות-העקורים בגרמניה ב-1948, שלש שנים אחרי השחרור: "הבריאות הנפשית של שארית-הפליטה, הן של הילדים והן של המבוגרים, היא יותר חסונה מאשר באוכלוסיה רגילה"⁵⁸. פסיכולוגים נכריים, ביחוד צרפתיים, אף טענו שהיהודים עברו באופן קל יותר את הטראומות של המחנות מאשר בני לאומים אחרים, היות וגם בזמנים כתיקונם מטפחים היהודים מכניזמים פרוטקטיביים בפני הסביבה הזרה⁵⁹. ה"baby boom", אחוז הילודה הגבוה אצל הפליטים היהודים במחנות-העקורים (35.8 על כל 1000 נפש ב-1948⁶⁰, ובמחנות-הגירוש בקפריסין כ-42 על כל 1000 נפש) נתן חיזוק לרושם הכללי על תהליך ריגנרציה מואץ הפוקד את שארית-הפליטה. לעומת זאת, מבליטים העובדים, המקצועיים יותר, של ה"אונראא" ושל ה"ג'וינט" תסמונות מדאגות יותר על מצבם הנפשי של ניצולי השואה. החשדנות. שעמדה לימינם וסייעה להצלחתם בשנות הוועה, היקשתה כעת על תהליך מחודש של אינטגרציה-סוציאליזציה⁶¹. הם מציינים: חוסר-מנוחה ואי-שקט נפשי, היעדר יכולת למאמץ רצוף ומרוכז, ריגשות-אשם כלפי יקרים וקרובים שהלכו למוות, התרכזות חולנית בעבר, יחס בעייתי לעבודה, בתואנה שאין לשרת גם אחרי המלחמה את הגרמנים, עיסוק בשוק שחור או אפור, דבקו ברבים מיושבי מחנות-העקורים. מחקרי-מעקב שנערכו על עקורים לא-יהודים אחרי מלחמת העולם השנייה חשפו תסמונות דומות של תופעות א-סוציאליות: תחושת אי-השתייכות חברתית, אפאטיה לגבי העולם החיצוני, התפרצויות אגרסיביות, אדישות לאמונות ולפרקטיה דתית, חוסר עניין בפוליטיקה, הפגנת זלזול לגבי הישגים בעבודה

55. אבא קובנר בעדות בעל-פה מה-5.3.1962, האוניברסיטה העברית, מדור לתיעוד בעל-פה, (4) 2.

56. ארכיון ציוני מרכזי, S6/4683

57. Paul Friedman, Report on a Survey of the Psychological Conditions of the Surviving Children in Europe, July 10—December 1946, CM370.

58. פ. שניאורסון, דמות הפלאים של שארית-הפליטה, החינוך, תש"ט, א"ב, עמ' 17.

59. Psychiatric Disturbances of Holocaust (Shoa) Survivors, The Israel Annals of Psychiatry, 4, 1947, No. 1, p. 93.

60. גרוסמן, שם, עמ' 48.

מסודרת, פעילות ב"שוק השחור", נטיות היפוכונדריות. בעיית הרה-סוציאליזציה של העקורים הלא־יהודים נראתה בעיני חוקרים רבים כמעוררת דאגה⁶². קליטתם בארץ של אנשי שארית־הפליטה, בשנות הסער של עמידת המדינה על הקמתה וקיומה ושל העליה ההמונית של שנות 1948 — 1951, לא לוותה בתצפיות פסיכולוגיות, מן הטעמים המסתברים, אולי, ממצוקות התקופה. רק מזה 10-15 שנים, גם עקב הצטברות חומר־בדיקות רב בקשר לערעורים על תביעות פיצויים וגם עם התרחבות הפעילות של התחנות להיגיינה נפשית, הולך ומצטבר חומר רב של בדיקות פסיכולוגיות, המעיד על הצלקות המשקעים הרבים שיש להם שהותירו שנות השואה בנפש הניצולים ואשר מקשים על תפקודם החברתי התקין. חומר זה שהינו קליני ברובו, בא ללמד, בכמותו ובמימצאיו, לא רק על הפתולוגי היוצא־דופן, כי אם גם על הנורמה הרגילה יותר. ראשית מסתמנת על יסוד חומר זה אפשרות לשרטוט סינדרום נפשי של ניצול השואה, ובייחוד של מי שהיה עציר במחנות־ריכוז. פסיכולוגים רבים מצביעים על רגיעה הרווחת בין ניצולי השואה מפנייה לעזרה פסיכולוגית, אם מפני שהם לא גורסים שבעיר תיהם ניתנות לטיפול נפשי יעיל ("איש אינו יכול להחיות את המתים"), אם מפני רגיעה מהעלאת בלהות העבר⁶³ או מפני החשש של אובדן הדימוי העצמי של ניצול שניצח את המוות והפרכת גיבור מנצח ליצור חולני, הנזקק לטיפול⁶⁴. סקרי מעקב, הפונים למגזר שלם של אוכלוסייה, ואינם מטפלים דוקא במקרים קליניים מובהקים, סקרים כאלה נערכו בתנועה הקיבוצית⁶⁵. מחקרי מעקב אלה מבחינים בבירור בין ניצולי מחנות־הריכוז, המבקשים להשכיח ולהדחיק את החוויות המבעיתות של המחנות כדי להיות אנשים "נורמליים", לבין לוחמי ה־גיטאות והפרטיזנים, אשר מספרם בקיבוצים הוא ניכר, הגאים בעברם ומבקשים לטפח את מורשתם. בשנים הראשונות לקליטתם בקיבוץ עברו רובם משברי דכאון ויאוש, והיו אף נסיונות לא־מועטים של איבוד עצמי לדעת. רבים שגו בשגיגות נקמה. עם הזמן, הם הוכרחו להשלים עם המציאות. ברם, כפי שכבר צויין לעיל, אותו מיכניזם עצמו של חשדנות ואי־אמון בסביבה, שסייע לניצולי השואה לשרוד בחיים בתקופת השואה, היקשה עליהם כעת על יצירת מגע בין־אישי אמין עם הסביבה. רבים הכריזו שהקיבוץ נסך בהם ביטחון ורוגע ותחושה מימוש עצמי. שעתם הגדולה של ניצולי השואה בישראל היתה במלחמת העצ־מאות, בה הם השתתפו בלהט, מתוך הזדהות מלאה והרגשת פיצוי על ההשפלה

61. Hillel Klein, Holocaust Survivors in Kibbutzim: Readaptation and Reintegration, *The Israel Annals of Psychiatry*, 10, March 1972, p. 84, Ruth Jaffe, *The Sense of Guilt Within Holocaust Survivors*, *Jewish Social Studies* New-York, October 1970, pp. 307-314.

62. Edward A Shils, *Social and Psychological Aspects of Displacement and Repatriation*, *Journal of Social Issues*, August 1946, pp.3-18.

63. בכנס של החברה הפסיכואנליטית הישראלית שהוקדשה, ב־9 ביולי 1966 לדיון על הפרעות פסיכיאטריות של ניצולי השואה, תוצע לא להפעיל לגבי ניצולי השואה את השיטה הפסיכואנליטית, כי אם יותר פסיכותראפיה תמיכתית.

64. בסרט על 4 תזכורות של תברת נוער מניצולות השואה שנתקן השנה ביום השואה, אומרת אחת הבוגרות: "אנו ניצחוני", ושנייה מסכמת בנימה עצובה: "אני נורמלית, יש קשיים, אך צריך להתגבר".

שהיתה מנת חלקם בשנות השואה. הסבל התלאות משנים עברו לא פגעו כלל בכושרם האינטלקטואלי, וניצולי שואה רבים מצטיינים בארץ בתחומי היצירה הרוחנית, בספרות ובאמנות ורב חלקם בקהיליה האקדמית. סקרי-מעקב על ניצולי השואה, שנערכו בעשרים שנה אחרי השואה בארצות-הברית⁶⁶, בקנדה, בגרמניה, בפולין⁶⁷ מצביעים על תהליכיות יותר בעייתית: הזדקנות מואצת, היעלם הדחף לפעילות חדשנית ויוזמה, אחרי ההתפרצות הפעלתנית שבלטה מיד לאחרי השחרור, הרעה במצב בריאותם של העצירים לשעבר אחר גיל 50, אי-השתתפות בריצת-האמוק של החברה הסובבת, דבקות בדפוסים המסורתיים של הקהילה ושל המשפחה.

בשנים האחרונות התמקדו מחקרים לא-מועטים בבחינת תיפקודי ההורות של ניצולי השואה⁶⁸. בתחנה הפסיכולוגית שליד מיכללת החינוך הבין-קיבוצית "אורנים" אובחנו אצל הורים ניצולי השואה 28% מקרים, אשר בקרבם נתגלו קשיים בתיפקודי ההורות: חרדה כרונית, דאגתייתר לשלום הילדים ולבטחונם, ציפיות בלתי-מציאותיות מהילדים, פחדים מפרידה, — לעומת 10% אצל קבוצת הביקורת. בעיני ילדיהם מופיעים הורים רבים מניצולי השואה כ"שונים" מהורים אחרים, שבריים, חסרי ישע, זקוקים לעזרה ולתמיכה. בעיות ביחסים בינם לבין ילדיהם תופסים מקום נכבד בתלונות ניצולי השואה, הפונים לעזרת התחנות הפסיכולוגיות. סקרים שנערכו בגרמניה ובפולין, בהן מתרכזות אוכלוסייה יותר בעייתית של ניצולי שואה, מצביעים על קשיים רבים אף יותר של הורים אלה בתפקידי ההורות שלהם (בפולין — 42.2%!).

בסיכום לפרק זה, שאינו מתיימר כלל לדרך בממצאים אלה מהיבטם המקצועי-פסיכולוגי, אביא את מסקנתו של פרופ. ה.צ. ויניק, הנשיא לשעבר של החברה הישראלית הפסיכואנליטית, בסיום סימפוזיון שהוקדש כולו, ב-9 ביולי 1966, לדיון בהפרעות פסיכיאטריות אצל שרידי השואה: "בשנים הראשונות שלאחר המלחמה רווחה גישה אופטימית שההפרעות הנפשיות המופיעות אצל שרידי השואה ייעלמו באופן מודרג, אחרי תקופת הסתגלות. להותנו, תקוות אלה לא נתמלאו"⁶⁹.

Hilel Klein, Holocaust Survivors in Kibbutzim, Re-adaptation and Re-integration, The Israel Annals of Psychiatry, Vol. 10, March 1971, pp. 78-91. ⁶⁵

W. Tuteur, One Hundred Concentration Camp Survivors, Twenty Years later, The Israel Annals of Psychiatry, Vol. 4, 1967, No. 1, pp. 78-90. ⁶⁶

Psychiatrische Aspekte des "KZ-Syndroms", in — Der Judische Presse-Dienst, Informationen der Juden in Deutschland, Düsseldorf, Oktober 1978, ss. 23-24. ⁶⁷

T. Nathan, Disturbed Parent -role in Holocaust Survivors, in the Israel Annals of Psychiatry, Vol. 7, April 1969, No. 1, p. 234; Neurosen bei Nachkommen ehemaliger KZ-Häftlinge, in — Jud. Presse-Dienste, Oktober 1987, ss. 24-26. ⁶⁸

Psychiatric Disturbances of Holocaust ("Shoa") Survivors, Symposium of The Israel Psychoanalytic Society, in The Israel Annals of Psychiatry Vol. 4, No. 1, 1967, p. 91. ⁶⁹

ד. שארית-הפליטה כעליה ייחודית בישראל

בתחילה, כמה נתונים סטטיסטיים-דימוגרפיים מאירים. בפרק זה נשתמש ב-
מונח ההיסטורי "שארית-הפליטה" במובנו ההיסטורי-גיאוגרפי הרחב יותר ונכלול
בו את כלל היהודים במזרח-אירופה, ששרדו כתיים אחרי המלחמה, לאחר שהתנסו
במוראות המלחמה וברדיפות הנאצים.

בעשר השנים שחלפו בין 1946 (עם חידוש העליה אחרי המלחמה) לבין
1956 (העליה האחרונה של עולי פולין, היא "עליית גומולקה") עלו לארץ 889,686
יהודים, מהם רק 125,394 עולים מפולין, שהם 14.09% מכלל העליה באותן שנים.⁷⁰
אם נוסיף על עולי פולין עוד כ-185,000 עולים מארצות הבלקן, שהם 20.9% מכלל
העליה באותן שנים, רובם הגדול מרומניה ומיעוטם מהונגריה, שאף הם, להוציא
יהודי בולגריה, סבלו ממוראות המלחמה ומרדיפות הנאצים, נגיע ל-383,056 עלים
ניצולי ארצות השואה (פולין, רומניה, הונגריה, צ'כיה, הארצות הבלטיות) המ-
הווים 43% מכלל העליה הגדולה של 10 שנים מכריעות אלה. חלקם של ניצולי
השואה הלך ופחת בגלי העליה של שנים אלה: ב-1947 מגיע אחוז ניצולי ארצות
השואה ל-85.6% מכל העליה, ב-1948 — 74.7%, ב-1949 (היא שנת השיא של
העליה הגדולה שנהרה לישראל מיד אחרי הכרות המדינה — 239,576 עולים
בשנה!) — 50.2%, ב-1950 — 48.8%, והחל מ-1951 הלה ירידה תלולה בחלקה של
שארית-הפליטה בעליה הכללית: 1951 — 14.6%, 1956 — 11.5%. ב-1956 היו
בישראל 1,667,455 יהודים, מהם — 383,056 ניצולי שואה. ובכן, כמעט כל יהודי
רביעי שנמצא בארץ בשנת 1956 פגעו בו אימי המלחמה והוא סבל מרדיפות ה-
נאצים העמים שעזרו להם במלאכת ההשמדה של העם היהודי.

בתקופה הראשונה, בשנים 1946 — 1948, בהן הגיעו רוב העולים בדרך
הקשה של ההעפלה, היתה התפלגות הגילית שלהם כדלקמן: גילאי 14- — 13%,
גילאי 15-59 — 83.4%, ורק כ-3% היו בני 60 ומעלה. משנת 1949 ואילך, עם
החיסול המואץ של מתנות-העקורים והעליה ההמונית מרומניה התפרס ההרכב
הדימוגרפי של עולי שארית-הפליטה על פני סולם גילים רחב יותר. גם החלוקה
בין המינים היתה מאוזנת: אמנם בשנים 1946 — 1948, בתקופת ההעפלה, עלה
מספר הגברים על זה של הנשים, אך החל מ-1949 עלה מספר הנשים העולות,
ובסיכום כמעט השתווה היחס המספרי בין הגברים והנשים בקרב עולי מזרח-
אירופה.⁷¹ בסך הכל, היתה זו, איפוא, עליה של אנשים צעירים ואפשר היה ל-
צפות, לפחות מבחינת ההרכב הדימוגרפי, לתוספת מבורכת בכוח עבודה ולחימה,
בשעות המכריעות של ראשית ימי המדינה.

במתנות-העקורים ובמתנות-הגירוש בקפריסין נרשמה, כנזכר בפרק הראשון,
ילודה גבוהה ביותר: 35.8 לאלף נפש במחנות העקורים בשנת 1948 ולמעלה מ-42
לאלף במחנות-הגירוש בקפריסין,⁷² והדבר עורר תקוה לתהליך רגינרציה מואץ
בקרב שארית-הגליטה. לצערנו, נעצר תהליך זה מיד עם בואם של העולים לארץ.

70. המספרים דלהלן לקוחים מתוך: ד"ר מ. דבורזצקי, בעינת דימוגרפיות וביולוגיות
של עליית ניצולי ארצות השואה, ניב הרופא, חוברת 4'3, תל-אביב, דצמבר 1957.

71. דבורזצקי, שם, עמ' 28.

72. דבורזצקי, שם, עמ' 26.

בין עולי אירופה, שעלו ונישאו בארץ אחרי 1947, זוגות עד גיל 30, נרשמה ילודה של 1.5 בלבד לזוג, בעוד שאצל זוגות מקבילים של יוצאי אירופה שנישאו בחו"ל נרשמה ילודה מעט יותר גבוהה, של 1.8 לזוג⁷³. בין היתר מסבירים תופעה זו בגורמים הבאים: מלחמת העצמאות, השיכונים הצפופים הדיור הדחוק בדירות של "הרכוש הנטוש" הערבי, במחנות העולים ובמעברות, שנפלו בגורלם של העולים בראשית ימי המדינה וכן המצוקה הכללית ששררה במדינה בתקופה זו. אך ספק אם זה אמנם ההסבר השלם והמעמיק לתופעה הנ"ל.

מעניינים הם גם הנהוגים על הירידה מהארץ בשנים 1948 — 1956 מבין העולים מארצות השואה. בעת שבתקופה זו מהוה העליה של שארית-הפליטה רק 23.05% מכלל העליה ההמונית, מהוה חלקם של היורדים מבין העולים מארצות השואה 55.6% מכלל היורדים מהארץ בתקופה זו. אחוז הירידה מבין ניצולי ארצות השואה גדל והלך, בייחוד בשנים 1953 — 1956. בעת שחלקם של העולים מארצות השואה היה, בשנים אלה, 9% בלבד מכלל העליה, הגיע חלקם בין היורדים ל-41.9%⁷⁴. הדחף לאיחוד עם בני המשפחה שמעבר לים היה ודאי גורם חשוב בתופעה זו, מאחר ובשנות המלחמה ניספו רוב בני המשפחה של הניצולים; אך אין ספק כי לאחוז הגבוה של יורדים מבין ניצולי השואה יש גם סיבות חשובות נוספות.

כיצד השתלבו ניצולי השואה בחברה הישראלית ומה היתה תרומתם הייחודית לדין לעיצובה של זו בראשית ימי המדינה? האם ניתן למנות את העליה של שארית-הפליטה במניין "העליות" הייחודיות?

א. לא נתאמתו החששות והחרדות בדבר הפרובלימטיקה הסבוכה של קליטת רבבות מאנשי שארית-הפליטה, שנותרו, רובם הגדול, שרידים ערירים ממשפחות ענפות, עמוסי חיות טראומטיות ומשקעים נפשיים ומוטרדים ממכאובים ופגעים פסיים. יחד עם זאת, לא עמדה גם במבחן השנים ההתרשמות של שליחים ואישי ציבור בפגישתם הראשונה עם שארית-הפליטה על חסונות הנפשית ועל בריאותם הגופנית של ניצולי השואה. תלאות שנות השואה הותירו צלקות עמוקות בנפש הניצולים, ואלה לא נעלמו עם השנים, אלא חזרו וצפו על פני השטח. הציקו לניצולים ואף החישו את תהליך הזדקנותם. עולי שארית-הפליטה לא היו, בשום פנים, למטרד ולמעמסה לחברה הישראלית והם נקלטו בתוכה בקלות יתירה אף ממה ששיערו בטרם בואם. אמנם, אחרי שנות הסבל, הטלטולים והנדודים, לא עמד להם הכוח, הנשימה הארוכה, העקשנות הציבורית, להתלכד בארץ ולהתארגן להקמת מפעלים קיבוציים: ארגוניים, משקיים, תרבותיים ואף פוליטיים, שיטביעו חותם קולקטיבי שלהם על מפת הארץ ועל החברה הישראלית. תרומתה הקיבוצית של שארית-הפליטה לבניין המדינה בראשית ימיה היתה הרבה יותר צנועה מחלקה במאבק הציבורי להקמתה. עולי שארית-הפליטה נקלטו בארץ, רובם, ביחד עם גלי העליה המונית מארצות המזרח-התיכון, שגהרו לישראל עם קום המדינה. אף-כי לא הוקדשה להם תשומת-לב נפרדת ולא הוקמו כלים מקצועיים להדרכת הקליטה ולשיקומם של המבוגרים

73. Roberto Bachì, The Population of Israel, The Institute of Contemporary Jewry, The Hebrew University of Jerusalem, 1977, p. 26, Plate 11.

74. דברו'צקי, שם, עמ' 21-24.

מניצולי השואה, בדומה לדרכי-הפעולה היהודית של עליית-הנוער בהינוכם של הילדים ובנייה-נוער, הם נקלטו היטב, כיהידים, בחברה הישראלית, הקימו משפחות, השתקמו והשתזרו בחברה כגורם יוצר ופעיל בכל מגזרי החיים הכלכליים, החברתיים והרוחניים, ואף הצטיינו באחדים מהם, כגון בצבא ובקהילה האקדמית. גם בהתיישבות הקיבוצית-שיתופית ניכר רישום, אף כי לא כמידת הציפיות שקדמו לבואם, להוציא את ההתיישבות של מושבי-עולים מראשית ימי המדינה, בה נפקד מקומם כמעט לחלוטין.

ב. האם הדביקו פעילי שארית-הפליטה בהלכי-הרוח שלהם את המימסד הר-ישראלי והאם השפיעו על שינוי אמות-המידה לשיפוט הציבורי ולקביעת היעדים הציבוריים והאם גרמו לתמורות כלשהן בחומה המבנית-מפלגתית שירשה המדינה מהחברה היישובית?

בפגישה הראשונה של אבא קובנר עם חיילי החטיבה היהודית הלוחמת באיטליה, בה הציג את הדגל הרוחני של "החטיבה של שרידי מזרח-אירופה", הוא הכריז: "אנו רוצים לבוא לארץ-ישראל, אל הישוב, ובכוח השכנוע שלנו, בכוח אי-השקט שבנו, בכוח תחושת הסכנה המרחפת עלינו וצפונה גם בתוכנו, לשנות את דרך המחשבה, לשנות את דרך ההבנה, שהיא, בחלקה הגדול, פרי התלישות, הריחוק וההתנכרות":⁷⁵ אבא קובנר סיים את ה,"אני מאמין" הרוטט שלו בהבטחה: "אנו נבוא ארצה ונצטרך להיטמע בשפה, בתרבות, בעבודה, אך נתמיד באורח מחשבתנו החפשי, שהתחשל בנסיון העקשני הגדול ביותר"⁷⁶. בעדות בעל-פה שנרשמה כעשרים שנה לאחר מכן, הסביר א. קובנר את הנסיון של "החטיבה לשרידי מזרח-אירופה": כמובא להלן: "זו היתה מסגרת רוחנית לאנשים שלא יכלו לחזור לאופני קיום ציבוריים שנהרסו /.../ ביקשנו לפחות שהחטיבה תגיע לארץ כעדות, מבלי שיהיה לנו ברור כיצד נתארגן כאן בארץ"⁷⁷.

הנהגה עדות נוספת, הפעם מצד הנהלת התנועה הציונית, על הציפיות שרווחו בקשר לתרומה האפשרית של שארית-הפליטה למאבק הציוני ולישוב העברי בארץ; עם שובו מביקורו הראשון במחנות-העקורים בישר אליהו דובקין, שהיה המנהיג הציוני הראשון שנפגש עם שארית-הפליטה: "קמו לעם היהודי נושאים של ערכי ציונות חדשים, שאיננו מכירים אותם. הם נולדו בתוך פלוגות הפרטי-זנים, בין מורדי הגיטאות ובין ה"קאצעטים"⁷⁸.

ציפיות אלה, של אבא קובנר ושל אליהו דובקין, לא עמדו במבחן המציאות. שארית-הפליטה לא הצליחה להדביק את החברה הישראלית בחרדה ובאי השקט התהומי שבה. פעיליה בארץ לא הפכו להיות נושאי שליחות חדשה. עד לשנות השישים נשמר-הן מצד הניצולים, שנשארו בחביוני נפשם את נסיונם הסראומטי ואת מכאובם וטרם היה בהם כוח לשוחח עליו בביטוי חפשי ומושכל, והן מצד צמרת החברה הישראלית — אלם עצור על השואה, ליקחה ומשמעותה ההיסטורית-אקזיסטנציאלי. עם המשפט המתמשך של אייכמן (אפריל-דצמבר 1961) חל מיפנה

75. אבא קובנר, שליחותם של אחרונים, בקובץ: 'יהודי אירופה, עמ' 483.

76. אבא קובנר, שם, עמ' 485.

77. אבא קובנר, עדות בעל-פה ביום 5.3.1962, מזרר לתיעד בעל-פה, האוניברסיטה העברית, (4) 2.

78. הארץ, 6.5.1945.

בחברה הישראלית, ובאופן מיוחד בשורות הדור הצעיר, תוך מאמץ להחדרתה ורי הפנמתה של השואה כאחד ממרכיבי היסוד של תולדות העם בימינו, ובייחוד בהבנת משמעותה הציונית של מדינת ישראל. גם היצירות הספרותיות של ניצולי השואה, שפורסמו החל משנות השישים⁷⁹ קירבו את הנוער הישראלי להבנת העולם הפנימי הכאוב של הניצולים.

מנהיגים ומורי-דור בודדים העמיקו את תודעת השואה בעם והפכו לאמת מידה ולמנוף בהכוונת מעשיהם ופעילותם הציבורית. שני האישים המרכזיים, בשני קצות הזירה הציבורית-החברתית, הישראלית, מחנכי-דור ולוחמים לעצמאות ישראל, שהוטרו במיוחד מהחזיון האפוקליפטי של השואה ומלקחה הקיומי והמדיני לעם ישראל בארצו הם: יצחק טבנקין ומנחם בגין.

בפתיחת הסמינר לשליחים של הקיבוץ המאוחד, ביוני 1945, למחרת הנצחון של בנות-הברית, ביטא יצחק טבנקין את תפסיתו את הציונות הקסטרופולית, הר מעוגנת בראייה כמעט אפוקליפטית של מעמד העם היהודי לאחר השואה ואף של החברה הקאפיטליסטית כולה בזמן הזה: "שליחותנו כיום משמעה לראות את כולנו, את העם כולו, על מפתן טרבליאנקה, לראות את הגולה כולה, לא את הגולה הנאצית בלבד, כי אם גם הגולה הדימוקרטית ואת הגולה הסוציאליסטית בראיית הכליון הצפוי. כל גולה, תהיה איזו שתהיה, אחד גורלה ואחד עתידה. דינה נחרץ, וכאן מהות שליחותנו. /.../ בסימן הקסטרוופה. הקסטרוופה, בה ביטוי התקופה: תהום פעורה לרגלי העם כולו, תהום פעורה לרגלי האנושיות כולה"⁸⁰. יצחק טבנקין היה אז בודד למדי בגישה זו. שותף לו באמת-מידה זו להכוונת החיים הציבוריים והצעדים ומדיניים היה המנהיג מהקצה השני של הקשת הפוליטית, מפקד "הארגון הצבאי הלאומי" וראש הממשלה דהיום, מנחם בגין, שהוא עצמו ניצל השואה. מנחם בגין מתגונן, אמנם, מפני ההאשמה של הפיכת חויות ורגשות טבעיים המושרשים בזכרונות השואה למניעים לשם הפעלת כוח במעשים מדיניים-צבאיים: "גרועה ממוטעית, אוילית היא ההנחה כי המרד לא היה אלא "הרפתקת גבורה" של "נואשים", אשר במקרה לא נסתיימה במפלה או בשואה. המרד התבסס לא רק על רגש טבעי, אלא גם על שכל בריא, על הגיון מדיני או על מדיניות הגיונית. הרגש הוליד את הגבורה; ההגיון יצר את האיסטרטגיה, האיסטרטגיה הבטיחה את הנצחון"⁸¹. מ. בגין מעדיף את ההשוואה ההיסטורית של "המרד" שלו עם מרדעיו, על פני זו של מצדה. אבל, הן הכרוז של "הארגון הצבאי הלאומי" מראשית תש"ד שבו הוכרז המרד, והן דברי הפתיחה שלו עצמו לספר הזכרונות שלו: "המרד", מעידים גם על מקור יניקתם האחר: "מל-חמה זו תדרוש קרבנות רבים וקשים, אך נלך לקראתה מתוך הכרה כי נאמנים הננו לאחינו אשר נשחטו ונשחטים, כי למענם הרינו נלחמים ולצוותם במותם

79. בן-ציון תומר — ילדי הצל (1963), אורי אורלב — עד מחר (1958), שמאי גולן — מותו של אורי פלד (1971), ובייחוד מכלול יצירתו הספרותית, הרגישה והמעודנת של אהרון אפלפלד, העוסקת, כולה, באדם היהודי ערב השואה ובשארית-הפליטה ובצעדיהם ההסגניים של הניצולים לאחר השואה.

80. יצחק טבנקין, דברים בפתיחת הסמינר לשליחים, מבפנים, ספטמבר 1945.

81. מנחם בגין, המרד, זכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל, אחי-אסף, תל-אביב, 1978, עמ' 63-64.

שמרנו אמונים⁸². "גם הדם, דם אחינו השפוך, שצעק אלינו מן האדמה הנכרית. המריד לבבות ונתן כוח למורדים. עם אישורן של הידיעות על הטבח באירופה, חשנו שעלינו להילחם לא רק למען חירותו של עמנו, כי אם גם למען קיומו. הנתר לנו מה להפסיד? בצאתנו למרוד בעול השיעבוד ובהפקרת הדם היהודי, היתה בנו התחושה כי לעמנו אין מה להפסיד זולת "הסיכוי" לטבח. זו לא היתה פראזה או הפרזה. זו היתה אמת והכרת האמת, אשר הגבירה את כוח ההקרבה של המורד לאין שיעור"⁸³.

שונה במנטליות הרוחנית, במזגו ובדרך החשיבה המדינית שלו היה דוד בן גוריון. מאז עלייתו לארץ ב־תרס"ו (1906) הוא כאילו "נולד מחדש", כהכרותו הוא, ומאז הועידה הציונית במלון בילטימור בניו-יורק (מאי 1942) שקיבלה את הצעתו להיאבק למען ההכרזה על ארץ־ישראל "כקהילה יהודית", הוא נרתם למשימה מרכזית אחת: ניהול המערכה המדינית, ואם יהיה צורך גם הצבאית, להקמת מדינה יהודית בארץ־ישראל והוא היה נתון באופן בלעדי כמעט, אך ורק ל־גיבוש הגרעין למדינה היהודית, הוא הישוב העברי בארץ־ישראל, שבקיומו, בעוצמתו ובאופיו המוסרי הוא ראה את התכלית העליונה של ההיסטוריה היהודית בימינו. דוד בן־גוריון לא נשא משאות רוטטים על הקהילות היהודיות שאבדו בשואה ומעטים הם הביטויים שלו המתייחסים באורח בלעדי לשואה. בהופעותיו הפורמיות מתקשרות תמיד התייחסויותו לשואה אל הלקח המדיני, האזכורי והמפוכח, שיש להפיק ממנה. בנאומו בכינוס הציוני הרביעי, בדצמבר 1944, הוא הסתמך על הלקח של שתי מלחמות עולם, עמד על חשיבותו של גורם הזמן בהיסטוריה היהודית והזהיר: "רק עוורים, שאינם מסוגלים לראות מה שקרה בימינו, בדורנו אנו, אינם רואים את האפשרות המהירה שייתכן עולם שכולו טוב, צדק, שיויון, אחוה, אבל הוא יקום לאחר שמהעם היהודי לא ישאר שריד ופליט"⁸⁴. את דבריו בכינוס הציוני העולמי הראשון שלאחר השואה, ביולי 1945, סיים דוד בן־גוריון לא בדברי הספד לקהילות היהודיות שנמקו ונעלמו, כי אם בדברי חזון ואזהרה מדינית: "קיום העם היהודי בלא מדינה יהודית לא יתכן. נהיה שונים מכל העמים — כל עם הוא שונה מחברו, אבל גם למען שנהיה שונים, דרוש שנהיה, ולא נהיה אם לא תהיה לנו מדינה יהודית"⁸⁵.

אחרי מלחמת ששת הימים, דוקא בימי שכרון הנצחון, שוב שב ועלה מוטיב השואה, והפעם בהקשר היסטורי אקטואלי, בפיהם של לוחמים אמיצים ורגישים: "הימים שלפני המלחמה היו הימים בהם התקרבו ביותר לגורל היהודי ממנו נמלטנו כנכרים במשך שנים. לפתע החלו הכל מדברים על מינוך, על השואה, על העם היהודי שגורלו מופקר"⁸⁶. לצורך הכנת הקובץ "שיח לוחמים" קוימו בקיבוצים שיחות משפחתיות, שיחות אבות ובנים: "אנו רוצים לגשר את המלחמה הזאת (ואת הדור הצעיר) עם תקופה קודמת, עם השואה, עם העמידה היהודית בדורות

82. מ. בגין, שם, עמ' 58.

83. מ. בגין, שם, עמ' 55.

84. דוד בן־גוריון, במערכה, כרך רביעי, חלק א', הוצאת מפלגת פועלי ארץ־ישראל, תש"ט: גורם הזמן בצפנות, עמ' 198.

85. דוד בן־גוריון, שם, דברים בכינוס הציוני העולמי בלונדון, עמ' 213.

86. שיח לוחמים, פרקי הקשבה והתבוננות, בהוצאת הברית צעירים מתנועה הקיבוצית, 1967, עמ' 7.

קודמים רצינו לראות את הבנים על רקע האבות, ואת האבות על רקע הבנים" ⁸⁷.
 ב"שיח לוחמים" מפואר זה עלתה ונידונה, ליד בעיית המלחמה, הלחימה, המוות,
 המוסר, אחוות לוחמים, גם בעיית היסוד בהוייתנו הציונית-הארצישראלית, לאחר
 השואה: כיצד להביא לידי איוון בין יסוד הגורל שבקיומנו היהודי לבין יסוד
 החירות שבהוייתנו הציונית הארצישראלית? בשיחה בעין-חרוד, שנתקימה ב-
 עקבות הקרנת-הבכורה של הסרט "המכה ה-81", הגדיר מוקי צור, יליד הארץ,
 מראשי חוג "שדמות", המוטרד על ידי הבעייתיות של הקיום היהודי, את השאלה:
 "כיצד ניתן לחיות עם השואה — ולהישאר "נורמליים" ⁸⁸. אינני מתכוון לפסוק
 הלכה בשאלה זו. בודאי שאין בכך רק הערכה שלילית לכך שתחושת השואה, על
 ביטוייה הנירוטיים, לא הינחתה, בכל עוצמתה, את כל החיים הציבוריים במדינת
 ישראל, בהם אנו מצווים להפעיל גם אומץ, שפיות וזהירות: "לקח ההורבן הוא כו-
 רח השפיות. /.../ יש הטוענים כי מעם שהתנסה בטרומה בממדי השואה אין
 לתבוע שפיות-דעת: עם שנסיון כזה בעברו, זכאי למה שבעיני אחרים נראה
 כקנאות-יתר, בכל הנוגע להבטחת קיומו. /.../. ברם, בעניינים שהם דיני
 נפשות, מן הראוי שנבחן בקפידה לא רק את השפיות של זולתנו, אלא גם את
 שפיותנו אנו כשופטים" ⁸⁹.

בסיכום: שארית-הפליטה, בהגיעה לישראל, לא עמד לה החוסן הדרוש וכוח
 ההתמדה כדי שתוכל לשמור על זהותה הרוחנית הייחודית ולהיאבק למען אמונתה.
 שנחצבה במסיבות כה טראגיות. היא גם לא הצליחה לפרוץ פרץ במבנה הר-
 מדיני-מפלגתי שהישוב הוריש למדינה. מבנה זה תואר על ידי דן הורוביץ ומשה
 ליסק ⁹⁰, בבחינת היציב בתוך התמורות, נתבדו החששות והחרדות שליוו את
 ראשית קליטתה של שארית-הפליטה בארץ, והיקלטותם כיהודים, היתה בבחינת
 הצלחה, אך נתאכזבו גם התקוות הציפיות שניתלו לבואה של שארית-הפליטה,
 בדבר התמורות הערכיות שהיא היתה אמורה להביא, כגוף קיבוצי, לתוך החברה
 הישראלית. תרומתה הקיבוצית-קולקטיבית של שארית-הפליטה בעיצוב החברה
 הישראלית בראשית ימי המדינה היתה צנועה למדי. היא נספגה לתוך תאיה
 ורקמותיה של החברה הישראלית.

ביבליוגרפיה

- מ. פייקאו', השואה והגבורה באספקלריה של העיתונות העברית, ביבליוגרפיה,
 ירושם — יווא, ירושלים, 2 כרכים, תשכ"ז.
 מ. פייקאו', השואה וספיחיה בספרים העבריים שיצאו לאור בשנים 1933 — 1972,
 ירושם — יווא ירושלים, 2 כרכים, תשל"ד.
 פ. פרידמן, ביבליוגרפיה של ספרים העבריים על השואה ועל הגבורה, ירושלים,
 ירושם, תש"ך.

87. שם, עמ' 168.

88. המכה ה-81 — שיחה, שדמות, אביב תשל"ו, עמ' 41.

89. אלוף הראבן, להבדיל בין אור וחושך: שאלת השפיות לאחר השואה, הארץ,
 1.10.1978.

90. דן הורוביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה, יהודי ארץ-ישראל כקהילה פוליטית,
 עם עובד, 1977.

אונזער וועג, וואכען-שריפט ארויסגעגעבען דורך דעם צענטראל-קאמיטעט פון די באפרייטע יידען אין דייטשלאנד, 12 אוקטובר 1945-31 דעצעמבער 1947. יהודה באואר, הבריחה, הוצ' מורשת וספריית הפועלים, 1970, עמ' 317. יהודה באואר, ראשית התהוותו של ארגון שארית-הפליטה בבאוואריה. ירושם, קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה, ח', בעריכת ליוויה רוטקירן, ירושלים, 1970, עמ' 117 — 144. מנחם בגין, המרד, זכרונותיו של מפקד הארגון הצבאי הלאומי בארץ-ישראל, אחיאסף, תל-אביב, 1978. דוד בן-גוריון, במערכה, כרך רביעי, חלק ראשון, הוצ' מפלגת פועלי ארץ-ישראל, תש"ט. מרק דבורצקי, בעיות דימוגרפיות וביולוגיות של עליית ניצולי ארצות השואה 1946 — 1956, גיב הרופא, תל-אביב, חוברת 3 — 4, 1957, תל-אביב. ברכה חבס, דרכים אבלות, מן המוקד, עס-עובד, תל-אביב, תש"ו. יצחק טבנקין, דברים בפתחת הסמינר לשליחים, מבפנים, יוני 1945, עמ' 3 — 4. ד"ר חיים יחיל, פעולות הישוב באירופה בקרב שארית-הפליטה 1945 — 1949, 12 ראיונות של דב לוינ, המדור לתיעוד בעל-פה, האוניברסיטה העברית, (12) 1. יהודה סלוצקי, ספר תולדות ההגנה, כרך שלישי, חלק שני: ממאבק למלחמה; פרק ארבעים ותשע: שארית-הפליטה, עמ' 1012 — 1030; פרק חמישים: הבריחה, עמ' 1031 — 1067, עס-עובד, תל-אביב, תשל"ב. אבא קובנר, שליחותם של אחרונים, שואת יהודי אירופה, רקע, קורות, משמעות, מבחר מאמרים בעריכת ישראל גוטמן, ליוויה רוטקירן, ירושם, תשל"ג, עמ' 477 — 485. אבא קובנר, הבריחה, ראיון של יהודה באואר, מדור לתיעוד בעל-פה, האוני-ברסיטה העברית, (4) 2. צמח צמריון, העתונות של שארית-הפליטה בגרמניה כביטוי לבעיותה, הוצ' ארגון שארית-הפליטה מברגן-בלזן, תל-אביב, תשל"ל. עזריאל קרליבך, עורך, ועדת החקירה האנגלו-אמריקנית לענייני ארץ-ישראל, שני כרכים, 3. ליינמן, תל-אביב, תש"ו. פישל שניאורסון, דמות הפלאים של שארית-הפליטה, מן המחקר הפסיכו-היגייני בין הילדים המבוגרים במחנות הפליטים היהודים בגרמניה, החינוך, הוברת א-ב, תש"ט, עמ' 1 — 28. בן-ציון תומר, ילדי הצל, עמיקם, 1963.

Jacob Robinson, The Holocaust and after, Sources & Literature in English, Jad Vashem & Yivo Institute, Jerusalem & New-York, 1973.

Felicia Fuss, Displaced Persons, A selected Bibliography 1939-1947, New-York, Russel Sage Foundation, 1948.

Encyclopaedia Judaica, Berichah, Displaced Persons, Jerusalem, 1971.

Roberto Bacchi, The Population of Israel, The Hebrew University of Jerusalem, 1977.

Paul Friedman; Report on a Survey of the Psychological Conditions of the

- surviving Children in Europe, July 10—December 1946, Central Zionist Archives, CM 370.
- Samuel Gringauz, Jewish Destiny as the DP's see it, *The Ideology of the surviving Remnant*, Commentary, December 1947, Vol. 4. No. 6, pp. 501-509.
- Kurt R. Grossmann, *The Jewish DP Problem, Its Origin, Scope and Liquidation*. World Jewish Congress, New-York, 1951.
- Hilel Klein, Holocaust Survivors in Kibbutzim: Re-adaptation and Re-Integration, *The Israel Annals of Psychiatry and related Disciplines*, Vol. 19, No. 1, March 1972, pp. 78-91.
- Eugene Kulisher, *Jewish Migration, Past Experiences and Post-War Prospects*, American Jewish Committee, New-York, 1943.
- Kopel S. Pinson, *Jewish Life in Liberated Germany*, *Jewish Social Studies*, Vol. 9, New-York, 1947, pp. 101-126.
- Malcolm Jarris Proudfoot, *European Refugees 1939-1952, A Study in the forced Population Movement*, Faber and Faber, London, 1957.
- Psychiatric Disturbances of Holocaust ("Shoa") Survivors, Symposium of the Israel Psychoanalytic Society, *The Israel Annals of Psychiatry and related Disciplines*, Vol. 4, Spring 1967, No. 1, pp. 78-90.
- Edward A. Shils, *Social and Psychological Aspects of Displacement and Repatriation*, *Journal of Social Issues*, August 1946, pp. 3-18.
- Leo W. Shwarz, *The Redeemers, A Saga of the Years 1945-1952*, Farvar, New-York, 1953.
- W. Tuteur, *One Hundred Concentration Camp Survivors, Twenty Years Later*. *The Israel Annals of Psychiatry and related Disciplines*, Vol. 4, Spring 1967, No. 1, pp. 78-90.

הרהורים על האדם בשואה

(על יסוד תצפיותיהם של ויקטור פראנקל, אלי ויזל ואחרים)

מדוע היה מרד הגיטאות נחלת המעטים בלבד?
מדוע הלכו ההמונים למחנות המוות תוך אי-התנגדות ובכעין השלמה עם הגורל?

על שאלות מרכזיות אלה, הנשאלות ע"י רבים הדנים בנושא השואה, אפשר להשיב מתוך שתי נקודות-מבט יסודיות, אותן אפשר לכנות הסובייקטיבית וה-אובייקטיבית.

נקודת המבט הראשונה טוענת כי מוקד הבעיה היא במנטליות היהודים בגולה. היהודי התנהג כפי שהתנהג מפני שזה היה דפוס התנהגותו, כפי שנוצקו במשך אלפיים שנות גלות ומדפוס זה אין משתחררים גם אם התנאים משתנים בצורה רדיקלית.

נקודת המבט השנייה טוענת כי הניצב במרכז הדרמה אינו היהודי — אלא האדם. ואדם זה מתנהג כפי שהוא מתנהג לא מפני שהוא אמון על מנטליות זו או אחרת — אלא מפני שאימת הלבירינט הנאצי מכתובה נורמות וערכים השונים ביסודם ובמהותם מכל המקובל מחוץ ל"פלניטה האחרת", הסוחפים עימם גם את אלה מאיתנו הטוענים קטגורית כי "לנו זה לא יכול לקרות". נקודת מבט זו איננה חד-ממדית וחד-משמעית וניתן להתייחס אליה דרך שלוש הפריזמות הבאות.

א — נקודת המבט הטכנית — צבאית

ב — נקודת המבט הקולקטיבית — כלומר של הקבוץ האנושי

ג — נקודת מבטו של היחיד.

ועל הנקודה השלישית, האחרונה בסדר אך לא בחשיבות, יש ברצוני להתעכב. הספר ממנו שאבתי את עיקר השקפותי ורעיונותי הוא מחקרו הידוע של ויקטור פראנקל — "האדם מחפש משמעות"¹. אחד הדברים הבולטים בספרו של פראנקל, פסיכיאטור אוסטרי שישב במחנות — הסגר נאציים, הוא השילוב וה-גישור בין האותנטי לפרספקטיבי. פראנקל כותב את ספרו הן כאסיר לשעבר

1. בהוצאת „דביר“, ת"א, 1970.

שחווה את הוויית מחנה-הריכוז על בשרו ובגשמתו הן כבעל מקצוע המסוגל לנתח חוויה זו באיזמל הפרופסיונלי הקר והמרוחק. שילוב זה אינו דבר מצוי ואולי בכך טמון חלק מייחודו וגדולתו של ספר מופת זה.

גרעין ספרו של פראנקל הוא הפשר שבעזרתו יכול אדם לשמור על משהו מהרותו הפנימית גם בתנאי המתח, הברוטליות ומחיקת צלם האדם כפי שהתרחשו במחנות. אולם השאלה עליה אנסה להשיב בעזרת ספר זה היא אחרת: מדוע כה הרבה מן השאלות הנשאלות כאן ועתה מאבדות כליל את משמעותן תוך עיון מדוקדק ומשוחרר ממיתוסים בהוויית היחיד שנקלע לתופת הנאצית.

הנקודה הראשונה אליה מתייחס פראנקל היא התקוה — אותה תקוה לחיים שאינה ניוונה מהערכת מצב או משיקול אובייקטיבי זה או אחר — אלא מקורה בשורש ההווייה האנושית. אותה תקוה המונעת מאיתנו מלהביט נכוחה אל מול מותנו הטוטלי והקולקטיבי — היבט שהוא תנאי הכרחי למרד בסטואציה הנבי-דונה. בתארו את המפגש הראשון עם המחנה הוא כותב:

"יש בפסיכיאטריה מצב מסוים הקרוי "הוויית החנינה". הנידון למיתה סמוך להוצאה להורג, משלה את נפשו שברגע האחרון ממש תינתן לו חנינה, גם אנו דבקנו ברסיסי תקוה ועד הרגע האחרון היינו מאמינים כי מנת חלקנו לא יהיה רע כל כך".² וכשהוא מתאר את אשר ארע בעת הסלקציה שקבעה מי לחיים ומי למוות, הוא כותב — "כמעט כל אחד בטרנספורט שלנו פיעמה בו האשליה שהוא יינצל — שהכל סופו שיבוא על מקומו בשלום. לא תפסנו את משמעות הסצינה שהתחוללה עתה".³

ולנקודה זו — התקוה המזינה את עצמה — עדויות נוספות. כותב אלי ויזל כשהוא מתאר ויכות שהתפתח בין האנשים שהגיעו יחד עמו לאושוויץ — "תוך כדי כך התקדמנו לקראת הלא ידוע. אותה שעה עצמה התלקה, אם גם בלחש, ויכות קדחתני. כמה צעירים חסונים שהתנערו מתדהמתם אחוזי חרון, זעקו את הקריאה למרד. בלא נשק? כן, בלא נשק: צפורניים, אגרופים, אולרים אחדים שהטמינו בבגדיהם — די גם בהם. האם פירושו של דבר מוות מייד־יודאי! כן, אז מה? אין עוד מה לאבד ואפשר לזכות בכל — בראש וראשונה בכבוד. וזה הדבר שעדיין אפשר לזכות בו, הכבוד. למות כאנשים בני-חורין, הנה לכך נשאו את נפשם אותם צעירים חסונים — אין תבוסה מתפירה יותר מאשר הכניעה. אלא שאבותיהם התנגדו. הם המשיכו לחלום ולצפות. הם ציטטו את התלמוד: "אלוהים עשוי להתערב אפילו ברגע האחרון — לפיכך לא הכל אבוד. אסור להחיש את הקץ, אסור לאבד את האמונה, אף לא את התקוה... הנה על כן לא פרץ המרד".⁴

ובאותו ענין וזעק הסופר ק. צטניק: "האם אתם יכולים להרגיש מהי אותה תחושה, אותו חפץ חיים אדיר המקנן בשלד צהוב עטוי סמרטוטים המסתתר מאחורי גב שלד אחר צהוב, לבוש סמרטוטים גם הוא — מקוה ומתפלל שהמוות ייעצר בדיוק על ידו, כל אחד רצה להינצל, כל אחד קיוה עד לשנייה האחרונה

2. עמ' 21.

3. עמ' 22.

4. בין שתי שמשות לאלי ויזל, עמ' 136.

של הדקה האחרונה כל אחד ציפה כי שער הקרמטוריום ייסגר בדיוק כאשר יגיע תורו להיכנס ולהישרף⁵.

מהי אותה תקוה? מה מקורה ומה מקומה? האין אפשרות שלפנינו עדות לחולשה, לאשליה עצמית, לניתוק מהמציאות ולחוסר יכולת להתמודד עימה? ההיסטוריון ההולנדי לווי דה-יונג דעה אחרת. במאמרו "הולנד ואושוויץ" הוא כותב — "חטא בל יכופר נחטא להיסטוריה אם נתעלם מאמצעי ההגנה הרבים שהקרבות הפעילו... ונרצה להציגם כסימני עיוורון ואיולת בלבד. מנגוני הגנה אלה נבעו מתכונות חבויות במעמקי נפש האדם באשר הוא אדם, מתכונות, כגון: אהבת החיים, אהבת המשפחה. יראה מפני המוות וחוסר יכולת מובן-מאליו לרדת לעומקו של הפשע המתועב ביותר בתולדות אנוש ומדובר בפשע שמשמעותו היתה כה עצומה, בהיקף ובביצוע — עד כי אפילו מחולליו לא היו מסוגלים להתמיד בביצועו זמן ממושך"⁶.

* * *

שתי תכונות נוספות שאליבא דפרנאקל איפיינו את האסירים הן הפסיביות והאדישות — "אסיר המחנה התיירא מקבלת החלטות ומנסילת כל יוזמה, הוא נהג כך משום שחש כי הגורל שולט בבני האדם וכי אל להם לנסות כוחם ולהשפיע עליו, אלא מוטב שיניחו לגורל להתגלגל כחפצו"⁷.

נעדר כאן התנאי ההכרחי לאקטיביות, ליכולת הכרעה, היכולת לצפות בהדרגה סבירה של דואות את תוצאות פעולותיהם והכרעותיהם. לא היה שום קשר בין הכרעה לבין התוצאה אותה קיוות להשיג בעזרתה. המכניזם הונע לא ע"י מערכת שאפשר להעריך ולצפות מהלכיה וחוקיותה — אלא ע"י גורל עיוור — ע"י רולטה שמעולם אין לדעת את מהלכה הבא — ולצפותו מראש.

פרנאקל מביא סיפורים אחדים הממחישים את חוסר הטעם, ואפילו האבסורד, שבנקיטת יוזמה. באחד הימים אורגן טרנספורט ל"מחנה מרגוע" — והכל היו משוכנעים ש"מחנה המרגוע" אינו אלא תאי-הגאזים. הדרך היחידה שלא להיכלל בטרנספורט זה היה להתנדב למשמרת הלילה מעוררת האימים — ואמנם, 28 אסירים התנדבו למשמרת זו. הטרנספורט ל"מחנה המרגוע" בוטל רבע-שעה אחרי ארגונו — אך 28 ה"מתנדבים" נלקחו לעבודה במשמרת הלילה — ולגבי רובם היתה התוצאה מוות תוך שבועיים⁸.

הדוגמא נוספת: ערב השחרור באו אנשי ס.ס. והודיעו לאסירים כי יועברו למחנה אחר — ומשם יועברו תוך 48 שעות לשווייץ — ע"מ להחליפם בשבויי מלחמה. בעזרת אנשי ס.ס. אדיבים ומחייכים הרעמסו האסירים על משאיות בדרכם לחרות — אולם 13 אסירים נותרו במחנה מאחר והיו מעבר למכסת ה- מחולפים. אותם אסירים נותרו "מופתעים זועפים ומאוכזבים" — ובמשך 48 שעות שוחררו ע"י צבאות בנות הברית המנצחים, ומה ארע לאותם אסירים שגורלם הטוב אמור היה להביאם לשווייץ? "מקץ שבועות רבים נודע לנו, כי אף באותן

5. מתוך יש לי ראיון מאת רפאל בשן.

6. בקובץ שואת יהודי אירופה בעריכת ישראל נוטמן וליוויה רוטקירבן עמ' 234.

7. פראנקל, עמ' 75.

8. עמ' 73.

שעות אחרונות השתעשע הגורל בנו, שארית-פליטת האסירים. נתברר לנו כמה נטולות ודאות הן הכרעותיהם של בני אדם, בייוחד בשאלות חיים ומוות. הראו לנו תצלומים שצולמו במחנה קטן לא רחוק ממחננו — חברינו שסברו כי הם נוסעים אל החרות באותו לילה — הובלו במשאיות אל מחנה זה — ושם נכלאו חיים ונשרפו חיים, אפשר היה להכיר בתצלום את גוויותיהם המפוחמות⁹. משמעותן העמוקה של דוגמאות אלה מתמצית בספור על "מלאך המוות בטהרן" — "גבור פרסי התהלך יום אחד בגנו עם אחד ממשרתיו. המשרת צעק כי מלאך המוות נקרה בדרכו ואיים עליו. הוא התחנן אל אדוניו כי יותן לו את המהיר בסוסיו למען יברח חיש לטהרן אשר אליה יוכל להגיע בו בלילה. האדון נענה לו והמשרת יצא לדרכו בדהרה. כשחזר הגבור אל ביתו — פגש את מלאך המוות ושאל אותו — "מדוע זה הפחדת את משרתי והטלת עליו אימה? "לא הטלתי עליו אימה רק הבעתי את פליאתי על שעודנו נמצא כאן. הרי היה בדעתי לפגשו הלילה בטהרן" אמר מלאך המוות¹⁰.

לסיכום נקודה זו: דוד יום, הפילוסוף האנגלי בן המאה הי"ח, כפר בעקרון חד-גוניותו של הטבע, לטענתו אין יסוד הגיוני לקשר בין הדברים אלא יסוד פסיכולוגי אסוציאטיבי. הסמיכות, החזרה התמידית, יצרה קשר אסוציאטיבי בין דברים ומושגים. ומדוע קשר זה, שאין לו שום ביסוס לוגי, הוא כ"כ חשוב? מפני שהוא תנאי הכרחי לחיינו, לבטחוננו, ולתיפקודנו — ובמחנות המוות הומר כלי הכרחי זה בגורל מתעתע, קפריזי ונעדר רציו מאיזה סוג שהוא.

אל הפסיביות נוספה האדישות. אדישות שמספר מקורות לה. פראנקל טוען כי את חיי-האסיר במחנה איפיינו שלושה שלבים — "פרק הזמן מיד לאחר ה-כנסתו למחנה, פרק הזמן שבו הסכין היטב עם שגרת המחנה, והפרק שלאחר שחרורו ויציאתו לחפשי". האדישות היא אחד הסימפטומים שאיפיינו את השלב השני — ז"א את עצם החיים במחנה. — "מן השלב הראשון עבר האסיר אל השלב השני — שלב האדישות היחסית שבו כאילו מת מיתה אמוציונלית"¹¹ מהי סיבתה של אדישות זו? המאמץ האדיר שנדרש כדי לשמור על עצם הקיום — מעבר למיתוס — הרי מאמץ זה היה את עיקרם של חיי המחנה-סחט הכל, ומנע כל אפשרות להתייחס למשהו מעבר לו. "נקל לאדם מבחון לקבל מושג מוטעה על חיי המחנה, מושג שרגשנות ורחמנות משמשות בו ב-ערבוביה. אך מעט הוא יודע על מלחמת-הקיום הקשה שהשתוללה בקרב האסיר-רים. היה זה מאבק ללא הפוגה — איש לנפשו ואיש לרעו הטוב"¹².

מאמץ זה הביא לצמצום מרחב ההתייחסות — השגתם של הדברים שלגבינו הם מובנים מאליהם היתה כרוכה במאבק ובמאמץ אדירים וכן אותם כוחות נפש שאנו משקיעים ביצירת עולם שמעבר לצרכינו הפיזיים הראשוניים הושקעו בהשגת היסודות הביסיסים — ומה אנו מצפים מאדם המשקיע תמצית מרצו ותחכמו בהשגת פת לחם, או כף מרק דלוח?

9. עמ' 81.
10. עמ' 57.
11. עמ' 33.
12. עמ' 14.

לדעת פרנקל הווייה זו הביאה ליצירת דפוסי הערכה והתייחסות השונים מן המקובל. ראשית — ניטל כך ערך ומשמעות ממה שאינו משרת ישירות את עצם הקיום "כל מה שלא היה קשור בשמירת אדם על קיום עצמו ועל קיום חבריו הקרובים — ניטל ערכו. לתכלית זו הוקרב הכל"¹³.

שנית — מאמץ זה הביא להתאפסות כל בנין העל ה"רוחני-תרבותי" ולהתאפסות כל הנגזר מבנין-על זה, ולא רק העולם בפועל הצטמצם לד' אמות השמירה על הקיום אלא גם החלומות לא חרגו מד' אמות אלה — "מתח כזה שנצטרף אליו ההכרח התמידי להתרכז בתפקיד של השמירה על הקיום הוריד את היינהנפש של האסיר לדרגה פרימיטיבית ביותר. אחדים מעמיתי הרופאים אסירי המחנה, של-מדו פסיכואנליזה דיברו לא אחת על "נסיגה שחלה בנפש האסיר — חזרה אל צורה פרימיטיבית ביותר של חיי נפש. משאלותיו ומאווייו נתגלו בחלומותיו. מה הם הנושאים שהאסיר היה מרבה לחלום עליהם? לחם, עוגה, סיגריות, אמבטיות המות ונעימות — כיוון שנבצר ממנו למלא משאלות פשוטות אלה — ביקש את מילויין בחלומות"¹⁴.

מחסור זה הביא ליצירת מערכת נפשית שפראנקל מכנה אותה "הווייה תת-אנושית" ומבחינה זו נתפס השחרור מהמחנה לא רק כשחרור ממחסור פיזי כשלעצמו אלא גם כשחרור מהמערכת הנפשית שמקורה במחסור הפיזי — "בתנאים אלה אולי לא ייפלא שאף החזקים שבנו, נפשם יצאה אל ימים שבהם שוב יהיה לנו מזון טוב למדי — לא בגלל האוכל הטוב כשלעצמו — אלא מתוך הידיעה כי הגיע סוף-סוף אל קיצה ההווייה התת-אנושית אשר אילצה אותנו לצמצם את כל מחשבותינו באוכל בלבד"¹⁵.

חוסר האפשרות להרים הראש מעבר לתלאות היומיום הביא לעיוותו של מושג הזמן, את מקומו של התכנון — המביא בחשבון גם את העתיד, את המחר המחרתיים — תפס המאבק שתכליתו התגברות על ההווה — כשההווה נתפס במשמעותו המצומצמת ביותר כשאחריו עבר שיש צורך שלא להתייחס אליו כדי להמשיך ולתפקד ולפגוע עתיד נעדר כל משמעות. "תופעה טיפוסית — כשהיו מחזירים בערב את האסירים ממקום עבודתם אל המחנה היו נאנחים אנחת רווחה — "ובכן עבר עוד יום"¹⁶.

תופעה זו — של הצטמצמות מוחלטת של ההווייה באספקטים האלמנטריים ביותר של הקיום ובהווה במובנו המצומצם ביותר — אינה אופיינית רק למחנות הריכוז הנאציים, דוגמא נוספת לשקיעה בהלך-רוח כזה ניתן למצוא בסיפורו אל אלכסנדר סולז'ניצין "יום בחייו של איבן דניסוביץ"¹⁷.

גם שמו של הספור מעיד כי מדובר ביום אחד שמצד אחד אינו שונה לא מזה שלפניו ולא מזה שאחריו ומצד שני הוא בחזקת עולם מלא, סגור — הנבדל ונפרד מהימים שלפניו ושלאחריו. בסוף הסיפור מתאר סולז'ניצין כיצד גיבור הסיפור מסכם את היום שעבר עליו; אין חווייתו מתייחסות לערכים כלליים.

13. עמ' 67.

14. עמ' 43.

15. עמ' 40.

16. עמ' 42.

17. תוצאת ספרית הפועלים וגלבוש, 1963.

18. שם, עמ' 137.

לשחרור או לעולם שמחוץ לסורגים — הן מתייחסות לפרטי יומו — שהן מבחינתו הכל — "בלב קל נרדם שוחב — יום שכולו טוב, רצוף הצלחה לרוב (עבר עליו) — בצינוק לא חושיבוהו, הבריגדה לא נשלחה ל"עייירה הסוציאליסטית", באורחת הצהרים "פילח" מנת דייסה נוספת, הבריגדור "סידר" יפה את מכסה העבודה, את הקיר בנה בחדוה, המשורית לא נתגלתה בזמן החיפוש, בערב השכיר עצמו לצואר וקנה טבק, ולא חלה — אלא התגבר. עבר יום, ששום מאורע מעציב לא העיבו — כמעט יום של אושר"¹⁸.

עוד תחושה מרכזית המשחקת¹⁹ את האסיר והמונעת ממנו להגיב אקטיבית היא תחושת הפחד וחסר האונים. פחד שמי שלא חזוהו וחווהו על בשרו לא יוכל להבינו.

במשפט אייכמן שואל הקטיגור את העד משה בייסקי, שבעת המלחמה היה אסיר במחנה פלשוב שליד קראקוב: "עומדים 15,000 איש מולו עשרות ומאות שוטרים. מדוע לא עליתם עליהם — מדוע לא מררתם? — וחלק מתשובתו של בייסקי היתה "אין יותר מקום היום גם אצלנו — ואני מודה בכך — כעבור 18 שנה, לתאר את רגש הפחד. רגש פחד זה, כאשר אני עומד היום בפני כבודכם, אינו קיים יותר — ואיני סבור שניתן להחדיר אותו למישהו. בסופו של דבר זהו פחד-אימים, עומדים מול מכונת-יריה ועצם ההסתכלות על תליית-הנער. אז לא נותרה למעשה שום יכולת תגובה"²⁰.

תחושת הפחד של שמואל וילנברג מטרבלינקה לא היתה שונה בהרבה, מוז הנ"ל. הוא מתאר מיסדר-אסירים שנערך לרגל ביקורו של היינריך הימלר. הימלר עמד מול האסירים וסיפר להם על התכנית להקים מחוז אוטונומי יהודי ועל הרכוש שנלקח מיהודים והמיועד לבניית מחוז זה. "הנואם זרזנו לעבודה מאומצת והבטיח שלאחר שנלמד למלא כראוי את תפקידינו ניכלל בתוך הצבא הגרמני — שבו נהווה פלוגת סדר. הוא הכביר סיפורי בדים — ואנו הקשבנו להם בדממה — ובלבנו פנימה רתחנו שהגרמנים חושבים אותנו לתמימים וטפשים כ"כ — אך לא פצינו פה. שהרי מה נותר לו לאדם שחרותו והיוו נתונים לחסדו של קנה רובה?"²¹.

* * *

ואל נקודות אלה צריך להוסיף עוד אחת שאין מרבים לעסוק בה. מרידות היהודים תחת שלטון הנאצים לא היו אמצעי אלא מטרה כשלעצמה. היהודים מרדו לא כדי להציל את חייהם או חיי יקיריהם — הם מרדו כדי למרוד. לא היתה זו אלא דרך אחרת למות — ואם זה היה טעם המרד הרי אין לתפסו על פי המישור הפרגמטי אלא במישור הערכי; מרדכי אנילביץ מרד למען "שלוש שורות בספר ההיסטוריה" — תכלית אבסטרקטית למדי בתנאי גיטו וארשה. וכאן נשאלת השאלה — ע"פ איזו מערכת ערכים המרד הוא אמנם "ערך" — האם למערכת הערכים המקובלת עלינו היה תוקף גם שם, במחנות? וכותב פרא-

19. ש ימנית.

20. מתוך עדויות משפט אייכמן, כרך, א' עמ' 184.

21. מתוך טרבלינקה המחנה והמרד, ילקוט מורשת ה', עמ' 30.

נקל — "לבטי נפשו של אדם הגיעו עד כדי כך שבטערת־הרוח אשר אחזתהו נתערערו כל הערכים והוטלו בספק. בהשפעתו של עולם שלא הודה עד בערכם של חיי אנוש — ובכבוד האדם, עולם ששלל מן האדם את רצונו — ועשאו מושא להשמדה — בהשפעתו של עולם זה סופו שנתקפחו ערכיו של האני האישי"²². ופה יש לזכור נקודה נוספת: לא הערכים בלבד השתנו אלא גם תפיסת המוות השתנתה: המוות פסק להיות מרוחק — ריחוק שהופכו הן למטיל אימה והן להרואי — הפך להיות חלק בלתי נפרד מהחיים "אסיר אושוויץ לא ירא את המוות... אחרי כמה ימים פגה בו גם אימת תאי הגאז"²³.

ומעבר לערכי המחנות קיימת קושיה כללית יותר — ואף נוקבת יותר. ע"פ מערכת הערכים שיצרנו לעצמנו בארץ, מערכת ערכים שמקורה הוא הן נסיבתי והן אידיאולוגי, הערך "תמות נפשי עם פלשתים" הוא ערך הניצב בראש הסולם. אולם האמנם זוהי קביעה מחלטת? אולי אין כאן אלא נסיון, חצוף ובלתי־מתחשב, לכפות את מערכת ערכינו על עולם אחר, על פלניטה אחרת? ובכלל, מדוע "מוות כגבור" הוא מוות שעדיף במשהו על "מוות כצאן המובל לטבח"? אולי אין כאן אלא הפיכת ערך יהסי ונתון לויכוח והערכה לערך מחלט ומחייב? שמא אין פה אלא נסיון לראות את העולם כולו על עמקיו ורבידיו במשקפיים קיצרות־ראי ורדודות מאד?

להערכת, חלק מהתייחסותנו זו מקורה בפחד, בחרדה טראומטית אותה מנסים אנו להדחיק בכל כוחנו. עמוס עוז מדבר על הישראלי המנצח במלחמות ביום והחולם על אושוויץ בלילה, ואילו ברוך הוכמן בכתבו על מחזהו של גבריאל (פטיה) דגן "חזרה", אומר: "כשאנו עוסקים בבני אדם ולא בקרבנות ("צאן") או בגיבורים — אנו נאלצים להכיר בקרבתנו אליהם... הנפש האנושית מסרבת להכיר בנלעגותה הפוטנציאלית — היא היתה מעדיפה להעמיד פנים שקרבן השואה הוא דבר מה "שונה" ממשתף פעולה או גיבור — ולא להודות בפוטנציאל הגיהנום והכלייה הצפון בחובה"²⁴.

ולסיום: בני הנדער בארץ מניפים בקלות מדהימה אצבע מאשימה כלפי יהדות אירופה שנספתה. מן הראוי שלפני כן יוכרו ולוא את המשפט הבא בלבד: "אל תדון את חברך לפני שתגיע למקומו".

22. עמ' 76-68.

23. עמ' 31.

24. שדמות, אביב תשל"ו, עמ' 33.

אוד נוצל מאש

ד"ר י. קרמיש

על היחסים בין הפולנים ליהודים
בימי המלחמה והשואה
(בשולי מחקרו של עמנואל רינגלבלום)

על עבודתו המזנומנטלית של רינגלבלום

היסודות לחקר פרשת היחסים בין היהודים לבין הפולנים בימי המלחמה והשואה הונחו, כאמור, בעבודת הארכיון המחתרתי של גיטו וארשה, "עונג שבת". את עבודתו התחיל עמנואל רינגלבלום באיסוף החומר על השתתפות היהודים במלחמת פולין-גרמניה, בספטמבר 1939, ועל גבורתם בקרבות, ומאז המשיך בעבודתו עד ליום בו נתפס ע"י הגסטאפו, בבונקר בו עבד. הוא נרצח ב־7 במרס 1944.

עוד לפני המלחמה נודע ד"ר רינגלבלום כחוקר תולדות-היהודים בפולין וכן פרסם מחקרים, כגון: „היהודים באספקלריה של העתונות הפולנית“ (במאה 18), „השתתפות היהודים במרד קושיצ'יושקו“ ואחרים. מחקרים אלה היקנו לו את ההכשרה ואת הסמכות הדרושות לטיפול בנושא השואה. התכנית המפורטת של עבודת הארכיון הורכבה מהפרקים הבאים כשהם ערוכים לפי התקופות העיקריות במערכת היחסים הפולניים-היהודיים בימי המלחמה: (1) מלחמת ספטמבר הכוללת את המצור של וארשה; (2) התקופה עד להקמת הגיטו; (3) הקמת הגיטו; (4) הגיטו עד לפרוץ המלחמה בין גרמניה ורוסיה; (5) תקופת הגירושים וההשמדה. לכל פרק ופרק נוסחו שאלות אופייניות התואמות את נסיבות הזמן, דברים הקולעים לשעתם ולעניינם, ובמיוחד ביקש מחבר התוכנית, באמצעות שאלון, להבליט את יחסן של שכבות שונות שבאוכלוסיה הפולנית, של מפלגות, ומוסדות, — את התגברות הלכי הרוח האנטישמיים ותהודתם בעתונות הפולנית, בראדיו, בשיחות על יהודים ברחוב, בבתי-ספר, ברכבת וכד'.

מן הראוי להביא מקצת מסעיפי התוכנית המעדיים על מגמת המחקר כולו; בדונו על ימי המלחמה הפולנית-גרמנית, למשל, הוא מציין, בין היתר, את ההנחות הבאות למחקר: „הדים להערכת חלקם של היהודים בחזית הפולנית-גרמנית“; „השתתפות היהודים במוסדות הכלל-ציבוריים ובהגנה האזרחית“; „גילויי האהדה הפולנית-יהודית ברחובות הערים“. בימי המצור על וארשה ביקש רינגלבלום להבליט בין היתר את הסוגיות הבאות: „חלקם של היהודים בהגנה על וארשה כפי שהשתקף

בעיני הגורמים הצבאיים, בעתונות, בראדיו ובתודעת השכבות השונות של הצבור; „מפעל העזרה שאורגן על-ידי האוכלוסיה היהודית לטיפול בחיילים פצועים, בקרב נות הדליקות ובפליטים — ללא הבדל דת (העזרה לצורותיה השונות, על פי דוגמת אות קונקרטיות)“; „השמועות והעלילות על היהודים בימי המצור, ובמיוחד בשאלת הספסרות“; העלילה בדבר אשמת היהודים בנפילת וארשה כהשקפתם של יסודות הריאקציה“; „שוד החנויות היהודיות בימי המצור האחרונים“; „עליה עצומה בהלכי-רוח אנטישמיים בימים שלאחר כניעת העיר ועד לכניסת הכוחות הגרמנים“. לגבי תקופת הכיבוש הגרמני עד להקמת הגיטו מציין רינגלבלום, כי מן הדין לבדוק את „מדיניותם של השלטונות הגרמניים, שתכליתה היתה להביא להידרדרות ביחסים בין הפולנים לבין היהודים“; לבדוק את „הצורות והתוצאות של התעמולה האנטישמית הגרמנית“ וכן את „שיתוף הפעולה הפולני-גרמני ברדיפת היהודים“. רינגלבלום מעיר, כי בהקשר זה מתעוררת הבעיה של פוגרום ינואר (1940): מהלך, רקע, הגילויים ברחוב, עמדת הציבור הפולני ומפלגותיו. מאידך, אין לדגל, לדעתו, על הבעיה שהיתה חשובה ביותר בתקופה הנידונה, והיא: „שיתוף פעולה כלכלי בין פולנים ליהודים“; „פולנים כנציגים ושותפים בפירמות יהודיות“; „קשרי המסחר בין הפולנים ליהודים“ לצידן של בעיות אלה ניצבת גם הבעיה הסתומה לפי שעה על „הדף העגום שרשם ענף הרפואה והתברואה הפולני ביחסו ליהודים“. אשר לתקופה השלישית, היא תקופת „הקמת הגיטו“, כללה תכניתו של רינגלבלום, בין היתר, את ליבון הנושאים הבאים: „עמדתם של הגורמים הפולניים כלפי בעיית הגיטו“, „המאבק על שטחים“ (כלומר גבולות הגיטו); „החלפת הדירות והניצול מצד הדיירים הנוצרים“; „תפקידם של חוגי הכלכלה הפולניים הריאקציוניים כיצירת הגיטו (חלקה של אגודת הסוחרים, תזכירים מאת בעלי-המלאכה הפולנים)“; „מי הם החוגים הפולניים שצברו הון מהקמת הגיטו“, „שמירת הרכוש היהודי בידי ידידים פולנים“ ולבסוף: „בעיית המומרים והטראגדיות המשפחתיות הקשורות בהקמת הגיטו“.

גם בתקופה שלאחריה, „למן הקמת הגיטו ועד לפרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית“, רצה מחבר התוכנית להבליט, בצד הגילויים החיוביים, גם את התופעות השליליות. עם הסוג הראשון נמנו, להערכתו, התופעות הבאות: „שיתוף פעולה פולני-יהודי בעסקי ההברחה“; „שיתוף פעולה כלכלי בין הפולנים ליהודים: קשרי מסחר, צורות, אופי והיקף“; „גילוי רגשות של רחמים וידידות אל היהודים מחוץ לגיטו“, ולבסוף: „היחס אל מקבצי הנדבות היהודים מחוץ לחומות הגיטו“. בין התופעות השליליות הוא מונה: „שוד הרכוש היהודי, סחטנות, שחיתות, שיתוף פעולה של המשטרה הפולנית עם הגסטאפו“; „היחס וההתנהגות של המשטרה הפולנית אל היהודים שנתפסו מחוץ לגיטו וכן, פרשת הבריונות ליד חומות הגיטו“. את התקופה החמישית, מפרוץ המלחמה הגרמנית-סובייטית ועד לחודש אפריל 1942, מאפיינת, התגברות התעמולה האנטישמית הגרמנית (צורותיה ואופייה), ולאחריה, „הדי ההשמדה הפיסית של היהודים בציבוריות הפולנית“, וכן „עמדתם של חוגי הפועלים, בעלי-המלאכה, הסוחרים, המבריחים, הרוכלים והאינטליגנציה המקצועית“.

מגמתה של העבודה המתוכננת היתה לאסוף את החומר המוכיח עד כמה היתה לאוכלוסיה הפולנית אינפורמציה על תיכנון מדיניות ההשמדה של השלטונות הגרמניים כלפי היהודים וכן על אופי תגובותיהן של המפלגות הפולניות במחתרת,

להלן — על היחסים ההדדיים בין הפולנים והיהודים בערי השדה, ולבסוף — שאלת המומרים בגיטו ועוד שאלות אחרות, שתכליתן היתה להאיר את הנושא על כל צדדיו ועל כל בחינותיו.

המונוגרפיה הגדולה של רינגלבלום „היחסים בין היהודים והפולנים בימי מלחמת העולם השנייה“ כ"י בשלוש מחברות, פולנית, 217 עמ' נתחברה אחר החיסול הסופי של הגיטו, בצד ה„ארי“, במחצית השנייה של 1943, עפ"י ראשי הפרקים שעובדו בזמנו על-ידי המחבר וכן על-ידי מפעל התיעוד שטופח על-ידו. מונוגרפיה זו, שנשמרה בארכיונו של הוועד היהודי הלאומי (מייסדם של אברהם ובתיה ברמן), מכילה ליד דעות והערכות, גם שפע של פרטים עובדתיים, שהיו ידועים למחבר ממראה עיניו וממשמע אוזניו, תוך מגעו היומיומי עם מאות אנשי ציבור יהודיים ולא-יהודיים.

בנוסף לכך, נשתמר בארכיון „עונג-שבת“ פרק מתוך חיבור על נושא היחסים ההדדיים בין היהודים לבין הפולנים בתקופת ספטמבר 1939-אפריל 1940 והמחבר דן בו, בעיקר, בהלכי-רוח בקרב האינטליגנציה הפולנית ויחסה אל היהודים, בהסתמך על שיחות עם נציגי המפלגות (סאנאציה, ליברלים וכן אנדציה).

כן נודעה חשיבות רבה לסקירתו של סטאניסלאו רוויצקי „היחסים בין הפולנים והיהודים“, בה הושם הדגש על יחסן של שכבות שונות של החברה הפולנית ליהודים (משטרה, פקידים, סוחרים, המוני-עם).

גם הסופר והעתונאי פרץ אופוצ'ינסקי דן בתיאוריו המעניינים, ברשימתו רבת ההיקף „גויים אין געטא“, על שיתוף הפעולה הכלכלי שבין פולנים ויהודים.

בעבודה אחרת שנכתבה (כפי הנראה ע"י ההיסטוריון ד"ר מאלוויסט¹) אף היא עבור „עונג שבת“, בשם „מתבוללים ומומרים בגיטו“, מצויות הארות והערות מעניינות על חיה של העילית הרוחנית הפולנית ממוצא היהודי אשר נקלעה לגיטו, והשקפותיה על היחסים שבין הפולנים והיהודים; תצוין גם שורת רשימות ועדויות וחיבורים על חלקם של היהודים במערכות המלחמה של חודש ספטמבר, על היחסים שבין החיילים היהודים לבין עמיתיהם הפולניים בשבי הגרמני, על צורתיו המרובות של שיתוף הפעולה הכלכלי וכיוצא באלה.

לבסוף, תרומה נכבדה לנושא מהווה העדות שגבה אחד מפעילי „עונג שבת“ מפי עסקנית פולנית ידועה. גובה העדות שמואל ברסלב, היה ממעצבי המחותרת היהודית בפולין, חבר התנועה של מרדכי אנילביץ', ידיו ושותפו הקרוב בימי מחתרת ומלחמה, מן הפובליציסטים הבולטים של העתונות האי-ליגלית, שחלש על התהום הרחב של כתיבת שפרסמה תנועת „השומר הצעיר“ (הוא ערך אישיה את מרבית ההוצאות לאור של התנועה: שורה של כתיבת ובוולטינים בפולנית, יידיש וקצת אף בעברית), שהיו מיועדים לתנועה וגם לציבור הרחב. בעדות זו, שערך אותה ברסלב עבור „עונג שבת“ באות לידי ביטוי מסקנותיהם והערכותיהם של הפולנים מכל השכבות על מכלול בעיות היהודים והגיטו.

הערכות אמביוולנטיות

נושא היחסים בין היהודים לבין הפולנים בתקופת הכיבוש הנאצי היה שנוי במחלוקת עוד בעצם ימי המלחמה. לעתים תכופות צפה ונשאלה השאלה האם חלה הפשרה והקלה באנטישמיות הפולנית והאם נחלשה שנאת היהודים הממושכת והמושרשת זה דורות בלב הפולנים.

בין יהודי הגיטאות רווחה הדעה, כי האנטישמיות גדלה מאד בימי המלחמה וכי הפולנים ברובם היו מרוצים מן האסונות שפקדו את היהודים בערי פולין ובעיירותיה. היו יהודים שסברו כי בכל הנוגע לאנטישמיות התוקפנית קיבלו הפולנים שיעור מאלף מאת הגרמנים, ושנאת ישראל בלבד ברושה המעשי, שהתבטאה בכליאתם בגיטו ובהחרמת רכושם של היהודים, חדרה עמוק לתודעתם. חינוק להשקפה זו ניתן היה למצוא בגילויי־דעת שונים של פולנים בשאלת היהודים. הפולנים סברו, כי אחרי שחרור הארץ מעול הכיבוש הגרמני תתעורר בעיה חמורה של הרכוש היהודי שהופקע והפולנים לא רצו בשום פנים ואופן לוותר על הרכוש היהודי אשר הגרמנים העבירו לידיהם.²

מרדכי טננבוים, ממקימי תנועת המחתרת היהודית בפולין הכבושה, מעורכי כתבי־עת מחתרתיים, "ידיעות" ו"דער רוף", מפקד הארגון היהודי הלוחם בגיטו ביאליסטוק, האשים את הפולנים באורח קיצוני ביותר על יחסם ליהודים. הוא ייחס לפולנים, "יחס איבה, אנטישמיות וסחיטה" והביע תמיהה על שיש עדיין אנשים, תמימים המאמינים באנושיות של עם החוליגאנים הזה, השמח שהיטלר, "מנקה" להם את פולין מהיהודים". טננבוים טען כי, "לולא הפולנים, לולא עזרתם הפסיבית והאקטיבית ב,פתרון השאלה היהודית" בפולין לא היו הגרמנים מעזים אף פעם לעשות את מה שעשו. הם, הפולנים, קראו, "זשיד" אחרי כל יהודי שברח מהרכבת המובילה למוות, הם תפסו את האומללים, הם שמחו לכל צרה יהודית, הם הנבזים".³ לא רק, "רואי שחורות" מבין היהודים התבטאו בנוסח זה. גם מחברים פולנים, וביניהם כותבי יומנים סברו כך וביססו את השקפתם על מספר ניכר של עובדות. אורליה וילזינסקה, עסקנית דמוקרטית, פעילה במחתרת שעזרה ליהודים נרדפים (בדירתה נתנה מחסה ליהודים קציני הצבא הפולני) רשמה ברשימותיה היומיומיות: "גל אנטישמיות הציף את העם הפולני", "אנו מוקפים מאורת־נחשים, טיפוסים מן העולם התחתון, וכי, כנגד מאה רשעים נמצא בקושי אחד אציל נפש"⁴

אדם פולבקה מחסידי אומות העולם, קבע במכתבו מ־1946 למ. בורביץ': "הלק ניכר של העם הפולני גילה יחס אדיש לשואת היהודים וכי בזמן הכיבוש נפוצה אימרה בין הפולנים: "על קברו של היטלר יזרקו הגרמנים אבנים, שהרי גרם לאבדן בני העם הגרמני, ואילו הפולנים יניחו פרחים, לאות תודה על שחרור פולין מהיהודים"⁵

מאידך, סברו יהודים רבים כי בהשפעת המלחמה והמהלומות האיומות אשר הארץ על כל תושביה־הפולנים והיהודים ספגה מידי הגרמנים, השתנה בהרבה יחס הפולנים ליהודים ורוב הפולנים נתפסו להלך רוח פילושמי. המחזיקים בדעה זו ביססו אף הם את השקפתם על עובדות רבות.

בכמה וכמה תיאורים מן העיירות, שחזרו בעצם ימי המלחמה, בא לידי ביטוי היחס הנפשי שהוכיחה האוכלוסיה הפולנית כלפי הפליטים היהודים. כן נרשמו באותו זמן מאות מקרים, לפיהם נתנו האיכרים מחסה למשך חודשים לפליטים היהודים מן העיירות הסמוכות וכלכלו אותם. ברשימתו ביומן מיום 26 באפריל 1941 כותב רינגלבלום על האנטישמיות החייתית, אבל בו במקום הוא מצביע על תופעה מנוגדת ניגוד קוטבי, כלומר על ההקרבה שגילו הפולנים בהגשת עזרה ליהודים מוזי־רעה.⁶

בוארשה נאספו עובדות המראות, כי הפולנים גילו יחס של אהדה כלפי עונדי

הטלאי היהודי⁷ וכן גם טוב לב ואהדה לגבי יהודים עניים, ובמיוחד לילדים יהודים פושטי יד, שהיו מקבלים מידי הנוצרים לחם ותפוחי אדמה, בהם סעדו את עצמם ואת משפחותיהם. דעה זו גם מצאה ביסוס ביהסים הטובים ששררו בחוגי המבריחים הפולניים והיהודיים; רינגלבלום הגיע למסקנה כי „שיתוף הפעולה בין המבריחים משני צדי החומה היא אחד הדפים היפים ביותר ביחסים בין יהודים ופולנים בשנות מלחמת העולם השנייה“.

מחברים יהודים רבים, בעלי יומנים וזכרונות⁸ מעלים מאות שמות של פולנים אוהבי אדם, חסידי אומות העולם, אשר בכל עת היו מחישים עזרה לנרדפים תוך מסירות נפש. הם החזירו את האמונה במין האנושי שנתערעה בגלל השתתפותם של פולנים רבים יחד עם הנאצים, בהשמדת יהודים.

עסקנית המחותרת שהיתה בצד הארי ולאדקה (פייגל שלטל-ווינדזיוצקה) מודה שלולא עזרתם של פולנים אנשי סגולה, שסיכנו את חייהם לשם הצלת יהודים, לא היו פעילי המחותרת היהודית יכולים לכלכל את מעשיהם הן בתקופת ההכנות למרד והן במפעל העזרה וההצלה. היא תיארה כמה מדמויות הפולנים האצילים שנפל בחלקה להיפגש עמם, אך יחד עם זאת ציינה שלמרבה הצער, „מועט היה מספרם של נוצרים נלבבים, ישרי לב מעין אלה... מספר רב יותר של יהודים היו ניצולים אילו בעם הפולני היו אנשי לב ומצפון רבים יותר!!“⁹

כן הרים רינגלבלום על נס את מסירותם והסתכנותם של פולנים מצילי יהודים: „אידיאליסטים, הן מתוך שכבת האינטליגנציה הן ממעמד הפועלים — הוא כותב — אשר הצילו יהודים תוך סכנת נפשות והקרבה ללא גבול, אלפים כאלה ישנם בוארשה ובארץ כולה... שמותיהם של האנשים, שפולין העתידה לקום תהיה חייבת להעניק להם אות הצטיינות על הומאניטאריות, יינצרו בזכרוננו לנצח כשמות גיבורים, אשר הצילו אלפי בני אדם מכליון חרוץ תוך מאבק באויב הגדול ביותר של המין האנושי“.

יצויין, שהמחברים שעסקו בפולין שלאחר השחרור בפרשת „גיירות אריים“ היו גם הם חלוקים בהערכותיהם ובמסקנותיהם. היו מחברים שהאשימו באופן קיצוני את הפולנים בהיעדר רצון לעזור ליהודים המסתתרים; לעומתם היו אחרים, אשר, להיפך, הרימו על נס מסירותם והסתכנותם של פולנים מצילי יהודים. ברור, שאלה ואלה יכלו למצוא סימוכין למסקנותיהם בהוכחות מרובות, שאין ספק באמינותן. ברם, לרוב נבעו הערכותיהם ומסקנותיהם של המחברים ממשפטים קדומים הנקוטים בידם או מגישתם הפוליטית.

בשנים הראשונות שלאחר המלחמה נכתב בפולין הרבה על עזרת הפולנים ליהודים, בצד עדויות על מקרי עזרה ליהודים מסתתרים הופיעו גם תיאורים דברי עדות שלא נוקו מסילופים ועיוותים ומחבריהם לא היססו להתעלם מעובדות מסוימות ולנפח עובדות אחרות, כדי לייחס את כל התופעות החיוביות של העזרה למפלגה הקומוניסטית בעיקר.

על עמדת הציבור הפולני לבעיית הצלת היהודים בפולין בימי הכיבוש ההיטלריסטי כתבו גם מספר מחברים יהודים. נזכיר כאן את עבודותיהם של חוקרים, כגון: פיליפ פרידמן.¹⁰ מ. בורביץ.¹¹ ט. ברנשטיין ורוטקובסקי.¹² ד"ר דאטנר.¹³ ואחרים. ספרם של ולאדיסלאב בארטושבסקי וסופיה לוויץ.¹⁴ הוא נסיון רציני ראשון בספרות ההיסטורית הפולנית להציג בפני הקורא, בעזרת מסמכים, את המאמץ שנעשה ידי חלק מהציבור הפולני להושיט עזרה לאוכלוסיה היהודית ולהצילה מהכליון שנגזר עליה. העורכים הסתייעו בראש וראשונה בעדויותיהם, בזכרונותיהם

ובסיפוריהם של היהודים שנעזרו, בצורה זו או אחרת, על-ידי הפולנים. בספר גידונו בהרחבה הצורות השונות של עזרה ליהודים בימי הכיבוש הראשונים, בתקופת הגיטאות ובימי הגירושים למחנות ההשמדה — גם העזרה הבלתי מאורגנת, הספונטאנית ברובה — וגם זו שהוגשה על-ידי תנועת המרי הפולנית ועל-ידי „המועצה לעזרת היהודים“. נסיונו האישי של ברטושבסקי (שרבים ממחקריו ומאמריו מוקד-שים למפעלי העזרה, לגילויי הסולידאריות ולסיוע צבאי שניתן למורדים היהודים) בתנועת המרי הפולנית ובמפעל להצלת יהודים, מוסיף — ללא ספק — משקל לחיבור זה.

לעומת זאת חסרים מחקרים המאירים את מכלול היחסים בין הפולנים והיהודים שהתבססו על תיעוד רב-גוני, ובראש וראשונה על תיעוד יהודי ופולני מימי המלחמה. עיבודו המדעי של הנושא הזה, הרחב והשנוי במחלוקת, מחייב תחילה את פרסום המסמכים המהותיים ביותר, ואת החומר הקשור לבעייה זו, שנתגלה בארכיוני המחתרת הפולנית לסוגיה. ה„ארמיה קראיובה“, „המועצה לעזרת היהודים“, „נציגות הממשלה“, וכן החומר המצוי בגנוזיהם של ממשלת פולין בגולה ושל ראש המטה הכללי, בארכיונים המחתרתיים היהודיים של גיטו וארשה ובגיטו ביאליסטוק ובשרידי הארכיונים של המפלגות.

ב־1952 הוציא המכון ההיסטורי היהודי בוארשה לאור את רשימותיו של עמנואל רינגלבלום, אך המערכת סילפה את אופיו של המקור החשוב הזה, ע"י מספר רב של השמטות ושינויים. בהיותה נאמנה למדיניות הסטאליניסטית של אחרות עמים, מחקה המערכת הנ"ל את כל העובדות וההערכות של רינגלבלום בהן הוזכרו הפולנים „הרעים“, הפורעים, השודדים, הרוצחים או סתם אנטישמים. כל מי שיעיץ במהדורה של כתיב רינגלבלום משנת 1952 יגיע למסקנה שבתקופת הכיבוש הנאצי בפולין היו כל הפולנים צדיקים גמורים.

יתר על כן, אף פעם לא פורסמו ברפובליקה העממית של פולין, הקטעים החריפים מיומנו של מרדכי טננבוים-תמרוף, שבהם לא הסתיר המחבר את זעמו על „יחסי איבה, אנטישמיות בכל עיר ועיירה, בכל מקום ומקום“ (קטעים מיום 25 בינואר 1943).

אחרי „ההפשרה“ בפולין, ב־1956, פירסם המכון ההיסטורי היהודי בוארשה שורה של תעודות על היחסים בין הפולנים והיהודים. כן פורסמה בהמשכים, בבטאון המכון ("BIULETYN") בשנים 1958—1959, בגליונות מס' 28—31, תוך השמטות ושינויות לא מועטות. המונוגרפיה של ע. רינגלבלום על נושא זה, והיא חזרה הופיעה אחר כך בכרך השני של כתביו בתרגום לידיש, אך על פי הטקסט המשופש שהופיע — כאמור — קודם לכן בפולנית ב-"BIULETYN"¹⁶

בעבודה זו, אשר משקפת את מכלול היחסים היהודיים-פולניים בתקופת הכיבוש ההיטלרי, גילה רינגלבלום את פרצופה האמיתי של המחתרת הפולנית לגבי היהודים, והוקיע את המלשינים, הסחטנים ואת השותפים לרציחות ההיטלריות, אך מובן, שהוא לא נמנע מלגמול צדק עם אותם פולנים שעמדו בפני הפסיכוזה וסיכנו את חייהם כדי להציל יהודים. פרסום עבודת רינגלבלום ללא שינויים מהותיים לא מצא חן בעיני השלטונות של פולין העממית עוד בתקופה שלפני מלחמת ששת הימים. מורת רוח כזו בולטת במאמרו של ההסטוריון הצבאי פרופ' אוקנצקי (OKĘCKI) שפורסם בבטאון ההיסטורי של הצבא הפולני.¹⁷ עובדה ידועה היא שבתנועת הפארטיזנים היו קבוצות שלמות שהביעו באורח

גלוי את שנאתם ליהודים. ראשונה ביניהן — בשטחה של פולין — היתה תנועת נ.ס.ז. (ראשי התיבות בפולנית של NARODOWE SIŁY ZBROJNE „כתות מזויינים לאומיים“). תנועה לאומנית קיצונית זו ראתה ברצח פרטיונים יהודים כמעט את זכות קיומה הבלעדית. מטעם זה נתמכה על-ידי השלטונות הגרמניים, כי קל היה לפלוגות נ.ס.ז. שהעמיקו לחדור אל היערות והכירו את התנאים המקומיים, כדי למצוא קבוצות פרטיוניות יהודיות שעין הכובש לא יכלה לגלותן. מה גם שהן העמידו לעתים תכופות פנים של פלוגות לחמים הכפופות למרותה של א.ק. („צבא הארץ“ — גוף שהיה כפוף לממשלת פולין בגולה) והפרטיונים היהודים מצידם חשבו לאנשי שלומם, לא הסתתרו מפניהם ולא תמדי הספיקו לנקוט עמדת מגן כלפיהם מבעוד מועד. חטיבת נ'ס'ז' שהקימה ביוזופוב שליד וארשה ארגון שמתפקידו היה לגלות יהודים ולרצחם נפש, ביצעה מעשי רצח לאין ספור ביהודים והיא גם אחראית למעשי הרצח ביהודים שבוצעו בשטחים ששוחררו ע"י הצבא הפולני. עם הצרוף הרשמי של נ.ס.ז. לא.ק., במארס 1944, חלה האחריות על מעשי רצח שלה על א.ק.

עובדות אלה ידועות לנו ממקורות יהודיים ופולניים גם יחד, וביניהם מדו"חות ויומנים שנכתבו בעצם הימים ההם. אפילו הגנרל מוצ'אר (MOCZAR) רמז אף הוא בדו"ח שלו על רצח פרטיונים יהודים.¹⁸

במאמר שהוזכר לעיל התקיף הגנרל אוקנצקי את ההיסטוריונים היהודיים, משום שבסקירותיהם בוועידות בינלאומיות המוקדשות לבעיות המרי והמחתרת האנטי-נאצית באירופה הכבושה, עמדו על תופעות אלה. אוקנצקי דחה בשאט נפש קביעות אלה הפוגעות, לדעתו, בכבוד העם הפולני כולו.

בראשית מחקרו מצביע רינגלבלום על התמורה המכרעת שחלה ביחסים הפולניים-יהודיים בתחילת ספטמבר 1939, כאשר „האנטישמיות בעלמה מעל פני הארץ, בהיותה אמצעי בידי היטלר לפורר את פולין“. למרבה הצער לא ארכה התפכחות זו ימים רבים, שכן התבוסות בשדות הקרב והצורך למצוא „שעיר לעזאזל“ השיבו לתחיה את האנטישמיות שהביאה לידי כך שבוארשה, למשל, הוצאו היהודים מיחידות הצבא הכלליות ואז הוקמו באטאליונים יהודיים מיוחדים, בלתי מזויינים, שנועדו לעבודות ביצורים בלבד.

הלכי רוח אנטישמיים אלה שהורגשו כבר בימים האחרונים לקיום המדינה הפולנית, התעוררו והתלקחו במחנות שבויי המלחמה, בהם סבלו החיילים היהודים מידי חבריהם לקרב, הפולנים, הרבה יותר משסבלו מידי מעניהם הגרמנים. בדספל (DOESSEL) הוקם ביוזמתם של שבויים פולנים גיטו עבור שבויים יהודים. במחנה שבויים בוולדנבורג (WOLDENBURG) הירשו לעצמם הפאשיסטים לשים ללעג את הקצינים ממוצא יהודי.¹⁹

עובדות רבות כאלה ואחרות מתוארות בספורי הויתיהם של שבויי המלחמה המצויים בארכיון „עונג שבת“.

רינגלבלום מצביע על היחס של חלקים מסוימים בציבוריות הפולנית אל רדיפת היהודים על ידי הכובש הגרמני. מיד עם כניסת הגרמנים לוארשה נמצאו מיד היסודות האנטישמיים, ובמספר ניכר, אשר נתנו דם לגרמנים במעשיהם נגד היהודים. מקרב האספסוף האנטישמי הזה, שעסק באיתור דירות היהודים ובהלשנה על בעלי התנויות היהודים העשירים, באו גם המשתתפים בהתפרעויות התכופות נגד היהודים (החל מאוקטובר 1939 ועד להקמת הגיטו בנובמבר 1940). בפרעות אלה

השתתפו פרחים פולניים, ביניהם תלמידי בתי-ספר, מזויינים במקלות ובכלי-חבלה שונים שהיו מתנפלים על עוברים ושבים, כלי הבל גיל ומין, ומכים אותם מכות רצה. הם היו שוברים חלונות ראוה שנשארו לפליטה מן ההפצצות וגוזלים מן הבא לידם בחנויות וכן בבתים. המשטרה הפולנית הסתכלה במעשי הפורעים מתוך שוויון נפש. המתקיפים נהדפו מפעם לפעם ע"י פועלים יהודים ובכל מקום שם העיזו היהודים להתנגד — היה המון המתנפלים מתפור ובורה. בצילומים שפורסמו בעתונות הרייד ביקשו הגרמנים להבליט את זעמו של העם הפולני נגד היהודים (בפרעות במאריס 1940 היו הגרמנים מצלמים את מחזות הפוגרום ומעמידים פנים כאילו הם מגינים על היהודים). מלבד זה עסקו בריונים פולנים כל הזמן לא רק ביידוי אבנים מעבר לחומות הגיטו, הם אף לא נרתעו מלנתץ בפטישים מצבות בבתי עלמין יהודיים באוקופובה ובפראגא (כך למשל ניוקה קשה מצבת זביטקובר)²⁰ מקרב האספסוף האנטישמי באו לאחר מכן הצוותים של זקיפי מחנות העבודה (LAGER SCHUTZ) שהתעללו ועינו עד מוות את שוכני המחנות היהודים. הרחוב שעליו השתלט האספסוף הזה הפך לחוליה מקשרת בין שונאי ישראל הפולנים ובין הנאצים. מתוכו באו הסחטנים, המלשינים וסוכני השלטון הגרמני. בשל מעשיהם של אלה וכן „בזכות המשטרה הפולנית שבמדים נרצחו רבבות יהודים.“

הפולני ד"ר קלוקובסקי מספר ביומן שרשם, כי נקרא להגיש עזרה רפואית ליהודי, שהפולנים זרקוהו בכפור עז מקרון רכבת²¹ ושדדו את סחורתו. לא היתה גישה אחידה, מצד חלקי העם הפולני השונים, אל המדיניות הנאצית המכוונת להשמדת היהודים.

רינגבלום סוקר, במיצוי ובהבלטת העיקר, את יחסן של המפלגות הפוליטיות לשאלה היהודית. הקבוצות של האנדקים (ר"ת: נארדובה דמוקראציה — הדימוק-רטיה הלאומית — מפלגה לאומנית) ו-או.ג.ר. (ר"ת: „אובוז נארדובי ראדיקאלני“ — המחנה הלאומי הרדיקאלי, פלג מן האנדציה) לא היו בעלי השפעה כה גדולה, כפי שהדבר היה נראה ליהודי הגיטו. ברם, או.ג.ר. זו היתה קבוצה בעלת רוח קרבית, רדיקאלית, שונאת את הכובש, אך עם זאת גם מעריצה אותו. ה„אני מאמין“ שלהם היה: „הגרמנים לפחות הראו לנו כיצד עושים זאת“... והכוונה במידה רבה היתה ליהודים.

נשקו העיקרי של מחנה הפאשיזם הפולני בתקופת המלחמה היתה האנטישמיות, שחריפותה גברה עוד יותר. בעוד שהדור הצעיר של האנדקים, שעוד בטרם המלחמה ביקש לחקות את גרמניה של היטלר בענין עקירת היהודים ע"י ארגון פרעות ומהומות, קיבל כעת ללא היסוס את תכניתו של היטלר — היה הדור הוותיק, אשר לפני המלחמה רצה לפתור את הבעיה היהודית בתוקף החוק, על-ידי הגבלת היהודים בתחום המסחר, המלאכה, התעשייה, המקצועות החפשיים וכו', דור זה היה מסתיר עתה את שביעות רצונו, וכלפי חוץ היה מלווה את פתרון שאלת היהודים ע"י שלטונות הכיבוש בשמץ של השתתפות בצער.

יש להדגיש, כי בדבר שלילת עזרה ומחסה מן היהודים בימי החיסול הפיזי בשנים 1942 ו-1943, שררה תמימות דעים בין הדור הוותיק והצעיר, בין האגף המתון והקיצוני של הפאשיזם הפולני.

הדעה הנפוצה ביותר בקרב הפולנים היתה וזה עם זו שהיו משמיעים עפ"י רוב אישים מקרב החוגים המתונים יותר מהמחנה האנטיפאשיסטי, שהיה מורכב מפועלים, איכרים ואינטליגנציה עובדת. הללו התבטאו כך: „אנו לא היינו פותרים את הבעיה

היהודית בדרך ברברית ובלתי-אנושית כל כך, כפי שעשו זאת הגרמנים... נחזיר ליהודים את זכויותיהם האנושיות ונאפשר להם אמיגרציה חופשית, אך לעמדותיהם הכלכליות בפולין לא יתורו שוב". לעומתם היתה הקבוצה שתבעה שיוון זכויות מלא ליהודים לא גדולה ביותר וקולה נאלם כליל ברעש הכללי. את המרכיב החשוב ביותר בחלק זה היוו אנשי המפלגה הפולנית הסוציאליסטית (פ.פ.ס.) מקבוצת „באריקדה“, אולם השפעתה כמעט ולא הורגשה. כך, למשל, הוקיע הרוב המכריע של הפולנים בוארשה, הפועלים המאורגנים והאינטליגנציה העובדת, את הפרעות הבלתי פוסקות ביהודים שהתחוללו בחוצות הרובע היהודי מאוקטובר 1939 ועד נובמבר 1940, היות וראו בהם אמצעי גרמני להחליש את אחדותו של העם. ברם, לא געשה שום דבר כדי להסתייג ממעשים אלה, ולהחליש את הרושם כאילו כל האוכלוסיה הפולנית עומדת מאחורי מעשי התעתועים של האנטישמיים הפולנים, שעשו יד אחת עם הגרמנים.

דומה כי חשובה הרבה יותר מעמדת המפלגות היתה דעתו של איש הרחוב. מן הראוי לציין כאן כי כליאת היהודים בגיטאות נתנה לפולנים יתרונות חומריים מרובים, וגידול מספר הפולנים המרוצים מגורל היהודים תחת משטר הנאצי, נעוץ בראש ובראשונה בסיבות כלכליות. עוד ב-26 בנובמבר 1940 רשם רינגלבלום ביומנו, כי אפילו נוצרים הגונים מסרבים להחזיר חפצים, שקיבלו אותם לשמירה, ליהודים, וכי היו פולנים שדרשו כסף תמורת שמירת החפצים היהודים; אחרים גילו נכונות להחזיר את החפצים רק לאחר גמר המלחמה.²² מספר פולנים בעלי מצפון התבטאו בהריפות על בני עמם שהתעסקו בגזל רכוש יהודי, וכינו אותם בשם תנים הרבים ביניהם על חלוקת השלל היהודי.²³

פולנים, שכניהם של יהודים, מכרים ואולי גם ידידים בעבר, אשר בידיהם הופו קדו נכסים, או אלה אשר לידיהם עברו חנויות, מפעלים תעשייתיים וכו' הפכו, לשונאים בנפש של היהודים, מתוך חשש שאם אלה יישארו בחיים, עשויים הם לבוא בדרישה שרכושם יחזור להם.

בכללו המשיך המעמד הבינוני לסגוד לאידיאולוגיה האנטישמית והוא שמה על כי הנאצים פתרו את השאלה היהודית בפולין. אלה נפטרו בבת אחת מנושיהם הבלתי רצויים — מבאנקים ומסותרים יהודיים — והודות לטבח ההמוני של היהודים הוגשמה במלואה תכנית ה-*NUMERUS NULLUS*, דהיינו נישול מחלט של היהודים מעמדות ציבור ומאפשרות לימודיהם בתי"ס אקדמיים. ע"י חיסול היהודים הפכו הסוחרים הנוצרים בבת-אחת לבעליהם של מפעלי מסחר ותעשייה רבים, ושור תפים רבים נפטרו מעמיתיהם היהודים. נאמנים אריים השתלטו על חפצים וסחורות שהופקדו בידיהם ע"י יהודים. עשרות ומאות אלפי פולנים רכשו לעצמם חינם אין כסף תפציי-שימוש שונים, כגון: בגדים, מכונות וכלי-עבודה וכו'. הודות לכך יכול היה המעמד הבינוני הפולני הנמוך לתפוס ללא-מאבק דוכנים ולרשת את היהודים במסחר הקמעוני. בעקבות הוצאתם של היהודים למחנות השמדה עברו לידים אריות, וללא כל מאמץ, נכסים בשווי של מיליארדים, נכסים אותם צברו במשך מאות בשנים. הפולנים שהפיקו תועלת כה רבה, מהמדיניות האנטי-יהודית של הכובשים, תמכו בה, אף כי תכליתה הכמוסה היתה התשת התנגדותו של העם הפולני. פרט לבחדיים יוצא-איים מן הכלל סרבו אף ההגונים ביותר מקרב המעמד הבינוני הפולני, ואפילו אלה שהיו מיוחדים עם יהודים — לדאוג למענם למקלט בתקופת החיסול הסופי של

הגיטו, אם מטעם זה שידעו שהללו לא צברו הון תועפות בימי המלחמה או מפני שפחדו להסתכן בעונש חמור, שהיה צפוי לאלה המחביאים יהודים. . . . יחס שונה מזה של המעמד הבינוני גילה. ציבור העובדים הפולני, פועלים ואינטליגנציה עובדת; זו האחרונה, שנטלה חלק בפעולת המחתרת, הושיטה עזרה ליהודים. אפילו אם סגדה לאידיאולוגיה אנטישמית. בסיפוק מציין רינגלבלום את ההתפכחות האנטישמית של ראש מועצת עורכי-הדין נובודבורסקי, אנדק לפי השקפתו, שהיה בימי פולין אחד ממחברי ההצעה להגבלת קבלתם של היהודים להסתדרות עורכי-הדין. אולם כשפנו אליו השלטונות הגרמניים והציעו להוציא את היהודים מהסתדרות עורכי-הדין הוא התנגד לכך. מסיבה זו הורידהו מכהונתו ואסרוהו. כן נאסרו 80 עורכי דין פולנים שבשאלון שהופץ ע"י ראש מחלקת המשפטים ד"ר גולרט (GOLLERT) בשם השלטונות הגרמנים, כתבו שהם בעד קבלת יהודים להסתדרות עורכי-הדין.

רינגלבלום גם מעלה על נס את הפצת הספרות המחתרית הפולנית בגיטו שהוברחה ע"י שוטרים-פטריוטים פולניים ומנקי רחובות. חיוזק לדברים אלה מש-משת ידיעה שאנו מוצאים ביומנו, שבו נמסר כי חסידי הארגון המחתרתי ניהלו פעולה בקרב חלק מוגבל של האוכלוסיה היהודית בגיטו.²⁴ מאידך מטעים בעל היוםנ את גוהגם המופקר של פקידי המס הפולנים כלפי היהודים בגיטו, שלבש צורות של שוד והיו בתים, בהם הם ערכו פוגרומים. בחנויות שהיו חייבות במסים היו פקידי מס אלה מחרימים את כל הכסף שנמצא לא רק אצל בעליהן, אלא גם אצל הקונים עצמם ובחיפושים אישיים בדירות שוב לא היו מבדילים בין הדייר הראשי חייב המס ובין דייר-משנה, בהטילם אחריות קולקטיבית על כל הדיירים ללא יוצא מן הכלל. לעומת זאת ציין רינגלבלום לשבת פקידי מס אצילים, פאטריוטים מסורים שהיו מדריכים את האנשים כיצד לא לשלם ובלבד שלא להגדיל את ההכנסות של הגרמנים.²⁵ כן לא נעלמה מעיני רינגלבלום העובדה המשמחת שמספר בטאונים של העתו-נות המחתרית הפולנית קראה לפולנים לא להתגייס לשרות משמר (LAGERSHUTZ) במחנות ריכוז ועבודה בהם נכלאו היהודים.

נקודות מגע, עזרה ושיתוף פעולה לעומת מעשי הפגרה ופחיתו

את גולת הכותרת של שיתוף הפעולה בין הפולנים והיהודים ראה רינגלבלום, בצדק, ביחסים ההדוקים ששררו בכל שנות המלחמה בין המבריחים הפולנים שמעבר לחומות הגיטו ובין המבריחים היהודים.

ברשימתו מ-19 בינואר 1942 רושם צ'רניאקוב שבבית הסוהר כלואים בעד עוון הברחה גבולות הגיטו 443 איש ו-213 ילדים ונוער, שחמקו מבעד לחומות כדי להביא לחם להוריהם. ברשימתו מ-26 בפברואר הוא כתב: „חכייתי ב-12.30 לאוארסוואלד בלשכת השיכון ברח' נובוליפיה. ברגע שהגיע עפה ועברה מעל ראשו איזו חבילה שהושלכה מעבר לחומה". ב-9 באפריל הוא רשם שליח ה"וואכא" עוכבה משאית מבריחים, שזה זמן רב היתה נכנסת לגיטו במסווה של חברת-הגנו. ביום 3 ביולי 1942 הוא שוב רשם ש"בלילה זרק מישהו מעל לחומה שק עם סחורה מוברחת". למרות המספר הגדול של קרבנות ההברחה בחודשי מאי-יוני 1942 התנהלה ההברחה במלוא הקיטור כאילו לא קרה דבר. „דבר זה מוכיח — רשם ביומנו אברהם לויז ב-11 ביוני 1942 — כי ההברחה בתנאים הנוכחיים הנה צו החיים, וחוקים החיים מהמוות“.

מן הראוי לציין שפשוטי-עם פולניים מסוימים גילו בענייני הברחה רוחב לב אנושי והקרבה רבה לגבי היהודים. גם פולנים נורו בעוון ההברחה לגיטו (כבר ב-19 בנובמבר 1940 נהרג פולני שהבריח שק לחם) ו, דם יהודי ופולני נשפך, מתערב, זועק לשמים ותובע נקמה" (לויז).

מתברר הסקירה המקיפה על ההברחה, בגיטו, שנכתבה בשנת 1943, הגיע למסגנה כי, "הלכם של המבריחים במאבק נגד תכניתם הנפשעת של שלטונות הכיבוש להרעיב את האוכלוסייה היהודית הוא כה גדול, עד שמן הראוי להעמיד את המבריחי חים בשורה ראשונה של הלוחמים נגד הצורר."²⁶

כללו של דבר: ההברחה היתה ענף חיוני ומפותח מאד של ההתגוננות הפאסיבית היהודית מפני מגמת הגרמנים לבודד את האוכלוסייה היהודית, להרעיבה ולמוטטה מבחינה גופנית ורוחנית. היתה זו תופעה בולטת של הדינאמיות היהודית של יומוה, חכמה ואומץ לב יהודי. מה גדולה היתה ההערכה שזכתה לה ההברחה, ניתן לראות בדבריו של עורך הדין המפורסם ליאון ברנזון, אשר התבטא כי, "עם תום המלחמה מן הדין יהיה להציב אנדרטה למבריחי האלמוני"²⁷

כן מעלה רינגלבלום על נס את הקשרים הכלכליים ההדוקים שהיו בין הגיטו והצד הארי בשטח הברחת חומרי הגלם הנחוצים לתעשייה הבלתי ליגאלית של הגיטו.

כליאתם של היהודים בין חומות הגיטו ובידודם מן האוכלוסייה המקומית נוצרה, בין היתר, כדי לשים לאל את סחר-החליפין בין האוכלוסייה היהודית והלא-יהודית, אבל התעשיינים והסוחרים היהודים עשו הכל כדי להתגבר על המכשולים וההגבלות של השלטון הנאצי ולהשיג את חומרי הגלם, הנחוצים כדי לייצר מוצרים אשר הקונה היחיד שנוקק להם היה הסוחר הנוצרי. חוץ מן הייצור הרשמי לצרכי הצבא הגרמני הוסיף הגיטו לייצר למען השוק הפולני. הקשר עם העולם החיצוני היה מסועף עד כדי כך שחומרי גלם שונים, אשר היו מופיעים מפעם לפעם בצד הארי היו מגיעים מיד אל הגיטו. מלבד זה גילו אנשי התעשייה ובעלי המלאכה היהודיים כושר המצאה כביר בהשתמשם בתחליפים שונים. הם היו מייצרים עתה בשביל השוק הפולני כמעט כל מה שהיו מייצרים עבורו לפני המלחמה. בתי מלאכה נמצאו בגיטו במרתפים, במחבואים ובדירות צפופות אוכלוסין. היו זמנים שהייצור בגיטו הגיע לממדים עצומים (מברשות, מתכת, עור, טכסטיל, לבנים, מוצרי חוטים, חפצי סריגה וסדקית ועוד), ובכלל זה היתה פורחת תעשיית הטכסטיל שהופעלה על ידי בעלי בתי-חרושת לשעבר, פליטי לדו.

יש לאמור את היצוא הבלתי ליגאלי ב-10 מיליון זלוטי ויותר לחדש שהגיטו נהנה ממנו כדי ל-30 אחוז. היצוא הבלתי-ליגאלי של הגיטו כיסה בדרך זו במידה מסוימת את הגרעון העצום במצרכי מזון.

היבוא החוקי עלה בסוף 1941 — 1,800,000 זלוטי לחודש, היבוא בדרך ההברחה הגיע ל-80 מיליון זלוטי. בלעדי ההברחה היתה אוכלוסיית הגיטו גוועת ברעב תוך זמן קצר ביותר.

אחד מכלכלני הגיטו ראה בדינמיקה הכלכלית והתגוננות כלכלית זו תוכחה ברורה עד היכן הגיעה חולשתה של הכלכלה הפולנית, אשר אף תחת העול הנאצי, לא הצליחה להתקיים בלי שיתופו של הגורם היהודי.

אנשים נדיבי לב מקרב האינטליגנציה העובדת סיכנו יום את חייהם ואף

הקריבו. קרבנות גדולים; הם הבינו כי הצפנת יהודים אינה רק צו אנושי, אלא גם צו אורח, כי זו פעולה המכוונת נגד הגרמנים, השואפים להשמיד את כל היהודים. ויש להדות כי רוב היהודים, במידה שהסתתרו בצד הארי, מצאו מקלט בדירותיהם של אנשי המחתרת שהשתתפו במאבק נגד הכובש. גורם אחד חשוב ביותר שקשר את האינטליגנציה הפולנית עם גורלם של יהודים הוא הסבל המשותף שנגרם להם ע"י האויב המשותף.

לאמיתו של דבר חיתה האוכלוסיה הפולנית בצל הטירור ההיטלריסטי. החיי-פושים התכופים, המאסרים, חטיפות רחוב (באביב, בתקופת עבודות בשדות הרייך ובימי קציר התבואה בקיץ, היו נתפסים פולנים שעברו לתומם ברחוב ככלבים, בלי שום התראה ודרישה חוקית מוקדמת. הגרמנים היו מעכבים את קרונות הטראמים ומוציאים מהם את נוסעיהם), כן היו סריקות ברכבת ובחשמליות, שילוח לעבודה, סיוט בית הסוהר, ביעותי מחנות הריכוז אשר לשם היו משלחים רבבות פולנים — כל אלה היו לחם-חוקם היום-יומי של האוכלוסיה הפולנית. לא פעם ניגר ברחובות וארשה הארית דמם של המוצאים להורג ביריה, באמצע הרחוב.

אחרי היהודים היו אלה הפולנים שמתוכם נפל המספר הגדול ביותר של קרבנות לידי הגסטאפו. לא היתה משפחה פולנית בקרב האינטליגנציה, שלא שיכלה אחד מבניה באושוויץ, דאכאו, מאידינק או אורנייבורג. היסורים מטהרים והסבל המשותף מקרב רחוקים. היו משפחות של אינטליגנציה פולנית, שלא גילו כל הבנה לענין מתן מחסה ליהודים בדירותיהן, אך שינו את יחסן שעה שחשו על בשרן את היסורים, משנתקבלה ידיעה על אבדן קרוב באושוויץ או במחנה אחר.

בתוך שורת המצילים תופסים מקום כבוד אישים שיצאו להם מוניטין כסופרים גדולים, אנשי מדע ועסקני ציבור.

בהצלת יהודים — מלבד המניעים הרעיוניים והפוליטיים-חברתיים מילאו תפקיד חשוב גם קשרי ידידות, שכנות, מקצוע וכיו"ב. מלבדם ידועים גם מקרים רבים של הגשת עזרה נדיבה, עזרה לשמה, לנתונים בצרה, ביניהם לילדים יהודיים בהם נתקלו ברחוב, בדרך כפרית וכו'. במקרים אלה בא מעשה העזרה מתוך דחף הומניטרי טארי טהור. יש פולנים-נוצרים, בעלי אמונה דתית כנה ועמוקה, שעשו מעשי חסד ליהודים מתוך מניעים דתיים ולמען זאת היו נכונים להקריב קרבנות גדולים.

הפועלים, אשר עוד זמן רב לפני המלחמה ראו באנטישמיות מכשיר-שלטוני של בורגנות ארצם, לא זנחו גם בימי המלחמה את מאבקם נגד האנטישמיות; עזרה ליהודים הלמה את עמדתם האידיאולוגית, אף כי גם היא לא היתה משוחררת מחידיקי האנטישמיות שנופצו בארץ. אפשרויותיהם של פועלים כאלה להצפין יהודים בביתם היו מצומצמות ביותר. דירה צרה היוותה מכשול למתן מקלט ליהודים. אעפ"כ מצאו יהודים רבים מחסה בדירות של פועלים כאלה. משאת נפשם של היהודים הניצולים מ"אקציות" וגירושים להשמדה, היה להגיע אל דירות הפועלים שלא דגלו באנטישמיות, כי בטחו שבעליהן לא ינקטו נגדם באמצעי ניצול וסחיטה. גם ילדים יהודיים ששוכנו אצל משפחות פועלים אלה נתקבלו ללא קשיים מיוחדים. עובדי-רכבת פולניים שהתיידדו עם הפועלים היהודים הפעילו גורמים שונים להתערבות אצל השלטונות לטובת היהודים. הם הקלו על היהודים את המעבר מעיר לעיר בתקופה שנאסר על היהודים לנסוע ברכבת. אלפי יהודים חזרו, הודות לעובדי הרכבת, מהשטחים שנתפסו ע"י הגרמנים ושהיו קודם בשלטון הסובייטי. עובדי רכבת פולניים שימשו כמקשרים בין ערים שונות, סיפקו ידיעות על המצב בערים מסוימות, על

מיבצעי הגירוש, על תקנות אנטי־יהודיות וכו', הודות להם הגיעו לוארשה הידיעות הראשונות על גורלם של יהודים שגורשו לטרבלינקה. הם סייעו במקרים רבים בידי המגורשים ע"י כך שהיו פותחים את קרונות הרכבות הדוהרות לטרבלינקה, סיפקו להם מכשירים לפתיחתם ואף עזרו ליהודים לקפוץ מתוכם.

מאידך, ידועות לנו גם עובדות אחרות: עובדי רכבות מאוגר. היו תופשים יהודים שנמלטו מרכבות המוות, ולאחר שגולו מהם את כל אשר להם היו מסגירים אותם לידי הגרמנים. השלטונות הגרמניים ביחד עם שיהודים מרבים לברוח מהקרונות קבעו פרסים כספיים עבור תפיסת יהודים נמלטים. על מצפונם של מסילאים בקו הדמים וארשה־טרבלינקה ושל תושבי המקום בכלל, רובצים היי יהודים רבים.

סכנה גדולה ביותר ליהודים המסתתרים ולנותני מחסה היתה מכת הסחיטות הההלשנות. כנופיות שלמות של סחטנים היו מסתובבות בוארשה ובסביבותיה והיו אורבות כתנים לטרף. עם כנופיות אלו נמנים שוטרים פולנים שסחטו מיהודים, עוד בימי הגיטו, סכומים גדולים והתנהגותם היתה לעתים קרובות הרבה יותר גרועה מזו של הגרמנים; סוכנים פולנים של הגסטפו ושל הקריפו; מברחים וספרסים; אנשי העולם התחתון למיניהם וכן חברי ארגונים אנטישמיים פאשיסטיים פולנים, כגון: „שאניץ" (חומה) (SZANIEC), „מיעש אי פלוג" (חרב ומחרשה) (MIECZ I PŁUG) ואחרים שהיו עוסקים ב„מלאכה" זו שלא על מנת לקבל פרס. סחטנים ומלשינים אלה, שבפי היהודים נקראו „שמאלצובניקים", המיטו אסון על אלפי יהודים, לאחר שאלה הצליחו כבר להימלט מציפורני הרוצחים ההיטלריסטיים. הקורבנות היו נשדדים מכל וכל — באכזריות היו נוטלים מהם את כספם, תכשיטיהם, מלבושיהם ואף לבניהם. כתוצאה ממעשי סחיטה היו יהודים אלה מפסידים את דירו־תיהם ורק מעטים עלה בידם להימלט על נפשם. לא פעם היו קרבנות הסחיטה חוזרים לגיטו ונספים שם.²⁸

אנשי המחתרת היהודית התריעו על היעדר תגובה ראויה לשמה כנגד הסחטנות והטרור כלפי היהודים שנמלטו אל הצד הארי. ההימנעות מהענשת סחטנים ומלשינים עוררה אותם להתמיד בעיסוקם הבווי והקלה עליהם להרחיב את מעשי הטרור, שסיכנו את חייהם של שרידי היהדות הפולנית. אזהרתם של הגורמים הרשמיים, שפורסמה באיחור רב (במארס 1943) בכל עתוני המחתרת, פרט לעתונות הימין, ואיימה בעונשין מצד הממשלה, „עתה ואחרי המלחמה" על פשע הסחטנות כלפי היהודים, הוכיחה את עצמה כבלתי יעילה, מפני שבעקבות המלים, לא באו מעשים שכן מספרם של גזרי דין מוות שהוצאו לפועל בנובמבר 1943 ובשנת 1944 היה מועט ביותר. חברי המועצה לעזרה ליהודים, כמוהם כנציגי תנועת המחתרת היהודית, הביעו לא פעם את מורת רוחם ממצב דברים זה. אי־הענשת מלשינים וסחטנים התפרש משום כך, כרמז שאין איש מעוניין — כדבריו של רינגלבלום — בהצלת יהודי פולין.

יחסה של האוכלוסיה הכפרית ליהודים היה תלוי במצב ששרר בסביבה מסוימת לפני המלחמה. במקום שבו קיננה אנטישמיות צמאת־דם, למשל באזור קילצה, היה יחס האוכלוסיה הכפרית ליהודים הנמלטים מהמאכלת הנאצית, גרוע ביותר. בסביבות כאלה היתה האוכלוסיה הכפרית שוקדת על לכידת פליטי היהודים ומסגירה אותם לידי הגרמנים תמורת בצע־כסף. תפקיד מביש היו ממלאים כאן משמרות הכפריים, למלחמה בפרטיזנים, אשר התמחו בציד יהודים שנמלטו מגירושם.

בנימין באביץ, שהסתתר בכפר שבמחוז לובלין, משבח ברשימותיו שנכתבו באותם הימים את יחסם הטוב של האיכרים שנתנו לו מחסה, אך מציין שמגמת האיכרים לגבי היהודים היתה — בדרך כלל — השמדה גמורה.²⁹

המורה הפולני ז'מינסקי מוסר ביומנו כי בכפר OKRZEPA ב„אקציה שבה השתתפו כמה ז'נדרמים ומספר אוקראינים, נורו 90 יהודים. „הגיבורים במעשי רצח היו הפולנים המקומיים“, ובכפר SIEDLISKO רכשו האיכרים חרמשים לפני המצוד על היהודים. אותו המקור מוסר שביעות בורק (LASY BURECKIE) חפרו להם 6 יהודים מחסה, אך שומר היער הסגיר אותם לידי הגרמנים.³⁰

העתון המחתרתי הפולני „PRAWDA“ בטאון של „חזית פולין המתחדשת“ מיולי 1942, הוקיע כמעשי רצח את התנהגותם של גברים, בני כפרים, שמצאו מחבוא של מספר יהודים שהסתתרו ביער. הצעירים שדדו קודם כל מהיהודים את הכל מה שהיה להם ואח"כ הודיעו למשטרה הגרמנית על מקום מהבואם. הגרמנים הקיפו את היער וירנו בכל המסתתרים.

גם בערי השדה נוטלים הפולנים חלק פעיל בחיסול האוכלוסיה היהודית. המחבר הפולני קלוקובסקי, המוסר על הקאציה בשצ'בו'שין (SZCZEBRZESZYN) ביום 22 באוקטובר 1942, כתב שהרבה פולנים השתתפו באופן פעיל בחיפוש אחרי יהודים ובמציאתם. גברים רדפו אחרי ילדים יהודים קטנים, שנרצחו לעיני כול ע"י השוטרים הפולניים.

באקציה בבילגוראי שנערכה יומיים לאחר מכן, מצאו הז'נדרמים והשוטרים הפולנים יהודים שהסתתרו בכל מיני מחבואים ורצחום בו במקום או בבית העלמין המקומי.³¹ בדרך זו ניספו אלפי יהודים ששרדו מקהילות יהודיות רבות בערי השדה, אשר „טוהרו“ לחלוטין מתושביהן היהודים. „האוכלוסיה הפולנית מחסלת, איפוא, כתב רינגלבלום, את שרידי היהודים שנותרו מקהילות יהודיות“.

אמצעי הגנה יחיד של היהודים מפני לכידתם ע"י האיכרים היו יחידות יהודיות מזוינות, שנאבקו עם נשק ביד על זכותם לחיות.

עם זאת מצאו משפחות יהודיות מחבוא אצל איכרים במקלטים שנבנו בתוך אסמים ובמרתפים. השלטונות הגרמניים לחמו באיכרים שהסתירו יהודים. לתכלית זו פורסמו תקנות חמורות, לפיהן היו העבריינים צפויים לשריפת בקתותיהם. בכך טמונה הסיבה לתופעה, שמספר היהודים אשר מצאו להם מחסה בכפרים פחת והלך. טוב יותר היה המצב בשנים 1940—1941, האיכרים היו מעסיקים או גברים יהודים כפועלים במשקיהם ונהגו לגביהם יחס אנושי.

מן הידוע מתוך מקרים רבים מסתבר, שאיכרים הגישו עזרה לפליטים מהגיטאות שחיפשו בכפר הצלה מרעב וממחלות מדבקות. אף ידועים לנו מקרים של הושטת עזרה לאסירי-מחנות יהודים, ע"י האוכלוסיה הכפרית מהסביבה. אולם בשנת 1943 חשש האיכר לתת מקלט ליהודים, פליטי הגיטאות והמחנות, מחשש הלשנה. אפילו אם הושיט האיכר עזרה לפליט, ירא היה להתביאו בחצרו. יש שאת המזון לפליט הוא סיפק לו לא בביתו ואף לא בחצרו, אלא בעיבורו של יער. חרף כל החומרות והקשיים הסתתרו משפחות יהודיות רבות בבקתות איכרים או במקלטים שנבנו במ" יחיד למטרה זו. „בגליל ביאליסטוק — כותב ד"ר דאטנר — ניצלו כמה מאות מהיהודים בראש וראשונה הודות לאומץ לבם, הקרבתם ורחמנותם של איכרים פולנים“³²

עסקן פולני של המועצה לעזרת היהודים בקראקוב מוסר בעצמו שורה של שמות

איכרים ששמו את נפשם בכפם והחביאו יהודים; שניים מהם שילמו בחייהם בעוון הסתרת היהודים.³³

לא פעם הופיעו מודעות רשמיות, שהופצו באלפי עותקים, מטעם השלטונות הגרמניים, שאיימו בעונש מוות בעוון הסתרת יהודים או הלנתם. הצווים ההיטלריים-טיים האלה איימו תכופות באחריות קיבוצית של כל דיירי הבית במקרה שיימצא בו יהודי. ידועות לנו עובדות רבות על הריגת פולנים, ולעתים משפחות שלמות, עקב הסתרת היהודים, כגון רצח משפחת לובקייביצים בסאדוונה במחוז וונגרוב, רצח הפולני ברוניסלב פשיביש בברנרוב ועוד.³⁴

לצורך הסיכום נייעור בתעודה מוסמכת מחתרתית משנים 1943 — 1944 שפורסמה באחרונה, אשר גילתה את יחסן האמיתי, ללא כחל ושרק, של המפלגות הפולניות שפעלו במחתרת, לגבי השאלה היהודית.³⁵ מסתבר, ששבע מפלגות (דהיינו: סיעה של „פולין הגדולה“, כולל זרם המפלגה הלאומית, „קונדפרציית העם“, מפלגת העבודה כולל ה„אחד“ — UNIA, סאנאציה, מפלגת האיכרים וכן „איגוד שיקום הרפובליקה“) היו בעד דחייתם או הגירתם של היהודים מפולין, ורק 4 מפלגות: המפלגה הדימוקרטית, סינדיקליסטים, שני פלגים של המפלגה הפולנית הסוציאליסטית ומפלגת הפועלים הפולנית (פפ"ר) היו בעד הענקת זכויות שוות-ליהודים.

מן הראוי לציין כי מפלגת פפ"ר ראתה את עצמה — וכך ראו אותה גם אחרים — כמכשירה את הקרקע לפולין הקשורה קשר הדוק עם ברית-המועצות. מפלגה זו ראתה את תפקידה העיקרי במלחמה אקטיבית דחופה וטענה כי כל מעשה דיוור-סיה וסבוטז'ה נגד הגרמנים מסייע לצבא האדום — ולכן צריך לעשותו. לא ייפלא, איפוא, כי בעתונות האנדקית המחתרתית הופיעו „שאלות למערכת“ אם מותר להסגיר לגרמנים את העסקנים של פפ"ר ואת העסקנים ממוצא יהודי בתוך אירגונים פולניים אחרים.³⁶

הכמורה הפולנית הצטיינה גם לפני המלחמה בעמדה אנטישמית מובהקת ועתה נהגה על פי רוב בשיוון-נפש לגבי הטראגדיה היהודית. אנשי הכמורה הפולנית החרישו ואפילו חייבו את תעלולי האנטישמיים, כאשר עוד לפני המלחמה נשפך מדי שנה בשנה דמם של סטודנטים יהודיים במוסדות השכלה גבוהים וכאשר אנטישמים השתוללו בפשיטיק, בברסט ובערים אחרות.

תופעה זו התבלטה עוד יותר בעת המלחמה; בעוד הכמורה המערב-אירופית, בחלקה הגדול, נאבקה נגד הגזענות והאנטישמיות, בהיותן אידיאולוגיות הזרות לרוח הנצרות, שאינה מבחינה בין גזע נחות לעליון, חלק ניכר מבין אנשי הכמורה הקתולית במערב הכריזו מלחמת-חרמה על הפאשיזם כסותר את יסודות הדת הנוצרית — נהגה הכמורה הפולנית יחס של נויטרליות לגבי הפעילות האנטישמיות, ויחס זה שימש כהכשר לגל הגואה של הפרעות והמהומות בפולין. בניגוד ליחסה של הכמורה ההולנדית ליהודים, שנחלצה להגנת יהודים (הכמרים הטיפו בדרשותיהם נגד הנהגת עקרונות חוקי נירנברג בהולנד), בניגוד ליחסה ליהודים של הכמורה הקאתולית בצרפת ושל בלגיה (בכנסיותיה של בלגיה נערכו תפילות להצלת יהודים), היתה עמדתה של הכמורה הקאתולית הפולנית שונה לחלוטין ורק במקרים יוצא-דופן. דמתה לזו של הכמורה המערב-אירופית. מקרה מעין זה קרה בפלך וילנה, אשר בו נתנו אנשי הכמורה הקאתולית מחסה למספר מסוים של נערים יהודים שנמלטו מפונאר. כן ידוע על מקרה דומה של אצילות נפש, לפיו הציל כומר מקומי יהודים אסירי-מתנה קאמפינוס מרעב'וממות. בדרשות שלו בימי ראשון בכנסייה המקומית

התקיף הכומר האמיץ קשות את המנהלים הנוצריים של המחנה שהתעללו ביהודים ורצחום וכינה אותם בשם אנטי-כריסטים. הוא תבע מן האוכלוסייה לעזור לאסירים יהודים, ואמנם, „עשרות רבות מבינינו — כתב הרב הוברבנד, אסיר מחנה קאמפינוס — חייבים להודות לכומר האציל על שנשארנו בחיים“.³⁷ מן הראוי להזכיר את מעשי החסד האחרים שנעשו באופן אינדיווידואלי ובמסירות נפש על-ידי אנשי כמורה קתולים, פראבוסלאבים, מתודיסטים, פרוטסטנטים ואחרים.³⁸ בזכרונותיה מוזכרת דרו'בסקה כומר שהגיש את עזרתו כל-אימת שפנו אליה למרות שמתן עזרה ליהודי היה כרוך בסכנת מוות.³⁹ כן עזר הכומר אורצ'בסקי בוארשה בדרכים שונות וגם היה מסתיר יהודים בביתו.

מאידך הוקיע בטאון „החזית העממית פולין“ „PRAWDA“ את מעשה הפשע של כומר מדיציזיה סאנדומיר, שתבע מנערים פולנים להודיע למשטרה, כי בכפר משוטטת יהודיה שנמלטה מן הגיטו, וכתוצאה מכך היא נתפסה ונורתה. העתון האשים את הכומר במעשה רצה זה וראה בעצם העובדה הזו, יוצאת הדופן, הוכחה „לערבוב מושגים גורא“, „והדירת אידיאות גרמניות לפסיכיקה פולנית“.

בתי יתומים ומנזרים קלטו מספר מסויים של ילדים צעירים מאד. בעיר צ'נסטוחוב קיבל המנזר ילדים יהודים מתחת לגיל 6. הגבלת גילם של הילדים שהתקבלו למנזרים מוכיחה באופן ברור שבמקרה זה היתה עיקר הכוונה „הצלת גפשות“ ולא הצלת ילדים יהודים.

לעומת זאת טיפלו אנשי הכמורה הקתולית במומרים. האגודה הקתולית, „כארי-טאס“ היתה פעילה מאד בטיפול במומרים, פתחה למענם מטבחים ודאגה לאספקת המצרכים למענם, מהמדרך לאספקה שעל-יד היהודראט, וכך חולקו להם מנות מוגדלות. הכמורה עשתה מאמצים ע"מ להבטיח למומרים זכויות יתר מרובות ככל האפשר. את היחס המיוחד למשומדים היו מסבירים בחוגים מסוימים בכך, שהיהודראט כרשות מוניציפאלית בשטח הגיטו, חייב לדאוג לכל תושבי הרובע היהודי, וכל פגיעה עשויה להתפרש כמעשה נקמה נגד הפולנים. בסיכום אפשר להטעים, שהעזרה למומרים מהווה דף מזהיר בפעולת הכמורה הפולנית, אלא אין לכך כל קשר לנושא העזרה ליהודים.

אולם כאשר החל הגירוש לא שמו הגרמנים לב לצלב, שהיה בולט ואמור היה להגן על דירות המשומדים, והם נלקחו לאומשלאג והועברו משם לטרבלינקה. מורים אחדים שגרו עשרות-בשנים בצד הארי היוו קשורים בקשרי קרבה משפחתית עם האוכלוסייה הפולנית, סייעו בידי שארי-בשרם היהודים להסתדר מחוץ לגיטו.

ליבוי השנאה הנזאה והמאמצים לבלימתה

כפי שמציין רינגלבלום אל-נכון, גברה האנטישמיות עם שובם של אלפי פולנים מהשטחים שנכבשו תחילה ע"י הרוסים ב-1939 ואח"כ ע"י הגרמנים. אלה הפיצו סיפורים על מעשי אכזריות של שלטונות הביטחון הסובייטיים (נ.ק.ו.ד.), שבוצעו, כביכול, בעיקר ע"י היהודים אשר שירתו במשטרה. החשאית הסובייטית.⁴⁰ בעדות שגבה שמואל ברסלאב, מפי העסקנית הפולנית, עובדת עיריית וארשה, נוצרייה מאמינה, בעלת השקפות פאטריוטיות דמוקרטיות, היא אמרה: „אם יש להרשיע את הפולנים על יחסם אל היהודים, אם להצביע על כך שפעולה מעין זו מסייעת בעצם לכובש — אפשר להניח מראש שהתשובה תהיה, כי זה תגמול על מה שאירע מאחורי גור הבוג, איני יודעת מה אירע מאחורי הבוג, לבטח לא היה בכך

אפילו אחוז מכל מה שמספרים אצלנו, כי אחרת, לא היה יוצא חי אף פולני ממחוזות המזרח. סבורני כי זה מעין תירוץ, אחד האמצעים להרגעת המצפון. מאז המלחמה הסובייטית נחלש גורם זה במקצת".⁴¹

מן הראוי להוסיף כאן שגם בתשובתם השלילית של שלטונות הצבא לבקשתו של מפקד הארגון היהודי הלחם, „אנטק” (יצחק צוקרמן), לאחר דיכוי המרד בניטר וארשה, בדבר עזרה לפרטיזנים היהודים — באה לידי ביטוי „השפעת האיבה (מצד הפולנים) שנגרמה עקב עמדת היהודים בעת הכיבוש הסובייטי”.⁴²

ההיסטוריון הצבאי איראנק אוסמזקי כותב על אדישותם של היהודים כלפי מאבקה של המחתרת הפולנית בשטחים שהיו בכיבוש הסובייטי, ומדגיש שהפרולטר-יון היהודי ציפה במיוחד לשיפור מצבו על ידי המדינה „הסוציאליסטית”. ציפיה זו מצאה את בטויה, כפי שטוען המחבר, בהתנהגות היהודים לאחר פלישת הצבא האדום לפולין. „בהפגנות המוניות, קידמו היהודים את פני „גואליהם” בפרחים ובדגלים אדומים...” ולשיתוף הפעולה מצד היהודים, באיזוריה המזרחיים של פולין, עם צבא הכיבוש הסובייטי, בשנים 1939—1941, יצאו מוניטין בפולין כולה”.

אך איראנק אוסמזקי מפריון כאשר הוא קובע, בהסתמך על הידיעות שזרמו מן הארץ לממשלת (הגולה) הפולנית במערב, הגנוזות בארכיונים לחקר פולין המחתרת-תית בלונדון, ש „90% מן הפרולטריון היהודי הצהיר על הצטרפותו, באשר לקח חלק פעיל ברשויות הקומוניסטיות שהקים הכובש” וש „היהודים מילאו את שורותיה של המיליציה האדומה ונתנו יד לכובש בהטלת משטר אימים וטרור על האוכלוסיה הפולנית”. ביחוד, „הקצינים שירדו למחתרת, הפקידים ופונקציונרים ממשלתיים, שהיו תחת מצוד הנ.ק.ו.ד., הפכו לקרבנותיהם של היהודים — חברי המיליציה האדומה. גורלם של קרבנות אלה ידוע: מאסרים, בתי-סוהר, פסקי-דין בלתי חוקיים, גירושים ומחנות”. בסופו של דבר מודה המחבר בעצמו, כי „לא כל היהודים נקטו עמדה מעין זו, ובדרך כלל הפגינה האינטליגנציה היהודית נאמנות כלפי המדינה הפולנית, כמותה, כן גם כל אותם היהודים, שסירבו לשתף פעולה עם השלטונות הסובייטיים והפכו — כמו הפולנים — לקרבנות הטרור הסובייטי וסבלו מבתי-סוהר, גירושים ואפילו מפסקי דין מוות”.⁴³

מן הראוי לציין כי תשובה מוחצת השיב מדרכי טננבוים-תמרוף במכתבו אל מפקדת המרי האזרחי במחוז ביאליסטוק מ-2 באפריל 1943 (שבו ביקש מפקד הארגון היהודי הלוחם להמציא לו 200 רימונים וכמה עשרות אקדחים) על הטרוניה בדבר שיתוף פעולה הדוק שבין היהודים והסובייטים: „הייתי יכול, אילו היו זמנים ותנאים אחרים, להוכיח לפולנים — כתב מ.ט. — כי כל הארגונים שמהם מורכב הוועד היהודי הלאומי (הכוונה למפלגות ציוניות וה „בונד”) פורקו וסבלו מעינויים בבריה”מ ומנהיגיהם הוגלו לסיביר”.⁴⁴

כדאי להוסיף, שטננבוים כינה את הפעולה הציונית המחתרית תחת שלטון הסובייטיים „התקופה ההירואית שלנו”.⁴⁵

שלטונות הכיבוש הגרמניים לא חסכו כל מאמץ כדי להעמיק את השנאה ליהודים. בכל הערים הראשיות החלו להופיע עתונים נאציים בשפה הפולנית, אשר תפקידם העיקרי היה הפצת ארס האנטישמיות בקרב האוכלוסיה הפולנית. ויש להודות כי עתונות זו השפיעה על הקוראים במידה ניכרת ועוררה הד חזק בציבור, חרף החרם שהכריזה המחתרת הפולנית על העתונות המשוקצת הזאת.

עם התנפלות גרמניה על ברית-המועצות פתח השלטון הגרמני במסע הסתה אנטישמי כביר על פני כל הארץ. השנאה נתגברה ונתלהטה ביתר שאת. העתונות הגרמנית היתה מלאה בדיעות על מעשי זוועה יהודיים נגד הכנסייה ועל רוצחיה היהודים של האינטליגנציה הפולנית ועוד שקרים מעין אלה. בקרב האספסוף הפולני הופצו כרוזים שתוכנם היה רצוף הסתה מורעלת נגד „היהודים הבולשיביקים”. סוכנים גרמניים חדרו לכפרים בתעמולה זאת. הגרמנים לא הסכו כל מאמץ כדי להעמיק את השנאה ליהודים בעתונות שלהם בשפה הפולנית, שתפקידה העיקרי היה הפצת ארס האנטישמיות בקרב האוכלוסיה הפולנית. עתונות זו, למרות שהיתה מוחרמת ע”י הפטריוטים הפולניים, היה לה חלק רב בליבוני יצרי האדם השפלים ביותר ותכליתה היתה לחנוק באיבם את הרגשות האנושיים בקרב האוכלוסיה הפולנית ולהפחית בעיניהם את חומרת הפשע שבהסגרת היהודים לידי הגרמנים. בהשפעת ההסתה האנטישמית, שנעשתה באמצעות ה„גובי קורייר ואראשאבסקי” באפריל ובמאי 1943, מצאה רדיפת היהודים בצד הארי, שהגרמנים יזמוה, אהדה בקרב המונים רחבים. פועלים יהודים בצאתם לצד הארי, ידעו מראש שלאחר מאמר אנטי יהודי בעתונות או אפילו „במכתבי קוראים” צפוי להם יום קשה של תגרות, יידי אכנים ע”י אספסוף וכו’.

לאחר שכבר לא היו יהודים בערי פולין, בעיריותיה וכפריה, פירסמה העתונות הנאצית בשפה הפולנית כמעט מדי יום ביומו מאמרים שונים, רשימות וידיעות בעלי אופי אנטישמי מובהק ובסיפוק רב היא ציינה את החלטת ממשלת איטליה על הנהגת סרט עם מגן דוד ליהודים האיטלקיים (באוקטובר 1943), או על הכרזות שלטונות הכיבוש הגרמנים על חובת הרישום של היהודים ביוון וביוגוסלביה. מלבד העתונות עודד גם הראדיו ללא הרף את רדיפות היהודים בהצביעו על נזק הנגרם על ידם לכל אירופה, בהיותם מסיתים למלחמה, טפילים וכו’. כן אורגנו תערוכות אנטישמיות שתכליתן היתה להפיץ את השנאה ליהודים.

בספטמבר 1943 נערכה בקראקוב תערוכת „המגפה העולמית” (WELTPEST), אשר צריכה היתה להוכיח כי היהודים הם אויב האנושות (WELTFEIND) והם געזרו בחוות דעת של הזמן העתיק, ימי הביניים והתקופה החדשה. מטרת התערוכה היתה, כפי שהתבטאו מארגניה, „חשיפת כוחות ההרס הטמונים ביהדות”.

בנוסף לעתונות, ראדיו ותערוכות היה מגננון התעמולה הגרמני מפרסם מדי יום ביומו כרוזת צבעוניות וכרוזים חדורי רעל אנטישמי. על כרוז ססגונית המזהירה מפני מגיפת הטיפוס נראה יהודי מזוקן — נוסח „שטירמר” — עם כינה ענקית ועליה כתובת באותיות ענקיות: „יהודים, כינים, טיפוס”. על כרוז אחרת התנוססה הכתובת, „היהודים שולטים בעולם”, ובסמוך לה ציור של שד המחבק בטלפיו את כדור הארץ כולו. בכרוז אחרת הופיעה הסיסמה: „המסייע ליהודים — מסייע לשטן”. ועוד כורה תעמולתית ובה מופיעים יהודים וליטיבנוב בראשם והם מאיצים בחיילים סובייטיים יגעים ובפועלים נדכאים ונוהגים אותם למלחמה.

בכרוז המעוטר בציורים ססגוניים בשם „מלחמה על שום מה” ? מובאות אמרות בשבחה של המלחמה מפי יהודים, אמרות שהותקנו במיוחד לצורך זה. לא נעדרים שם „הפרוטוקולים של זקני ציון” כהוכחה לתאוות-הטרף של היהדות העולמית. בסיכום אומר מחבר הכרוז: „אין ליהדות תכלית אחרת מלבד רצח עמי אירופה וראשית השתלטותה המוחלטת על העולם. אילמלא היהודים לא היתה מלחמה זו פורצת.”⁴⁶

הינגלבלום קובע שלא עבר יום ללא מאמרים, איזכורים או רשימות נגד היהודים בעתונות היומית הרשמית, בגרמנית ובפולנית.

ברוח אנטישמית חריפה התנבאה גם העתונות האנטישמית הבלתי ליגלית. עתון מחתרתי אנדקי, "חרב ומחרשה" בגליונות מ' 7 ו-14 ביוני 1942 כתב בגלוי כי, "אהת הנקודות העיקריות בתוכניתנו הרעיונית היא הרהקת היהודים מפולין. הרחקה סופית ומיידית. לא נהרוג את היהודים. אנו נאלץ אותם להגר".

גם הבטאון האידיאי של מפלגת האיכרים "PRZEBUDOWA" מהודשי יוני-יולי 1942 התרעם שיותר מדי יהודים חיים בפולין, ועל-כן לא באות על פתרון הרבה בעיות בחיים הכלכליים והפוליטיים של העם הפולני, הנסיונות האחרונים הוכיחו — לפי דבריו של בעל המאמר — כי ההמון היהודי עויין את פולין ובמקרה הטוב ביותר הוא אדיש לגביה, אעפ"י שאנו רחוקים להשתמש בשיטותיהם האכזריות של הגרמנים, הרי אנו עומדים על כך, שהיהודים ברובם המכריע חייבים לעזוב את פולין. ידוע לנו גם ידוע שהשאלה הזאת לא יכולה להיפתר רק אצלנו, שכן זאת בעיה בקנה מידה עולמי ורק במסגרת זו היא חייבת לבוא על פתונה".

מה היתה עמדתה של העתונות המחתרתית השמאלית והדמוקרטית ?

הבה נאמר בגילוי-לב, כי עתונות המחתרת הפולנית השמאלית והדימוקרטית — נכתב בבטאון המפלגה הדמוקרטית "NOWE DROGY" (דרכם חדשות) מ' 5 באוגוסט 1941 —, עברה בעיקרה בשתיקה על בעיות האנטישמיות. היא לא הקדישה להן את המקום הראוי, לא הוזירה את הציבור הפולני מפני מלכודות אידיאלוגיות ערמומיות".

כן התריע, בצדק, הגליון של כתב-עת מחתרתי של WNR-WOLNOŚĆ, RÓWNOŚĆ, NEIPODEGŁOŚC ממחצית אוגוסט 1941 על כך, שעתונות המחתרת הפולנית מפרסמת בקפדנות את הודעות ממשלת פולין בלונדון וקריאו-תיה, אך משתיקה בשיטתיות את כל האזהרות המגיעות משם, אזהרות מפני אנטישמיות, מפני שיתוף-הפעולה ומפני חיקוי ההיטלריזם. במאמר, "טיפות רעל" הודה כתב-עת המחתרת "NOWE DROGY" (דרכים חדשות) מ' 5 באוגוסט 1941 כי, "בשאלה היהודית אנו מקבלים מידי האויב את שיטותיו ונדבקים בפסי-כיקה החולנית שלו". הוא היטיב להסביר לקוראיו כי, "האנטישמיות היא האפיק שבו מזרים האויב את ארסו אל האורגניזם הפולני... היא משמשת גשר הבנה בין חלק מן האוכלוסיה הפולנית לבין הפולש ההיטלרי, כי הרי כל הנהגים מסילוק היהודים מחיי הכלכלה של פולין, כל המשתכרים מעבודתם עם הגרמנים ומתעשרים, בונים את עמודי הגשר הזה". האריזאציה (הטיהור מהיהודים) היא לדעת המחבר הפולני, "אמצעי להפניית ההמונים אל המאבק ביהודים, כדי להסיה דעתם מהמאבק בפולש, בהיטלריזם... לפי שעה התירו לפולנים לתפוס את מקום היהודים, כדי לשבור את ההתנגדות המשותפת הפולנית-יהודית להש-תלטות הגרמנים על כלכלתה של פולין. כי הרי לא היה בפולין גוף כלכלי נפרד פולני או יהודי. הכל נכרך יחדיו, גלגלי-השיניים הניעו זה את זה, הסדנה היהודית השלי-מה את הפולנית. השיטה של היטלר היתה נעיצת טריו בין פולנים לבין יהודים, סילוק היהודים תחילה, כדי להיפטר אח"כ גם מהפולנים. הוא שמתרחש עתה: הגרמנים עצמם משתלטים על עמדות המפתח בתעשייה. במסחר ובבנקאות".

גם הבטאון של הסוציאליסטים הפולניים "BARYKADA WOLNOŚCI" (מתרם החרות) מ' 15 בפברואר 1942 הוקיע בחריפות את הריאקציה מבית. זו הפולנית,

זוללת היהודים; מופלא הוא הלך נפשו של הלאומן הפולני, הוא מטיב ומשלב את שנאתו הטריה להיטלר עם הסכמה גמורה למעשיו נגד היהודים. אושוץ ראויה בעיניו להוקעה חריפה, אולם את המחנות ליהודים מקדם הוא בשביעות רצון. פלמירי (PALMIRY) או וואור (WAWER) ⁴⁷ היו פשע, אולם הרג רבבות יהודים בשטחי המזרח הוא לגביו דבר של מה בכך אם לא עניין משמח. המאבק בהיטלר מתקשר אצלו בהתלהבות לענין הגיטו. לפי מושגיו של הלאומן הפולני היטלר הוא אלוה דו־פרצופי, כאשר הוא מראה את פרצופו האנטי־פולני מאיים עליו הלאומן באגרופו, כאשר הוא מסתובב ומראה את קלסתרו האנטי־יהודי — הוא משתחוה לו. רינגל־בלום מודה שחלק ניכר מהעם הפולני, מעמד הפועלים בעלי ההכרה המעמדית והאינטליגנציה העובדת, התייחסו בשאט־נפש למסע נגד היהודים וראו בו כלי שרת בידי הגרמנים למען ערעור ליכודו של הציבור הפולני ולעידוד שיתוף הפעולה עם הגרמנים. ברם, אצל הפולנים לא זו בלבד שלא היתה התנגדות פעילה למערכה נגד היהודים, אלא גם לא ניכרה כל הסתייגות, לא בדיבור ולא בכתב, מן הכנופיה המשתפת פעולה עם הגרמנים, ולא נעשה דבר בכדי להחליש את הרושם שהאוכלוסיה הפולנית כולה על כל שכבותיה נותנת יד למעשים המחפירים של האנטישימים הפולנים. יתר על כן רינגלבלום מבקר קשות את עמדתם של הגורמים הממשלתיים הפולניים לשאלה יהודית, ומן הראוי לעמוד כאן על יחסם של הגורמים האלה.

ממשלת הגולה של שיקורסקי פרסמה שורה של גילויי דעת בשאלה זו לפיהם הובטח שווי־זכויות ליהודים בפולין העתידה, לקום לאחר המלחמה.

אחרי חתימת חוזה הידידות הפולני־סובייטי מיום 30 ביולי 1941 הבטיח הגנרל שיקורסקי בגילוי דעת כי, פולין תיבנה על יסודות דמוקרטיה מדינית, כלכלית וחבר־תית" וכי, "כל אזרחי פולין, בלי הבדל דת, לאום וגזע, יהיו בעלי זכויות שוות". באוקטובר 1941 פרסמה ממשלת פולין שבלונדון הצהרה מדינית הקובעת את היסודות עליהן תיכון פולין בעתיד. אחד הסעיפים העיקריים בהצהרה קבע שוויון זכויות לאומיות ליהודים, כדלקמן: "פולין תהיה ארץ דמוקרטית המתבססת על שוויון כל האזרחים בלי הבדל גזע ולאום".

יצויין שהסעיף הזה גרם למשבר בממשלת הגולה. נציגי הנ"ד והסאנאציה לא הסכימו לסעיף זה ופרשו מן הממשלה (הם חזרו לממשלה בינואר 1942 בתנאים שלא נתפרשו). ההסתה האנטישמית שהתעוררה בלונדון לרגל פרסום ההצהרה המדינית הנ"ל הועברה לפולין הכבושה. הפרסומים הבלתי ליגליים של הנ"ד, ושל הסאנאציה, ושל קבוצות ריאקציוניות פולניות אחרות מלאו — בתנאים של כיבוש עקוב מדם — מאמרים נגד זכויות ליהודים ונעשו בהם תוכניות מושלמות כיצד לסיים — אחרי המלחמה — את תהליך חיסול היהודים בה התחיל הכובש בהצלחה שכונת. לדידם יש לקיים גם להבא את הבידוד (קרי: הגיטאות) ואסור שהיהודים יחזרו לעמדותיהם המשקיות הקודמות. אומנם, אין ללכת בעקבות הכובש ובדרכיו ולרצות יהודים, אבל כדין זרים על היהודים להסתלק מן הארץ ולהגר.

לעומת זאת יש לקבוע, כי עתונות המחתרת הפולנית שהיתה נתונה להשפעתה של ממשלת פולין ולהשפעת הגופים שהרכיבו אותה, לא הטיפה כלל לסיסמאותיהם של גופים אלה ולא החזירו לתודעת קוראיהם שבעתיד יש לבנות את פולין על יסודות צדק לאומי ושווי זכויות. ברור שאין המדובר כאן בעתונות המחתרית הפולנית הסוציאליסטית. כך למשל התפלמס העתון המחתרתי "W.N.R.". הביטאון

של החלק הימני של המפלגה הסוציאליסטית P.P.S. בגליונו מפברואר 1941, עם קבוצות האנטישמיות והריאקציוניות שבמחותרת הצביע על כך שלא תיתכן אירופה משוחררת אלא אם כן תהיה דמוקרטית וסוציאליסטית. „כיום, בשעה שכוחה של מפלגת העבודה באנגליה גדל והולך, בשעה שבארצות הברית הכיבוש מארגן הפרולטריון הסוציאליסטי את ההתקוממות נגד הכובש, כיום יש משום אוטופיה, משום פירכה, מעצם הרעיון שלאחר מפתחו של היטלר תקום פולין פאשיסטית. אפילו השמרנים האנגליים מבינים, כי באנגליה וגם בעולם כולו אי אפשר להם לחזור על הדפוסים הקפיטליסטיים שלפני המלחמה“. גדולה מזו: העתונות הזו לא לחמה באנטישמיות שהתעמולה הגרמנית הפיצה, לאחר ההתנפלות על ברית-המועצות, בשיטתיות ובתכליתיות.

עם זאת המשיכה ממשלת שיקורסקי במתן הצהרות לטובת היהודים, הפולנים בני דת משה" בגיטו וארשה האמינו באמונה שלמה (אמונה זו באה לידי ביטוי בבטאון המחתרתי שלהם "ZAGIEW" כי פולין העתידה לקום תהיה פולין-דימוקרטית. היא תהיה מולדת ואם לכל אזרחיה ללא הבדל דת ולאום, והצהרותיו של הגנרל שיקורסקי אינן מותירות כל ספקות בנידון". חוגים רציניים במחותרת היהודית, לא התפעלו, לעומת זאת, מהצהרות שיקורסקי היותו, הבטחות אינן אלא פרי אקלים ידוע, פרי של קוניונקטורה".⁴⁸

במברק למולדת מה-19 באוקטובר 1942 הדגיש ראש הממשלה הגולה של פולין, שלאקציה האנטי-יהודית אין אוהדים אפילו בקרב המדינאים הימנים וכי החוגים הקתוליים הם בהחלט נגד אנטישמיות. הגנרל שיקורסקי ביקש לדאוג לכך שהעקרונות הדמוקרטיים "מצאו ביטוי רחב ביותר, כשים לב לדבר, שהמלחמה מתנהלת בשם סיסמאות אלו".

ייתכן מאד שההדו הבלתי אמצעי למברק הנ"ל היא הצהרתה של מועצת „האיחוד הלאומי" ממרץ 1944, שנקראה „למען מה נלחמת פולין — פולין היא מדינת לאומיים". „פולין הגדולה, דו שבועון של הנוער", בטאון הסיעה — „פולין הגדולה", פלג של הזרם הלאומי, במאמר מה-27 באפריל 1944 על הנושא „קללת הסובלנות", התקיף את ההצהרה הנ"ל מתוך ההנחה ש„לזכויות פוליטיות שונות זכאים אך ורק הפולנים, ולכך אינם זכאים היהודים, הגרמנים והאוקראינים". קללת הסובלנות הביאה את פולין לעברי פי תהום ומניעת טעויות בעתיד נעוצה בהקמת מדינה לאומית ולא של לאומים).

לאמיתו של דבר, עמדתה המהותית של ממשלת הגולה כלפי היהודים הפולנים משקפת את ההחלטה של המועצה הלאומית שנתקבלה באוקטובר 1942: „המועצה הלאומית של הרפובליקה הפולנית היא בדעה שבוועידת השלום העתידה צריכה השאלה היהודית לבוא על פתרונה כעם חסר מדינה, הזכאי לתנאי התפתחות נורמלית במסגרת מדינה משלו וממשלה משלו. העם היהודי שהוכיח את חיוניותו הסגולית במשך אלפיים שנות גלותו — לאחר חורבן מדינתו ההיסטורית, לא צריך להישאר חסר טריטוריה משלו". עמדה זו הוכיחה בעליל, באם נתעלם מגיוני הנמוס של הניסוח, שיש לה נקודות מגע משותפות רבות עם התכניות „להסדה הבעיה היהודית" שרווחו לפני המלחמה.

למרבה הצער, לא ידוע לנו על שום פעולה מאורגנת מטעם ממשלת הגולה ונציגות הממשלה, לשם הצלת הכלל היהודי מפני ההשמדה. עובדה זו נתקבלה

בתמימה ע"י אותם החוגים הפולניים ש, הפתרון הסופי של שאלת היהודים בפולין הכבושה עוררה בהם שאט נפש. מעידה על כך העסקנית המחתרית וילנינסקה שרשמה ביומנה בנימת תרעומת ש, ממשלת פולין בלונדון לא עמדה לימינם של אזרחיה/היהודים/פה/בארץ, אם כי נזמה פעולת עזרה לפליטים יהודיים שברחו מצרפת לשווייץ. אגב, המחברת גם הביעה תמיהה על שתיקתה הסולידרית של היהדות הבינלאומית.⁵⁰

קשרים ראשונים בין לוחמי הגיטו לבין הארגונים הפולניים

בימי ה, "אקציה" הראשונה בגיטו וארשה באוגוסט 1942 נעשה נסיון לקשור קשרים עם תנועת המחתרת הפולנית ועם ארגונה המזויין ע"מ להשיג עזרה בארגון התנגדות פעילה ל, "אקציה" הגרמנית. עוד קודם לכן עמדו אנשי המחתרת היהודית (נציגי "החלוץ" וחברי ה, "בונד") בקשר עם אנשי שיקורסקי, היינו ממצאיים להם אינפורמציה — מוסר מרדכי טננבוים-תמרוף — על הנעשה בעמקי-הבכא שלנו, והם היו מדפיסים זאת מזמן לזמן בעתונות (המחתרתית) שלהם ומעבירים ללונדון. כן הוכנה במדור לענייני היהודים ליד המיפקדה של הצבא המחתרתי הרצאה מקובצת על מצב היהודים וכן, "ספר שחור" שהגיע ללונדון בימים הראשונים של דצמבר 1941 ופורסם שם מיד.

באוקטובר 1942 באו נציגי, "הוועד הלאומי היהודי" במגע עם שלטונות המחתרת הפולנית. בפגישה שקיים מ. טננבוים עם מנהל המדור לענייני יהודים שליד מיופה הכוח של ממשלת הגולה, עם ראש העתונות וההסברה של הנהגת המרי האזרחי ועם נציג הצבא המחתרתי, נדונו התנאים והדרכים לשיתוף פעולה פעיל בין, "אזרחי פולין שנכלאו על-ידי הכובש בגיטאות" ובין תנועת השחרור בארץ. אחר כמה שיהות נקבעה, "זהות לגבי שיטות המאבק עם הכובש והתאמה גמורה בהשקפות על בניית עצמאותה של הארץ והיזוקה". ברם, החוגים הרשמיים של המחתרת הפולנית ראו את עיקר עבודתם בהסברה בתיווך ובמרי אזרחי. בעיקר בשטח הכלכלה. בכל מעשה אקטיבי שהיתה בה מלהמה בלתי אמצעית בשלטונות הכובש ראו פרובוקציה, שכן הרפרסיות של הגרמנים שתבואנה אחרי כל מעשה של התנגדות אקטיבית יהיו למעלה מכל פרופורציה, "עוד לא הגיע הזמן — טענו — צריך לשמור על הרזרבות עד בוא היום והממשלה הפולנית תצווה להוציא את הנשק".

ככמה פגישות עם מ. טננבוים גילו נציגי המחתרת הפולנית רצון טוב, נכונות להגיש עזרה אינדיווידואלית להבטחת אנשים מספר מתוך לגיטו, אך השיבו בשלילה בשאלת חימוש הגיטו.⁵¹ לימים נקבע אריה וילנה, "יורק", למיופה הכוח של ה, "הוועד הלאומי היהודי", שאיחד את כל הזרמים הפוליטיים העיקריים של הציבור היהודי פרט ל, "בונד", התנועה הציונית; פועלי-ציון (צ.ס.), פועלי-ציון שמאל, "הנוער הציוני", "עקיבא", "החלוץ", השומר הצעיר, "דרור" וקיים קשר עם כל הקיבוצים היהודיים החשובים בתחומי שטחי הכיבוש וכן עם נציגי המחתרת הפולנית.

בשתי הצהרותיו הראשונות של, "הוועד הלאומי היהודי" שנמסרו לידי מנהל המדור לענייני היהודים שליד נציגות ממשלת פולין בשטחים הכבושים נכללה בקשה לאספקת נשק ליהודים וכן נתבקשו השלטונות האזרחיים והצבאיים להכיר ב, "הוועד הלאומי היהודי" כנציגות האוכלוסייה היהודית; פנייה זו כוונה למיופה הכוח.

של הממשלה הפולנית בגולה שישב בפולין. כתוצאה מפנייה זו נמסרו ל„ארגון היהודי הלוחם” — על-פי פקודת המפקדה הראשית — 10 אקדחים וכמות לא גדולה של תחמושת. נשק זה היה בעל איכות גרועה מאוד ורק מקצתו ראוי היה לשימוש.

הגוף המתאם את פעולות ה„ועד הלאומי היהודי” וה„בונד” היה „ועדת התיאום” ששימשה נציגות פוליטית של „הארגון היהודי הלוחם”. „יורק” ביקש ליצור מגע עם השלטונות המחתרתיים הצבאיים והאזרחיים במדינה לשם תיאום הפעולה וקבלת תידרוך ולשם השגת עזרתו של הצבא ל„ארגון היהודי הלוחם”. מגע זה הוקם על סמך שתי הצהרות זהות בתוכנו של „ועדת התיאום” שנחתמו בידי „יורק” ו„מיקולאי” (ד”ר ליאון פיינר, עסקן בונדאי נודע, אחד המנהיגים של האגף השמאלי ב„בונד”). שנמסרו למפקד הראשי בדלגאטורה (המשלחת). שני נציגי „ועדת התיאום”, „יורק” ו„מיקולאי” הדגישו את הדחיפות של אספקה ללא שהיות של כמות גדולה של נשק ל„ארגון היהודי הלוחם”. שכן עשרת הכלים שנתקבלו אינם מספיקים לביצוע מרד מזויין או כל פעולה אחרת בעלת אופי קיבוצי. המפקד הראשי של הצבא גרוט מסר לנציגות היהודית תשובה על ההצהרה בפקודה מיום 11 בנובמבר 1942. תשובה זו לא הגיעה לידינו וידוע רק כי ההצהרה היהודית הובאה לידיעתם; נכונות המאבק שהובעה בה — שובחה. וכן הומלץ על התארגנותו של „הארגון היהודי הלוחם” בחמישיות קרביות. תשובת הדלגאטורה על ההצהרה הנידונה ניתנה בעל-פה.

בתחום הצבאי היו תביעות היהודים מכוונות להשגת נשק ועזרה מקצועית בהכנת הקרב האחרון והסופי של גיטו וארשה. „הארגון היהודי הלוחם” תבע עזרה יעילה יותר לאין-ערוך הביע את נכונותו להקציב חלק חשוב מהקרנות העומדות לרשותו לשם רכישת נשק. דרישה זו התממשה במידה זעומה ביותר. במחצית הראשונה של ינואר 1943 קיבל הארגון 10 אקדחים נוספים, הנחיה לפעולות חבלה, תרשים לייצור שדית (תומר נפץ) וכן הדרכה בפעולות צבאיות. תוך כדי הכנות קדחתניות של „הארגון היהודי הלוחם” למאבק, לא פסקו קריאותיו העקשניות לעזרה מהצבא המחתרתי הפולני, אך זה התייחס לקריאות אלו באי-אימון ובהסתייגות מרחיקת לכת. רק כאשר אקציית היסול הגיטו, שהגרמנים החלו בה ב-18 בינואר 1943 נתקלה בהתנגדות מזויינת נחושה של הארגון היהודי הלוחם זגרמה להפסקת ה„אקציה”. לאחר 4 ימים, הסכים המפקד של הצבא למחזו וארשה קונאר (כרישצל — „מונטר”) להושיט עזרה חומרית והדרכתית וכן הזכיר אפשרות של עזרה מהיחידות הצבאיות מבהוץ. מיד התחילה העבודה בהדרכתו של ראש מטה הצבא למחזו וארשה „כירורג” (סטאניסלב ובר) ונוצר מגע בין „יורק”, שארגן הברחת נשק אל הגיטו, לבין קצינים פולנים. ל„ארגון הלוחם” נמסרו בדצמבר 1942 — 49 אקדחים (לכלל פעולה נכנסו רק 36 כלים, וזאת מפני המחסור בתחמושת, ואנליביץ’ ראה בזה „לעג לגורלנו”) כמות גדולה של כדורים, כ־80 ק”ג חומר לייצור בקבוקי מולוטוב. מלבד זה נעשו הקלות ברכישת הנשק, דבר שהיה בטיפולו העצמאי של „הארגון היהודי הלוחם”, כן עובדה תכנית המאבק המשותף בגיטו והובאה בחשבון עזרתן של יחידות הצבא מבהוץ. עם זאת, כפי שקובע ראש המדור לענייני היהודים של מפקדת הצבא הנריק ווילינסקי („ואצלואב”, „ואקשווסקי”) הדרך היחס של הצבא אל הארגונים היהודיים על יסוד ההכרה בצורך של שיתוף פעולה עם היהודים מטעמים מדיניים בלבד, אך יחד עם זאת

שררה כלפיהם מורת רוח וחוסר אימון, ונציגי היהודים חשו בכך היטב. כך, למשל, היו קציניו של קונאר, אשר שיתפו פעולה עם „יורק“, אותו היבבו והעריכו, מצהירים לפניו בגלוי על מורת רוחם וחוסר אמנם ביהודים: גם בעת משלוח אפקטיבי למדי של נשק לגיטו, שמלווייו היו אנשי צבא פולניים ובראשו עמד „יורק“, היו הקצינים מביעים את דעותיהם השליליות על היהודים, אעפ"י שאת המשלוח עצמו ביצעו בדייקנות ובאומץ לב, הביאו אותו אל בין חומות הגיטו. מן הראוי לתזור ולציין שזה היה המשלוח האפקטיבי היחיד של נשק בו נזהג הגיטו הלוחם לקבל מאת הגורמים הממשלתיים במחתרת. לא הועילה קריאתו הדרגתית של מרדכי אנילביץ', מיום 13 במרס 1943, בה ביקש במפגיע מנציגי „ועדת התיאום“ בצד הארי לתבוע משלטונות הצבא ומנציגי הממשלה לספק לאלתר לגיטו לפחות 100 רימונים, 50 אקדחים, 10 רובים, כמה אלפי כדורים בעלי קוטר גדול. הוא היה „מוכן להמציא במשך יומיים תוכניות מדוייקות על מצבנו, בצירוף מפות, כדי שהתכרח בהמצאת נשק לא יהיה מוטל בספק“. „החל מ־18 בינואר (1943) — כתב אנילביץ' באותו מכתב — נמצא הציבור היהודי בוארשה במצב של מאבק מתמיד עם הכובש ועם עושי דברו. המכחיש זאת או המפקפק בכך אינו אלא: אנטישמי להכעיס“.

כן נשארה ללא תגובה פנייתו של מרדכי טננבוים-תמרוף, ראש תנועת המחתרת היהודית האחדה (למן הימין הקיצוני ועד למפלגה היהודית הסוציאליסטית „בונד“) אל „מפקדת המרי האזרחי במחוז ביאליסטוק“, מיום 2 באפריל 1943, אשר ביקש 200 רימונים וכמה עשרות אקדחים, היכולים להשפיע בענין יומו האחרון של הגיטו השני בגודלו בפולין (ביאליסטוק), ואם זה לא ניתן — הציע טננבוים — מוצא שני: הוצאת אנשינו לקרבות פעילים בשטח. למטרות אלה היה מוכן טננבוים להעמיד לרשותה של התנועה המחתרתית הפולנית את המקסימום של מה שנותר בגיטו אחר שדידתו השיטתית על ידי התליינים הנאצים“.

צבא המחתרת הפולני הגיש ל„ארגון היהודי הלוחם“ עזרה בתחום הקשרים עם חו"ל והעביר כמה מברקים אל נציגי היהודים במועצה הלאומית/לונדון/וכן לארגונים היהודיים באנגליה, באמריקה ובא"י. „הארגון הלוחם“ נהנה גם מעזרתו של א.ק. מבחינת הליגליזציה והשיג טופסי תעודות, תותמות והוראות השימוש בהם. בתחום הביטחון היו נציגים מסוימים („אנטק“ י. צוקרמן, בורובסקי — ד"ר א. ברמן“) מקבלים חסות מפני רדיפת הסוכנים הגרמניים, שעקבו אחרי הארגון וסיכנו את קיומו.

כמו־כן פורסמה במחתרת, בהוצאת הא.ק., חוברת על חיסולו של הגיטו הואר־שאי שנכתבה על ידי העסקן הדמוקרטי, ההיסטוריון אנטוני שימנובסקי, פעיל במחלקת הסברה של א.ק. ועובד הבטאון המרכזי הנפוץ ביותר של הצבא.⁵² המחבר מביע בה תמיהה על שתיקת העולם, האפיפור וממשלת פולין בגולה.⁵³

כן פורסמה באותה ההוצאה, בדצמבר 1943, קונטרס „לעיני העולם“⁵⁴ שבו כלולים, בפרק „בעקבות בר כוכבא“, מסמכים דו־חות על המרד בגיטו וארשה. יצויק שעבודת איסוף זו פרי עטה של העסקנית והסופרת מאריה קאן עשתה רושם רב על קוראיה הפולנים, אך הפעילים היהודים במחתרת הסתייגו מהחיבור מחמת אידיווקים, וכן בגלל הערכת עברו של העם היהודי והמגמה הכללית שנראתה להם כבלתי נכונה. הועד היהודי הלאומי במחתרת ראה לנכון להמציא למועצה לעזרת:

היהודים ולנציגות הממשלה הערות ביקורתיות לקונטרס (הערות אלה חוברו בידי ד"ר רינגלבלום, יצחק צוקרמן (אנטק) וד"ר א. ברמן). שיתוף הפעולה מצד הצבא עם הארגונים היהודיים לא הצטמצם לארשה בלבד, אלא נועד להקיף את הטריטוריה הפולנית כולה. כביטוי למגמה זו שמשה פקודה של המפקדה הראשית מחדש פברואר 1943 בדבר הגשת עזרה לגיטאות הסגורים המבקשים לצאת למאבק מזויין. על הפקודה הזאת הסתמכו לא אחת הארגונים הצבאיים היהודיים וכן פולנים שנכונים היו להגיש את כל העזרה שביכולתם להיכווים היהודים הנתונים למרותם של ה"ארגון היהודי הלוחם" ו"ועדת התיאום". ברם, הפקודה נתקלה בחוסר רצון מצד הגורמים הצבאיים המקומיים ולמעשה היא לא בוצעה. במסגרת הפקודה מפברואר 1943 נקשר רק מגע עם נקודות העבודה היהודיות בצ'נסטוכוב, וכן החל בהכנות שלא הצליחו, להתגוננות במחנות פוניאטוב ובטראוויניקי. עגומות מאד ובניגוד לרוחה של אותה פקודה היו פעולות היחידות של הצבא ביחס ליחידת "הארגון הלוחם" בצ'נסטוכוב, שהסתתרה בסביבות קונייצפול והשתדלה להיות תחת מרותו של הצבא המחתרתי. ביחידה זו נערך פעמיים טבח שבוצע ע"י יחידת "נשר" (כנראה של NSZ). למרות הודעת המפקדה המקומית שיש להחיש אל יחידת "הארגון הלוחם" עזרה וסיוע.⁵⁵

למרבה הצער, לא ניתנה כל עזרה ממשית לגיטו וארשה הלוחם גם לאחר פרוץ המרד. ביום פרוץ המרד, 19 באפריל 1943, פנו נציגי ועדת התיאום ד"ר א' ברמן וד"ר פיינר (לאחר שב-6 במרס 1943 נאסר "יודק") אל מיופה הכוח של הממשלה ולמפקדה העליונה של הארגון למאבק מזויין וכן למפקדת מחוז וארשה בדבר הגשת עזרה מיידית בנושק לגיטו הלוחם.

במכתבו, מיום 22 באפריל, של מפקד "הארגון למאבק מזויין" של מחוז וארשה הקולונל "קונאר" (אנטוני כרושצ'יל) אל הממונה לענייני היהודים ליד המפקדה, ביקש הלז להסביר ל"אנטק" (צוקרמן) ש"בזמן חירום זה אין מקום למגעים אישיים, עתה יש לפעול: חיל וארשה רחש אימון ליהודים, מברך אותם על רוח המרי שלהם ורוצה להגיש להם עזרה. "קונאר" הודיע שאנשיו פעילים מיום 19 באפריל, שעה 19.12 (הפעולה התבטאה בהתנקשויות של יחידות ה"ארגון למאבק מזויין" בסביבות הגיטו) ושבפעקות פעולתם ברחוב בוניפראט-רסקא היו להם חללים ופצועים. — "קונאר" מסביר שאין ביכולתו לספק עזרה בכסף ובמוזון; כן הודה כי "בכשל פיצוץ החומות מצד הארי, כי המצור הגרמני הוצב בבתים מצד הגיטו".

לא ייפלא, איפוא, כי ב-27 באפריל שיגרו נציגי ועדת התיאום איגרת גוספת אל מיופה-כוח הממשלה בה קבעו כי "הגילויים הבולטים של אהדה לגיטו הלוחם לא מצאו עד כה ביטוי ממשי מצד הגורמים הצבאיים", ולמרות הפניות החוזרות ונשנות מצד מפקדת הארגון היהודי הלוחם, "שום עזרה, אפילו המעטה ביותר, בתחמושת ובציוד קרבי, לא זכה הגיטו הלוחם לקבל".

לבסוף, בתזכירו של מפקד הארגון היהודי הלוחם, "אנטק" (י. צוקרמן) מ-26 בנובמבר 1943, אל מפקד הכוחות המזוינים הגנרל טדאוש קומורובסקי (בור) הוא סקר בקיצור את שיתוף הפעולה בין הארגון היהודי הלוחם לבין פוזות המזוינים בארץ. מתוך סקירה זו אנו למדים שלמעשה לא ניתנה שום עזרה לגיטו הלוחם.

קדי, למשל, לא הוגשה כל עזרה בהעברת הלוחמים ששרדו אחרי דיכוי המרד

בגיטו, דרך התעלות, מהגיטו ל, צד הארי" וכחוצאה מזה ניספו ברעל הגאזים 90 אחוז מוחיילים ומפקדי, הארגון הלוחם". גם פניותיו התכופות של נציג הארגון הלוחם בדבר נשק לישובים היהודיים בבנדין וסוסנוביץ, בצ'נסטוכוב ובביאליסטוק לא הוכתרו בהצלחה. לפנייה בדבר הכרה בפרטיזאנקה יהודית ובהגשת עזרה בארגונה ובגיוס הנוער שניצל מהגיטאות המחוסלים, וכ"כ בהקמת קשר עם הקבוצות הקרויות, "פראיות", בכדי שלא יודקו למעשי-שח, נתקבלה תשובה מעליבה בנימוקיה": "מימוש הפקודה של המפקד העליון מיום 4 במאי 1943 (בדבר הצטרפות שרידי לוחמי גיטו וארשה בסביבות וישקוב לכווחת המזויינים בארץ), נתקל בקשיים שאי-אפשר להתגבר עליהם. האוירה כלפי יהודים מזויינים היא כה עויינת עד שאין אנו יכולים, באפשרויות המוגבלות של פעולה מחתרתית, לקחת על עצמנו את האחריות לבטחון היחידות היהודיות בשטח. כאן משפיעה האיבה שגרמה לה עמדת היהודים בעת הכיבוש הסובייטי וכן התנהגותן של הקבוצות היהודיות המזויינות בשעה זו, המציקות לאוכלוסיה במעשי שח ואכזריות, ומעל לכל משפיע כאן כל הכוח התעמולתי המשטרתי של הכובש". ראשי המחתרת היהודית התקוממו נגד עצם הצגת הבעיה וכן נגד נימוקי התשובה, אשר בה היה גם חלק חיובי, כפי שנכתב: "אין פרטיזאנקה יהודית, אבל יש הכרח לתת נשק לריכוזים (למחנות וגיטאות שהיו קיימים עדיין באותה שעה) ולהגן עליהם, וכן להחזיק את היחידות היהודיות על נשקן במצב מנוחה בשביל הצלת ריכוזים ולפעולות מיוחדות לפי פקודות המפקד העליון" ובעקבות זאת פנה הארגון הלוחם היהודי ודרש עזרה למחנות טראווינקי ופוניאטוב, ברם לדרישה זו בא סירוב מוחלט.

כן לא ניתנה תשובה חיובית לבקשה בדבר נשק וסיוע לשארית הישובים ובורחי המחנות להצטרף לפרטיזונים. כ"כ לא ניתן נשק בשביל המחנות בצ'נסטוכוב ופויטרקוב, לשארית היהודים בראדום ובאיזור קיילצה, ולמחנות באיזור קראקוב.

יצויין כי לתזכיר של, "אנטק" נמסרה ע"י נציגו של בור תשובה בעל-פה בלבד שבה נאמר: "הם (היהודים) נמשלים לטובע ואנחנו (המחתרת הפולנית) לאנשים שעומדים על הגדה ולא יודעים לשחות. בכל זאת געשה כמיטב יכולתנו כדי להגיש עזרה מכסימלית. תשובה בכתב תבוא". מפי מקורבי בור נודע אחר כך, כי התזכיר עורר את רוגזו הרב של הגנרל. התשובה לא הגיעה ובוזה נסתים הנסיון האחרון לעורר את בעלי הנשק לבוא לעזרת שארית היהודים במאבקם הנואש.⁵⁶

44 ימים ארכה ה, "אקציה" הגדולה בגיטו וארשה ומהצד הארי לא בא כל הד. דממה מוחלטת זו הייתה התגובה של הצד הארי לדרמה שהתחוללה לעיניהם של מאות אלפי פולנים. בצד הארי, בחוגי האוהדים ליהודים, הושמעה טרזניה על שהצבור היהודי לא התגונן נגד הצוררים. במקום התאבדויות, טענו, מטוב היה להתנפל על המרצחים ולוא גם בידיים ריקות. במאמר שהופיע בהתחלת נובמבר 1942 בבטאון המחתרת "Wiadomości Polskie" שהוצא ע"י, "ארגון S.Z.P. תלה המחבר את האשמה בציותם ובהכנתם של היהודים, על שהסכימו לשאת את האות היהודי, קיבלו את האוטונומיה מידי הגרמנים (היהודראט, המשטרה

היהודית), ולא מנעו הידרדרות סוציאלית (ניגודים סוציאליים שהפכו לתהום בין שבע לרעב, בין החיים והמוות).⁵⁷

בויכוחים הלוהטים שנתקיימו בצד הארי היו עסקני המחותרת היהודית. שידעו יפה את המצב בגיטו, נאלצים להדגיש לא פעם, כי בתנאי טרור רצחני שהונהגו בגיטו, אף ציבור, ואפילו המאומן ביותר להתנגדות ולמרי, לא יכול היה לגלות התנגדות המונית. טרור זה בשילוב הטקטיקה הערמומית של מטה הגירוש ההיטלריסטי היה מצליח לשבור—לאחר זמן-מה את חוט-השידרה של כל ציבור, ולא רק של ציבור שמצוי היה במשך כמה שנים בתנאים של בית-כלא ענקי או של מחנה הריכוז. בויכוחים האלה מסרו העסקנים היהודים אינפורמציה על תנועת המחותרת היהודית ועל זרמי ההתנגדות, שברגע מסוים יפרצו החוצה, אלא שרצון ההמונים היהודים למאבק צריך להבשיל תחילה.⁵⁸

במשך הזמן האמור לא פורסם כל גילוי דעת מטעם נציגות הממשלה הפולנית שיקרא להתגוננות; לא הושמעה אף מילת עידוד ולא ניתנה כל הבטחה לעזרה ולוא מוסרית בלבד. והרי הגורמים הממשלתיים, אשר ללא ספק הטיבו לדעת מה עלה בגורלם של יהודי לובלין, שגורשו בכיוון בלתי ידוע החדשים מספר לפני כן, יכלו לספק ליהודי הבירה ידיעות על טיבו של הגירוש לטרבלינקה; אילו הושיטו הגורמים הפולניים המוסמכים סיוע מוסרי והגישו עזרה בנשק — כותב רינגלבלום — כי אז היו מכריחים את הגרמנים לשלם ביוקר על ים הדם ששפכו בחדשים יולי, אוגוסט וספטמבר 1942, רינגלבלום מתרעם אל נכון כי למועצה לעזרת היהודים, "ז'גוטה" לא ניתנה אפשרות לפתח עבודה בקנה מידה גדול בגלל חוסר אמצעים ועזרה ממשית שנמנעה מהם מצד הגורמים הממשלתיים.

המועצה לעזרת יהודים R.P.Z.

יש לציין שהדות למועצה זו, שהיתה מורכבת מנציגי המפלגות הפולניות שהיו מעוניינות להגיש עזרה ליהודים ואשר ניהלה פעולה שיטתית ומסועפת למדי, הצליחו מאות יהודים להינצל ממוות. מועצה זו, שבמשך זמן קצר הפכה לאחד הארגונים הפעילים והמסורים ביותר במחותרת הפולנית, השקיעה מרץ רב במלחמה בגד הסחטנות ופעלה כמעט ללא הפסקה עד לשעת השחרור. מן הראוי להרחיב במקצת את הדיבור על הארגון הזה ופעלו המבורך. בארכיון המועצה לעזרת היהודים — ז'גוטה — (Żegota) נשתמרו מספר מסמכים חשובים ביותר על הפעלת הלחץ על נציגות הממשלה בעניין השגת עזרה לגיטו. בימי ה"אקציה" הראשונה בגיטו וסמוך לסיומה נתעורר בין חלקים שונים של הציבור הפולני הרצון להגיש עזרה ליהודים. היוזמה באה משני צדדים: מחוגים קתוליים ומאחת הקבוצות הדמוקרטיות שבמחותרת. אחת היוזמות הראשיות לפעולת העזרה ליהודים היתה הסופרת סופיה קוסאק-שטשוצקה ("וורוניקה"), דמות אגדית מן החוגים הקתוליים, שידועה היתה בהשקפותיה הימניות, השמרניות והרדיקאליות, אולם הגורל המר של היהודים השפיע עליה עד כדי כך, שראתה כחובתה הנוצרית לחוש לעזרתם. במלוא המרץ היא נגשה לפעולה והיא שגרמה במידה רבה להקמת הועד לעזרת היהודים. לימים נפלה, "וורוניקה" לידי הגסטאפו ובמשך תקופה מסוימת היתה כלואה באושוויץ. לאחר שחרורה לא פסקה מעבודתה; השתדלה להציל ילדים יהודים וסדרה אותם במגורים ובמוסדות הנהוגים בידי אנשי הכמורה (בפעולתה זו של "וורוניקה" ניכרו — למרבה הצער — גם מגמות מיסיונריות).

המועצה גיהלה בהתחלה את פעולתה בהיקף מצומצם, בלי בסיס ציבורי רחב. היא קיבלה מנציגות הממשלה הקצבה ועומה למדי: 50 אלף זלוטי לחודש. עסקני הועד הזמינו את ד"ר א. ברמן, שהתחיל לפעול בצד הארי כנציג הועד הלאומי היהודי, לאחר שהשיג את התעודות ה"אריות" הזמניות הראשונות. שישותף פעולה עמם כנציג הגיטו וכמבטא צרכי הציבור היהודי הרישותיו. עתה עובדה תוכנית לפעולת המועצה על בסיס חדש, שונה מן הקודם ורחב יותר.

אחד מנושאי ההתיעצויות של המועצה בשעת ארגונה מחדש היה תפקידם של הנציגים היהודים בארגון העזרה. העסקנים הקתוליים היו בדעה שהמועצה חייבת לשאת אופי פולגי טהור ואילו נציגי הציבור היהודי צריכים היו לשמש מקשרים בין המועצה לבין הגיטו והיהודים המסתתרים בצד הארי ולייצג את האינטרסים והדרישות של האוכלוסיה היהודית. נציגי הועד הלאומי היהודי וה"בונד" בצד הארי היו בדעה שארגון העזרה חייב לייצג את האוכלוסיה כולה, הפולנית כיהודית, עמדה זו אושרה ע"י המחתרת הפולנית. בדצמבר 1942 נתכוננה מועצה חשאית לעזרת היהודים, שבתנועת המחתרת היתה ידועה בשם הסתרים "מועצת ז'גוטה". הרכב המוסדות העליונים של המועצה היה יו"ר, "טרואיאן" (יוליאן גרובלני, עסקן פ.פ.ס. מלחזי); סגני יו"ר, רוזיצקי (עו"ד טאדיאוש רק), אחד המנהיגים של המפלגה העממית של האיכרים הפולניים, ומיקולאי (עוה"ד ליאון פיינר); המזכיר הכללי, "אדם בורובסקי" (ד"ר אדולף ברמן); גובר, "מארק לוקובסקי" (פרדיננד ארצינסקי), עסקן המפלגה הדמוקראטית מקראקוב; חברת המועצה, "בארבארה" (המהנדסת בארבארה הזשובה), עסקנית דמוקרטית. מלבד אלה השתתף בשלב הראשון של פעולת המועצה העסקן הקתולי הצעיר ולאדיסלאב בארטובסקי, אך התנועה הקתולית לא נטלה חלק קבוע בעבודת המועצה אלא בפרק זמן קצר בלבד. לאחר מכן נתגלעו מצד התנועה הזאת ספקות הסתייגויות ביחס לפעולת העזרה ליהודים ומיולי 1943 עובה החזית הקתולית לתחיית פולין את המועצה. בשלהי שנת 1943 נצטרף לעומת זאת למועצה הפלג השמאלי של פ.פ.ס. (ה"סוציאליסטים הפולנים" שכבר הופיעו אז בשם ר.פ.פ.ס. — מפלגת הפועלים של הסוציאליסטים הפולנים) וייצג אותם במועצה פיוטר גאייבסקי; ויטולד ביינקובסקי (ה"וונצקי", "יאן", "קאלסקי"), פובליציסט קתולי, עסקן החזית הקתולית לתחיית פולין, נתמנה במכתב מיוחד של נציג הממשלה בכא כוחו במועצה. בתור מנהל המדור של "ז'גוטה" הוענק לביינקובסקי קשר סטרוקטורלי ישיר עם הנהגת המאבק האזרחי, עם מדור האוצר, עם הממונה על לשכת נציג הממשלה, עם הנהגה הראשית של הצבא וכן עם כלי התקשורת החשאית (ראדיו, דואר, שליחים). דבר זה איפשר לביינקובסקי להעביר ללונדון בימי המרד בגיטו שבע פעמים ביום הדעות משטח הקרבות, בו בזמן שמנהיגי מפלגות ופקידים חיצו לא פעם שבועות שלמים לתקשורת עם לונדון.

מלבד זאת שיתפו פעולה עם המועצה בשטחי עבודה השונים עשרות עסקנים מסורים ונאמנים של המחתרת הפולנית, כגון פרופ' סטאניסלאב אוסובסקי ואשתו סאריה, אווה ווונסוביץ, זופיא רדניצקא (,אליציה"), ד"ר מאריה ז'ברובסקה ואירנה חמיילבסקה, אסיסטנטית של פרופ' באליי, יאנינה מודלסקה, צלינה טישקו, אוגניה סטיגארס, אולה אפטינגר, טססה נובקייביץ, המהנדס יוליאן מישאצקי, ומוכירתו קריסטינה, קאזימיר מלינארסקי, הוגג שטראוס, ד"ר שונרט ואשתו מאריה, הארכיטקטים דזימוולסקי, אירנה סטאשר, אנינה בוכהולץ, ד"ר יאן

ז'אבינסקי, יאדוויגה פיוטרובסקה ואחותה ביחד עם הוריהן משפחת פוניקייבסקי, זוסיה וונדריכובסקה וסטיניסלאווה פאפונינסקי מאוכוטה, איזבלה קלוצקלבסקה עם אמה קאזימיירה טשאסקלאסקה מגוצלאווק, עתונאית אירנה שולץ, ואנדה דרוזבסקה רגוויץ, המיילדת ס. בוסולדי, מאריה קוקולסקה, משפחת של שוערי בתים ברח' וידוק 8, הפועלת מ. פלינסקה ויאדוויגה פיוטרובסקה, ד"ר הנריק פאלסטר ואשתו מאריה וילדיהם, יואנה וואלד, משפחת מיאנדזיוצקי ועוד.

בתקופת פעולתה, מדצמבר 1942 ועד לינואר 1945, קיימה המועצה 61 ישיבות של המליאה, למעלה מ-100 ישיבות של הגשיאות (שמורכבת היתה מן הי"ר, סגניו, המזכיר הכללי והגנבר), למעלה מ-30 ישיבות של ועדת הביקורת, שלא להזכיר המספר הרב של ישיבות המחלקות המיוחדות של המועצה וועדותיה השונות. לרשות המועצה עמדו כמה דירות חשאיות, שבהן קיימה את ישיבותיה לסירוגין וביצעה את פעולותיה המשרדיות. מטעמי קונספירציה היתה מחליפה את מעונותיה מפעם לפעם, כן עמדו לרשותה כמה תיבות דואר חשאיות, היו לה גם מקומות-סתר ומחבואים להחזקת תעודות.

צוות המועצה פעל כל הזמן, על אף ההבדלים הפוליטיים והרעיוניים הגדולים בין מרכיביה השונים, תוך הרמוניה מלאה, למרות הסכנות החמורות שארבו יום ליומי הפעולה. למרות המשברים התכופים שכרוכים היו בדקונספירציה של חדרי המועצה, במאסרי עסקניה ועזוריה, הגישה המועצה את עזרתה ליהודים בתנאים הקשים ביותר, ושיתוף הפעולה בין הפולנים והיהודים היה לבבי והרמוני ביותר.

בחודשי קיומה הראשונים פעלה המועצה כמוסד המוגבל לתחומי וארשה בלבד, המגיש עזרתו אך ורך ליהודים המתגוררים בתחומי הרובע הארי ובגישו הוארשאי. לימים הרחיבה את תחומי פעולתה ע"י עזרה המרית ליהודים המסתתרים בצד הארי ובליגליזציה, כלומר אספקת תעודות, "אריות" ליהודים אלה. בכיצוע שני התפקידים האלה תלויים היו חייהם של אלפי יהודים.

רוב היהודים שחיו בצד הארי היו בלי אמצעים: אינטליגנציה עובדת, פועלים וכד'. גוסף על כך היו מעשי-הסחיטה המרובים ממיטים הרס כלכלי על מאות אנשים, שלולא עזרת המועצה היו גוועים ברעב. ואכן את העזרה היתה המועצה מושיטה לכל דורש, אם באורה בלתי אמצעי ואם באמצעות הארגונים המיצגים במועצה. עזרה זו היתה בממוצע 500 זלי לחדש לנפש. וגם אם לא היה זה די לקיום מינימאלי, אך היה בכך משען מה. במקרים יוצאים מן הכלל, בקשר לסחיסות, ביהס לאנשים בעלי זכויות מיוחדות מקרב האקטיבי הציבורי או התרבותי, היו ההקצבות גדולות יותר; אך היו גם מקרים שמחמת המשברים הכספיים שעברו על המועצה ומפאת הגידול העצום במספר הנצרכים היתה המועצה נאלצת להקטין את ההקצבה הממוצעת לכדי 300-400 זלוטי.

את הקרנות למפעל העזרה קיבלה המועצה תחילה אך ורק מן הנציגות של ממשלת לונדון. הודות ללחץ ולדרישות הנמרצות מצד המועצה הגדילה בציגות הממשלה את הקצבתה החדשית מ-50 אלף ל-300-400 אלף זלוטי. (בינואר 1943 ניתנו לה 150 אלף, בפברואר 300 אלף, במרס 250 אלף ובחודשים אפריל-אוקטובר 1943 300000 כל החדש; באפריל 1943 נתקבלה הקצבה חד פעמית בסך 500000 זל.). בהדשי יוני-אוקטובר 1943 קיבלה המועצה הקצבה חדשית בסך 150000 זלוטי, למתן עזרה בערי השדה. בסך הכל עלתה

ההקצבה של נציג הממשלה עבור המועצה בחודשי ינואר-אוקטובר 1943 750000 ז"ל, ואולם גם סכום זה לא היה אלא כטיפה בים. המועצה לא יכלה להרחיב תחומי פעולותיה, אלא למן אותה שעה שהתחילו להגיע לידה כספי העזרה מחוץ-לארצות לארגונים יהודיים: לוועד הלאומי היהודי ול"בונד". מן הראוי לציין כי כספי העזרה של הארגונים היהודיים בחו"ל בשביל המחתרת היהודית בפולין היו מגיעים ליעדם הדרך צינורות המחתרת הפולנית של ממשלת הגולה הלונדונית. גם הוועד הלאומי היהודי וה"בונד" ניהלו מפעל סיוע בתחומיהם הם ובקנה מידה גדול. עד לקבלת הקרנות מחו"ל היו הארגונים היהודיים מקבלים הקצבות מן המועצה הפולנית למטרות מפעלי הסיוע שלהם, ואילו מאז ואילך — היו הארגונים היהודיים מקציבים מקרנותיהם למועצה, אלא שלמרבה הצער היה חלק מהכספים שהגיעו מחו"ל עבור ארגונים יהודיים מוקפאים לזמן מה, ויש שבכלל לא נמסרו לתועלתם.⁵⁹

לאחר חיסול הגיטו, כאשר מספר הנזקקים גדל בשיעור עצום, שוב הוגדל תקציב המועצה בהרבה ובימי השיא של פעולת הסיוע חילקה המועצה עזרה ל-4000 יהודים בקירוב. באותו זמן עצמו הגיש הוועד היהודי הלאומי סיוע ל-5000-6000 יהודים (את פעולתו זו הוא ניהל באמצעות כ-100 תאים), ואילו ה"בונד" ל-1500-2000 יהודים, כך שמספר היהודים בוארשה ובסביבתה, שנהנו מן הסיוע של תנועת המחתרת וקיימו את נפשם הודות לסיוע זה היה כ-11-12 אלף. מלבד זאת הושיטה המועצה, כמוה כארגונים יהודיים (הוועד הלאומי ו"בונד"), עזרה ניכרת ליהודים בערי השדה.

המצאת תעודות אריות ליהודים, שהיתה היונית ביותר לשוהים בצד הארי ניתנה ללא כל תשלום, המועצה ארגנה בתחומים שלה משרד לליגליזציה, ל"תעשיית" אלפי תעודות לידה, תעודות טבילה, תעודות נישואין, תעודות זהות מלפני המלחמה, ו"תעודות זיהוי" מימי הכיבוש ותעודות מגורים, כרטיסי-עבודה שונים וכו'. במקרים מסוימים וחשובים ביותר עמדו לרשות המועצה גם תעודות ממשלתיות של מוסדות גרמניים, ואפילו תעודות של ה"ס" והגסטאפו. ששה מעובדי משרד הליגליזציה עבדו תוך סכנת נפשות ביום ובלילה (תפוקה יומית ממוצעת — 10 תעודות). התקציב החדשי של המשרד נע בין 30-45 אלף ז"ל. עובדי משרד הליגליזציה החזיקו אצלם נשק דרוך ולא אחד מהם נפל על משמרתו בעבודה הזאת. אלפי תעודות חולקו בוארשה והסביבה; אלפים נשלחו לערי השדה, למחנות או ליהודים שהסתתרו בערים אחרות.

בעיית הדיוור היתה הקשה מחמת הטרור הגרמני המחריד, על האוכלוסיה ותוך איום בעונש מוות וכן מחמת מקרי ההלשנה והסחיטה המרובים, ובכ"ז הקדישה המועצה לעניין זה אמצעים גדולים למדי ואף הקימה מחלקה מיוחדת לענייני דיוור, ואף-על-פי-כן לא היתה העזרה בתחום זה גדולה ביותר. קניית דירות מיוחדות היתה יקרה מדי ובלתי יעילה, כיון שבמקרה של גילוי הדירה על-ידי הסחטנים, שוב לא היתה ניתנת לשימוש, ואילו שכירת חדרים בדירות של אחרים נתקלה בקשיים עצומים.

מחלקת ההסברה הוציאה 4 עלונים — 3 אל הציבור הפולני ב-25 אלפים טפסים, ואחד בגרמנית ב-5 אלפים טפסים, (שהוצא בידי ארגון גרמני חשאי כביכול) במטרה להשפיע באמצעות פרסומים מתאימים על הציבור שיושיט עזרה ליהודים. עלונים אלה חולקו בבתיים, הודבקו על קירות הבתים בוארשה ובערי

השדה וכן נשלחו למשרדים שונים בנוסף על כך הוציאה המועצה סקירות לעתונות המחתרת על המתרחש בחזית היהודית ועל מעשי ההתנגדות מצד היהודים, שפורסמו בבטאונים של הקידמה הסוציאלית (כגון „רובוטניק“, „בארי-קאדה וולנושצ'י“, „גלוס ווארשאוו“, „גלוס דמוקרצ'י“ ועוד).

מרץ רב השקיעה המועצה במלחמה נגד מכת הסחטנות שנהפכה לפגע ציבורי מסוכן לכל היהודים שבצד הארי. כתוצאה ממעשי סחיטה היו הקרבנות נשדדים מכל וכל, והיו נאלצים להימלט על נפשם. המועצה פנתה אל שלטונות המחתרת הפולנית בקריאות חוזרות ונישנות למלחמה רדיקאלית ומהירה נגד הסחטנים, ודרשה בין השאר לפרסם הדעה רשמית, כי כל סחטן או עוזרו שיתפס יהיה צפוי לעונש מוות. ואכן הדעות כאלו פורסמו רשמית פעמים אחדות בעתונות המחתרת. נוסף על כך פרסמה המועצה עצמה פעמים אחדות עלונים, בהם קראה את הצבור למלחמה בסחטנים.

המועצה הקימה מחלקה מיוחדת לענייני הילדים, שמתפקידה היה לדאוג קודם כל לילדים המיוחמים והעזובים ולהכניסם למוסדות או למשפחות. את הנהלת המחלקה קיבלה לידיה עסקנית מחתרת מצויינת, „יולאנטה“ (אירנה סנדלר), מעובדות המחלקה לעזרה סוציאלית של העירייה. בהנהלתה המקצועית והנמרצת, ובעזרת שורת עסקניות מחתרת אחרות, התפתחה פעולת המחלקה לטיפול בילדים, על אף הקשיים המרובים.

החדות לעזרתו הנועות והלבבית של מנהל המדור לטיפול במחלקה לעזרה סוציאלית של עיריית וארשה, הסופר הקאתולי יאן דובראצינסקי ועוזרתו יאד-ווינגה פיוטרובסקה נשלחו מספר ילדים יהודים, במסוה של יתומים פולניים, למנזרים, כגון מנזר Rodzina Maria (אם ראשית גטטר), מגור „האחיות המשרתות“ שניהלו מוסדות ילדים בחוטמובו (ע"י וארשה) ובטורקביצה (ע"י חלם). בשלהי 1943 נמצאו כ-600 ילדים יהודים במוסדות השונים בוארשה ובסביבתה, מהם 53 ילדים במוסדות עירוניים, 22 במוסדות R.S.O. המועצה הראשית לעזרה סוציאלית, (יאדוויגה שטואלצקה, מנהלת אחד ממוסדות הילדים של המועצה הראשית לעזרה סוציאלית, טיפלה ב-9 ילדים יהודים מתוך מספר כולל של 30 ילדים במוסד זה), ולמעלה מ-500 ילדים סדרו במוסדות ציבוריים, כנסייתיים, במנזרים וכו'. מלבד זאת היו עוד ילדים יהודים מפוזרים במוסדות שונים על-פני הארץ כולה.

המחלקה הרפואית של המועצה העסיקה מספר רופאים מהימנים שהיו מבקרים אצל חולים יהודים שהסתתרו בצד הארי והיו מושיטים להם עזרה. מן הראוי להזכיר את שמותיהם של רופאים אחדים שביצעו את תפקידם הקשה והמסוכן במסירות ללא גבול: פרופ' טרויאנובסקי, פרופ' מיכאלוביץ', ד"ר פראניו, ד"ר „האנקה“ מאוכוטה, ד"ר א. מאייר, האחות הלנה שישקה, ד"ר איגנאצי אוולסינסקי, ד"ר ק. שאלבסקה-וויטוביץ', וגם הכירורגים: ד"ר פליקס קאנבוס, ד"ר טאדיאוש באזויאק וד"ר קאזימיר קולובסקי אשר ביצעו ניתוחים פלאסטיים ע"מ להסוות סימני מילה.

הרחבת הפעולה על הגנרל-גוברנמנט כולו (שכלל את מרביתה של פולין), נתקלה במכשולים רבים, רק באפריל 1943 עלה בידי המועצה המרכזית להקים מועצה מהווית, בקראקוב והסביבה. כן הוקמה מועצה מחוזית בלבוב ועם פעילי המועצה שם נמנו: משפחת וונוק, הצייר פרופ' סטייר ואשתו. גובר המועצה

ארצינוסקי אירגן אישית את שני המחוזות האלה. ידוע שלמועצה בקראקוב הוקצב סכום הודשי של תריסר אלפי זלוטי. כ-100 יהודים שהיו בצד הארי נזקקו כאן לעזרת המועצה. כן הוקם ועד לעזרת היהודים בזאמושץ', אשר טיפל תחילה בהגשת עזרה ל-10 יהודים מסתתרים ובמרצת הזמן גדל מספר זה ל-100. בהתחלת 1943 היו במחוז זאמושץ' ולובלין 193 יהודים מסתתרים ובסוף אותה שנה היו 220 איש אשר נזקקו לעזרה. כדאי לציין את שיתוף הפעולה של ועד המחוז לובלין וזאמושץ' עם הארגון הלחם הסוציאליסטי S.O.B. שבשורותיו הסתתרו לא מעט יהודים. כן קיים הוועד מגע עם „גודדי האיכרים“. המועצה בקראקוב שעם פעילי מועצתה יש למנות את הדמוקרטים סטאניסלב דוברוולסקי ואשתו וכן את גב' מיכאלסקה, מאריה סטרוינה, פליקס ייראנק, וולאדזיה כאש-קייביץ ופראנציסקה ברוויק, קשרה קשרים בעזרת שלחיה עם שורת גיטאות ומחנות שהיו קיימים עדיין בימים ההם בסביבת קראקוב.

לשם ביצוע פעולת העזרה בערי-השדה הקימה המועצה מחלקה מיוחדת, שבראשה הועמד עסקן הפפ"ס סטפן סנדלאק („סטפן“). באמצעות שליחים נוצר מגע לאינפורמציה בעיקר עם לודו' וכן נקשר קשר עם ערים אחרות, כגון ראדום, קיילץ פיוטרקוב ועוד, ואף הצליחו להגיע אל מחנות עבודה ולהגיש שם עזרה מסוימת ליהודים. אחד השליחים הפעילים ביותר בשטח זה היה טאדיאוש סארנ-צקי, סופר ועיתונאי, שקשור היה למפלגה הדמוקרטית.

למרות מיעוט הכספים שהוקצבו למועצה על ידי נציג ממשלת הגולה, היא הצליחה בכ"ז לפתח פעולה נמרצת ומתוכננת מראש, שמטרתה היתה קודם כל, להשיג ליגליזציה, כלומר לצייד את היהודים המסתתרים בצד הארי בתעודות מזויפות (תעודות לידה, תעודות זהות, קנקרטן וכו'). המועצה לעזרת היהודים מילאה תפקיד חשוב במפעל ההצלה. פעולתה המסועפת מהווה אחד הדפים המזהירים ביותר במפעל מתן העזרה ליהודים בפולין.

עלינו לציין עם זאת שראשי המועצה מוסרים מספרים מופרזים על היהודים שהיו בטיפולם. תדיאוש רק כותב, שמעזרת המועצה נהנו בתחומי המדינה (כולל המחנות) לפחות 40,000 יהודים. ארצינוסקי סבור, שביום פרוץ המרד בגיטו נמצאו בצד הארי „למעלה מ-50,000 יהודים“. יותר קולעים לאמת הם ללא ספק המימ-צאים של ד"ר ברמן, יצחק צוקרמן, יעקב צלמנסקי וכן של ברטושבסקי הקובעים שבמסגרת פעולתה הישירה של מועצת העזרה ליהודים היו בשנים 1943-1944 בוארשה בלבד, למעלה מ-4000 יהודים, מתוך מספר כולל של 20,000 יהודים שהסתתרו אותה שעה בבירה. עובדה היא, שהגורם אשר הגביל מאד את הפעולה הממשית של המועצה היה המחסור הכרוני באמצעים כספיים. מספר האנשים שנהנו מסיוע כספי (300-500 זהובים) לא עלה מעל ל-1000 (באוקטובר 1943).⁶⁰

חילוקי הדעות בין המחתרת היהודית לבין ארגוני המחתרת הפולנית

רינגבלום מקדיש תשומת לב מרובה לפעילות המחתרת היהודית בצד הארי ולמאמציה להשיג נשק להגנת הגיטאות וכן לסיבות אי-ההצלחה לשנות את היהס השלילי של הגורמים הפולניים הממשלתיים והצבאיים. לראשונה הגיבה דעת-הקהל הפולנית בעירנות על הגנת הגיטו רק לאחר ההתנגדות הנמרצת שגילתה האוכלוסיה היהודית, בינואר 1943, בגושי בתים

שלמים. הפולנים הישוו את ינואר 1943 ליוני של שנת 1942, את התנהגותם הסבילה של יהודים או עם עמידתם האקטיבית עתה. אולם כל זה לא השפיע על שינוי יחסם של הגורמים הממשלתיים ליהודים בנושא ההגנה ועל אף הקריאות הבלתי פוסקות מצד הארגון היהודי הלוהם סופק להם הנשק במנות ועומות ביותר. כאן נעוצה אי-ההבנה שנוצרה בין הארגון היהודי הלוהם לבין המחתרת הפולנית הרשמית (א.ק.). המחתרת הזאת, שפעלה לפי שיקוליה ורצונה של הממשלה הפולנית הגולה בלונדון, היתה מאורגנת היטב ולרשותה עמדו רבבות חיילים במחתרת. אבל חוץ מפעולות חבלה ועירות לא התמסרה אלא לפעולת הסברה ורחבת בקרב האוכלוסיה הפולנית. דאגה להיות דרוכה להתקוממות ברגע שהיא תמצא למתאים. פירוש הדבר, שהרגע הזה יבוא כשהצבא הגרמני ייגנף ותחזית תתקרב לגבולות פולין; רק ברגע זה עשויה היתה להתקוממות. לדעת המחתרת והממשלה הפולנית, להצליח והעיקר שע"י כך יצליחו לשמור את העם הפולני, שכבר סבל רבות בימי המלחמה, מפני אבדות קשות בנפש ללא תועלת ותכלית.

גם מן המחתרת היהודית דרשו הפולנים גישה ותפיסה מעין זו, אך היהודים השיבו שאינם יכולים לחכות מפני שלגביהם הכין האויב תכנית השמדה גמורה ומיידית והוא עלול לבצע את זממו בכל עת. המחתרת הפולנית לא רצתה להתחשב בנימוקים האלה. בין השאר השפיע כאן החשש, שמא בעקבות המרד היהודי יתקוממו הפולנים ברגע מוקדם מדי. מתוך נקודת ראות זו סירבה המפקדה הצבאית הפולנית שבמחתרת לספק נשק לארגון היהודי הלוהם ובמקרה הטוב ביותר — סיפקה נשק בכמויות ועירות והמחתרת היהודית הטיחה נגד הגורמים הממשלתיים טענות קשות בשל כך. „אין להבין את התנגדותם של הגורמים הממשלתיים — כתב רינגלבלום — אשר במשך חודשים רבים סירבו לתת את הנשק, ולבסוף נתנוהו במנות ועירות וכך סיפקו יסוד לחשדות, שהתנגדותם זו נובעת מהפחד שמא ייעשה שימוש בלתי נאות בנשק הזה בעתיד“.

האמת היא כי „בחוגים מסויימים של הא.ק. התייחסו בהסתייגות מסוימת לצורך לצייד את הגיטו בכמויות נשק ניכרות וזאת ללא קשר לקשיים החומריים האמיתיים, כשהסתייגות נובעת מהספק לגבי תכלית המבצע“ (ברטושבסקי). עם זאת יש לציין, ששליחי הגיטו קיבלו מידי קציני הא.ק. שעמדו בראש מערכות החבלה והדיברסיה מערכת הוראות מדופסות בדבר הטיפול בנשק ובחומרי הנפץ, למדו מהם את שיטות הלוחמה בעיר, עשו הכרה במקום עם אמצעי לחימה קרובה נגד שריון וכן הודרכו בייצור פצצות תבערה, מוקשים ורימוני יד; ומה שחשוב עוד יותר — הסיוע שהגישו תאים שונים של הא.ק. לארגון היהודי הלוהם ברכישת נשק בשוק החופשי, בשמשם מתווכים בעיסקות רכש מסוכנות.

הגורמים הצבאיים של המחתרת הפולנית גם לא גילו עמדה נאותה כלפי הקבוצות היהודיות שרצו להשתתף במלחמת הפרטיזנים. הקבוצות האלו, נוער וחילים לשעבר, שיצאו לאחר חיסול הגיטאות ליערות, עם נשק ביד כדי לא ליפול בידי התליינים — אפשר היה לצרפן בנקל למלחמת הפרטיזנים באויב. לעומת זאת הוכרזה עליהם מלחמה, ובמקרים רבים הם חוסלו בידי הפרטיזנים הפולנים הכפריים, אשר הסגירו את „השחידים היהודים“ לידי הגרמנים ומכל מקום לא הושיטו החוגים הרשמיים של המחתרת הפולנית את העזרה שהיה ביכולתה להושיט ליהודים הנלחמים על נפשם.

התמרמרות רבה בחוגי המועצה לעזרת היהודים ובארגונים המחתרתיים בצד הארי עוררה העובדה כי בהוצאות „הרשמיות” של נציגות הממשלה בלטו לעתים קרובות גילויים אנטישמיים. כך למשל פירסם מנהל הועדה לענייני חוץ ליד נציגות הממשלה מאמר (באביב 1944) בו הוא קבע כי גם לאחר כל מה שאירע (קרי: השמדה פיזית טוטאלית של האוכלוסיה היהודית בפולין הכבושה) „יוותרו לאחר המלחמה יהודים רבים מדי וכי יהיה צורך להקים בשבילם שטח סגור מיוחד במזרח”.

לא ייפלא, איפוא, כי היהודים לא התקבלו לארגונים צבאיים ממשלתיים. יוצאים מכלל זה היו אנשים בחדים. ידועות לנו עובדות שהוטל על אנשים שונים לבדוק את מוצאם הארי של חברי ארגון ממשלתי מסוים, ובמקרה של קביעת המוצא היהודי היו אלה מורחקים מהארגון תוך הנמקות שונות ומשונות. מתוך רצון לרתום את היהודים למלחמה באויב יצא ב-12 בפברואר 1942, הקולונל וולנסקי, ראש המדור היהודי של המטה הכללי א.ק., בדו"ח לממונים עליו והוא כתב: „אפשרות ריאלית יחידה להציל מספר רב של אנשים (יהודים) היא ליצור למענם נקודות משען ביערות בצורת קבוצות לוחמים פרטיזניים. בהקשר עם המצב בגיטו וארשה השאלה הזאת היא ממש בוערת, והועד הלאומי מאיץ בי ללא הרף בדרישה לפתרונה”.

מיותר לציין שיוזמתו של וולנסקי לא נענתה ע"י הפיקוד העליון של א.ק. בניגוד ל„גווארדיה לדובה”, לא קיבל לשורותיו אף קבוצת פרטיזנים יהודית. כל הנסיונות מצד קבוצות לוחמים יהודים מזויינים לקשור קשרים ולהתקבל לא.ק. נסתיימו בכישלון ולעתים אף ברציחתם בערמה של הפרטיזנים היהודים. עם זאת נתקבלו יהודים רבים כלוחמים בחדים לגדודי הפרטיזנים של א.ק. וביחוד לשורות א.ק. שהיו תחת השפעתו של השמאל הסוציאליסטי. בקבוצות אלה הגיעו לעתים יהודים גם לעמדות פיקוד, אל קבוצות אחרות הצטרפו יהודים שרצו להילחם בגרמנים אך ורק בתור „אריים”, וחייבים היו להסתיר בקפדנות, אפילו בפני חבריהם לנשק הקרובים ביותר, את השתייכותם הלאומית.

כאמור, היו יחידות פרטיזניות פולניות הקשורות עם שלטונות המחתרת הרשמית מסרבות באופן עקרוני לקבל יהודים. במקום להוליך קבוצות אלה לקרב עם הכובש, גאסרה נגדן מלחמה של ממש דגו אותן לחיות חיי שודדים, הנאלצים להתקיים על גול. יחס זה גרם לכך, שיחידות אלה הושמדו ללא רחם ע"י פלוגות פרטיזנים פולנים או ע"י האוכלוסיה הכפרית, שערכה צייד על אנשיהן והסגירה אותם לידי הגרמנים.

לעומת זאת זכו היהודים הלוחמים ליחס אהוד מצד המחנה האנטיפאשיסטי השמאלי (פ.פ.ר. ור.פ.ס.). ומצד החוגים הדמוקרטיים שבמחנה הימני המכונה המחנה הלונדוני. ברם, בכל מקום ובכל התנאים היה על היהודים לנהל מאבק נואש לעצם זכותם להילחם, לקבל נשק ואף למען למות בקרב.

תנועת המרי היהודית עמדה בכל שטחי פולין בסימן הבידוד. בימי אבדון היה כל גיטו עזוב לנפשו, וכל קהילה שהיתה נכונה לקרב היתה חדורה הכרה טראגית כי לא תעמוד לה כל הצלה מצד כלשהו.

העובדות מוכיחות שבכל מקום בו נתגלה בקיע כלשהו בחומת הבידוד, שם צמח מרי יהודי, והראיה לכך הן: וארשה, ביאליסטוק, קראקא.

מארק אדלמן ממפקדיו של הארגון היהודי הלוחם בגיטו מן הבודדים שנתרו

בחיים מוסר, כי המגע הקל ביותר עם יידיים לנשק מן הצד הארי עורר הרגשה של הקלה בחומת הבדידות. רעיון דומה אנו מוצאים בספרו של טוביה בוויקוב-סקי, ואילו במקומות בהם היה בידוד מוחלט, דוכא המרי באיבו, כפי שארע בלודז'. במרד אפריל, בארשה, כבר היה שיתוף פעולה מסוים עם הצד הפולני. ספק נשק מעבר לחומות ודרך צינורות הביוב והוגשה עזרה כלשהי ללוחמים ולבורחים מן הגיטו. נציגה של ממשלת פולין פירסם גילוי-דעת, בו העלה על נס את יהודי וארשה המגינים על כבדם בנשק ביד. הוא קרא לאוכלוסיה הפולנית לסייע בידי הפליטים הנמלטים מהגיטו העולה באש. פפ"ס פירסמה קול-קורא בעל תוכן דומה. למרבה הצער, לא זכו כרוזים אלה לתשומת לב ראויה. דעת הקהל הפולנית גלתה ענין רב בעמדת הגבורה של הגיטו, שכונתה בשם סטאלינגראד זוטא, והישווה אותה להגנת ווסטרפלאטה — Westerplatte (מבצר פולני בקרבת דאנציג, שם הצטיינו מגיני המקום בעמידתם במערכה של ספט' 1939). יש שראו בהגנת הגיטו התחלה של מרד בקנה-מידה ארצי, אשר היהודים היו בין מחולליו. הגרמנים ניסו בכל מחיר להפריד בין הגיטו הנאבק והשותת דם ובין האוכלוסיה הפולנית, כדי ששום ידיעה לא תבקיע משדה המערכה אל החוץ, וכדי שאף נפש חיה לא תצליח להמוק מן הגיטו.

לאמיתו של דבר, בעצם הקרבות בגיטו, כשמול קומץ הלוחמים היהודים הבלתי מחומשים כהלכה עמד שונא שעלה עליהם לעין ערוך, במספרו, בנשקו ובציודו, היו לוחמים פולניים בחדים, הן מן הא"ק והן מן הארגון הצבאי השמאלי של פפ"ר („גוארדיא להובה" — משמר עממי), מתנפלים פה ושם על פאטרולים גרמניים או על נקודות לחימה גרמניות מבודדות (במקום אחד חוסלו מחוץ לחומה 3 גרמנים שירו במכונת יריה על הגיטו). אולם אין לראות בכך נסיון רציני של שיתוף פעולה עם הארגון היהודי הלוחם או כוונה ממשית להצלת יהודי הגיטו הלוחם. להתקפות של הפולנים על שלוש עמדות ליד החומה היה ערך מוסרי וסמלי בלבד. רק עם קץ המרד הושיטו שני הארגונים הפולנים עזרה ניכרת לקבוצות קטנות של לוחמים יהודיים שהיו מגנותקות זו מזו ועדיין החזיקו מעמד בין חרבות הגיטו, ועזרו להם במאמציהם להימלט משטח הגיטו דרך צנורות הביוב. האמת המרה היא, כי במרד הגיטו נלחמו היהודים לבדם. הם אנוסים היו לשאת לבדם את המשא האיום של מלחמה בין כחות בלתי שוים ואת מוראות הכליון בתוך חרבות הגיטו הבוער.

האוכלוסיה האזרחית הפולנית נקטה, פרט למספר מועט של יוצאים מן הכלל, עמדה עוינת כלפי היהודים. התעמולה של השלטון הגרמני הצליחה שוב, אחרי פרוץ המרד היהודי, לרכוש את ההמון הפולני בסיסמאות כזב, כגון זו שהיהודים הנמלטים מן הגיטו רוצחים פולנים חפים מפשע, שיהודים הנהנים בצד הארי מעזרת הפולנים מלשינים עליהם לאחר מכן וכו'. בעת התקפת-האוויר של הסובייטים על וארשה, בעיצומה של שריפת הגיטו בידי הגרמנים, הופצו שמעות, שהמורדים היהודים יורים, כביכול, ראקיטות אור, כדי להדריך את הטייסים אל הנקודות הרגישות ביותר שבעיר. לא בכדי הכריזו הרמקולים הגרמניים העצומים בכל הככרות וקרנות הרחובות ארבע פעמים ביום על ענין קאטין. בלי להיכנס לפרטי הבעיה, מי שביצע את הטבח בקאטין שברוסיה, מקום שם נרצחו יותר מ-12000 קצינים פולנים שבוים (ביניהם גם יהודים) וכיצד, מן הראוי לציין

שהתעמולה הגרמנית ניצלה את הרצח ההמוני בקאטין לדיכוי מרד גיטו וארשה, ע"י הדגשה ש"הבולשביקים היהודים" הם שביצעוהו (בחלונות הראה של הרחובות הראשיים הציגו הגרמנים את החללים של "הפשע היהודי הבולשביסטי" ובכל בתי הקולנוע הוצג סרט על קאטין); הגרמנים התכוונו להוסיף שמן על מדורת השנאה שרחשו הפולנים בלאו הכי ליהודים, להציג בפני הפולנים את דיכוי המרד וחיסול הגיטו כעונש צדק, כביכול, על מעשה קאטין ולזכות בהאדתם של המוצ'י הפאטריוטים הפולנים ולהניא אותם ממתן עזרה לשרידי היהודים.

בעוד המעטים הטובים קוראים לאוכלוסיה הפולנית לתת מחסה ליהודים, עטו על הנמלטים מהגיטו ה"דמויות הרעות" בדמות להקות סחטנים, סוכני חרש ושוטרים במדים. נציג הממשלה הפולנית במחתרת איים אמנם, בכרוז אל האוכ' לוסיה הפולנית, בעושים על מסירת יהודים לידי גרמנים, כן ידועים מקרים שבתמשפט פולניים מחתרתיים מיוחדים דנו למוות מלשינים וסחטנים ופסקי-דין כאלה אמנם בוצעו. העתונות הפולנית המחתרתית היתה מודיעה על כל מקרה ומקרה מוסג זה.⁶¹ ברם, צעדים אלה לא מנעו בדרך כלל ריבוי גדל והולך של מספר הסחטנים ("שמאלצובניקים"), וככל שהמלחמה התקרבה לקיצה הם התאמצו יחד עם אנשי ג.ס.ו. הפאשיסטי, למצוא את "היהודי האחרון" ולהשמידו.

עיתונים מסוימים (כגון "טשין" — המעשה) הביאו ידיעות בדבר פסקי-הדין נגד סחטנים ומלשינים נבלים שיצרו לעצמם מקור פרנסה מאסון היהודים, בעזרם תמורת תשלום, לתפוס יהודים שברחו מן הגיטו. רק לעתים נדירות הוקע התפקיד השפל, אותו מילאה המשטרה הפולנית הקרויה "כחולה", זו שבמדים וזו החשאית, ששירתה בהתמדה את הכובש ע"י סחיטה מהיהודים שברחו לרובע ה"ארי" והסגירה אותם לגרמנים. על תופעה זו עמד כתב-העת "איסקרא" ("זיק") בטאגום של הסינדיקאליסטים הפולנים בגליון ה-1 במאי 1943, בהוסיפו, "שביום החמישי נורה אחד הסוכנים הפולניים האלה בשדרת אראזדובסקה בידי יהודי שנתפס".

בנוגע לשיחוף האקטיבי של הפולנים בפעולות ההשמדה בעת דיכוי המרד, לא נוכל למצוא, כמובן, ידיעות מספיקות בעיתונות הפולנית. בתור יוצאת דופן ראוי להביא את הרשימה המזועזעת, ב"טידוויץ" (שבוע) תחת הכותרת, "ביויון" (מס' 11 מ-3 ביוני 1943): "לאחת הככרות ליד הגיטו הוליכה מחלקה של משטרה גרמנית (ג.ס.) קבוצת יהודים 20 גברים ו-10 נשים. בגברים ירו הגרמנים בעצמם; אחר-כך הם דרשו מהמשטרה "הכחולה", שנלוותה אליהם, לירות בנשים. השוטרים ה"כחולים" סירבו. והנה מתוך קבוצת הסקרנים שהתבוננו בהוצאה להורג, יצא ברנש אחד, בן הלאום הפולני, והציע שתמורת תשלום של 1,000 זהובים ובהסכמת הגרמנים יקבל על עצמו לירות בכל האומללות. הוא קיבל במקום את התשלום, האם מישהו מהנוכחים — שאל העיתון — רשם את שם הפושע?"

הגנת הגיטו, מעשי הזוועה הגרמניים, שריפת בתים ובני-אדם — כל אלה שימשו נושא לשיחות בין הפולנים בכל מקום. בשיחות אלה שררה בדרך כלל נימה אנטישמית. צר היה לפולנים יותר על הבתים השרופים מאשר על אבוקות האנשים החיים. את השמחה לרגל "טיהור" וארשה מיהודים השביתה רק החרדה לקראת המחר, שמא לאחר חיסולם של היהודים יגשו הגרמנים גם להשמדת הפולנים. לאמיתו של דבר, קובע רינגלבלום, הרי קורת הרוח הרבה של הפולנים מחוקים אנטישמיים ומעובדת פתרון השאלה היהודית ע"י הגרמנים, משמשת עדות מאשימה כלפי הפולנים עצמם. הנה כי כן קובע אדם פולבקה כי "רובד

נכבד של האוכלוסיה הפולנית היה אדיש לגבי העובדות המחרדות (השמדת היהודים) ולא מעטים קיבלו אותן בסיפוק ובמלים אלה: „אמנם אין אנו משבחים את השיטות, אבל חייבים להודות, כי היטלר עשה במקומנו את כל מה שאנו לא היינו מסוגלים לבצע ביסודיות כזאת. אנשים אלה ראוי ברצח ההמוני של האוכלוסיה היהודית, שבוצע ע"י הפאשיסטים הגרמנים, רוח לאומי".⁶²

באותה רוח בערך התבטאה העסקנית הפולנית אורליה וולזינסקה: „פולנים מסוימים שמחים שהיטלר עשה למענם עבודה שחורה, הם לא נזקקו אפילו לשם הרגעת עצביהם, לסתום את אוזניהם בצמר גפן כדי לא לשמוע את זעקות הזולת”.⁶³

גם המורה הפולני בעל המצפון, ש. זמינסקי⁶⁴ נקט עמדה דומה: „יש הרבה אנשים המוקיעים את הפשעים הגרמנים וסולדים מהם. ישנם אנשים המותקפים ביאוש בראותם את מעשיהם של הגרמנים, אבל לא מעטים חושבים שאמנם זה לא נעים וגם אכזרי, אך הגרמנים בעצם עושים לנו שרות גדול: פותרים את הבעיה היהודית”.

דעה שונה לחלוטין מבטאת מורה בכפר שע"י לובלין, ממשפחה אינטליגנצית בעלת שם מפורסם: „אסור לנו (לפולנים) לשכוח שאנו חייבים דבר מה לגרמנים ולהודות להם. אמנם שיטותיהם בהשמדת היהודים הם בלתי הומניטריות ומעוררות חלחלה, מה שמתרחש במידאנק זה איום... אבל זה הפתרון היחיד של השאלה הזאת. אנו הפולנים היינו יותר מדי ותרנים ופחות מדי נמרצים כדי להתגבר ולפתור שאלה זו. ואת היהודים היה צריך להשמיד מזמן. הם עשו זאת במקומנו, וטוב עשו. הגרמנים ילכו מכאן ופולין תישאר עבור פולנים...”⁶⁵

אך היו פולנים אצילי רוח שהתרעמו על גילויי האדישות לגבי הטרגדיה הגדולה הזאת שהתחוללה לעיני כל האוכלוסיה. מן הראוי לציין, כי כשם שהיו מתנגדים קיצוניים להצלת יהודים ואף למתן עזרה להם בזמן ריכוז המרד חיסולו הסופי של הגיטו, לא חסרו פולנים וביניהם אף אנשים שלפני מלחמת העולם היו בעלי דעות אנטישמיות מובהקות — אשר תוך סיכון חייהם וחיי משפחותיהם התמסרו להצלת היהודים, אם כי לא כל נסיונות ההצלה שלהם הצליחו.

את המצב הזה לאשורו הטיב להגדיר בטאון המחתרתי של תנועת „דרור” בגיטו („דיעות” מס' 8) עוד ב־20 ביולי 1942. „שכבה מסוימת — ולמען האמת יש להדגיש — דקה ביותר — של הציבור הפולני מגלה השתתפות ומושיטה אפילו סיוע פעיל ליהודים המעונים בפולין. אולם ההמונים ברחוב הפולני שבעו רצון מכל גזירה חדשה, ואומרים שלפחות דבר טוב אחד עושה היטלר לפולין, כי הוא משחרר אותנו מהיהודים. שיחות כאלה נשמעות ברכבת ובשוק, בטרם וברחוב. עדי ראייה מספרים פרטים מזעזעים על התנהגותם של פולנים בעת הגירוש והשחיטה בהרובישוב. על רקע זה בולטת עוד יותר התנהגותם האצילה של אותם פולנים שטרם איבדו רגש אנושי אלמנטרי”.

לבסוף, יש להצטער שגם להצלת יהודים בודדים, בפרט להצלת אישים בולטים מקרב היהודים, לא היה יחס הולם. המועצה פנתה ב־30 בינואר 1943 אל מיופה הכוח של הממשלה בגולה בהצעה להציל את האקטיבה התרבותית האינטלקטואלית והציבורית. אך ללא הרעיל. למועצה לעזרת היהודים לא ניתנו אפשרויות לפתח פעילות בקנה מידה גדול וזאת בשל מחסור בכספים והיעדר עזרה מצד הגורמים הממשלתיים. הגורמים הממשלתיים הקציבו קרנות זעומות

במדינה, עד כדי גיחוך, לעזרת האקטיבה הפוליטית והתרבותית של יהודי וארשה, ובתחום הבטחת דירות לאישים שונים (ענין שהיה חשוב פי כמה מכסף) לא נעשה דבר. כתוצאה מכך ניספה קומץ המדענים, הסופרים, השחקנים, העסקנים הפוליטיים ואחרים אשר ניצל מהגירושים הקודמים. בידי המועצה לעזרת היהודים לא היו אפילו אמצעים לסידורו של ההיסטוריון הנודע הד"ר יצחק שיפר, שלא היו ברשותו כמה אלפי הובים לשכירת דירה ולקיום בצד הארי.

טענה כבדה ומוצדקת כלפי הגורמים הממשלתיים היתה גם לנציגי המחתרת היהודית בצד הארי בעניין הצלת ילדים. הם היו סבורים שהגורמים הממשלתיים יפעלו למען הצלת אותו קומץ קטן של ילדים יהודים שנותרו אחרי שתי „אקציות“ למרבה הצער לא ענו הממשלה והציבור הפולני דבר בעניין זה.

לסיכום, בשעה שהיהודים נידונו לכלייה ללא רחם ורק קומץ קטן מילט נפשו ממנה, לא עשו הגורמים הממשלתיים דבר כדי להציל לפחות את שרידיה של יהדות פולין.

הצלתם של היהודים ע"י הוצאתם מהגיטו לצד הארי, היתה בפולין הכבושה — כפי שכותב רינגלבלום — תוצאה של מעשים אינדיבידואליים ולא של מאמץ קיבוצי. מסקנתו זו של רינגלבלום מוצאת היוזק מלא בזכרונותיו של אחד מראשי המועצה לעזרת יהודים פרדינאנד ארצינסקי („מארק“) שכתב כי העזרה להצלת היהודים התבססה על יסודות הומאניטריים והיתה זאת פעולה אינדיבידואלית שהתבטאה בהענקת מחסה, סיוע כספי, עזרה בליגאליזציה וכו'.⁶⁶

ספ תום המרד

לאחר מותו הטרגי של רינגלבלום לא שופרו במאומה היחסים ההדדיים בין הפולנים לבין השרידים היהודים, אלא אף הורעו. בעצם, עוד לאחר מותו של שיקורסקי, כאשר הכוח המכריע בממשלת הגולה ובמוסדות המחתרת שבמדינה עצמה הלך ועבר אל היסודות הימניים, נתקררו היחסים בין הנציגים של המחתרת היהודית לבין הנציגות הממשלתית והם נעשו מתוחים וקשים מיום ליום. הפלוגות המזויינות של א.ק. ביערות עברו עד מהרה מגישה פאסיבית ולרוב גם אוהדת ליחס הפוך והתחילו אף הן עצמן לרדוף ולרצוח קבוצות יהודיות מזויינות שביערות. פנייתה של מועצת העזרה ליהודים למוסדות תנועת המחתרת הפולנית בהצעה לפרסם מנשר אל הציבור הפולני בקשר עם יום-השנה למרד הגיטו הושבה ריקם.

החזית הסובייטית המתקרבת וכן השפעתו הגדלה והולכת של השמאל הפולני גרמו לעצבנות רבה בחוגי הנציגות הממשלתית והא"ק. חלה התקרבות בין ה„סאנאציה“ ל„אנדציה“ ולארגונים פאשיסטיים גלויים, כגון „הלאומיים ראדי-קאליים“ שהיו בעלי עמדה אנטישמית ברורה. במארס 1944 צורפו רשמית כנופיות נ.ס.ז. („הכוחות המזויינים הלאומיים“) אל „א.ק.“ והן נתקבלו בחמימות ע"י הגנרל בור-קומורובסקי. עובדה זו עוררה זעם גדול בתנועת המחתרת הדמוקרטית וחרדה בין העסקנים היהודים. נגד מעשה זה התקוממו חוגים דמוקרטים של א.ק., כגון קבוצת „דרכים חדשות“ שעמה נמנה בין השאר ואצלאב הוא וולנסקי הנריק, נציג א.ק. כלפי המחתרת היהודית, בעל השקפות דמוקרטיות, שגילה אהדה לעניינים יהודיים, ועשה — ללא הצלחה — מאמצים מרובים, לשנות את יחסו

העוין של א.ק. אל המחתרת היהודית ואל פעולותיה; וכן התנגדו לכך גם ההיסטוריונים פרופ. מארצלי האנדלסמאן, דוצנט לודביג ווירשאל, האלינה קראהלסקא ואחרים.

לארגונים היהודיים הגיעה הידיעה שמנהל הועדה לעניני חוץ ליד נציגות הממשלה קנול, ציר פולין לשעבר בברלין, פירסם סקירה אשר בה הוא קובע את ההנחה, כי גם לאחר כל מה שאירע, עד יותרו לאחר המלחמה יהודים רבים וכי יהיה צורך להקים בשבילם שטח סגור מיוחד במזרח... שהרי בכל הארץ קיים הלך רוח שלא משאיר שום פתח להתחזרת היהודים, ואף לא במספר המוקטן ביותר, לעיסוקיהם ולסדנאות העבודה שהאוכלוסיה הלא יהודית תפסה את מקור מותיהם בערים ובעירות, ושובם של היהודים היה מתקבל לא כריסטיטוציה אלא כפלישה, שנגדה היו הפולנים מתגוננים בכוח פיזי. קנול סבור שטוב עושה הממשלה בהבטיחה שלא תהיה אנטישמיות בפולין, בתנאי שיהודים ניצולים מהפוגרום לא ינסו לחזור בהמוניהם ל"ערים ועירות פולניות". דברים אלה נכתבו בימים שבהם רצחו ההיטלריסטים את שארית שרידי היהדות הפולנית. כעילה לפתיחת מסע אנטישמי גלוי על ידי הגורמים הרשמיים שימשו הדיעות על מקרי "עריקות" יהודים מצבאו של הגנרל אנדרס. לארגוני המחתרת היהודיים היה ברור, כי "עריקות" אלו נגרמו מחמת האנטישמיות ששררה בצבאו של אנדרס. המחלקה למיעוטים הלאומיים ליד נציגות הממשלה ניסתה להשפיע על ועדת-התיאום של הועד היהודי הלאומי וה"בונד" שיפרסם הצהרת-גינזוי, אך הצעה זו נדחתה בו במקום. כן נדחתה הצעת הנציגות הממשלתית שהארגונים היהודיים יצטרפו אל "המועצה לאחדות לאומית" שהיתה מעין תחליף לבית-הנבחרים החשאי ליד הנציגות הממשלתית.

המתיחות ביחסים הגיעה לשיאה עם הידיעה המזועזעת שיחידה של הארגון היהודי הלחם בכפר ליד קונייצפול שבגליל צ'נסטוכובה נרצחה בידי יחידת "נשר" של ה.ס.ו. או של א.ק. (מבין 24 אנשי היחידה נרצחו 11). כן קיבל הארגון היהודי הלחם ידיעה שבאזורי צ'נסטוכובה, ראדום וקילצה רצחו הפלוגות הנ"ל כ-200 יהודים מתחבאים. אחר-כך נתגלו עובדות נוספות על שיתוף-פעולה בין כנופיות ה.ס.ו. עם הגסטאפו, הוואנדרימיה והוורמאכט ברציחות, "יהודים וקומוניסטים". כנופיות ה.ס.ו. רצחו אפילו עסקנים דמוקרטיים שהיו קשורים עם א.ק. ובייחד כאשר עסקנים אלה היו ממוצא יהודי.

אזעקות הארגון הלחם וועדת-התיאום בענין רציחת קבוצה של 18 יהודים בכפר ויגודה ומעשי רצח אחרים לא הביאו כל תוצאות.

התמרמרות רבה בחוגי המועצה לעזרת היהודים ובארגונים היהודיים עוררה העובדה, כי בפרסומים "הרשמיים" של נציגות הממשלה בלטו לעתים קרובות גילויי התקפה אנטישמית. הפרסום "נובי ווספולני דום" (הבית המשותף החדש) שהוצא על-ידי האגף לחקלאות שליד הנציגות הממשלתית הכליל קטעים אנטישמיים. כן בלטו נטיות אנטישמיות בחוברת "המלחמה האימפריאליזם", אשר פורסמה בידי קבוצה שנתמכה ע"י הנציגות. המועצה לעזרת היהודים דרשה ממיופה כוח הממשלה לפרסם בכל עתונות המחתרת הודעת המגנה את מעשי הרצח של ה.ס.ו. ומוקיעה את הגילויים האנטישמיים. אילו פורסמה הודעה כזאת היה בה כדי להפיג הלכי-הרוח עוינים אך מיופה הכוח הבטיח אמנם להגיב על מעשי רצח

של נ.ס.ו. ועל מעשי סחטנות, אך לא יצדד בפירסום התדעה, כי „אין הוא סבור, שהשעה הנוכחית כשרה לכך“. אשר לאוירה הכללית ביחס ליהודים הרי המקרים התכופים של „מסירת“ בעלי-החסות הפולנים על-ידי היהודים עוררו — לדעתו — תגובות של מורת רוח. כן עוררה תגובות שליליות בקרב האוכלוסיה התנהגותן של יחידות פרטיזניות יהודיות שאנוסות היו להחרים מצרכי מזון אצל האיכרים ע"מ שיוכלו להתקיים. הידיעות על „עריקת“ יהודים מן הצבא הפולני (בייחוד על „עריקתם“ של יהודים מן הגייס ה-2 במזרח התיכון) הוסיפו שמן למדורת. הן נתקבלו כהפגנה אנטי-פולנית. לבסוף הטעים מיופה-הכוח כי על היחס הרע אל היהודי משפיע גם זכרון התנהגותם בשטחים שהיו בידי „הסובייטים“.⁸⁷

בעת ההתקוממות הפולנית

עם ראשית ההתקוממות הפולנית בוארשה באוגוסט 1944 היה מספר היהודים, בצד הארי של וארשה, כ-20.000. כל היהודים, גם אלה שהצליחו להתחמק מצפורני החיה ההיטלרית בתור „אריים טהורים“ ועל אחת כמה וכמה אלה שהסתתרו במחבואים בגלל קלסטר-פניהם היהודי, קיוו שיוכלו לחיות כאזרחים שווים זכויות. אך היהודים נתקלו באיבה גלויה מצד חלק גדול של האוכלוסיה הפולנית האנטישמית והריאקציונית וכן מצד המתקוממים, ובעיקר מאנשי נ.ס.ו. ואפילו מצד הצבא הרשמי א.ק.י. יש וההמון הפולני גירש את היהודים מהתורים למים, הכביד עליהם את הגישה למטבחי-העם ולא נתן להם להיכנס למקלטים בשעת אזעקות. יהודים בודדים וגם קבוצות של יהודים נהרגו בסתר וקרו גם מקרים שיהודים נשפטו והוצאו להורג בעוון שיתוף-פעולה עם... הגרמנים. העובדה שהיהודים נמצאו בצד הארי ללא כל תעודות זיהוי או עם תעודות זיהוי מזויפות, בהן הופיעו כפולנים או אפילו כ„פולקסדויטשים“ הספיקה כדי להאשימם ולביים נגדם משפט.

אין תימה שחלק גדול מן היהודים שנמצאו במחבואים בגלל מראם החיצוני

ולא העזו להופיע ברחוב עד להתקוממות, המשיכו לשבת במחבואיהם גם לאחר שפרצה ההתקוממות; ראשית כל לא היו בטוחים אם הגרמנים לא ישובו ומאידך גיסא פחדו מפני השכנים האנטישמיים, סחטנים וסתם מנוולים. קרה גם שבעלי-הבתים הפולניים לא הירשו ליהודים לעזוב את מחבואם מתוך נימוק „שעוד לא הגיעה השעה“ או מפחד „קומפרומיטציה“ בעיני שכניהם הפולנים על שהחביאו יהודים וסייעו להצללתם. היהודים האלה נשארו, איפוא, במחבואיהם ויש שגם נהרגו בעת ההפגזות הקשות על העיר בשעה שהפולנים ניצלו במקלטים.

למרות כל אלה מילאו היהודים שלא הסתתרו — במסירות רבה — את כל התפקידים שהוטלו על האוכלוסיה האזרחית. הם היו בין הראשונים שמיהרו לכבות את הדליקות הרבות שפרצו, בנו את המתרסים ואת המעברים דרך חומת הבתים, וכן מעבירים תת-קרקעיים וכו'.

אעפ"כ לא נתקבלו בדרך כלל היהודים לצבא, בתור יהודים, גם אם רצו לשרת בהתנדבות. קרו גם מקרים שאנשי צבא פולנים לא הרשו ליהודים להשתתף בביצור ובהקמת מתרסים. אך הם לא הסתפקו במילוי חובתם כאזרחים פשוטים, אלא עמדו על כך שיינתן להם להילחם באויב בנשק בידי, ועשן הכל כדי להתקבל ל„שורות הא"ק ואם לא כיהודים הרי כפולנים. יהודים מוסוים נמצאו אגב, עוד

מקדם בשורות הא"ק. גדול היה מספר הנשים היהודיות, ששימשו כמקשרות ומילאו את כל השליחויות המסוכנות ביותר.

גדול יותר היה מספרם של היהודים בפורמציות צבאיות אחרות: הארמיה לחיבה (א"ל) שהוקמה ע"י הפפ"ר, והפא"ל (ר"ת של צבא פולין העממית) שהוקמה ע"י הפפ"ס. „מאות על מאות יהודים בעילום שם נמצאו בפורמציות אלה לא רק כחיילים אלא גם תפסו עמדות חשובות בפיקוד" — כותבת מקשרת הרעד היהודי הלאומי וולאדקה, לפיה העדיפו היהודים את קבוצות הפפ"ס או הקומו-ניסטים מכיוון שבא"ק „נרדפו לוחמי החופש היהודים על-ידי חבריהם לנשק, ששלחו אותם למקומות המסוכנים ביותר ולפעמים גם היסלו אותם, רצחו אותם פשוטו כמשמעו"...

הלוחמים היהודים בא"ל נלחמו בקטעים המסוכנים ביותר של ההזית, הגנו על המתרסים ברהובות ריבאקי ומוסטובה בעיר העתיקה יחד עם הטיבות הא"ל והא"ק. בשעה שהמצב החמיר והיה צורך להחליף את מקום הקרבות מהעיר העתיקה לזולזיבוז, דבר שאפשר היה לעשותו רק דרך המעברים התת-קרקעיים, שימשו היהודים כמורי-דרך, שהרי הם הכירו את כל המעברים עוד מזמן המרד בגיטו. ברוב המקרים נפלו היהודים כלא-יהודים ונקברו יחד עם חבריהם הפולנים ואפילו שמותיהם לא נדעו. בהתקוממות הפולנית הוארשאית עוררו היהודים רגשי הוקרה בעוז רוחם ובעקשנותם. רבים מהלוחמים היהודים קיבלו אותות הצטיינות. בדו"ח אל הממשלה הפולנית בלונדון, לפני כניעתו לגרמנים, מסר המצביא הפולני על מעשי הגבורה של הלוחמים היהודים.

עם זאת היה יחס הפולנים ליהודים, בזמן שדוכאה ההתקוממות, יחס של שנאה ואיבה, אדישות לייסורי היהודים ולאבדנם כפי שמעיד עד ראיה פולני (יזי פיטלאקובסקי), הכותב, „הטרגדיה של היהודים הגיעה לשיאה בזמן הכניעה. שובם של הגרמנים משמעותו היתה מוות מידי ואכזרי, וערב הכניעה קרו מעשי רצח בסתר של יהודים שהשתתפו באופן פעיל בהתקוממות. מעשים אלה בוצעו על-ידי אנשי הנס"ו והאגף הימני של הא"ק". לי. טורקוב ידוע על מקרה רצח של 14 יהודים ע"י קבוצת א"ק בפיקודו של הקצין אוקשייה. כן נרצח היהודי שהתלונן על המקרה הנ"ל בפני מפקד הפלוגה הצבאית. קרו אף מקרים שפולנים „טהורים" סבלו בגלל היותם דומים ליהודים. גם האינטליגנציה הפולנית לא נבדלה לטובה מהמוני העם ביחסם ליהודים. וולאדקה מוסרת על הפליית היהודים לרעה ורציחת יהודים שבוצעו ע"י חיילי הא"ק והאוכלוסיה הפולנית האורחית.

לעומת זאת נתעורר אצל חלק מהאוכלוסיה הפולנית, בעת שהגרמנים רצחו ללא רחמים את הפולנים והעלו באש את העיר, כעין רגש של חרטה על אדישותם כלפי היהודים בצרתם שכן רווחת היתה או בין הפולנים הדעה שצפוי להם סוף דומה לסופם של היהודים.⁶⁸

יש לציין שעד סוף הכיבוש הנאצי על אדמת פולין ולאחריו לא חדלה הריגת יהודים בידי יחידים וארגונים מחתרתיים פולניים אף בעת שבפולין המשוחררת כבר היתה קיימת ממשלה דמוקרטית פולנית. פה ושם אירעו רציחות, שבוצעו מקרן זרית, של יהודים ניצולים שחזרו ממחנות ומפלוגות פרסיוניות, לרבות נשים וילדים.

בסוף מן הראוי לשאול, מניין שאב-רינגלבלום את מקורות המידע שלו לתיאורים הענפים ורבי הפנים שבחיבורו על „היחסים בין הפולנים והיהודים במלחמת העולם השנייה“ שמכל מסותיו ומאמריו על בעיות השואה הוא המחקר הממצה ביותר. המחבר מעיד על עצמו בראשית דבריו שהתאמץ מאד לטפל בבעיה דווייה זו באובייקטיביות מוחלטת וניגש לעבודתו לאחר הכנה מרובה ובהיליו ורחימו, ממש כאותו סופר סת"ם הטובל במקוה לפני כתיבת ספר-תורה; אין תימה שסגנונו הוא ענייני, פשוט, מאופק והססן בהבעת הרגשות התוססים בקרבנו. דבר ודאי מעל לכל ספק שהוא השתמש בכל המקורות מן הזמן ההוא בין שהם ליגליים ובין שאינם ליגליים, שהרי על-אף ההוראות והגזירות קיים הגיטו הוארשאי מגע עם הגיטאות האחרים, גם עם מחנות עבודה שונים וכן קיים מגע עם צד ה„ארי“ — עם מספר אנשי-שם ועם נציגי מפלגות דמוקרטיות. הוא הדין בנוגע לעתונות המחותרת הפולנית שרינגלבלום מצטט אותה (לעתים קרובות מתוך זכרון בלבד), וגם בנוגע לדבריה של העתונות הגרמנית והפולנית הרשמית. ולא פעם הסתמך על מכתבים שהיו מגיעים אל אנשים פרטיים.

מקור נוסף לידיעותיו היו השליחים הבלתי-ליגליים שהיו נשלחים ע"י הארגונים המחותרתים מגיטו לגיטו, ובראש ובראשונה בחורות נועזות ואמיצות לב שהיו משוטטות מעיר לעיר בפולין הכבושה, הלוך ושוב, וברשותן תעודות „אריות“ — והן מופיעות כפולניות או אוקראיניות. שליחים אלה היו מביאים מערים שונות חומר בשביל הארכיון של „עונג שבת“, כן נעזר הארכיון ביהודים שנעקרו ממקום למקום, מהם שהגיעו מסביבת וארשה, מן העיירות הסמוכות, ומהם שבאו ממקומות רחוקים (מלדז'ו, מלבוב וכו') על הרוב בדרך בלתי-ליגלית.

ברור שאנו יכולנו להשלים את עבודתו של רינגלבלום, בעזרת תעודות של התקופה, בהארות ובהערות המסבירות פרטים מסוימים שלעתים אינם ברורים די הצורך בכתב-היד של המחבר, אם בשל הקיצור או לרגלי מצוקת השעה ומאורעותיה. גם דברים שלא נאמרו עד הסוף אפשר היה להבהירם בעזרת תעודות. בסיכומו של דבר, בבואנו לבדוק ולנתח את מידת וזאמת שבהרצאת הדברים אצל רינגלבלום, אין לנו לא רק להשתאות על רוחב תפיסתו והיקפו, אלא גם להסיק ברורות שהיה לו מידע מצויין וכי ידיעותיו היו רחבות ביותר. עם קריאת עבודתו של רינגלבלום אסור לשכוח שאין לפנינו יצירה היסטורית מוגמרת. שהרי המחבר לא רשם את העבודות וההערכות בניסוח תמציתי אלא מתוך תקוה כי יוכל לעבדן עיבוד נוסף ולהשלימן. אין ספק שבצורה ההיולית הזו לא היה המחבר מפרסם את עבודתו. אלא שהיה משלים אותה, מעבד קטעים, מלשש ומתקן. עם זאת מהווה העבודה הזו כפי שהיא — אשר אין דוגמתה בהיקף כזה ובמידה כה רבה של אחריות לאמת ההיסטורית — תעודה של גבורה אנושית ומצבת זכרון למדע ההיסטורי היהודי בתקופת המלחמה והשואה.

הערות

1. מאריאן מאלוויסט מומחה לבעיות הסוציאליות והכלכליות של מזרח אירופה במאות ה'17 וה'18 ויוזם החקר לחולדות המלאכה בפולין בתקופת הרנסנס; מאז 1949 פרופסור להיסטוריה של האוניברסיטה בוארשה.
2. ע. רינגלבלום, כתבים, כרך א' עמ' 189, 251, 322, 379, כרך ב' עמ' 86 אברהם

- ליון, „מפנקסו של המורה יהודה“, בית לוחמי הגיטאות והקיבוץ המאוחד תשכ"ט, עמ' 74.
3. מ. טנבוים-תמרוף, „דפים מן הדליקה, פרקי יומן, מכתבים ורשימות“, הקיבוץ המאוחד, תש"ח, עמ' 49-50; „פרקי יומן“, מרס 1943, „ידיעות בית לוחמי הגיטאות“ מס' 18-19, עמ' 16.
4. Aurelia Wyleżyńska, „Z notatek pamiętnikarskich 1942-1943“, Biuletyn Z.I.H. Nr. 45-46, 1963, pp. 215, 217, 226.
5. Ad. Połewka „To boli“, W. trzecią rocznicę zagłady getta w Krakowie, Kraków, Zyd. Kom. Hist. 1946, pp. 159-160.
6. רינגלבלום, כתבים כ"א, עמ' 251.
7. ת.א. קפלן, מגילת יסורים, יומן מגיטו וארשא, „עם עובד“ — ירושם תשכ"ו, ע' 104.
8. ראה למשל את „זמנה במחתרת“ של בתיה טמקין-ברמן וכן זכרונותיו של יעקב צלעמענסקי, „מיטן פארשיגטענעם פאלק“, נד-יורק, „אונדזער צייט“ 1963, ע"מ 88, 92, 93, 278, 280 וכן את היברוה של :
Tusk-Scheinwechslerowa, „Cena jednego życia“, Buletyn ZIH Nr. 33, 1960, ss. 88-103.
9. ולאדקה-פייגל — מיענדו/יוצקי, „משני עברי החומה, זכרונותיה של קשרית“, תרגם מידיש צבי ארד, הוצ' הקיבוץ המאוחד — בית לוחמי הגיטאות תשכ"ג, ע"מ 181, 206, 221.
10. Friedman, Philip, „Their brothers keepers,“ New York, Crown Publ. 1957, 224 p.
11. בארוויטש, מיכאל, „ארישע פאפירן“, הקדמה — יעקב פאט, בעונאס איירעס, צענטראל פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע 1955, 3 בענד.
12. Berenstein Tatiana, Rutkowski Adam, „Pomoc Żydom w Polsce 1939-1945“ Warszawa, „Polonia“ 1963, 151 s.
13. Datner Szymon, „Las Sprawiedliwych, Karta z dziejów ratownictwa Żydów w okupowanej Polsce“ Warszawa, „Książka i Wiedza“ 1938, 115 p.
14. Bartoszewski Wladyslaw, Lewin Zofia, „The Samaritans; Heroes of the Holocaust“, New York, Twayne, 1970, VI, 442 pp.
(Em. Ringelblum „Ghetto Warschau, Tagebücher aus dem Chaos.“ Stuttgart 1967)
15. כך השמש משפט חשוב זה: „ביוזמתו של ד"ר א. ברמן הוקמה המועצה לעזרת היהודים, אשר לא מילאה אמנם את התקוות שתלו בה, אך מאידך היא הקיפה בפיקוחה 300 משפחות שחיו בצד הארי ואשר קיומן הבלעדי תלוי היה בעזרתה של המועצה הנ"ל.“ כן הוצאה מן המקור רשימת משתפי פעולה יהודים (שנערכה ע"י רינגלבלום), אשר הוצאו להורג לפי פקודת הארגון היהודי הלוחם, ולא ניתן שום הסבר להשמטה זו. לבסוף, הירשו לעצמם העורכים לבצע שינויים ללא ספור בטגזון, ובמקרים רבים שיבשו את שפתו המתוקנת של המחבר.
16. גם בהוצאה הגרמנית של עבודת רינגלבלום חוזרות כל ההשמטות והשינויים שחולפו ב-„Biuletyn“.
17. Gen. bryg. prof. H. Okęcki, „O fałszowaniu historii przez syjonistów,“ Przegląd Histor. VII:4X 1968, ss. 458-463.
18. Raport No. 15: Gwardia Ludowa i Armia Ludowa na Lubelszczyźnie (1942-1943) Źródła Lublin 1960, pp. 71-72.
19. י. קרמיש „על היחסים בין יהודים ופולנים רשימה בלתי ידועה של שמואל ברסלאב, ילקוט „מורשת“ חוב' י"א תשל"ל.
L. Landau, Kronika lat wojny, W-wa, PWN 1962, t.I. s.303.
- הנוהל המפורסם מוגד במכתבו לד"ר י. שווארצבארט מימם 24 במאי 1954 התלונן על

- תנאי גילוינם שסבל במחנה שבויים, לא רק באשמת הגרמנים אלא הפולנים, בנין מוצאו היהודי.
- 20 רינגלבלום, כתבים, כ"א עמ' 78-79, 81, 83, 104, 107-109, 133. רשימת צ'רניאקוב במימים שנזכרו לעיל, וכן רשימותיו מ"30 ביוני ומ"9 ביולי 1940, "ספר הזוועות", עמ' 34, 45-47, 49, 53, 55.
- 21 Klukowski Z., Dziennik z lat Okupacji, Lubelska. Współdzielnia Wyd. 1979, s. 94.
- 22 רינגלבלום, כתבים, כ"א עמ' 187.
- 23 וילדינסקה, שם, עמ' 216, 221-222, ו'מינסקי, שם, עמ' 108; פולבקה, שם, עמ' 160.
- 24 רינגלבלום, כתבים, כ"א עמ' 308.
- 25 השוהה רינגלבלום, כתבים, כ"א עמ' 308-309, 373.
- 26 פומשטיין (בפולנית) הברחות בניטו וארשה, ברוקלין ז.י.ה. מס' 26, 1958.
- 27 צ'רניאקוב, רשימות משנים 1940-1942; רינגלבלום כרך א', עמ' 184, 188, 189, 191, 193, 200, 212, ועוד. כרך ב' עמ' 187. יומנו של א. קפלן עמ' 405, 408, 411, 448-449, 486, 485, 486; רחל אוירבך, בהוצאת וארשה, עמ' 36-39; אברהם לוין, שם, עמ' 75, 81, 174, 190-191.
- 28 ד"ר א. ברמן, היהודים בצד הארי, "אנציקלופדיה של גלויות" וארשה כ' א', עמ' 686.
- 29 רבלעטער פאר געשיכטע" כ' א, ה' 2, ז' 167.
- 30 Żeminski, tamże "Biuletyn" Z.I.H. Nr. 27 str. 109-110, Tadeusz Seweryn, "Chleb i Krew" W trzecią rocznicę zagłady getta w Krakowie, Krakow 1946, str. 168-170.
- 31 Klukowski, tamże, str. 234, 290.
- 32 Dr Szymon Datner, Walka i zagłada biatostockiego getta, Łódź 1946.
- 33 Sewryn, Tamże, s. 167.
- 34 Dr Szymon Datner, Materiały z dziedziny ratownictwa Żydów, Biuletyn ZIH Nr. 73 T. - II, 1970, ss. 134-135.
- 35 Plk. dypl. dr Jan Rzepecki, Organizacja i działalność Biura Informacji i Propogandy (BIP) Komendy Głównej AK. "Wojskowy Przegląd Historyczny" Nr 4, 1971.
- 36 טונבוים, שם, עמ' 130.
- 37 הרב ש. דוברנוב: "קידוש השם", עמ' 111, 206, 230, ההשזה:
- T. Berenstein, A. Rutkowski, Pomoc Żydom w Polsce 1939-1945, Warszawa, wyd. "Polonia" 1963, s. 26.
- 38 Sz. Datner Materiały, ibid. ss. 133-134, 137-138.
- 39 Modrzewska, tamże, Biuletyn Nr. 31, s. 72.
- 40 רינגלבלום, כתבים, כרך ב', עמ' 261.
- 41 י. קרמיש, "על יחסים בין יהודים ופולנים. רשימה בלתי ידועה של שמואל ברסלאב", ילקוט מורשת, חוב' י"א, תש"ל, עמ' 105.
- 42 מפקד הארגון היהודי הלחם (אנטק) אל מפקד הכוחות המזוינים בארץ, 26 בנובמבר 1943, "המרי והמרד", שם, עמ' 143.
- 43 żk. Iranek. Osmecki, Kto ratuje jedno życie... Polacy i Żydzi 1939-1945, London, Księgarnia Polska Orbis, 1968, ss. 69-70, 115-116.
- 44 כל הקטע הזה הושמט, מסיבות מובנות, ממכתבו של מ' ט. אשר פורסם מספר פעמים בפולין.
- 45 מ. טונבוים, דפים מן הדליקה, שם, עמ' 42.
- 46 רינגלבלום, כ' א', עמ' 226, ראה גם, "על יחסים בין יהודים ופולנים. רשימה בלתי ידועה של שמואל ברסלאב", ילקוט מורשת, שם, עמ' 105; וכן וילדינסקה, שם עמ' 212.
- 47 מקומות הריגה של כ"1800 פולנים (בכביש וארשה-מודלין).

48. מקום קרוב לוארשה, ממזרח. לאחר שנהרגו שם שוטרים גרמניים בידי פולנים — אנשי העולם התחתון, הוקמו ביריה 107 אנשים (97 פולנים, 10 יהודים) בדי המשרה הגרמנית.
49. פראלעטארישער געדאנק" בטאון פרעלייציון (שמאל), פברואר 1942.
50. וילוינסקה, שם, עמ' 219.
51. מ. טננבוים-תמרוף, דפים מן הדליקה, עמ' 129, 130, 134. מ. תמרוף, אל מפקדת המרי האזרחי במחוז ביאליסטוק. ראה נ. בלומנטל וי. קרמיש, המרי והמרד בגיטו וארשה, ספר מסמכים עמ' 126; זאקשבסקי (הנריק ווילינסקי, "ואצלאב") סקירת הפעולות של המזרח לענייני היהודים, שם, עמ' 400.
52. M.B. Likwidacja Getta Warszawskiego, Reportaż
53. וילוינסקה, שם, עמ' 223.
54. "Na oczach świata".
- מטעמי קונספירציה הודסט על העטיפה, "זמשץ 1932" כמקום ההוצאה ותאריך ההדפסה.
55. ואצלאב (הנריק ווילינסקי), הודעה בדבר כיעון ועד לאומי יהודי במחתרת וכן השימת הרפרנט לענייני יהודים ע"י המפקדה הראשית על קשריו עם נציגי ה"בונד" ו"ועד היהודי הלאומי", ראה, המרי והמרד בגיטו וארשה" ספר מסמכים, עמ' 155-120. מכתב מאת מודכי אנילוויץ אל נציגי "ועדת התיאום" בצד הארץ מ-13 במרס 1943. שם עמ' 125, מ. תמרוף אל מפקדת המרי האזרחי במחוז ביאליסטוק, 2 באפריל 1942. שם עמ' 126-127; זאקשבסקי, שם, עמ' 400-403.
56. י. קרמיש, המקורות לתולדות המרי והמרד בגיטו וארשה, בספר, "המרי והמרד", שם עמ' 14-15, המכתב של מפקד א.ק. במחוז וארשה מיום 22 באפריל 1943. שם, עמ' 404, מפקד הארגון הלוחם אל מפקד הכוחות המזוינים בארץ מ-26 בנובמבר 1943, שם, עמ' 141, 145. וכן ב"ידיעות בית לוחמי הגיטאות", מס' 2-3, (9-10), עמ' 7-4.
57. השוה א. וילוינסקה, שם, עמ' 220.
58. ברמן, שם, עמ' 697.
59. ראה בגידון זה את מכתבו החרף של "הוברט" (אלכסנדר קאמינסקי) אל "מאליצקי" (יו"י מאקוביץקי) ראש המחלקה להסברה ואינפורמציה מיום 18 במרס 1944.
60. ברמן, שם, עמ' 684-693.
- Janja Dunin-Wąsowicz. Wspomnienia o akcji pomocy Żydom podczas okupacji hitlerowskiej w Polsce 1939-1945, Biuletyn Z.I.H. Nr. 45-46, 1963, s. 248-261, Irena Sendlerowa ("Jolanta"), Ci którzy pomogli Żydom (wspomnienia z czasów okupacji hitlerowskiej), tamże; Wspomnienia centralnych i terenowych działaczy Rady Pomocy Żydom (RPZ), Biuletyn Z.I.H. Nr. 65-66, 1968, s. 173-202.
61. וויטולד בינקובסקי שהיה, כאמור, נציגו של בא"טוח הממשלה במעשה לעזרת היהודים היקל למסכרות מיוחדות כותב, שתתם אישית על 117 פסקידין מוות נגד הסחטנים, מהם בוצעו 85 ע"י ראש קבוצה מיוחדת, "דמדוזין".
- Biuletyn Z.I.H. Nr. 65-66, 46, 89.
62. A. Polewka, To boli... "W 3-cią rocznicę zagłady getta w Krakowie, Kraków. 1946, s 159160..

- A Wyleżyńska, d.c. str. 219. .63
 Żeminski, Tamże, str. 111-112 .64
 Modrzewska, str. 26. .65
 Biuletyn Z.I.H. Nr. 65-66, 1986, str. 173. .66

.67 המופצה לעזרת היהודים למיזם של הממשלה, מאי 1944; זאקשיבסקי (הגריק וולנסקי, "ואצל אב"), סקירת הפעולות של המדור לעניני היהודים בספר מסמכים, המרד והמרד בניסו וארשה עמ' 395-396, 402; השוה, ברמן, שם, עמ' 726-730; וכן: L. Brener, Ruch podziemny w częstochowskim getcie, Biuletyn ZIH, Nr. 45-46 ss. 172-173;

על רצח לוחמים יהודים ע"י א.ק. בארוולין, ראה: Modrzewska, tamże, Biuletyn ZIH Nr. 33, s. 122.

.68 נ. בלומנטל, היהודים בהתקוממות וארשה, "אנציקלופדיה של גלויות", וארשה, כ' א', עמ' 802-814.

לאחר המרד. הגרמנים סורקים את הרחובות ההרוסים

מאיגרא רמא לבירא עמיקתא *
(פעילות ציונית במחתרת בליטא הסובייטית 1940 — 1941)

חלק ב'

מוקדש לזכרו של יו"ד הקורטוריון של היומון הציוני "די אידישע שטימע" בקובנה, מר בורים ברנשטיין ז"ל.

בין המחתרת לשלטון: ימין דוחה ושמאל מקרבת
התייחסותם של ארגוני המחתרת הציוניים למשטר הסובייטי בכלל ולשלטון הסובייטי בליטא בפרט לא היתה אחידה והיא נעה בין אהדה מוגבלת לבין הסתייגות. לעומת העוינות הקיצונית החוקפנות הרבה שגילו רוב רובם של ארגוני המחתרת הליטאיים וגם הפולניים כלפי השלטון הסובייטי הצטיין היחס של ארגוני היהודים במתינות ניכרת.

כמובא לעיל היו "פרעלי ציון שמאל" הראשונים, אם לא הבלעדיים, שניסו להוכיח את הודהותם המלאה. כמעט עם המשטר הסובייטי ופירסמו זאת ברבים. ברם, מחמת הצעדים התריפים שנקטו כלפיהם השלטונות בהוקעה פומבית ובמאסר פעיליהם המעטים¹⁵⁶ שוב לא היו מסוגלים לפעול. לעומת זאת איפשרו הנסיבות להנהגת השומר-הצעיר ולפעיליה לחשוב, כי אולי בשלו התנאים לאפשרות סבירה שהמשטר הסובייטי יכיר ברעיון הציוני וישנה את עמדתו?¹⁵⁷ מכל מקום פועמה בלבותיהם במשך זמן ניכר התקווה שיש מקום לנסות ולשכנע את השלטונות הסובייטיים בכיוון זה. תקווה זו, שטופחה למעשה מהיום הראשון לכניסת הצבא האדום וכוונה במידה מסויימת למישור המעשי, לא סתרה — לגבי ידים — מבחינה עקרונית, את הפעילות התרבותית שנוהלה במסגרת עשרות התאים החשאיים של התנועה במקומות שונים.

העבודה המתרתית (לרבות שימוש בצופן סודי בתכתובת). עליה הוחלט בעצה אחת עם שליח התנועה מארץ-ישראל, נוהלה, תוך התנגדות נחרצת לא להיגרר לפעילות אנטי-סובייטית; ולא זו בלבד, אלא בשורה של מקרים הצליחו חברי השומר הצעיר ליצור מגעים עם השלטונות הצבאיים ושלוחות אחרות של הממשל, מגעים שהשתתפו על אהדה הודית וחתימה להידברות מסויימת, כשכל

* חלקה הראשון של עבודה זו פורסם ב"משואה" ו', עמ' 101 — 57.

צד מצפה לכך שבסופו של דבר ישכנע את הצד השני. על רקע זה ניתן אולי להבין את משמעות העובדה שקן „השומר הצעיר” בוילנה המשיך לפעול חדשים אחדים לאחר הפיזור הרשמי של כל התנועה. הדבר קרה לאחר שיחה גלויית-לב בין ראש הקן בפרעל אבא קובנר (לימים מפקד ארגון הפארטיזאנים פ.פ.א.ו, בוילנה) לבין הממונה מטעם השלטונות: „הלה שאל: „האם מתן מעמד חוקי לקן משמע התרת הינוך ליציאה מברית המועצות? אבא קובנר השיב בחיוב וציין ש„הינוך זה יהיה מיוסד על הנאמנות לברית-המועצות ועל התקווה שעליה לארץ תוכר על ידי הסובייטים, כזכות היהודים לריכוזם במולדתם ההיסטורית.”¹⁵⁸ לימים משהרעו התנאים הפוליטיים החליטה, כאמור לעיל, ההנהגה לפרק את הקן במו ידיה.

מערכת יחסים ידידותיים נקשרו בין חברי השוה"צ בחוות מיכאלין לבין הצבא והשלטונות האזרחיים. בחווה זו שנמצאה בדרום ליטא, כ-3 ק"מ מעיר המחוז מאריאמפול היו מרוכזים במשך זמן ניכר קרוב ל-100 חברי התנועה מפולין (גדולי „הבוקע”, „הכובש”, „גלאון” ועוד), כאשר הטיפול בעלייתם ארצה נתון בידי נציגיהם (אדם ראנד וחיים גלבארד). במשך הזמן הפכה החווה לבסיס אספקה חלקי ליחידות הצבא האדום שבסביבה. חיילי הצבא האדום העדיפו לשאוב מים לשתיה מהבאר שבמשק, מחשש למעשי-תבלה מצד איכרי הסביבה. לידי החווה נמסרו עדרי-צאן וחזירים לגידול בשביל הצבא. שיתוף הפעולה המשקי הגביר את האימון ההדדי ואת היחסים האישיים בין הצדדים. תוך כדי השיחות גלויית-הלב סופר לחיילים ולקצינים על השאיפה לעלות לארץ-ישראל ולכונן שם בית-לאומי וכד'. פעילות ניכרת הוכיחו בתקופת הבחירות לסובייט העליון (היו כמה שהצביעו אפילו פעמיים ויותר). כמו כן השתתפו חברי החווה כיחידה מאורגנת בתהלוכה במאריאמפול לרגל החגיגות לציון מהפכת אוקטובר. הם צעדו אחרי הצבא האדום ו„שרו את שירי המהפכה והעבודה ביידיש. עברית ורוסית. הגנרל הסובייטי שקיבל את המצעד גמר את ההלל על „הנוער הנהדר הזה המזכיר לו ברוחו ובשירתו את הנוער במולדתו.”¹⁵⁹ בין המבקרים רמי המעלה מטעם השלטונות שביקרו בחווה היה הגנרל ירמנקו (לימים מרשל בברה"מ), תת-השר לחקלאות ועוד. ביקוריהם גרמו לפירסום החווה בעתונות והיה מי שכינה אותה „הקולחוז הראשון בליטא”. במסגרת המדיניות הכללית באותו זמן מונה מטעם המדינה קומיסאר לחווה אך במשך הזמן נקבע במקומו חבר קיבוץ כאחראי לגבי השלטונות. היחסים הטובים עם השלטונות נמשכו במשך כל תקופת קיומה של החווה עד סמוך למלחמה, כאשר עברה החווה לרשות המדינה.

מגעים נוספים בין שני הצדדים, אך ביוזמתם הברורה של פעילי התנועה הזו, נערכו במישור האידיאולוגי גרידא — ונכשלו באיבם. אחד מהם כבר הוזכר לעיל במגע הנוסף שיסופר עליו להלן התכוונו שני חברים בוגרים מגדוד „השרון” של קן קובנה לנסות ולהסביר לשלטונות שהשומר-הצעיר אינה תנועה קונטר-מהפכנית, וכי הם דווקא רוצים להשתלב בעולם המהפכה. שני היוזמים התייעצו בראש הקן לשעבר יצחק וידוקלה. בין היתר הועלה הנימוק ש„אולי ברה"מ תצא מורחבת מהמלחמה הזאת, תתווספה רפובליקות ואולי אחת מהן תהיה זאת שלנו.”¹⁶⁰ בסיכום אושר תוכן תזכיר שחיברו השניים (הסיה גולדפארב ואליעזר-

לולה אייזנבוד) שנועד לאחד האישים הבכירים של הצמרת הפוליטית-אידיאולוגית בליטא הסובייטית. על הגשת התזכיר וגורלו מספר א. אייזנבוד:
...מעשה שהיה כך היה — יחד עם הסיה גולדפארב כתבנו עצומה, החלטנו לפנות אל המרצה למרכסיוס-לניניזם בפקולטה שלמדתי בה. (למדתי בפקולטה של רפואה וטרינרית בקובנה). (...) להוצאות שלו האוינו כל המרצים וגם הסטודנטים שידעו רוסית ואני בתוכם. המרצה היה באמת מעולה, מרצה בחסד עליון, והוא הרצה יפה מאד על המרכסיוס והלניניזם וכל התיאוריה היפה — ואני מאד התלהבתי מההוצאות שלו. ואז, יחד עם הסיה, (אני ידעתי רוסית יפה) כתבנו מכתב ארוך על עשרה עמודים שלנו — „לחניכי השומר-הצעיר עמדה חיובית לבנייה הסוציאליסטית בברה"מ" (...) אבל אין אנחנו מבינים דבר אחד — מדוע ברה"מ, אינה מוכנה להכיר בתנועת השחרור של היהודים, בה בשעה שהיא מכירה בכל תנועות השיחרור" (...).

(...) אחרי ההוצאה ניגשתי למרצה ואמרתי לו: „אני לא מבין כל כך בתורת המרכסיוס-לניניזם, יש לי כמה שאלות ואני הבעתי אותן בכתב!" הוא אמר: בסדר, בשבוע הבא תיכנס אלי. אחרי ההוצאה בשבוע הבא, הוא הזמין אותי לחדר העבודה שלו, סגר את הדלת, החוויר נורא, התרגש ואמר לי ככה: „תראה, אני קראתי את זה וגם קרעתי את זה וזרקתי לסל-האשפה. שלא תעזו לעולם ובשום מקום ובשום נסיבות לכתוב שטויות כאלה! אתה לא יודע מה יקרה אתך?" אני זוכר את זה עד היום. כמובן שהוא לא מסר את זה הלאה. כעבור זמן קצר פרצה המלחמה".¹⁶¹

המחותרת של השה"צ היתה אכן מיוחדת במינה מבחינת התייחסותה למשטר הסובייטי: לא שנאה את המשטר גם לאחר שהחל מדכא אותה, אלא שאפה להכוש את אהדתו. כפעל-ייצא מגישה זו גובש הקו הבא: בזמן מגע עם השלטונות המפלגה הקומוניסטית יש לכפור ולהכחיש כל התארגנות שהיא, אך בשום אופן לא להכחיש את הניקה האידיאולוגית, מכל מקום ככה נהג, לדבריי, יצחק וידוקלה כשנעצר, כאמור לעיל, עם חומר בידו שנועד לפרסום בכתב. חברי תנועה מרכזיים נהגו כך גם קודם לכן כשנפגשו עם אחד ממוכירי הקומסומול (סרגיי כהן-צדק), ביחמתו של האחרון. הלה לא הסתיר את הערכתו לחברי תנועה זו כנוער שמאלי בעל רמה — שנפתחו לפניו כעת כל האפשרויות להשתלב במשטר החדש, אך כל זאת בתנאי שיעזוב את הרעיונות הציוניים.¹⁶²

אחד משני הבתים בוילקומיר בהם התגוררו חברי השומר-הצעיר מפולין, כקיבוץ לכל דבר, הולאם ע"י הצבא האדום הפך לבית הבראה לחיילים. בתוכם היו יהודים רבים. ביניהם לבין חברי הקיבוץ נערכו לא פעם ויכוחים סוערים בנושאים שונים ובין היתר על מצב היהודים בברה"מ, נוכח המגמה לחסל את בתה"ס ושאר המוסדות היהודיים. לימים גבר הלחץ האידיאולוגי מצד השלטונות המקומיים. לבסוף הוצע להם ע"י המפלגה הקומוניסטית „להיכנס אליהם כקבוצה מאורגנת" בתגובה לכך הוחלט להתפרק.

לאור כל הדברים הללו כונסה בחשאי, בתחילת 1941, ישיבה מורחבת של חברי ההנהגה הראשית, כדי לדון על אפשרות קיום ממושך של התנועה במחותרת ובה באו לידי ביטוי הפקפוקים ההולכים וגוברים בקרב חברי השורה בדבר האפשרות שברה"מ תכיר בציונות בכלל ובתוך תחומיה בפרט.

שבועות מדעיים לפני פרוץ המלחמה הגרמנית-סובייטית נתברר ששלטונות הבטחון החלו לעקוב בצורה שיטתית אחר פעילי ההנהגה הבלתי-ליגאלית. אחד מהם היה יצחק וידוקלה. ומאז היה לו ליווי מתמיד של שני אנשים. באותו זמן נאסר גם אייזיק דיסקאנט ולאחר שהוכיחו לו שידוע להם דבר קיומה של המחתרת השומרית, נתבקש למסור להבריו שעל התנועה להפסיק פעולותיה ושום רע לא יאונה לחבריה.

בחוגי השוה"צ העריכו ששינוי היחס נגרם בעיקר משום שהתאכזבו מן התקווה שניתן יהיה לשכנע את חברי התנועה להצטרף בהמוניהם לקומסומול ומשום שלאחר הטיפול ברביוניסטים ואחרים הגיע גם תורם. לאור מצב זה החליטה ההנהגה הראשית, בסמוך למלחמה, על ריאורגניזציה נוספת במבנה המחתרתי ועל מעבר לפעילות בתאים מצומצמים ביותר תוך הגברה משמעותית של החשאיות והזהירות.

אדהה מסויימת למשטר הסובייטי כגורם המגשים את הסוציאליזם הורגשה, בעיקר בזמן הראשון בקרב חלקים ניכרים (במיוחד יוצאי תנועת „דרור“) של המחנה החלוצי הכללי, כולל החלוצים הפליטים מפולין. יחד עם זאת לא השלימו רבים במחנה זה (כמיוחד יוצאי השוה"צ-נצ"ח על סמך נסיון התלאות של תנועתם בראשית דרכה בברה"מ) עם התופעות השליליות של המשטר הסובייטי: החל במשפטי מוסקבה והסכם ריבנטרופ—מולוטוב וכלה בברוטאליות הפוליטית והתעמולה היומיומית הגסה. בה נתקלו על כל צעד.

אכן, בדומה למדיניות של השלטון לגבי השומר-הצעיר נעשו נסיונות רבים ושיטתיים לקרב גם את אנשי המחנה החלוצי. במיוחד בלטה תופעה זו בזמן הראשון, עת נדרשו בכל מחיר אנשים נאמנים לשלטון לשם ביצוע המהפיכה הכלכלית-הברתית במדינה. לא זו בלבד שבאותה עת לא נגעו בדרך כלל בקיבוצים והניחום לפי שעה להתקיים, אלא שמבין החלוצים גייסו בעלי-תפקידים למנגנון הממלכתי-ציבורי. כמה מהוכם גם נבחרו להשתתף במיבצעי ההלאמה של מפעלי המסחר והתעשייה. על הדילמה ששררה בקרב חלק מחברים אלו שלפתע מצאו עצמם משולבים בצורה פעילה במהלכי המשטר החדש סיפר, כמה חדשים לאחר מכן, אחד מהם שהגיע לא"י:

....במחשבה משותפת הגענו לידי סיכום שאין לנו חלק ונחלה במשטר הזה, אם כי יכולה להיות הערכה של כל אחד ואחד מאתנו לגבינו באופן שונה, אבל אין לנו חלק ונחלה בעזרה אקטיבית למשטר הזה, עד שלא יכיר בציונות... אם משהו נמצא בבית-הרושת או באגודה מקצועית, אז הוא לא צריך לרצות לעלות בדרגה בחברה, אלא צריך למלא את תפקידו כ„חלוץ“ בכל מקום, נאמן ומסייע למפעל שהוא חי ממנו ומתפרנס ממנו ועושה את עבודתו מתוך כנות...“¹⁶³

בין אם עמדו השלטונות על האבחנה הדקה אך המשמעותית של עמדות השוה"צ ו„החלוץ“ (לאחר מכן „הירות“) ובין אם לאו, מכל מקום הם המשיכו במאמציהם לשדל את החלוצים להשתלב במערך הפוליטי והחברתי. במיוחד לטשו פעילי המפלגה הקומוניסטית עיניהם לחווה החלוצית בוואלאקומפיה שע"י וילנה, ע"מ להפוך הווה זו לקולחוז לדוגמא לאיכרי הסביבה. לשם כך שוגרו לחווה תעמלנים מטעם הקומסומול שניהלו ויכוח ארוך ומייגע עם החלוצים שבראשם עמד מרדכי טננבוים. לפי מקור אחד נמשך הויכוח ארבעה ימים ולילות

ובו הופיע מרדכי לא, „כמתנצל אלא כמתקיף, כתובע זכויות העם היהודי לחיי חירות במולדתו“¹⁶⁴ בצורה אחרת נערכו התקפות אידיאלוגיות על הברי קיבור- צים מפולין שהיו גרים אז בשאבלי. אחת החלוצות מספרת בעדותה כי עקבו אחריהם על כל צעד ושעל ולחצו עליהם במידה כזו שכלפי חוץ אנוסים היו להצהיר „שהמנהיגים שלנו הוליכונו שולל“.¹⁶⁵

בנוסף לפער שהלך וגדל במישור הפוליטי התחדדו גם היחסים בין המחנה החלוצי והשלטונות סביב נושא ההתאזרחות. מאחר וקבלת האזרחות הסובייטית עשויה הייתה לבטל כל סיכוי סביר לעליה לארץ — סירבו החלוצים בתוקף להתאזרח, תוך ידיעת הסיכון הכרוך בצעד זה, שהרי המשטר ראה בכך אקט של חוסר פאטריוטיזם אם לא גרוע מזה. על אף זאת הצהירו רבים מאנשי החלוץ „שאנחנו רוצים לאי ופה אנחנו פליטים ולא מוכנים לקבל אזרחות סוביי- טית“.¹⁶⁶ נקודת היכוך נוספת בין השלטונות שעלול היה להיחפך לסלע מחלוקת בין השלטונות והוגי „החלוץ“ המקומי ואחרים התמקד במישור החינוכי, אך כפי שנוכר לעיל לא הספיקו פעילי התנועה להתמודד בנושא זה כראוי מהמת פריצתה הפתאומית של המלחמה. אם לסכם את כל הניואנסים בהתייחסות של יוצאי תנועת „החלוץ“, השומר-הצעיר-נצ"ח והחלוץ-הצעיר „דרור“ לגבי המשטר, מתקבל הרושם שניתן לכנותו כנייטראליות-אזהרת. גישה זו באה לידי בטוי בעלונים שפרסמה בחשאי תנועת „חירות“ וזו אמורה הייתה, בין היתר, לשמש נימוק לקולא, במידה והמעורבים בפעילות זו ייתפסו.¹⁶⁷

שונה לאין ערוך מההתייחסותם של השומר הצעיר ו„חירות“ למשטר הסובייטי הייתה זו של א.ב.צ. אמנם הודות לשמעון גראו' מי שהיה מראשי הארגון וממעצביו הרעיוניים בא לידי ביטוי באידיאלוגיה של א.ב.צ. גם הנושא הסוציאלי אם לא הסוציאליסטי,¹⁶⁸ אולם אין זאת אומרת, שהחברים כרכו נושא זה בהתייחסותם לברית המועצות ולמשטרה. להיפך, „רובם ככולם לא התלהבו מהמשטר הסוב- ייטי“¹⁶⁹ ועד כדי כך הגיעו הדברים שאחת מחברות א.ב.צ. (יוצאת „מכבי הצעיר“) שגילתה פעילות מסויימת בבית-הספר התיכון הסובייטי נזופה ע"י חברה בשל כך.¹⁷⁰ מאידך היו מקרים כשחברים הצטרפו ל„קומסומול“ על דעת הנהגת הארגון וניצלו את עמדתם שם לטובתו.¹⁷¹ נימה אנטי-סובייטית בוטאה בעיתון המחתרתי „מעמקים“ של „בני-עקיבא“ — שכן הללו חונכו על הצדק הסוציאלי הגלום בתורה ונגד המארכסיזם.¹⁷² יחד עם זאת לא ידוע וכנראה שגם לא היה אף מקרה של שיתוף פעולה בין ארגוני מחתרת ציוניים לבין ארגוני המחתרת הליטאיים¹⁷³ והפולניים.¹⁷⁴

מחמת תדמיתו הימנית הקיצונית של המחנה הרביוניסטי ברחוב היהודי ומסיבות טאקטיות ואחרות נזהרו פעילי מחנה זה מפעולה הבעת דעות אנטי- סובייטיות.¹⁷⁵ פרט לדבקותם ללא סייג ברעיון הציוני. במאמר המערכת של בטאונס „מאמענט“ הובאה זמן קצר לאחר כניסת הצבא האדום לליטא „ברכה לחיסול הדיקטטורה הפאשיסטית, חופש לעם אבל חופש ודמוקרטיה לכולם“.¹⁷⁶ באותו בוקר הוזמן העורך האחראי בנימין רובינסון (שכבר היה עסוק באותה עת בחיסול הארכיונים של התנועה) למשרד הפנים של המשטר החדש ונחקר בקשר למאמר זה ובמיוחד לגבי הכוונה של הביטוי „חופש לכולם“ — בו במקום הודיעו לו על סגירת העתון. על אחד מפעילי בית-ר המרכזיים בשאבלי, אייזיק לויתן,

הופעל לחץ וטירור אישי ולא עבר זמן רב והוא נאסר. היה זה ב־11 ביולי 1940 ערב הבחירות לסיים העממי. יחד עמו נאסרו עוד פעילים ציוניים. לאחר שנאסר הוצע לו מטעם הקומסומול המקומי לפרסם בעתון הצהרה שהוא חטא בעבר, ואף היו מוכנים להסתפק שיודה בטעותו.¹⁷⁷ פרט למאסרים בודדים הסתפקו השלטונות בשלב זה בעיקר בהתמודדות אידיאולוגית-תעמולתית מצד גבי העתורנות. כך למשל נוצל מותו של ז'בוטינסקי לפרסום מאמר בשם „הגסיסה של הרביוניזם“, המנתח את תכניה של תנועה זו מבחינה חברתית ופוליטית: „באירופה פשט כבר הרביוניזם את הרגל, מחר יפשוט את הרגל באמריקה ובכל העולם כולו. בני העשירים יענדו אמנם סרטי אבל, אך הנוער המרומה של השכבות העממיות ימצאו במהרה את דרכם חזרה לעם ולקומוניזם“.¹⁷⁸ המאמר מבשר את סופה הקרוב בעקבות מות מנהיגה. על התייחסותו של הממסד לצינונים בכלל ולרביוניסטים בפרט ניתן לעמוד מתשובה שהתפרסמה בסתיו 1940 בעיתון הפרו־קומוניסטי „פאלקסבלאט“ לאחד הקוראים: „לשאלתך מה יהיה עם הז'בו־טינסקאים אנו יכולים לענות לך שהגישה לז'בוטינסקאים לשעבר הינה אינדיבידואלית — כלומר שמטפלים בכל אחד ואחד לחוד והכלל הוא שאם האדם הוא ישר ומוכן לעבוד ביושר — אין לוקחים בחשבון את עברו“.¹⁷⁹ פרט למספר קטן של מנהיגים ופעילים ציוניים שנכללו בגל הגדול של המאסרים ערב הבחירות לסיים ביולי 1940, לא פגעו השלטונות בזמן הראשון באנשי תנועות ציוניות ובמיוחד לא בחברי השורה. במשך זמן ניכר שלטה אפילו הדעה ש„כאן זה יהיה אחרת“ לעומת ההתייחסות הברוטאלית יותר מצד השלטונות באזורי פולין ורומניה. מהמצב הנוח יחסית התרשמו חברי התנועות הציוניות שהגיעו לכאן כפליטים ממזרח פולין, אחת החברות שהגיעה מלבוב שבגליציה המזרחית מתארת התרשמות זו:

„... בוילנה היתה אווירה של עליה והפעם נראו כאילו סימנים של פעמי הגאולה מתקרבים. קבוצות רבות יצאו והצליחו למרות הניירות המווייפים, ליונינו פעם רכבת של עולים ובה נסע זאב איבנסקי, חבר התנועה מלידה (כיום חבר עין־חרוד). הרכבת יצאה, כששירת התקוה בוקעת מפי העולים. אני זוכרת שטייס רוסי רצה להיכנס לאותה רכבת ולא נתנו לו מקום. קשה היה להאמין שהיה זה אותו משטר כמו בלבוב. עבורנו היו אלה פעמי המשיח“...¹⁸¹

רושם זה בא גם לידי ביטוי בולט בדו"ח שנמסר בארץ־ישראל בט"ז בסבת תש"א (11.1940) ע"י חברת ההנהגה הראשית של „הנוער הציוני“ לאה אפשטיין מיד עם עלותה. בין היתר נכללה בדו"ח הפיסקה הבאה:

„המצב בליטא הסובייטית שונה מזה שבאזורי הכיבוש הרוסי והאחרים. הסובייטיזציה התרבותית והכלכלית מתנהלת באופן אטי יותר, ולכן גם מצב הצינונים אינו חמור כל כך כמו באזורים אחרים. השלטון רואה בנוער החלוצי חומר טוב ומועיל לבנייה הסוציאליסטית ומשתדל להשפיע עליו בכיוון הקומו־ניציה. לא פעם נשלחו ב"כ המפלגה השלטת אל הקיבוצים, אבל בלי תוצאות...“¹⁸²

ככ"ו היו ספקות בלב רבים מבין הפעילים המקומיים והפליטים והם הסרו אם אכן כדאי להגיש בקשה להיתרי־יצאה. היו שסברו, כי אין זו אלא מלכודת, כלומר השלטונות יקבלו פרטים על הרוצים לעזוב ואח"כ יאסרו את כולם וישלחום

לארץ גזירה. נציב בית"ר האחרון, יוסף גלזמן, החליט להגיש בקשה על אף העובדה שכאורח ליטאי הוא לא יכול היה לטעון כמו הפליטים, שבקשתו נובעת מהיותו בודד ונכרי וכך ניתן היה להאשימו בהבעת אריאמון למשטר. לאחר שהגיש את הבקשה היה גלזמן כמו האחרים מבקר תכופות במשרדי נ.ק.ו.ד כדי לקבל תשובה לבקשתו. בדרך כלל היה ביקור מעין זה נמשך דקות ספורות בלבד, אך באחד מביקוריו השיגרתיים עכבוהו והוא הוכנס לאולם גדול בו ישבו שני אנשים. שנראו בעיניו כיהודים, שהזמינחהו לשבת ופתחו עמו בשיחה ממושכת על אפשרות של עסקה פוליטית מזוהה. אחד מהם פנה אליו ביידיש ולאחר מכן התפתחה שיחה שבמהלכה הוצעה לגלאזמן הצעה מיוחדת במינה שעניינה הוא בשיתוף פעולה צבאי בין אצ"ל לבין מוסדות הבטחון הסובייטיים המרכזיים לקראת מלחמה צפויה בין ברה"מ לבין גרמניה הנאצית. להלן קטעים מהצעה יוצאת דופן זו כפי ששוחזרה על ידי חבר מפקדת אצ"ל מפולין נתן ילין-פרידמן. כפי ששמע אותה אישית מגלאזמן מיד בגמר השיחה הנ"ל: ¹⁶³

... אורח גלאזמן, נשלחנו הנה עליידי הקומיסאריאט הסובייטי לענייני פנים, בראשי תיבות, נ.ק.ו.ד. אני מתכוון לקומיסאריאט הכל-סובייטי במוסקבה. נשלחנו הנה במיוחד, כשמטרתנו אחת: לנהל אתך את השיחה הזאת. אבל לפני שאנו נכנסים לשיחה ממש, הנה הקדמה קצרה: אם יוודע לאיש זולתך שמך מן השיחה, יהיה גורלנו — זה (והוא החוזה בימינו תנועה של לחיצה על הדק אקדח ברקה הימנית). אך זה יהיה גם גורלך. אנו מאמינים שלא אנחנו ולא אתה נגיע לכך. השיחה בינינו תישאר סודית" ...

„אל תשגה, אורח גלאזמן, ואל תחשוב לרגע אחד שאין אנו יודעים מי ומה אתה. ידוע לנו עליך הכל. לא רק שהיית המפקד הארצי של בית"ר, תנועת הנוער של ז'בוטינסקי. מלבד התפקיד הרשמי הזה היה לך עוד תפקיד, סודי ובלתי-ידוע לרוב האנשים. ידוע לנו היטב שהיית בליטא. אתראי על תאים של הארגון הצבאי הלאומי, המחתרת העברית בפלשתינא.

„מדוע שלחו אותנו לשוחח אתך דוקא? ראשית, כי אנו מאמינים שאתה פטריוט יהודי גדול ואוהב את עמך כמונו. כי סוף סוף בנים אנו לאותו עם יהודי. שנית, וזה חשוב לא-פחות: ידוע לנו, לאחר שלמדנו את כל החומר, כי רק בין הצעירים הקשורים עמך אפשר למצוא חומר טוב, ומתאים לתפקיד שאנו עומדים להציע לך. אנו יודעים הכל גם על הארגונים הציוניים האחרים, אבל הם אינם באים בחשבון. הם ניאנאדיה, לא יוצלחים. כל אלה מהשומר הצעיר, התלחך, הנרע-הציוני.

„ובכן, בהיותך פטריוט יהודי, אין ספק שגורל אחיך היהודים קרוב ללבך ויזכר לך. לא נעלם מעינינו שאתה וחבריך ציונים כל שאיפותיכם מרוכזות בארץ ישראל, אבל אסור לך לשכוח, אורח גלאזמן, שבפלשתינא יושבים עכשיו רק כחצ-מיליון יהודים. ופה — מיליונים. שם עדיין יושבים הם לבטח. החזית וחוקה מהם. וכאן — חלק גדול מהם כבר נאנק בלחץ המגף הפאשיסטי הדורסן של גרמניה. וחלק אחר — על הגבול ממש.

„אולי נדמה לך שהיהודים היושבים בברית-המועצות, כבר חיהם בטוחים; כמו שכתב מנהיגך ולאדימר ז'בוטינסקי בספטמבר בשנה שעברה, אחרי שהצבא האדום נכנס לביאלורוסיה ולאוקראינה המערבית. הוא צדק בשיקול-הדעת שלו.

גורל היהודים באותם השטחים היה נורא ומר, אלמלא התקדם לשם הצבא האדום. אבל אל תהשוב שהצבא האדום הגיבור יוכל להגן עליהם לבל יאונה להם כל רע. החיה הפאשיסטית הגרמנית לא השלימה ולא תשלים עם קיומה של ברית-המועצות, המכתישה יום את התורה הגזענית שלה. היא תתנפל עלינו. הגרמנים יתקיפו אותנו. תפרוץ מלחמה איומה, שלעומתה המלחמה במערב היא משחק ילדים. ברית-המועצות לא תיפול, לא כעבור שבוע ולא כעבור שבועיים מפרוץ המלחמה. ראה את המפה התלויה פה על הקיר. ארצנו גדולה. כל אירופה המערבית היא גנסי לעומת גדול השטחים של ארצנו הסובייטית. אבל המלחמה תהיה איומה. לחיים ולמוות. היכן תהיה החזית? לא ידוע. אך אנו נהיה מעוניינים שכל אירופה הכבושה תהיה חזית לגרמנים. שהפאשיסטים יותקפו מן העורף. שהם יותקפו יומם ולילה על-ידי גדודי פרטיזאנים.

„אמור אתה: מי עוד מסוגל להילחם בפאשיסטים הגרמנים כמונו היהודים? מי עוד ככני עמנו חייהם אינם חיים אם ינצחו הפאשיסטים? למי עוד צפויה סכנה כזאת? ודאי ידוע לך מה נעשה ביהודים בפולין הכבושה בידי ההיטלר-ריסטים. להכות בהם, להכות בכל מקום, ובללי-הרף — זה תפקיד יהודי גדול. אליך אנו פונים, כי חקרו ומצאו שאתה ראוי למלא תפקיד של מארגן ומפקד של גדודי פארטיזאנים יהודים. יש לך בחורים אמיצים וגם מאומנים קצת בשימוש בנשק. אנו נשלים את אימונם. ניקח אותם לבית-ספר גבוה ללוחמה פארטיזאנית בברית-המועצות (...).

„עוד דבר רציתי להגיד לך: על החינוך הציוני שלכם לא תצטרכו לוותר. אנו נהיה מוכנים להשלים עם העובדה שבגדודים שלך ינתן חינוך ציוני. ידברו על פלשתינה ועל החיים שם ועל החלטתכם לצאת לשם בבוא היום. בזה תהיו עצמאיים. החינוך הפוליטי יהיה מופקד בידיכם. לא יהיו לכם „פוליטרוקים“ ממונים מטעמנו. לא נעשה נסיון לכפות עליכם דעות מנוגדות לדעותיכם. „ובכן, אזרח גלאזמן, תשארו ציונים, בהסכמתנו, בגלוי. אך תהיו גם פארטיזאנים למען היהודים שסכנה נשקפת לעצם קיומם. האם אין זו הצעה נהדרת לאידיאליסט כמוך?“

תגובתו הראשונית של גלזמן להצעה מפתיעה זו היתה תדהמה. משהתאושש — ביקש שהות של יומיים-שלושה כדי להרהר בדבר עד שיוכל לתת להם תשובה. לאחר שיקול דעת התיעצות (בין היתר עם נתן ילין-פרידמן), בה הועלו צדדים שונים של ההצעה לרבות אפשרות של מלכודת, סוכס שגלזמן ימסור לשני הפונקצינארים הסובייטיים תשובה מעין זו:

„הוא מבין היטב את חשיבות ההצעה ומייחס לה ערך החורג מתחומי הפרט והרגע. הוא רואה כבוד לעצמן שהמוסד הסובייטי מצא אותו ראוי להביא לן הצעה כזאת, והוא מודה על האימון שרוחשים לו. וודאי שהוא וחבריו נתונים להילחם בנשק ביד נגד החיה ההיטלרסטית להצלת יהודים. הוא מאושר שיוכל לעשות זאת בכרית עם ברית-המועצות האדירה. אולם עם זאת חייב הוא להזכיר להם את הידוע להם מקודם: אין לו סמכות להכריע הכרעות גורליות על דעת עצמו. בהיותו אחראי מטעם אצל, הוא נתון למרותה של המפקדה של אירגון זה בארץ-ישראל. הוא בטוח, כי מפקדת אצל בארץ תראה כמוהו את חשיבות ההצעה ותהיה נכונה לפעול בכיוון זה. לפי תנאים מוסכמים על שני הצדדים, על כן, היא מציע שתיערך פגישה בין נציגים מוסכמים של שני הצדדים בארץ

נייטראלית, למשל טורקיה. הוא מביע מראש את נכונותו להישאר במקום ולשמש
בזרועה לשמירה על סודיות הקשר.

משמעו הפונקציונארי את תשובתו זו ביקשו להבהיר מספר פרטים טכניים,
רשמו רשימות ונקבעה פגישה נוספת, לאחר שתתקבל „תשובה ממוסקבה“. אלא
שזו כנראה לא הגיעה וההצעה לא הועלתה שוב (לפחות בשלב זה). ראוי לציין
שתברו הקרוב של גלאזמן וסגנו בתקופת הפעילות המחתרנית, המפקד האחרון
של קן בית"ר בקובנה יחזקאל פולארביץ, אינו מאשר את הגירסא המובאת כאן
ע"י ילין וזאת בין היתר גם משום שלא שמע בשעתו מגלאזמן שום רמז על כך.
יתר על כן, לו עצמו הציעו בשעתו השלטונות הסובייטיים לשמש עבורם מרגל
בח"ל ובעבור זאת יותן לו ולחבריו (ביניהם יוסף גלאזמן, מנחם בגין וצבי לויז)
לעלות לארץ ישראל. גם במקרה זה הוצעה ההצעה לאחר שפולארביץ פנה בצורה
המקובלת לשלטונות הבטחון לקבלת היתר יציאה.

גירסא נוספת מספר אברהם שטוקארביץ, מי שהיה חבר הנציבות בליטא
ומפקד קן בית"ר בקובנה לפני פולארביץ: כשהוא, גלאזמן ודיליון (קצין שלטון
בית"ר) הגישו (כ"א בנפרד) לשלטונות הסובייטיים בקשה להיתרי יציאה, הוצע
לכל אחד מהם (בנפרד) לשמש כפוכנים או מרגלים למען ברה"מ בארץ ישראל.
ההצעה באה משני אנשים שהגיעו כנראה ממוסקבה. להלן ספורו של שטוקארביץ:
„... הם התחילו להסביר לנו — אתם נוסעים לארץ אפה שהאנגלים שולטים,
וזהי ארץ קאפיטליסטית, אתם תהיו שונאי המשטר הסובייטי — הקפיטליסטים
הם האויבים שלנו, הם אימפריאליסטים וכו'. אתם צריכים להבין באם אנו נשלח
אתכם הרי אתם נהפכים לאויבים שלנו — ואנו לא מעוניינים בזה — אנו מבינים
את הזיקה התקווה שלכם להקים שמה מדינה יהודית, וזהי אידיאה יפה, אבל
צריך להבין שקיימים פה שני גושים — הגוש המזרחי מצד אחד, הקומוניסטים,
הרוצים להביא את ההצלה לכל העמים — מצד שני האימפריאליסטים הרוצים
להתניק את שאיפותיהם הצודקות של העמים, ביניהם את האומה היהודית —
ימה אתם חושבים שהבריטים יתנו לכם מדינה יהודית — אתם תצטרכו להיאבק...
אנו בתור ביתר"ים, בתור אנשי ז'בוטינסקי היינו משוכנעים שהמאבק שלנו עם
הבריטים ימשך עד שנגרש אותם — אבל לא חשבנו שצריך לגרש אותם בעזרת
הסובייטים — אבל הם התחילו לשכנע אותנו שהם יכולים להיות הפארטנרים
שלנו ...

טוב, שמעתי ואמרתי לעצמי — תנו לי לצאת — ואחרי זה אני יורק עליכם...
נפגשתי עם חברי, עם גלאזמן ודיליון, החלפנו רשמים על השיחות אתנו — התברר
שהם שוהחו עם כל אחד ואחד מאתנו בנפרד בדיוק באותו נושא וכמעט באותן
המלים... התייעצנו מה צריכה להיות תשובתנו — חשבנו, אולי נסכים לדבריהם
ונשמע מה רוצים מאתנו? ומה הם יציעו לנו? אחר כך התחילו שיהות ארוכות
כבר לא בקונסוליה — ושוב הם הזמינו כל אחד לחד. פעם אחת נפגשתי עם
קצין גבוה שהוא אחר כך נשאר בליטא בשליחות איוו שהיא וכנראה מטעם
הבולשת שלהם, הוא כנראה נפל אחר כך בידי הגרמנים, שמו לא ידוע לי אני
זוכר רק את שמו של הפקיד בקונסוליה פטרוב, ובכן הקצין הזה הציג פעם לפני
בשיחה מפה גדולה בתוכה גם ארץ ישראל — ואמר, ראה אנו לא רחוקים —
אנו בין כך וכך נגיע לשם — אתה צריך להבין זאת — או שאתה הולך אתנו —

אז אתה תוכל להגיע ארצה, אינך הולך אתנו, מקומך אתה — יודע איפה שתהיה — זה היה כמעט איום. בפגישתנו ספר פעם גלאזמן שהם הציעו לו ואמרו לו — בוא נחתום על חוזה בהסכמתך (הם לא הבינו שאחד מוסר לשני את תוכן השיחות) להיות שותף שלנו — (הם לא הציעו לו להיות סוכן — אלא שותף) — אנו ניתן לכם נשק, אתה תעמוד בראש הארגון, אתה תרכוש לך חברים נוספים, אני חושב שאתה תבין את זה — אנו נעזור לך לגרש את הבריטים — אתם תהיו השותפים שלנו; — כששמענו את הספור הזה — אז זה היה נראה לא כל כך רע... די הגיוני — למה לא לגרש את הבריטים — באם הם מסכימים לתת לנו מדינה יהודית, הרי זה שיתף די הוגן ודי טוב, במיוחד שהם מסכימים לתת נשק ושאונו נארגן צבא לאומי — זה מצלצל די טוב — אבל לאחר הרהור שני חששנו שזוהי מלכודת — (רצונם להפוך אותנו לסוכנים שלהם — להפוך אותנו למרגלים) — לא יכולנו לראות את עצמנו בארץ כמרגלים של ברית המועצות... גלאזמן היה היחיד בינינו שחשב שאולי צריך ללכת אתם? דיליון היסס וגם אני היססתי — לא האמנתי להם... ובכן היססנו — התלבטנו קשות, כל הזמן חשבנו כן — ולא — היססנו, לפעמים אמרנו טוב, באיזו צורה? ולפתע פתאום הכל נגמר — הם ראו שמצדנו אין הכרעה ברורה — והקשרים נפסקו ויותר לא הזמינו אותנו.

אני זוכר בבוקר אחד פגש אותי אחד מהשניים שניהלו את המו"מ בוילנה. (הייתי שם במקרה) הוא הכיר אותי, ואמר לי, תראה, תוציא לך מהראש את כל האידיות שלך לעלות ארצה, אנו עכשיו לא נרשה לך לצאת, יבוא הזמן שאולי נרשה לך לצאת, אבל לא עכשיו — תלכו לעבודה, שום דבר לא יקרה לכם, ובאמת מאז אני ודיליון התחלנו לעבוד, גלאזמן לא — הוא ראה בזה סכנה, ובמידה מסויימת בצדק: לא מתקבל על הדעת שהם ימחקו את כל זה שהיה אתנו¹⁶³ מעין המשך לדרישה זו בין שני הצדדים התקיים כשנתיים לאחר מכן בתקופת הכיבוש הנאצי ביערות בייילורוסיה. יוסף גלאזמן שהגיע לשם בראש קבוצת לוחמים מגיטו וילנה נשא ונתן עם קומיסאר הבריגדה הפארטיזאנית יורגים. (הוא גנריק זומאן שהגיע כצנחן ממוסקבה) בקשר להקמת גדוד פארטיזאני יהודי שיקלוט נוער מגיטאות וילנה וקובנה.

מצויו הדין ע"י השלטונות: מאפרים וגירושים

מאז התבססותו של השלטון הסובייטי בליטא ועד יומו האחרון, כשגייסות גרמניה פלשו לשטחי המדינה, ניהלו זרועות הבטחון ושלוחות אחרות של השלטון מערכה שיטתית נגד יריביו הפוליטיים. בראש וראשונה היו אלה פעילי הארגונים הלאומיים של הליטאים שהתארגנו במשך הזמן למאבק אנטי-סובייטי פעיל עד כדי ביצועי חבלה ושיתוף פעולה עם סוכני ה"אבוואהר" הנאצי לקראת המלחמה הצפויה בין גרמניה לבריה"מ. במקביל, אם כי במידה קטנה יותר, הופנתה מערכה זו גם נגד היריבים הפוליטיים המסורתיים של הקומוניסטים ברחוב היהודי החל בבונדאים וכלה בציונים. בצד ראשי הארגונים הליטאיים הפארטיזאניים והפא-שיסטיים (בראשם הנשיא לשעבר סמאטונה) הוזכרו גם שמותיהם של מנהיגים ציוניים כמו רובינשטיין, מראשי הציונים הכלליים וגרינברג — מראשי מפלגת.

צ.ו. ואחרים: בעצרת ההמונים היהודים שיזמה הלשכה של המיעוטים הלאומיים שעל יד הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית, ב־5 ביולי 1940, לקראת הבחירות לסיים העממי, איזכר ראש הלשכה הנז'ל גנריק זימאן בנאומו ש"הגרינ"ברגים הרובינשטיינים רקדו מהיפית וליקקו מגפיהם של הכלבים הסמאטונאיים" ושעתוניהם „ירקו ברעל על ברה"מ".¹⁸⁴ יומיים לאחר מכן הודח רובינשטיין סופית מהמערכת של היומון הציוני „די אדישע שטימע", שבראשה עמד קרוב ל־20 שנה ובלב כבד המתין למאסרו הצפוי ואכן נאסר כעבור חמישה ימים.¹⁸⁵ „בליל שבת — מספר רובינשטיין בזכרונותיו — ב־12 ביולי 1940 אחרי חצות, באו נציגי הנ.ק.ו.ד. ביניהם יהודי קומוניסט, ערכו חיפוש קפדני בכל דירתי, פשפשו והפכו בספרי ובניירותי, שמו את כל הכתבים בארגונים והושיטו לי פיסת־נייר: פקודה לאסור אותי".¹⁸⁶ פקודת מאסר זו היתה אחת מיני רבות שהופעלה אז בעיקר נגד אלפי מנהיגים ואנשי־מפתח בקרב הציבור הליטאי בכוונה לנטרל ע"י כך את היסודות שעלולים להפריע למהלך התקין של הבחירות לסיים העממי, שנערכו יומיים לאחר מכן. מבין האישים היהודים שנאסרו אז בנוסף לרובינשטיין הנז'ל היו: אפרים גרינברג, עורך היומון הציוני „דאס ווארט". גוטמן טרוספוס ממנהיגי פועל־ציון; מרדכי רודניק ממנהיגי צ.ו.ס. בשאבלי ומנהל הגימנסיה העברית שם; אייזיק לויטן ויוסף זיוו מראשי קן בית"ר בשאבלי; סטיבאלסקי — יו"ר ארגון ברית החייל בשאבלי; אברהם זימאנסקי מווילקור ביסקי ועוד. באותו גל ראשון של מאסרים נכלל מספר לא רב של אנשי־ציבור יהודים לא־ציוניים.¹⁸⁷ רובם, פרט למרדכי רודניק ואפרים גרינברג¹⁸⁸ ששוחררו לאחר זמן קצר, נותרו בבתי־הכלא. יתירה מזו, מאסרים בודדים נמשכו גם לאחר מכן.¹⁸⁹ כך למשל נאסר ב־1 באוגוסט 1940, בוילנה, היו"ר לשעבר של „ברית החייל" בפולין ד"ר מירון שסקין וכחדש לאחר מכן נציב בית"ר בפולין מנחם בגין ועוד אחדים מחבריו. ב־30 בספטמבר נאסר בקובנה יו"ר ההסתדרות הציונית החדשה בליטא צבי לוק. ב־26 לאוקטובר נאסר אחד ממנהיגי צ.ו.ס. המרכזיים ומפעילי האוטונומיה היהודית בליטא, ער"ד לייב גרפונקל. המאסר בוצע בעת שביקר במשרד הפנים (נ.ק.ו.ד.) לרגל בקשתו להיתר יציאה מליטא, על סמך ידיעה שבמוסקבה מוכנה עבורו אשרת כניסה לארה"ב. „עוד לפני כן — מספר גרפונקל — חדלתי מלהיות פעיל בשטח החברתי והפוליטי... אני יושב בבית והייתי כל הזמן מחכה שיבואו לאסור אותי. נסיתי עוד להמשיך בעבודת עורך־דין, אבל ראיתי שזה דבר בלתי־אפשרי..."¹⁹⁰ כדי שיוכל בבוא הזמן להתגונן כראוי בעת המאסר הצפוי הכין לו גרפונקל בכיסו עותק מההסכם הליטאי־סובייטי האחרון שבו צויק שברה"מ מכירה בחוקים של ליטא. גם רובינשטיין שנאסר כאמור מהראשונים בגין פעילותו הציונית טען באזני חוקר „אמנם הייתי עסקן ציוני אבל עסקתי בציונות בליטא. לפי חוקי ליטא, הציונות כאן היתה מותרת ולכן לא עברתי על שום חוק. ברית־המועצות הכירה בליטא העצמאית ובחוקיה. באיזו סמכות אתה דן אותי על פשע שלא היה פשע כלל. הציונות אסורה ברוסיה, אבל אני לא גרתי ברוסיה, לא הייתי אזרח סובייטי ולא עברתי על שום חוקים סובייטיים. על פי איזה חוק תוכל באופן פורמלי להאשים אותי " התגובה של החוקר היתה חמקנית ובוטה כאחת ואיפיינה במידה רבה את טיבו של המשפט הסובייטי „אל תלעיטני בפורמאליסטיקה ובחוקים, אן אנו זקוקים

כלל לחוקים, כדי להשמיד אויב. כשיש צורך אנו דנים על סמך המצפון הריבול-ציוני.¹⁹¹

המכנה המשותף של האשמה שיוחסה לגרפונקל, לרובינשטיין ולכל יתר האסירים הציוניים התמקד בנושא המוגדר במילון המשפטי הסובייטי בקונטרבר לוציה וסימונו המקביל במערכת העונשין הוא הסעיף 58 המתפצל לסעיפי-משנה רבים. רובם ככולם של האסירים הציונים שוכנו בתאים נפרדים; החקירות, שהתנהלו בעיקר בלילות, החלו זמן ניכר לאחר המאסרים עצמם. חוקריהם, רוסים, ליטאים ויהודים, השתמשו בין היתר לצורך חקירתם במדריך-כיס ובו נתונים על כל המפלגות והתנועות הפוליטיות, ביניהן על התנועות היהודיות לסוגיהן. הציונות הוגדרה בין היתר „כסוכנת של האימפריאליזם הבריטי ושעיקר תפקידה, זוהי הלחמה נגד הקומוניזם”.¹⁹¹ החוקר הרוסי ממוסקבה שחקר לילות רבים את רובינשטיין ותוך כדי כך התווכח עמו על פירוש הקונטרברולוציה הציונית הוציא, באחת החקירות הללו, פתק וקרא מתוכו: „אתם הציונים הנכם מרגלים פשוטים, סוכני אנגליה, משרתי הקפיטליזם הבינלאומי, אתם רוצים לנשל מאדמתכם את העמלים הערבים ולכוונן בפלשתינה מדינה בורגנית-ריאקציונית שתהא מכורה לאימפריאליזם הבריטי ושתדכא את עמי המזרח התיכון...”¹⁹² תוך כדי החקירה, נשאל רובינשטיין מתי נתקבל לשירות החשאי של בריטניה, איוו משכורת קיבל מדי חודש, אילו ידיעות כבר מסר להם וכן: מי היו חבריו ושותפיו במלאכת הריגול. משהגיב רובינשטיין על שאלות אלו בהבעת תימהון ובהכחשה מוחלטת הטיח בפניו החוקר: „כל עסקן ציוני הוא מרגל וסוכן של ממשלה זרה. אתה קיבלת כסף לא רק בעד ידיעות צבאיות, אלא גם לשם מלחמה נגד התנועה המהפכנית הקומוניסטית, בנאומיך ובמאמריך הרעלת את נפש הנוער היהודי ובאופן כזה חסמת לפני הנוער את הדרך למחנה המהפכני”.¹⁹³

להאשמתו הבסיסית של אייזיק לויתן ממפקדי בית"ר בשאבלי צורפה גם האשמה נוספת דהיינו: קשרים עם המשטר הליטאי הריאקציוני וזאת מכיון שהפעילות בתנועת הנוער היהודית היתה מיועדת בעיקר להסיח את תשומת לבו של הנוער מהנושא של המאבק המעמדי. לאחר חודשים רבים של חקירות-לילה שעליהם פיקח חוקר יהודי בשם סמוטין, הודיעו לו רשמית (לפי סעיף 207) על סיום החקירה וכי הוא מואשם לפי הסעיפים: 58/4 (קשר עם הבורגנות הבינ-לאומית) ו-58/10 (תעמולה אנטי-סובייטית אינדיבידואלית). וכך הוסבר לו: „בעבודתך בתנועה הציונית הפאשיסטית! — בית"ר — שאפת ליצירת מדינה יהודית וצבא יהודי והיות והציונות היא כלי-שרת של האימפריאליזם האנגלי, אז אתה במישרין ובעקיפין היית סוכן של האימפריאליזם הבריטי ומכאן הקשר עם הבורגנות הלאומית — זהו סעיף 58/4, ומה שנוגע לפעילות החינוכית בתנועת הנוער — זהו סעיף 58/10”.¹⁹⁴ גם ליו"ר ההסתדרות הציונית בליטא צבי לוינ שניסה לטעון בפני חוקריו שלא עשה כל רע לקומוניזם, הוסבר שעל די עצם השתייכותו למפלגה כזו הוא היה נגד המשטר הקומוניסטי, נגד ההמונים והפועלים וזאת בנוסף לכך שהיה במגע עם השרים האנגלים. הוא הואשם ע"פ הסעיפים 58/8, 58/10, ו-58/11.¹⁹⁵

אולם שלא כרובינשטיין וכלויתן שהוגלו כבר באביב 1941 לקצווי ברה"מ לאחר ש„טרזיקה” (שלישיה) פסקה להם, בתור „אלמנט מסוכן מבחינה סוציא-

לית", עונש של 8—51 שנות מאסר במחנה-עבודה¹⁹⁶ נותרו לויז וגרשונקל בבית הסוהר עד פרוץ המלחמה.¹⁹⁷ למעשה שחררו ע"י הליטאים שפרצו את הכלא עם הפלישה הנאצית ושניהם כיהנו לימים כתכרי היודנראט בגיטו קובנה. ד"ר מ. שסקין מראשי הרביזיוניסטים מפולין היה כלוא בבית הכלא לוקישקי-בוילנה, לא נחקר ולא נשאל דבר במשך כחודש ימים. לאחר מכן הודיעו לו שיש כנגדו הוכחות של השתייכותו לשירות הבטחון האנגלי, שהינו מרגל וכי. באותו בית-כלא יישב גם נציב בית"ר בפולין מנחם-בגין ולימים נודמנו יחד באותו התא. על כך מספר ד"ר שסקין: "...היינו רק שנינו, זה היה עוד לפני פסק-הדין. ערכנו את הסדר הראשון. שמענו שחג הפסח קרב ובא ואז הכינונו מזה. ייבשנו כמה פרוסות לחם, זרינו עליהם קצת קפה וסוכר וחממנו אותם וזו היתה המצה שלנו. (הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא). עמדנו ליד החלון וכשגמרנו להגיד את ההגדה, מה שזכרנו בע"פ, שרנו את „התקה" מכל קצוות בית הסוהר ענו לנו מיד ב„התקה". מהומה. בבית הסוהר לא אוהבים רעש. התחילו לדפוק בכל הדלתות „שקט שקט". זה אחד מזכרונותי מאותה תקופה"¹⁹⁸ ...

בליל ה-1 באפריל 1941 הודיעו לו על פסק דינו: 8 שנות עבודת-פרך. בין 50—60 איש שקיבלו באותו לילה פסק דין דומה בכלא לוקישקי היה גם מנחם בגין ופעילים ציוניים מפולין וליטא. רובם הוגלו לאזורי הצפון באיזור פצורה ולימים שוחרר חלק מהם בעקבות ההסכם שיקורסקי—סטאלין ב-1941. התגייסו לצבא הפולני בפיקודו של גנרל אנדרס הצליחו להגיע לארץ-ישראל. חבר מרכז פועלי-ציון בוילנה נאסר בצורה מקורית למדי: „בא אליו אדם צעיר והציג עצמו כנציג של מוסד כלכלי והציע לו משרה במוסד הזה. האיץ בו שילך ישר למוסד, כי העבודה מחכה לו. בהיותם בדרך פנה אליו הצעיר בדברים אלו: „האם אתה באמת תמים כל כך ומאמין שבזמנים כאלו יבואו אליך הביתה להציע לך עבודה? הדווקא למי שהיה חבר בפועלי-ציון? אנחנו הולכים לנ.ק.ו.ד."¹⁹⁹ במשרדי נ.ק.ו.ד. הוא נחקר ע"י חוקר יהודי בדבר פעילותו בעבר, על חבריו ויחסו לברה"מ ולבסוף דרשו ממנו לספק מידע בצורה קבועה — כלומר לשמש סוכן. משהלה סירב נתנו לו אורכה להימלך בדעתו וציוו עליו לחזור במועד מסויים. למעשה הוא הצליח לצאת מגבולות ברה"מ ב-23 בספטמבר 1940 שכן נכלל בקבוצת עסקנים של פועלי-ציון שקיבלו היתרי יציאה. לית מאן דפליג שמקרה זה עשוי לשפוך אור על מידת התיאום בין הזרועות השונות של מערכות הבטחון הסובי-ייסית; ידועים מקרים נוספים בהם הוצע לאנשים שבקשו היתר לעלות לארץ-ישראל, לשמש כסוכנים תמורת מילוי בקשתם.

פעיל בית"ר שמידט, שנאסר עם חברו לאחר שהתאמנו בנושק והחביאוהו, נשפטו ל-15 שנות מאסר והוגלו לאיזור ארחאנגלסק. במקביל למאסרים ההגלית הציקו השלטונות לפעילים שונים בצורות אחרות. קצין שלטון בית"ר לשעבר, יחזקאל דיליזן שהוזכר לעיל, היה מוטרד בצורה שיטתית ע"י מוסדות הבטחון מדי לילה ולחצו עליו למסוד מידע על חבריו וציונים אחרים. על כך מספרת אשתו כדלקמן: „הוא היה גומר את העבודה ב-2 בלילה ואחרי העבודה, כשהיה יוצא היו כבר מחכים לו והיו לוקחים אותו על „ההר הירוק" והיו דורשים ממנו זמנר-ממשי: על היהדות, על הרביזיוניסטים והוא היה בא סחוט בשעה 6 לפנות בוקר. כשהייתי שואלת אותו „מה הענין", קודם לא רצה לספר לי מפני שהם

אינימו עליו. אחר כך הוא סיפר לי ואמר: „אין לי כבר כח, אני לא יודע מה לעשות“¹⁹⁹ א. חבר נציבות בית"ר, ישראל יברוביץ, מספר על צעיר בשם משה אקסלרוד: „כמה שבועות אחרי בוא הרוסים הוא בא אלי עם דמעות בעיניו: מה לעשות? בא אלי אחד מהב.ק.ו.ד. ודורש ממני שאתן לו ידיעות עליך ועל פולארוביץ ומאיים עלי“²⁰⁰

שיפת המעקבים, הלהצים והאיומים פשטה גם במערכת החינוכית וכוננה במיוחד נגד תלמידי הכיתות העליונות של בתה"ס התיכוניים שלפני כן למדו במוסדות עבריים והיו ידועים כציונים פעילים. מספרת על כך חברת השוה"צ לשעבר שלמדה באותה שנה בב"ס תיכון ע"ש שלום עליכם: „... נקראנו להנהלה, כמה חברים שלמדו ב„שלום עליכם“ בגימנסיה, ושם, לא בצורה חינוכית כל-כך אמרו לנו: דורשים מאתנו להפסיק להיפגש ולטפח את אותן ההיכרויות שהיו לנו לפני כניסת הרוסים, לפני כניסת הצבא האדום, ואם אנחנו נתיחס בקלות-דעת לאוהרה הזאת — נמצא את עצמנו במצב מאד לא נעים...“²⁰¹ חברי א.ב.צ. שהיו מרוכזים במידה רבה בבתי"ס התיכון היהודי מס. 12 בקובנה היו אובייקט מתמיד לחשיבות ומעקב מצד הנהלת המוסד ונאמניה מביין התלמידים, כפי שמספרת אחת מהן: „תמיד הרגשנו שעוקבים אחרינו עמדו שניים ודיברו אז תמיד היה שלישי שהיה צריך להאזין“²⁰² מספר חברים וביניהם יעקב בסראבי (בית הרבי), האחיים לובוצקי ואחרים נלקחו לחקירות למוסדות הבטחון „הושבו במקום חשוד, רק מגורה האירה פניהם. החוקרים גידפו והיכו אותם, כדי לדעת מי הוא המארגן; אחרי שעות מספר שחררו“²⁰³ שולמית גורדון משאבלי שסייעה כפעילת „חרות“ בהוצאת העתון הבלתי-ליגאלי ובהחדרת עלונים לכיסי הסטודנטים באוניברסיטת וילנה, קבלה יום אחד התראה מהבית שאביה נאסר ובין היתר אמרו לו חוקרי שמעשי בתו ידועים. מחמת זה חששה מאד ממאסר פתע ולמען הימנע מעינויים הצפויים במאסר הכינה לה רעל, על כל צרה שלא תבוא.²⁰⁴

לימים חלה החמרה משמעותית גם לגבי המוני המתדפקים לקבלת היתרי יציאה. בראש וראשונה חשו במיפנה זה הפליטים שהיו המעורבים העיקריים בנושא זה וחלקם כבר התנסה ברדיפות מצד השלטונות הסובייטים עוד בהיותם לפני כן במזרח פולין. על התמורה הזו והשלכותיה הגורליות מספר פעיל „העובד הציוני“ שהגיע לליטא מלבוב שבגליציה המזרחית ולהלן קטע מסיפורו: „... גם כאן התערער המצב במהרה. עד אז העלימו השלטונות עין מהמתרחש למרות שידעו שכמה עשרות רשקונות הפכו למאות (ואולי אלפים); אבל כנראה שיד מלשינים היתה בדבר ובבת אחת השתנה היחס והתחילו חקירות ורדיפות. ביום בהיר אחד הופיעו רשימות „העולים“ ב-ב.ק.ו.ד. ועל האנשים הוטל להתייצב. ברשימה היה כלול גם שמי לפי הניירות שהיו בידי. כמנוסה, למה מסוגלים הסובייטים לעשות ביחס לנוער ציוני מאורגן, התחננתי לפני חברי, שלא יעיוו להתייצב ב-ב.ק.ו.ד., אבל היו כאלה שפחדו להישאר בוילנה, פן לא ימצאו מחבואים והלכו להתייצב. בין אלה היו חיים קורנרייך, יולק פריילך מנוביסונץ. את כולם הביאו לרכבת מיוחדת ופוצצו אותה בפרברי העיר קאונס, היא קובנה...“²⁰⁵ חבר המחנה הציוני הדתי מפולין שהתגורר בקובנה ביחד עם שניים מחבריו והתפרנס מעבודה בבית"ר ושהיה מעורב כמו רבים מציבור הפליטים בזיוף אשרות עבור המבקשים לעלות לארץ ישראל, נאסר גם הוא באותם ימים ועל כך הוא מספר: „... יום אחד

מופיעים לפני בבהח"ר שני אנשים מה"ג.ק.ו.ד. ואומרים לי, שראש המשרד שלהם מבקש לשוחח עמי. הובילוני לגמנסיה לבנות, שכן שם שכן המשרד שלהם, הראש היה יהודי מקובנה... בתחילה דיבר עמי בלבביות מזוייפת ובין היתר ציין שאני צעיר ושבחרתי בדרך לא נכונה ושאני תועה. לפי שאלותיו הבנתי שהוא חותר לדעת מיהו מזייף הרויות ומטעם מי הוא עושה זאת. כאשר אמרתי לו שאין לי מושג על מה הוא מדבר העיף לי שתי סטירות עד שהתעלפתי. כשהתעוררתי רטוב מהמים ששפכו עלי הושיבו אותי על כסא הוא חזר להיות לבבי אלי. קודם דיבר עמי ליטאית ואני עניתיו לו בפולנית ואילו עתה פנה אלי ביידיש ואמר שהוא מתייחס אלי כאב ואני מגיב כמו בן סורר ומורה. הוא לא הציל מפי שום דבר ועצרו אותי למספר ימים. מדי כמה שעות ביום ובלילה לקחו אותי לחקירה, לא נתנו לי לישון ועינו אותי. לבסוף כששחררתי הייתי עייף בצורה נוראה כזו, שלא הייתי מסוגל לחשוב בהגיון. סירבתי למסור את כתובתי וטענתי שאין לי דירה ושאני ישן בבהח"ר. אותה שעה כבר הייתי בטוח שעוקבים אחרי ואסור לי לסכן את חברי. הייתי אכן חייב לישון בבהח"ר שם הוקצתה לי פינה על ידי שומר הלילה. לפי השמעות שהגיעוני לאחר מכן בא מאסרי כתוצאה מחשיפתם של אחרים שיצאו ע"פ אשרות מזוייפות. אחדים מהם הגיעו לארץ ישראל ואחרים לא נשאר מהם זכר. כתוצאה מכך בודדנו מהתנועה. חששו שעוקבים אחרי ואולי יחשבו. שלא שמרתי כראוי. על כללי הזהירות. נתקו איפוא, את המגע עם כל השלישיה שלנו, אך הבטיחו שאם תעלה הזדמנות לעלות לא ישכחו אותנו".²⁰⁶

בערך באותו זמן נתפס פעיל נוסף של המחנה התורני הציוני, הוא אברהם מלמד, כשהוא מעביר מוילנה לקובנה דרכונים מזוייפים עבור חבריו. תוך כדי נסיעה נערך חיפוש פתע וכאשר השגיהו שהוא זורק משהו בעד החלון הוא געצר ל-24 שעות ותוך כדי החקירה שברו את שיניו.²⁰⁷ ההחמרה נגד הפעילים הציונים הורגשה בוילנה במיוחד באביב 1941. באותו זמן כבר נפסקה כמעט לחלוטין היציאה ההמונית של פליטים לארץ ישראל ולמקומות אחרים. לקראת המלחמה הצפויה עם גרמניה הנאצית החלו או השלטונות לבצע מאמצים המוניים בקרב יסודות עויינים ובלתי יציבים ובין היתר בין הפליטים מפולין שלא קיבלו אורחות סובייטית, לרבות החלוצים שעדיין ציפו לאפשרות עליה והמשיכו במאמצים גואשים בכוח זה.²⁰⁸ הד מאותם ימים קשים מצוי בקטע המובא להלן ממכתבה של ציפורה בירמן: "... בחודש הרביעי הציף ה"ג.ק.ו.ד. את וילנה. היה זה יום יפה. המונים הוגלו לסיביר. מכוניות המשא אצורצו כחיות פרא. כפעם בפעם חנו, סיעו באדיבות להעלות על המכונה אישה זקנה כבת שבעים או זקן בורגני לשעבר או "רב" או אנשים אחרים, עשירים, רבנים, חסידים, סתם נשמות כשרות וזמובן — חלוצים. כולנו ישבנו חבויים במאורותינו. התלכדנו כתמיד. דאגנו איש לרעהו בכסף, במקום לינה וכיוצא באלה. היחיד שישן בביתו היה מרדכי. הוא הכין לו כל מיני תרופות והמתין".²⁰⁹ חברת קבוץ הכשרה לשעבר מפולין שביחד עם בעלה התגוררו או בוילנה מספרת בעדותה: "השלטונות השקיעו מאמץ רב כדי לתפוס את הקיבוצניקים. רבים מהם אכן נשלחו לסיביר. גם אותי ואת בעלי חיפשו בכל מקום ואנחנו הלכנו מבית קולנוע אחד לשני שהפכו למקומות המסתור שלנו. לא ישנו בבית ובמשך חדשי החורף היינו לנים במחסן עצום של בעלה הבית שלנו ובעוד האחד נרדם — השני עומד על המשמר".²¹⁰ רק כאשר שכך הגל

הראשון של המצוד כלפי אורחי פולין לשעבר ניתן היה לנשום לרווחה. התעוררה בעית ארגון משלוחי סיוע דחופים לחברים שגורשו למחנות בקצווי ברה"מ וכאמור לעיל הוקמה או גם קרן מיוחדת בשם „מצר“ (משען לאסירי ציון — רוסייה).²¹¹ המכה הכבדה והגדולה ביותר על ראשי הציבור הרחב של ציוני ליטא, אם כתושבים ואם כפליטים, הונחתה במסגרת ההגליות ההמוניות שהחלו במקומות שונים, בליל ששי אור ליום שבת 15 ביוני 1941, באותו לילה הועמסו משפחות שלמות של ליטאים, פולנים ויהודים על גבי משאיות והוסעו לתחנות הרכבת ומשם מזרחה לקצווי ברה"מ.

אכן, עד הרגע האחרון כמעט, הצליחו שלטונות הבטחון הסובייטיים להסתיר במעטה סודיות חמורה את ההכנות השיטתיות והמדוקדקות שנערכו משך חודשים רבים לקראת המבצע הזה, שכפי שהתברר מאוחר יותר הקיף בעת ובעונה אחת לא רק את ערי ליטא ועיירותיה, אלא את כל האזורים שסופחו לברה"מ במזרח אירופה בתקופת 1939 — 1940, מאסטוניה בצפון ועד בסרביה בדרום.

בהכנת הרשימות של „יסודות אנטי-סובייטיים“ (בכוח ובפועל), בקנה מידה ארצי, הוחל כבר חודשים רבים לפני כן, במסגרת היחידות החשאיות של מוסדות הבטחון. בין השאר אמורות היו רשימות אלו לכלול גם את „כל אותם האנשים שכתוצאה מעברם הסוציאלי או הפוליטי, מהשקפתם הלאומית-סובוניסטית, או בגלל חוסר יציבותם המוסרית והפוליטית — הם מתנגדים למשטר הסוציאליסטי ובשל כך עלולים להיות מטרות אנטי סובייטיות, מנוצלים על ידי סוכני ביון של מדינות זרות ומרכזים קונטרבולוציוניים“. בנוסף לחברי מפלגות אורחיות, לאומניות ופאשיסטיות, נצטוו סניפי מוסדות הבטחון להכליל ברשימות אלה גם את הסוגים הבאים: חברים שגורשו מן המפלגה הקומוניסטית, טרוצקיסטים, סוציאלי-דמוקרטים, מהגרים, אנשים שניהלו התכתבות עם חו"ל, אספרנטיסטים ופילאט-ליסטים, מהגרים פוליטיים ואורחי מדינות זרות. אין ספק שבין האחרונים נמצאו יהודים לא מעטים ובעיקר פליטים מגרמניה, אוסטריה, צ'כוסלובקיה ופולין. לפי הוראת הקומיסאריאט לעניני בטחון (נ.ק.ג.ב.) בליטא הסובייטית, מס' 000223, מן ה-25.4.1941, נדרשו הסניפים המקומיים להמציא לו דוחות-סיכום מדי חמישה ימים על האנשים במחוזם, אשר השתייכו לארגונים אנטי-סובייטיים ההכוללים, בין השאר, (סעיף רביעי) את היסודות הלאומניים והקונטרבולוציה כפקטור היהודי,²¹² והם: א. סגל המנהיגים מכל הארגונים הציוניים והעובדים הקבועים של העיתונות. ב. כנ"ל לגבי ארגון ה„בונד“. ג. ארגונים יהודיים מיליטאריסטיים ופורמציות פאשיסטיות (ברית לוחמי החזית היהודים, ברית-החייל, בית"ר, אל-על, והמפלגה הרביזיוניסטית). כמו כן אמורים היו יהודים להיכלל גם ברשימות אלה כגון, בעלי בתי-חרושת לשעבר, סוחרים וכמו כן פליטים, טרוצקיסטים, מגורשי המפלגה הקומוניסטית וכדומה.

במסגרת הוראה נוספת נדרשו ה„שלישיות המבצעיות“ בכל מחוז לרשום בטופס מיוחד מתוך היסודות העוינים הנ"ל את המועמדים לגירוש או למאסר. הפיסקא המתייחסת ליהודים כוללת (בעיקר) את שלשת הסוגים המיוחדים שהזכרנו לעיל בהוראה 00023. בצרוף פרוט הדרג המסויים שיש להכלילו בניירוש או במאסר הצפוי (דהיינו: א) סגל מנהיגי הארגונים הציוניים — החל מדרג ועדים מחוזיים ומעלה, והמשתתפים הקבועים של העתונות שלהם. ב) סגל

המנהיגים של ארגון ה"בונד" כנ"ל. ג) סגל המנהיגים של פורמציית צבאיות ופאשיסטיות: 1. איגוד החיילים שלחמו בעד עצמאות ליטא (הועד הארצי). 2. ברית החייל — החל מועדים מחוזיים ומעלה. 3. בית"ר, אל-על — החל מועדי עיירות. 4. המפלגה הרביזיוניסטית — החל מועדי עיירות. "ציונים-סוציאליסטיים" נכללו תחת סעיף מיוחד כללי יחד עם אנשי מפלגת העם (ליאודיניב-קאי) והסוציאלידמוקראטים בתנאי שקיים חומר מרשיע נגדם. מבחינה פוליטית-חברתית. בהתאם להוראות אלה כללו הרשימות של היסודות האנטי-סובייטיים המועמדים למאסר ולגירוש, גם את בני ביתם ומשפחותיהם שגרו עמם. לפי דו"ח יומי מה-30 במאי 1940 המתייחס לאיזור קראטינגה מסתבר שברשימת המועמדים למאסר ולגירוש נכללו 15 ציונים. ובדו"ח היומי מה-3 ביוני 1941 במחוז טלו' נכללו 2 ציונים ועוד ארבעה מבני משפחותיהם.²¹³

במסגרת הגירוש ההמוני שבוצע כאמור בליל ה-14 ביוני 1941 ונמשכה עד סמוך לפרוץ המלחמה עם הנאצים ב-22 ביוני הוגלו מאות, אם לא יותר, של פעילים ציוניים מכל ערי ליטא ועיירותיה וביניהם המנהיגים הבאים: מהתנועה הרביזיוניסטית (הצה"ר) ובית"ר וברית החייל: דוד בידרמן, שלמה גפן, יחזקאל דילית, שאול דיליון, יחזקאל דוידזון, צבי וולפוביץ, ישראל יברוביץ, מיזל, יחזקאל פולרביץ, אליהו פלינק, זאב רוזנטל, אברהם רושטיין, שמעון שפירא, אברהם שטוקרביץ ואחרים. מהציונים הכלליים: ד"ר בנימין ברגר, ד"ר יואל ברצקוס, בוריס ברנשטיין, ד"ר משולם וולף, מאיר זיידנשנור (מוזילנה), ד"ר יצחק לזיתן, ניסן מיסלר, מאיר קנטרוביץ ואחרים. מהציונים המדיניים (גרוסמארניסטים): ד"ר שמואל גולדברג, ד"ר יצחק דוברוביץ, ד"ר אריה הסלון. מפועלי ציון שמאל: עו"ד מיכאל טרוספוס ואחרים. מתנועת המזרחי: אליהו אולשטיין. מבין ותיקי מלחמת העצמאות הליטאית: חבר מרכז, "מכבי", דוד חסמן פידלר ואחרים. בין מאות המשפחות הציוניות שהוגלו אז היו גם בני הזוג בתיה (לבית פרבוזניק) ובעלה ניסן גולדשמידט מיאנובה — שניהם חברים פעילים של בית"ר. התפרצות ה"שלישיה המבצעית" — לביתם ומהלך הגירוש מתוארים על ידה כדלקמן:²¹⁴

"... בשעת לילה מאוחרת של ה-14 ביוני 1941, התעוררנו לשמע נקישות ממושכות בדלתנו. על שאלתנו מי שם, הכריז מישהו ברוסית: פתח, אנו מן ה-י.נ.ק.ו.ד. שניים התפרצו לחדרנו הקטן עם אקדוחים שלופים בליווי ראובן וידצקי מן הקומסומול. הם ערכו חיפוש יסודי.²¹⁵ וציוו עלינו להתכונן לדרך תוך 20 דקות. הורשינו לקחת חפצים עד 100 ק"ג. באפילת הלילה הובילנו במשאית בליווי חיילים לתהנת הרכבת. אסרו עלינו להיפרד מההורים ומקרובים. הוכנסנו לקרון-משא, הדלתות נסגרו על מנעול ובריה ווקיף סובייטי שמר עלינו ... ביום המחרת הופיעו אבא אבא אחים ואחיות. עומדים הם מרחוק ואין מרשים להם להתקרב. מבעד לאשנב המסורג רואה אני אותם בוכים ... למחרת באישון הלילה, באחת התחנות דפקו על דלת הקרון ושאלו על ניסן. הוא נצטווה לצאת את הקרון ...²¹⁶ ויותר לא ראיתיו. הוא ניספה במחנה ראשוטי ב-1942 ... מסיבות שונות לא בכל המקרים נאמר למקומדים לגירוש שהמדובר ביציאה של מחוץ לגבולות ליטא. כך למשל טענו אנשי "השלישיה המבצעית" שפרצו אותו לילה לביתו של המנהיג הציוני, בוריס ברנשטיין, שעליהם לעבור לעיר אחרת."²¹⁷

היו מקרים כשלמגורשים צורפו גם קרובים או סתם אנשים שנמצאו או בבית כמו המקרה של איש תנועת „תורה ועבודה“ בקובנה אולשטיין שביחד עם אשתו ובתו בת החדשיים גורשו גם גיסתם ובעלה; ואילו במקרה של הפעיל הציוני מאקס שדכנוביץ מקיבארט לא נעתרו השלטונות להפצרות-הבן הצעיר להצטרף להוריו, שכן לא נכלל כנראה ברשימה. פרט לשחרור ד"ר אלחנן אלקס, מראשי הציונים בקובנה, ואולי עוד אחדים — לא הצליחו ההשתדלויות של הרגע האחרון בחלונות הגבוהים לבטל את הגזירה.²¹⁸ חלק מן הפעילים הציונים שגורשו הופרדו מעל בני משפחותיהם והוסעו מליטא לתחנת סטארוויליסק שבאוקראינה, בתחילה שוכנו שם במינור ולאחר פרוץ המלחמה הועברו למחנות בצפון הרי אוראל שנקראו „סווראוראלאג“; חלק הועבר למחנות אחרים, כגון ראשוטי שבחבל קראנסנויארסק גארי בפלך נובוסיבירסק, פצ'ור-לאג, שבחבל וורקוטא (קומי א.ס.ס.ר) ועוד. רבים מהם כמו ד"ר ברגר, דיליון, ד"ר לויטן ואחרים נפלו מעבודת הפרך והרעב ומתו. בני משפחות הפעילים ומספר מסויים של ראשי משפחה הועבר בשעתם מליטא (ברובו המכריע בציר נוברווילייקא — אורשה — יארוס-לאוו) למקומות שונים שבחבל אלטאי כגון: ביסק, בארנאול, קאראסוק ועוד וכן גם לחבל נארים ולמקומות אחרים.

בהתאם להסכם סטאלין — שיקורסקי שוחררו בסוף 1941 אסירים ומגורשים אזרחי פולין לשעבר: ביניהם היו פליטי פולין לשעבר בליטא כמנתם בגין ואחרים וגם תושבים רבים של וילנה והסביבה. לאחר השיתרוך נהרו הללו ברובם דרומה לאזורי אסיה המרכזית, חלק מהם גוייס לצבא הפולני בפיקוד הגנרל אנדרס ובהלקם זכו להגיע לארץ ישראל עוד בימי מלחמת העולם השנייה. בשלהי קיץ 1942, כשנה לאחר בוא המגורשים לחבל אלטאי, הועברו רבים מאד מהם לחלקים אחרים בירכתי ברה"מ. בין השאר הם שולחו לישובים נידחים שבחבל וורכויאנסק שבאגן הנהר לאנה ובדלתא שלו עד הישפכו לים לאפטייב, ברפובליקה האוטונומית היאקוטית לרבות הבירה יאקוטסק ועיר הנמל אלקמינסק, וכן גם בישובי דייגים הצפוניים ביותר, כגון, ביקוב-מיס ואחרים.

בעוד הללו מסתגלים ו„מתבססים“ במקומות גלותם החדשים, היו עדיין ראשי המשפחות ומספר אסירים בודדים כלואים במחנות העבודה והם כותבים למשפחות בארץ ישראל:

„יקירי, אני נמצאת עם בני שלמה ויהושע בישוב לכריתת עצים ביערות אלטי, מהזו טרואיצקי, אנו בריאים ושלמים. את צבי לא ראיתי יותר משנה, מאז שאסרוהו. ואין שום ידיעות ממנו... את חבר „מייסטאס“ אין רואים (רמו שאין בשר — ד.ל.) פיאנה (ז.א. חלב) מקבלים לפעמים. הודיעו לי את כתובות בני המשפחה, אם הן ידועות לכם.“²²

בעקבות מכתבים כאלה, לא זו בלבד שהקרובים בחו"ל החלו להריץ חבילות (בגדים, אריגים, טבק, תרופות, חוטים, תה, קפה, סבון וכו') אלא שבכמה מקרים אף הפכו למעין מרכזי-קשר ומידע, וקישרו בין בני המשפחה בתוך ברה"מ גופא. תופעה זו הלכה וגברה ולימים לבשה צורה מאורגנת וממוסדת ביוזמת ארגונים ציבוריים יהודיים ברחבי העולם בכלל ויוצאי ליטא בפרט. חלק מהתכתבות הפנימית נוהל גם בעברית.²²³

באחד ממקומות הגירוש הנידחים ביותר בברה"מ, בו שכנו למעלה מ־100 יהודים ליטאיים, התפתחה מעין קהילה בזעיר אנפין. זה היה ביקובימיס שבצפון יאקסיה,²²⁴ מקום זה מהצפוניים ביותר, נמצא על חצי אי שומם על יד שפך נהר לאנה ליד ים הקרח הצפוני, בקו הרוחב 72. מרבית השנה שורר שם הלילה הארקטי ומשתוללת סופת שלג והמקום מכוסה שכבה עבה מאד של קרח והקור מגיע כדי 50- מעלות צלסיוס. הקשר המקובל עם שאר חלקי רוסיה ("היבשת"), מתנהל בעיקר (פעמיים בשנה בלבד) בשיירת אניות. עיקר קיומם של המגורשים שם היה על הדייג — בחורף מתחת לקרח ובקיץ — במכמורות. בנוסף לכך עסקו האנשים והנשים בהכנת רשתות, המלחת הדגים ועבודות אחרות הקשורות בענף זה. כמו כן היו תופרים לעצמם בושלקים (מעלירוח) ומקוששים סחף עצים על שפת הלנה, להסקה. כלים קטנים, קישוטים וכדומה יצרו האנשים מעצם הממוטה, שהיו מוצאים לפעמים בתוך הקרח המתפורר, כששיכון קבע שימשו כאן ה"יורטות" הבגיוות משלד עץ ועליו מוצמד איזוב ואדמה. המיבנה הוא כמעט ללא חלונות. יוזמתם הראשונה של המגורשים היהודים במקום התבלטה בשכלול המבנה הפנימי של היורטות, כך שלכל משפחה תהיה לפחות פינה פרטית משלה. ריכוז היהודים בכמה יורטות מיוחדות, שכונו — "ארץ ישראל", — סייע לשימור הזיקה ההדדית ביניהם ואפילו להגברתו. כך למשל, קיימו תמיכה מתמדת ושיטתית בנשים ובלידים שראשי משפחותיהם היו במאסר ובמקרים קשים אחרים. הנפטרים היהודים היו זוכים לטהרה ולהלוויה כדת וכדין, אף בתנאים החמורים ששררו במקום ואפילו נמצאו מתנדבים לחקוק מצבות (באותיות עבריות) על קבריהם. באחד החדרים של היורטות היהודיות נערכו תפילות כמעט באופן שיטתי. אפילו צעירים שקודם לכן היו רחוקים מהווי דתי השתתפו כאן בתפילה. רובם ככולם שבתו בראש השנה וביום כיפור ורבים שבתו גם בשאר החגים. סדר פסח נערך כאן על כל פרסיו ודקדוקו בהשתתפות מירבית ופעילה. הגדה של פסח וכן מגילת אסתר, הועתקו לעתים ביד. הילדים ובני הנוער לא זו בלבד שגדלו כאן באוירה יהודית חמה — דיבור באידיש, שירה בעברית — אלא שקיבלו גם שעורים בפרקים נבחרים של תולדות עם ישראל וכן למדו מפי אחדים מהמבוגרים את השפה העברית.

גם לאחר סיום המלחמה ותוך המועד של ריצוי העונש הוגבלו השרידים מבין המגורשים ואסירי המחנות לשעבר בזכויותיהם האזרחיות; דהיינו: ניתן להם היתר להתיישב אך ורק בראדיוס של 201 ק"מ ממרכז אדמיניסטרטיבי כל שהוא. במילים אחרות: נגזרה עליהם גלות נצחית כמעט באיזורים נידחים של ברה"מ, בטייגה, באסיה המרכזית, בחבלים הצפוניים לרבות הצפון הארקטי. כמה מהם שהסתכנו והעזו לאחר ריצוי תקופת עונשם לחזור באופן בלתי חוקי לליטא, נאסרו שם והוגלו שנית לקצווי ברה"מ.²²⁵ פרט למקרים בודדים לא הצליחו בדרך כלל הנסיונות להיחלץ בצורה ליגאלית מן הגלות, אם על ידי פנייה אישית לשלטונות,²²⁶ ואם לקונסוליות²²⁷ או על ידי דרישה מקרובים²²⁸ בליטא או בחו"ל. יתר על כן, עם תום המלחמה הותר למספר מצומצם של צעירים יהודים ביאקוטיה לצאת משם וללמוד ברהבי ברית המועצות, ברם, עם התחלת המסע האנטייהודי החזירו את כולם.²²⁹ הוא הדין גם לגבי מקרים דומים ממקומות אחרים. זאת ועוד, גם לאחר המלחמה המשיכו השלטונות לגזור עונשי מאסר על

גולים שכביכול עסקו בארגון „רשת סוכנים ציוניים“ בקיום פולחן דתי חשאי, בתעמולה אנטי־סובייטית ובהסתה לבריחה מרוסיה לפלסטין.²³⁰ היו גם מקרים טראגיים בהם נאלצו אסירים וגולים יהודים לאחר המלחמה, לשהות במסגרת אחת משותפת עם פושעי מלחמה ליטאיים, עם משתפי פעולה עם הנאצים ועם רוצחי יהודים בתקופת השואה. רק באמצע שנות ה־50 ובסופם הורשה מספר ניכר של גולים לחזור לליטא. לימים זכו כמה מהם לעלות לישראל ולהשתלב במהירות יחסית בחיי המדינה וכן גם להמשיך בטיפוח הרעיון הציוני והעליה מבריה"מ, פעילות באגודת „אסירי ציון“ וכדומה. עם זאת, נותרו עדיין במקומות נידחים בבריה"מ, מספר יהודים שהוגלו בשעתם מליטא ועד היום טרם חזרו.²³¹

הערות

156. פרטים על כך ראה בהערות 36—40.
157. 'עד' יצחק דקל (וידוקלה), מי"ז, עמ' 2, כאסמכתא מסויימת לתקה זו שמשו אז השמועות „על התעוררות הרעיון הלאומי או של הרגש הלאומי שם (בבריה"מ ובפולין המזרחית) שמענו על הצגות „בריכוכבא“ ועל דברים אחרים“. שם, שם.
158. „הריכוז השומרי בוילנה“, כפר השומר הצעיר א', בעריכת לוי דרור וישראל רוונצווייג, מהדורה שניה, מרחביה 1956, עמ' 13.
159. שם, עמ' 449.
160. כנס השוה"צ (כנ"ל בהערה 37) עמ' 13.
161. עמ' 13—14 (בהשמטות). פגישה נוספת בין הפרופסור לבין אייזנבוד אירעה אחר המלחמה כפי שמספר האחרון: „...זה היה ב־1946, אני נסעתי ברכבת בין מוסקבה לאיוה מתוו... ופגשתי אותו במקרה. הוא הכיר אותי ואני הכרתי אותו. הוא כמובן נזכר ואמר לי: „גו, אני חושב שאחרי המלחמה הזאת כבר זרקת את השטויות האלה מן הראש“. ענית לו: אני חושב שלא זרקתי אותו מפני שאני עומד היום כאן!“ שם, עמ' 14.
162. 'עד' יצחק דקל (וידוקלה), מי"ז, עמ' 7 והשווה גם את הסיפא של הערה 166 להלן.
163. מדבריו של אברהם גיבלבר בוועידת הקיבוץ המאוחד בגבעת השלושה ב־18 בינואר 1944 (כנ"ל בהערה מס' 46).
164. מ. ניישטט, הורבן ומרד של יהודי וארשה, עמ' 336, והשווה גם: ק. בראדוקי „די וואנדערונגען פון פוילישן החלוק“ (כנ"ל בהערה מס' 151), עמ' 51; 'עד' פסיה ברנשטיין, ארכ' יד ושם, עמ' 9—10.
165. 'עד' לאה קארקלין, ארכ' ירושם, מס' 03/3368, עמ' 4.
166. עדותו של קלנברג, בראיון קבוצתי של יוצאי גיטו שאבלי, מי"ז (כנ"ל בהערה מס' 112) עמ' 4. לעומת זאת ידועים מקרים כשחברי הכשרה קיבלו בליטא אזרחות סובייטית כמו שני חברי השוה"צ בקיבוץ הכשרה בקידאן, שאף פירסמו על צעד זה בעתון: „אונדזער פרייד איז גרענעצלאז“ דער עמעם, 7.1.1941 עמ' 3.
167. 'עד' יהודה דן, מי"ז, עמ' 15.
168. 'עד' שלמה שפיר, מי"ז, עמ' 8 והשווה גם הפיסקא להלן מתוך זכרונותיהם של מייסדי הארגון שטענו נגד „האדישות לגבי השאלה הסוציאלית שהפכה לאחת הבעיות המרכזיות באמצע המאה ה־20“; ניצוץ (42) 7 25.4.1945, עמ' 100 (כמובא לעיל בהערה מס' 103).
169. 'עד' שלמה שפיר, מי"ז, עמ' 5.
170. 'עד' היני קולומביי־קריספין, מי"ז, עמ' 10—11. על מקרה סירובה של חברת

- א.ב.צ. אחרת להשתתף במופע באלט בחג סובייטי בבה"ס, ראה לעיל עמ' 88
הערה מס' 137.
171. כך למשל השתמש יצחק פומפיאנסקי, שהושתל לקומסומול, במכונת ההדפסה והשיכפול להוצאת פירסומים בעברית, עד שאיל ביילינסון, מ"ו, עמ' 4; חברת אצ"ל לשעבר וורה שר שכשהצטרפה לקומסומול על דעת חבריה היתה מוסרת להם במקומות ובזמנים קבועים מידע מסויים. עד גימיה לנגלמן—קליבאנסקי, מ"ו עמ' 2. ממקור אחר מסתבר שוורה שר הנ"ל לא הצטרפה בעצמה לקומסומול, אלא נאלצה לעשות זאת בלחץ ובאימים ועל כן קיבלה מעין „היתר“ מחבריה וממורה לשעבר. על סף הכליון, (כנ"ל בהערה 26), עמ' 347; „חבר בית"ר לשעבר בשם זאקס הושתל ע"י חבריו במוסדות הסובייטים למטרת מידע.
172. עד' אברהם מלמד, מ"ו, עמ' 9—10.
173. חברי „מכבי הצעיר“ לשעבר שפעלו במסגרת ציונית מחתרתית ידעו על קיום ארגוני מחתרת ליטאיים, אך לא היה שום נסיון ליצירת קשר, עד' שאול ביילינג-זון, מ"ו עמ' 4; כאן המקום לציין שידועים מקרים של גלויי אהדה מטעם סטודנטים לאומנים ליטאיים לעמיתיהם היהודים שהמשיכו לדבר עברית גם בין כותלי האוניברסיטה, על כך ראה: עד' שולמית גורדון—קאצובה, מ"ו, 9; מאידך פורסמה בבטאון הרביזיוניסטי בא"י במסגרת כתבה על המצב בליטא הסובייטית (המבוססת על מידע מפי עולים שזה מקרוב באו) הפיסקא הבאה: „העם העברי מתייחס באהדה לשאיפות החרות של העמים המדוכאים והמשועבדים שהרי גם הוא מדוכא ומשועבד ושואף לחרות לעצמאות ולמולדת חפשיית“ ש. סמיר, „העמים הבאלטיים נלחמים על חרותם“ המשקיף, 20.6.1941 עמ' ד'.
174. ב-1940 התקיימו בוילנה מגעים בין קצינים יהודים מהצבא הפולני המובס (ביניהם מאריאן מושקאט וד"ר הלל ברשובסקי), אישים פולניים כמו הסופר אולכה, הקצין צייריסקי (ממייסדי „הארמיה קראיובה“ בוילנה, איש הסאנאציה מאריאן שצ'נסנוביץ, אנשי השמאל סטיפאן יאנדריובסקי וד"ר דמבינסקי (מעורכי כתבי-העת „פופרוסט“). הנושא העקרי של מגעים אלו — נסב על המשך הלחימה נגד הנאצים. לאחר כינון הריפובליקה הליטאית הסובייטית השתלבו חברים בהוג זה לרבות יאנדריובסקי במשטר הסובייטי בצורה פעילה. על פי מכתבו של פרופ' מ. מושקאט, מה-22.8.1977 אל המהבר.
175. עד' יחזקאל פולריין, מ"ו, 15.
176. עפ"י מכתבו מה-21.12.1976 של העורך האחראי של העתון, בניסין רובינסון אל המהבר.
177. עד' אייויק לוינת, מ"ו, עמ' 18—19; ואכן נמצאו כאלה שמסכות שונות נענו והראיונות עמהם פורסמו בעתון. אחד מהם היה יעקב (יענקלה) וורבובסקי שלאחר מכן היה מהעובדים הבולטים של מינהלת הגיסו ונודע בהתנהגותו החיובית. עד' ישראל יברוביץ, מ"ו, עמ' 6.
178. ש. אנין, „די גסיסע פונעם רעזיזיאניסם“ פאלקסבלאט, 25.8.1941 עמ' 4.
179. „בריוועסטל“ (מדור המכתבים), פאלקסבלאט, 6.9.1940 עמ' 7.
180. קלרה סקז'ימינצברג, „פעילות תנועתית בתחלת המלחמה“, משואה ג', בעריכת ש. מאירי (1975), עמ' 139.
181. הדברים מובאים מתוך המאמר של משה קול: „המאבק המחתרתי על הקיום הציוני בבירת המועצות בימי מלחמת העולם השנייה“ משואה ד', בעריכת ש. מאירי, (1876) עמ' 75—76.
182. נתן ילין-מור, „מחתרת ציונית בחסות הסובייטים“, בסיף הארץ, 8.1.1870 עמ' 10—21 והשווה גם: נתן ילין-מור, „הקרמלין מציע מחתרת ציונית“, אתגר, מה-16 במאי 1961, עמ' 6—7.
183. עד' אברהם שצ'וקארביץ, מכון לחקר התפוצות של אוניברסיטת ת"א, עמ' 8—10 (בהשמטות). גירסא דומה מסר הנ"ל בשיחה טלפונית שהתקיימה בינו לבין המהבר, ב'1 באפריל 1977.

ואכן- מאז הגביר גלומן עוד יותר את זהירותו ולימים עבר לווילנה. מספרת על כך רחל סלקיה שנפגשה עמו שם: „הוא הרכיב משקפים כהות, סיפר: גם בוילנה עוקבת אחריו הבולשת הרוסית. פעם כשירד במדרגות הבית שם גר, בא לקראתו בלש-חרש בלבוש אורחי ושאלו, המכיר הוא אדם בשם יוסף גלומן שמתגורר בבית זה. יוסף לא איבד את עשתונותיו, משך בכתפיו ופלט: „לא מכיר כזה“ וחיש-נעלם. לאחר המקרה הזה ברור היה לו שזמן רב לא יעלה בידו להתחמק מידי הרוסים. התחיל לנדוד ממקום למקום, במקום שלן לא סעד ולהיפך. חבר נאמני בוילנה טכסו עצה והעבירו את יוסף לכפר נידח לא הרחק מווילנה עד יעבור זעם“ רחל סלקיה, „הפרידה האחרונה מיוסף גלומן“ (כנ”ל בהערה מס’ 155).

184. „נידער מיטן שאוויניזם און אנטי-סעמיטיזם, זאל לעבן א סאוועטישע סאציאל-ליסטישע רעפובליק — די באגריס רעדע פון כ’ זימאן אויף דעם גראנדיעזן „פאלקסבלאט“ מיטינג אין נאמען פון צ. ק. פון דער קאמפארט“ (פאלקסבלאט, 5.7.1940, עמ’ 5 והשווה: „אויסווארצלען שאוויניזם און נאציאנאלן אנטגאניזם“, שם, עמ’ 7; והשווה גם הערה 44.

185. כמה ימים לפני כן גילה שאם כי יש בידו אשרת כניסה לארץ-ישראל, הרי „מוודה בביתי ארוזה — אני עצמי מוכן למאסר כל שעה“ ציונים כלליים, (כנ”ל בהערה מס. 26), עמ’ 197.

186. איש לימא, „בפרוץ הסערה בליטא 1940 — 1941“ מתוך: נפתולי דור, קובץ ב’, בעריכת בנימין ווסט (1955), עמ’ 66.

187. ביניהם היו: יעקב גולדברג יו”ר ארגון לוחמי החזית היהודים ועורך עתון יהודי בליטאית „אפוואלאגא“; הירש גוטגעשטאלט — מראשי ה„בונד“ בפולין; ישראל בולל, מרדכי מיקלישאנסקי, סאנקה גאר וויידל — אנשי-שמאל שהואשמו בסטיות טרוקיסטיות; בנימין גולוב — שהואשם באנארכיזם ועוד. באותם ימים נאסר גם העתונאי כספירסברוביץ שהשתייך בשעתו למחנה הרביזיוניסטי, אך לפי כל הסימנים מאסרו בא על רקע קירבתו היתירה למימסד הפאשיסטי הליטאי. מאוחר יותר נאסר מוכירי אגודת הרבנים וחבר פעיל ב„אגודת ישראל“ דוד איציקוביץ.

188. בעקבות שיחוררו של גרינברג נפוצו בשעתו שמועות שבמהלך החקירות הוא נשבר וגרם בעקפין למאסרו של גרפונקל ע”י כך שהצביע עליו כאחראי על מפלגת צ.ס. לאחר ששותרר היה מוזכא והתרחק מכולם וכנראה סבל מאד. כמה ימים לפני שעצרו את גרפונקל, בא אליו גרינברג, שאל שאלות מה הוא חושב לעשות וכו’, עדויות: לייב גרפונקל, מ”ז, עמ’ 66; מאיר יליון, ג’, מ”ז.

189. בדיעה מלונדון נמסר שהשלטון הסובייטי בקובנה החזיק בבית הכלא במשך 32 ימים את כל חברי הוועד הפועל הציוני בליטא כעונש על שהדליפו, כביכול, לאנגליה ידיעות על מאסר רובינשטיין, החרמת העיתון „די אידישע שטימע“ וכד’ — דער אמעריקאנער, 27.12.1940, עמ’ 5; ממקורות אחרים אין אישור לידיעה זו. בין הידיעות שפורסמו בחו”ל על תנאי מאסרם של הציונים ובמיוחד הרביזיוניסטים, „שבכל ליטא לא יימצא אף אדם אחד ואף עורך-דין אחד שירחיב בנפשו עוז להתענין בסיבת מעצרים“ ראה: „המציאות בנג העזן הסובייטי“ המשקיף, 13.1.1941, עמ’ ב’;

190. עד’ לייב גרפונקל, מ”ז, עמ’ 1.

191. כפרץ הסערה, (כנ”ל בהערה 186), עמ’ 69, לפי ציטוט מהוכרז המובא בעדותו של אייזיק לויתן, מ”ז, עמ’ 16—17. לבעל העדות הוקרא משפט זה בידי החוקר מתוך מסמך רשמי.

192. כפרץ הסערה (כנ”ל בהערה 186) עמ’ 67.

193. שם, עמ’ 68.

194. רמן פריסטר: „עם מגן-דוד בסיביר“ מוסף הארץ 17.11.1970, עמ’ 7. גיבור מאמר זה — דוד כנן — הוא אייזיק לויתן. והשווה גם עדותו של הנ”ל, מ”ז,

- 24-22. למעשה ניסו להאשימו גם בסירור (סעיף 58/8) ולשם כך הביאו עד
 שסיפר כי בסוף 1939 הכין לויתן הרבה מאד נשק, שם, עמ' 19.
195. עד' צבי לוי, א', מ"ז, עמ' 9; 12-13;
196. ר' רובינשטיין שחרר מהמחנה בפצ'ורה באוגוסט 1943 כ, נכה ממדרגה ראשונה,
 תקופה מסוימת התגורר בעיר מולוטוב (פרם) וב-1946 הגיע למינכן ופעל בתנהגת
 "שארית הפליטה" של יהודי מזרח אירופה; עם קום המדינה עלה לישראל ועבד
 שנים רבות במשרד הבטחון וב"קול ישראל", נרדע במיוחד מסקירותיו הפופולא-
 ריות ביידיש מדי ליל ששי י. א. לויתן שהובא גם הוא למחנה עבודה באיזור
 פצ'ורה (פצ'ורלאג) סיים לרצות את עניו ב 1947, אך הוגבל לגור במקום נידח,
 על אף זאת הסתכן חזר לליטא, נתפש והוגלה שוב לאיזור קראסנוארסק. ב-1952
 נחקר בעקבות משפט הרופאים על חלקו, כביכול, בארגון רשת סוכנים ציוניים
 בסיביר. ההקירה נפטקה עם מותו של סטאלין, והוא חזר לליטא. לויתן עלה
 לישראל ב-1968 ומאו עובד במשרד הבטחון.
197. פרטים על השחרור הדרמטי ראה: עד' ל. גרפנקל מ"ז, עמ' 8-12 והשווה
 עד' צבי לוי, מ"ז, עמ' 13-14.
198. עד' ד"ר מירון שסקיו, (איר"ש), (56) 30, עמ' 4.
199. ר-ק, "מסביב לכוזר הארץ לארץ-ישראל", מכפנים, ספטמ. 1941, עמ' 114
- א. 199. עד' דינה דליווה מ"ז, עמ' 3, ייתכן שלחצים אלה הופעלו עליו באותה התקופה
 בה הוצע לו לרגל לטובת ברה"מ.
200. עד' ישראל יכרוביץ, מ"ז, עמ' 7, מקור אחר קובע: "בושה היא לספר, אבל
 רבו מאד העינים הרעות, ודוקא עינים שעד כה ידענו והן טובות מאד. גם עיני
 בית"רים" וכשאחד מאלה נלחץ לקיר, הסביר את הענין: "אילו קרעו אותי לגזרים,
 לא היה איכפת לי, אבל איימו שישלחו את אמא ואבא הקונים שלי לסיביר, לא
 יכולתי. אבל אני עובד רק במחלקה הכלכלית". ש"ב, עמ' מג. (כנ"ל בהערה 29),
 והשווה גם לעיל הערה מס. 72.
201. מרה בוז-מלמד, כנס השוה"צ (כנ"ל בהערה 35) עמ' 32. בהמשך עדות זו נאמר:
 "אני מוכרחה להגיד, שההתראה הזאת לא פעלה. אנחנו המשכנו להיפגש וכלום לא
 קרה לנו. כנראה דחו את זה לטוף השנה, שכבר ידעו שיוציאו את הבודגנים,
 הציונים". שם, עמ' 33.
202. עד' הני קולומבוב-קריספין, מ"ז, עמ' 4. כאשר התברר כי מספר חברי בתה"ס
 העבריים הם חברי המפלגה הקומוניסטית - זה זיעזע אותנו, והתחלנו לדבר ... אחד
 לשני: יותר טוב לא להיפגש מפני שישנם בוגדים מבינינו וידעיים מי נפגש עם מי
 ומי מדבר עם מי", עד' גולד מ"ז, עמ' 22.
203. עדות גיטה לנגלבן-קליבאנסקי, מ"ז, עמ' 4 והשווה עד' שלמה שפיר, מ"ז, עמ' 5.
204. עד' שולמית נורדון-קאצ'בה מ"ז, עמ' 7. בהקשר אחר סיפרה עדה זו שכאשר
 השביעו אותה עם כניסתה ל"חרות", הרי כאילו הכינו אותנו למוות, לפחות חייבים
 היינו לוותר על החיים הפרטיים.
205. קלרה מעין-מינצברג, "פעילות תנועתית בתחילת המלחמה", "משואה", ג' בעריכת
 ש. מאירי, (1975), (כנ"ל בהערה מס. 180), עמ' 139. על הסיפא בסיפור זה אין
 אישור ממקורות אחרים.
206. עד' דוד קאלפוז, ארכי יד ושם, 03/1650, עמ' 15-16 שני התברים המוזכרים
 בשלישיה זו היו: מיכאל גלבסרונק (יצחקי) ואברהם פיינגנבאום. על נסיונותיו של
 העד להתקבל לבי"ס לטיס באמסק תוך כוונה לברוח משם במטוס לארץ-ישראל,
 ראה: שם, עמ' 16. מיכאל יצחקי היה אח"כ בין אסירי הפורט התשיעי ובין משתתפי
 הבריחה הנודעת משם. כיום חבר תל-יצחק.
207. עד' אברהם מלמד, מ"ז, עמ' 6.
208. כך למשל נסעה או למוסקבה, ע"ח מסמכים מתוצרת עצמית, אחת מפעילות "חרות"
 לאה פיש והגיע אל יו"ר הסוכיים העליון מיכאל קאליניץ, על אף מאמציה ותחבולת
 תיה לא הצליחה לצאת וחזרה מיואשת לכור מתצנתה - וזהליו. על קורותיה

- במוסקבה ראה במכתבה לאחיה שבא"י שהעתקו מצוי בארכיון, "החלוץ", תיק מכתבי פעילים, וקטע ממנו מובא אצל שרה נחמית, עמ' 104.
209. מכתב מן הגיטו/י כנ"ל בהערה מס. 79 עמ' 282. מרדכי הנזכר בסיפא של קטע זה הוא מרדכי טננבאום—תמרופ — מראשי תנועת "חירות" שהוזכר לעיל והכונה, כנראה, שהכין לו רעל לעת הצורך.
- במכתב אחר שכתבה הנ"ל והגושא תאריך 16.4.1941 אל חברתה בא"י היא מספרת כי, "אין לתאר את אשר עבר עליהם, בגלל מזג האוויר הרע וכנסו רבים לבית-חולים" (כלומר לבית-הסוהר). מובא אצל: נינה פננבוים—פקר, האדם הלוחם — מרדכי טננבוים—תמרופ גיבור הגיטאות, תרגום מאידיש — ישראל רוזן, יד ושם, ירושלים תשל"ד, עמ' 70.
210. עד' פסיה ברנשטיין, ארכיון יד ושם, עמ' 10.
211. ראה לעיל הערה מס. 126. קרן זו נוסדה כנראה ביוזמת מרדכי טננבוים. ששלח 22.5.41 גלויה אל אחותו הבכירה שנמצאה אז במחנה עבודה בסיביר, עקב היותה רשומה כמועמדת לשוב לפולין. הגלויה היתה תשובה למכתבה הראשון, אותו הורשתה לכתוב רק לאחר חודשים מספר של שהייה במחנה. בגלויה מספר, לה מרדכי שהוא פנה בינתיים בבקשת הניגה אל, "המועצה העליונה" ("הסובייט העליון") של ברית המועצות, וזאת בזמן שמאות אלפי אסירים נמקו בבתי הכלא ובמחנות עבודת כפייה היה אקט מיוחד במינו. מרדכי מבקש מאחותו את פרטי תעודתיה הרשמיות בציון ערכם מבחינה רשמית חוקית. בכך רצה לרמוז שיש בדעתו לנקוט בצעדים נוספים למען שחרורה. הוא מבטיח לשלוח אליה בהקדם חבילת מזון כי מהערים הגדולות, כגון וילנה, אסור לשלוח חבילות מזון, ולכן יש בדעתו לצאת לביאליסטוק ומשם לשלוח לה את המצרכים.
- סמוך לפרוץ המלחמה הסובייטית-גרמנית הגיעה ידיעה למחנה שחבילת המזון כבר יצאה לדרך. הידיעה צורפה אל צרור קטן של תרופות, אותו הוא שלח אליה בדואר מהיר. אחותו היתה אז חולה קשה בדלקת ריאות מסוכנת והרופאה הפולנית השיגה את הרשות לבקש תרופה מן החוץ. מרדכי מילא מיד את בקשת אחותו, אך פרוץ המלחמה ניתק את המשך המגע וההתכתבות ביניהם נפסקה. האדם הלוחם, כנ"ל בהערה מס. 209.
212. פוטוסטאט מהנוסח המקורי של תעודה זו ראה: יוסף נאר אזוי איז עס געשען אין ליטע, תל-אביב 1965, הוצאת "מנורה", עמ' 148—151.
213. מתוך תעתיקי הדו"חות (בתרגום ליטאי) בקובץ:
214. "הליטאים בתקופה הבולשביסטית" וילנה—קובנה 1941, כרך א', עמ' 33 (בליטאית).
 בתיה גולדשמיד, נאבקותי ויכולתי — 15 שנה בטיביה הסיבירית, ינובה על גדות הוילנה, בעריכת שמעון גוי, תל-אביב 1972, עמ' 216.
215. חיפושים קפדניים נערכו בעיקר אצל פעילים פוליטיים לשעבר, שם הוחרמו ספרים תעודות ורשימות, ראה עדויות: אולשטיין, מ"ו, עמ' 16; יברוביץ, מ"ו, עמ' 8—9.
216. ראשי המשפחות שנועדו לפי הרשימות למאסר היו אלה בחלקם הניכר אישים בעלי רקע של פעילות פוליטית בעבר, במקרים רבים הופרדו ראשי המשפחות ממשפחת תיהם. בשלבים יותר מאוחרים במסע, כבר מהוץ לליטא, בתחנת הרכבת של נובר בליקא במערב ביילורוסיה.
217. עד' זאב ברנשטיין, א', מ"ו, עמ' 7—8. יתר על כן כשהבן הבכור במשפחת ברנשטיין טען שעליו עדיין להשלים שלש בחינות גמר בבית הספר, נאמר לו: "תקח את הספרים אתך, שם תוכל ללמוד ותוכל לבוא לקובנה כאשר יהיו לך הבחינות". שם שם. במקרה אחר כשאחד המגורשים, קצין נציבות בית"ר, שאל את אנשי הצוות (יהודי) על יעד הגירוש, נענה: "לא רחוק — אתה תשוב כעבור יומיים". עד' ישראל יברוביץ, מ"ו, עמ' 8—9.
218. כך למשל הלך איש הצבור הידוע מקובנה, ד"ר לאזאר פינקלשטיין למנהיג הקומוניסטי היהודי, גניה (גנריק זימאן) (שהיה גם עורך, "טיאסא" וממונה על הלשכה של המיעוטים הלאומיים במרכז המפלגה הקומוניסטית) ושאל, הלמאי מגרשים

- יהודים? תשובתו היתה: „זו שאלה מאד נאיבית. בנייס החמישי עלולים להיות גם יהודים ובמיחוד ציונים ואתה לא צריך להציג קושיות, אלו ו! עד ד"ר בנימין בלדון. ב', מ"ז, עמ' 13.
219. ישראל יברוביץ, „יחוקאל דיליון שלנו" ארץ ישראל (אפריל 1972) והשווה: „מגן דוד בסביב"ר" עמ' 7 (כנ"ל הערה מס. 194); מבין קבוצת המנהיגים הציונים שהיו במחנות ובגירוש, מתו: ד"ר בנימין ברגר, ד"ר יצחק לויתן, ד"ר י. ברוצקוס, המהנדס י. מ. בלוד, ליאון צירגס, מאיר שצ'ופק, ראובן גרשטיין, בירק, המהנדס גליקמן; „על סף הכליון" (כנ"ל הערה. 26) עמ' 348. משום מה לא נכלל ברשימה זו יחוקאל דיליון ומאידך כלול שמו של דוד קריבושויב. האחרון שרת כמפקד כחה בדביזיה הליטאית, בצבא האדום וגורש משם ערב היציאה לחזית, נדון לעבודת פרך „עד שקרס וכרע". ר. לויתן, „דביזיה אדומה עם הווי כחול לבן". במחנה נח"ל מס' 7 (אפריל 1965), עמ' 14.
220. כך למשל, הואשם קצין נציבות בית"ר, יברוביץ, לפי הסעיף 58/13 — מאבק אקטיבי נגד-מעמד הפועלים — ונשפט ל 10 שנות מאסר. מפקד קן בית"ר בקובנה, פולרביץ, הואשם לפי סעיף 58/4 — קשר עם הסתדרות קונטרמהפכנית בחו"ל — ונשפט (רק ב-1943) גם הוא ל-10 שנים. סגן נשיא מפלגת המדינה בליטא, ד"ר הסלון, שבעצמו נשפט ב-1943 ל-5 שנות מאסר ואשר שהה בצוותא עם רובם בשלב זה או אחר, חישוב ומצא ש, על שכם 26 אסירים העמיסו לערך — 260 שנות מאסר". על סף הכליון, עמ' 348, על הקשר בין ממצאי החקירות לבין סעיפי האשמה שיוחסו להם, ניתן לעמוד מהדוגמה הבאה: דוד חסמן מקובנה, שהיה פעיל ב„מכבי", בתנועה הרביוניסטית ובאגודת לוחמי עצמאות ליטא, הואשם על כך שבתקופת השלטון הסובייטי בליטא, הוא ניהל פעילות מחתרתית בעיירה מסויימת; משטען חסמן שכלל לא היה בעיירה זו, נענה: „לוא היית שם, בטח היית עושה זאת". הוא נידון ל-10 שנים על ידי ה„טריויקה" — (שלישיה) של נ.ק.ו.ד. עד בלה חסמן, מ"ז, עמ' 6.
221. מתוך כתבה „מאתים אלף יהודים" בעתון הצופה, מה' 2.12.1941 עמ' 4.1. והשווה כתבות נוספות: „יהודי ליטא בגולת רוסיה", הצופה, 2.4.1942 עמ' 1; „ראשי הציונים הליטאיים בגולת סיביר", הצופה, 8.10.1942 עמ' 1; „שואת רעב לפליטי ליטא בסביב"ר", הקולם, מס. 21, 30.4.1942 עמ' 251.
222. כותבת המכתב היא רעית מנהיג הצה"ר בליטא, צבי ליון, שנאסר ב 1940 על ידי הסובייטים. צילום המכתב מובא במסגרת המאמר של יצחק בורשטיין, מתוך: ספר ינובה, עמ' 273, (כנ"ל בהערה מס. 214).
223. באחד המכתבים שקבלה תלמידת הגימנסיון העברי בקובנה ע"ש שוובה, מתברר כחתה, שגם הוא הוגלה, היה כותב בין היתר (בעברית): „כשניפטר מ„שלי-שלי" ו„שלי-שלי", יגיעו עוד אלינו ימים טובים". כשהגיע המכתב לידי שלטונות הבסתחון בקשו להבין את תוכן המכתב ופנו לאביה של מקבלת המכתב ע"מ שיתרגם: הוא הצליח לשכנעם שהמדובר כאן הוא במשורת נעורים והענין טושטש. עד גיפה לנגלכר—קליבאנסקי, מ"ז, עמ' 22—23. והשווה עדויות: רחמילביץ, מ"ז, עמ' 36; זאב ברנשטיין ג' מ"ז, עמ' 9.
224. הפרטים המובאים להלן, מתבססים בעיקר על המקורות אשר נרדפו, גלות ביאד קוטיה" אמה, י"ד (1964) עמ' 89—102; עדויות קליבאנסקי, רחמילביץ, שדכונוביץ, זאב ברנשטיין. (מ"ז).
225. דינה רובינשטיין—דיליון ברחה ב-1946 מחבל גאריס לליטא, שהתה בקובנה, ובוילנה ועברה ללובב שם נתפסה, הוחזרה לליטא ונשפטה ל-10 שנות גלות. היא ריצתה את עונשה במאגאדאן שבחצי האי קאליימה במזרח הרחוק וב-1956 הועברה לסומסק שבסביב"ר. רק ב 1958 הותר לה לחזור לליטא. ע' דיליון מ"ז, עמ' 8—10.
226. כך למשל פנה ב. ברנשטיין למחלקת הגולים של ה.ק.ו.ד. ביאקוטיה להרשות לו ולמשפחתו לחזור לליטא. ראש המחלקה העביר את הבקשה למוטסקבה וטען שמצדו אין תנגדות. ע' זאב ברנשטיין, ג' מ"ז, עמ' 15.
227. ב-1942 פנתה הגולה דינה דיליון מחבל גאריס (שאחיה בארץ שירת בחיל האויר הבריטי) לקונסוליה הבריטית שבקויבשאוו בקשר לסרטיפיקאט (רשיון עליה) לארץ

- ישראל. בתשובה מן ה-17.8.42 נאמר: „במענה למכתבך מס' 151/199/42 מה-12 ביולי אני חושש שאין דרך שנוכל לעזור לגב' דינה דיליון בקבלת רשיון לעזוב את ברה"מ. אם היתה לה קודם אזרחות ליטאית עליה לפנות לשלטונות הסובייטיים בכדי לשחרר אותה מן האזרחות הסובייטית, ולאחר מכן לבקש היתר יציאה סובייטי. ממשלת פלשתינה אישרה את כניסתה של גב' דינה דיליון ובעלה לפלשתינה לפי החלטה ממאי 1942" (מתורגם ממקור אנגלי שבידי גב' דיליון). עד' דינה דיליון מ"ז, עמ' 11. על אף כל הנסיונות נותרה הנ"ל בגירוש ואילו בעלה — יחזקאל דיליון ניספה במחנה העבודה. ראה גם הערה 219.
- 228: משפחתו של ב. ברנשטיין בארץ ישראל עשתה מאמצים נמרצים כדי לחלץ אותו ובני ביתו אך ללא הצלחה. עד' בורים ברנשטיין ב', מ"ז, עמ' 8—9.
- 229: נלות ביאקוטיה, (כנ"ל בהערה מס. 224) עמ' 101—102.
- 230: עד' בורים ברנשטיין, ב', מ"ז, עמ' 11—16. והשווה גם: „מגן דוד בסיביר“, עמ' 7.
- 231: אחד מהם הוא המורה לשעבר מאיר אליועני שזכה לפירסום רב בקשר לפעילותו המדעית בלשון העברית גם בשבתו במקום נידח במרכז אסיה. ספרו על נושא זה פורסם ב-1977 בישראל. (מחקרים בקהלת ובמשלי החברה לחקר המקרא, ירושלים תשל"ז) על פעילותו בשנים 1940/41 ראה ב„משואה" ו', עמ' 78 ובהערות שם. 91, 90.

ניצולי השואה בדרך לארץ

במלחמה ולאחריה

יוחנן כהן

הבריחה הגדולה מפולין*

1947—1945

יהדות פולין לאחר השואה

שלושה חצי מיליון נפש, ובתוכם למעלה ממיליון ילדים, מנה הקיבוץ היהודי פולין ערב מלחמת העולם השנייה.

כאשר מוגר הצורך ומכונת השמדה נעצרה, לא ונתרו על אדמת פולין המשוחררת, אלא כשמונים אלף יהודים ומהם כששה עד שבעת אלפים ילדים.

מעולם לא היתה משמעות של המושג "גיא ההריגה" על כל זוועותיו יותר מחשית, מאשר באותם הימים. אם חזה יחזקאל בעיני רוחו את "הבקעה והיא מלאה עצמות" הרי היתה נבואתו הולמת את פולין אחרי המלחמה. אם שרד אי פעם רק יהודי "אחד מעיר" — הרי קרה הדבר בפולין של 1945.

עם תום המלחמה יצאו שרידי היהודים מהבונקרים, ממעבה היערות ומן המחנות. הדחף הראשון אצל כל אחד ואחד מהם, שהתרגל מעט לנס השיחורון, היה — לקום ולחפש, שמא ימצא מישהו מבני משפחתו. ולא היה כוח בעולם, שהיה יכול לעצור בעד האנשים האלה, שבריי-כלי וצללי בן-אדם, לעבור מאות קילומטרים, תוך סכנות רבות, לתור כל פינה, להפוך כל אבן, בחיפושים אחרי יקיריהם שנעלמו. אולם כאשר היה האיש מגיע לבסוף, לאתר תלאות אין ספור, לעירו, היה מוצא את ביתו הרוס או שרוף, וכשהיה קורה, שמצא את ביתו שלם, אך בין כתליו יושבים דייריו הפולגיים, המביטים באורח הבלתי-יקרא בעין נוטרת איבה, היה עוקר היהודי את רגליו, חוקר ושואל, בודד ומחפש, מחטט, מחפש כל רמז אפשרי, כדי לגלות היכן הם עיקבות ילדיו, אשתו, הוריו, וכאשר כלו כל תקוותיו, ידע, שהנה הוא נשאר בעצם, ערירי ועזוב לנפשו, כאותו עמח.

* עבודה זו ראתה אור לראשונה ב־1973 ב"אנציקלופדיה של גלויות", כרך 12, והיא מובאת כאן — ברשותו האדיבה של המחבר — במתכונת מקוצרת, תוך השמטות אחדות, עשויים מקום קלים.

בסוף יחידי שנשאר בין חורבות הגיטו השרוף. אז היה עוזב אותו לפתע מכוח הדחף הבלתי-נדלה, והאיש היה שואל את נפשו: "למה זה נשארתי דווקא אני בחיים?"

ואם הדבר הראשון, לאחר השחרור, היה אחד ואחיד אצל כולם, לא כן היתה התגובה שבאה אחריו, כששרידי היהודים נוכחו לדעת, שאין עוד מה ואת מי לחפש בין החורבות. אז התהילו לשאול: את עצמם: ומה הלאה? והתשובות היו שונות.

הניצולים — שרידי השואה

אך בטרם נעמוד על מהותן של התשובות האלו נזכיר רק, שמה שקרוי היה "שארית הפליטה" לא היה קיבוץ הומוגני. ניתן היה להבחין בחמש קבוצות עיקריות: שרידי המחנות, שרידי הגיטאות, נושאי הניירות האריים, פרטיזנים וראשוני הריפוטריאנטים מברח"מ. על כולן עברו מוראות השואה והגורל התאכזר בכלם, אולם מלחמתם על עצם הישארותם בחיים, שונה היתה ביער מזו שבמחנה, במסווה של פולני, שונה מזו בתוך הגיטו, תכונותיהם, נוהגיהם, ואורח חייהם של כל האנשים האלה, שבעזרתם ניצלו במשך ימי השואה, דבקו בהם גם לאחר השחרור.

הדעה שלפיה קמה שארית הפליטה עם שחרורה כאיש אחד, כדי לעלות לארץ ישראל — אינה אלא אגדה יפה. לאחר שנסתיים ה"אקסדודס" הגדול מ-1946 והמצב נתגבש, נשארו בפולין עוד כמה רבבות יהודים. כאשר ב-1957 איפשר משטרו של גומולקה עליה נוספת, הגיעו ארצה למעלה מ-35,000 יהודים, ואילו המדיניות "האנטי-ציונית", אשר החלה להשתולל בפולין, לאחר מלחמת ששת הימים, הביאה לגרושם של כ-15,000 יהודים נוספים.

אכן, ניתן לומר, כי השנים 1945—1947 היוו מפנה דרמטי ומהפכני ביותר בחיי שרידיה של יהדות פולין. הרוב הגיב באופן ובצורה כמעט אחידה — האנשים החלו נוטשים אותה הארץ, אליה הגיעו אבות-אבותיהם לפני אלף שנים, ושבה עברה עליהם הטרגדיה האיומה שהסתכמה במותם האכזרי של שלושה מיליון מאחיהם.

רבים היו שרויים במצב-רוח משונה, שאחר כך השפיע על אורח-חייהם שהלך ונתדרדר. היתה זאת אוירה של "אכול ושתה כי מחר נמות", כפי שמתנו, מתו ומתים סביבנו היום, אתמול, שלשום. שמחת השחרור, על רקע זוועות העבר; המסקנה הסופית על אפסות ערך חיים ושל ערך כלשהו לעומת ההערכה המנוגמת לכוח ולכסף שמקנה כוח; כל אלה הברו יחדיו ודחפו לא מעטים לדרכי חיים נלוות.

מבין אלה, שנותרו בחיים בזכות "תעודות אריות" היו רבים, אשר שמחו להסיר מעל פניהם את המסיכה הכבדה מנשוא, שהצילה את חייהם, ולשוב לחיק עמם. אבל היו גם לא מעטים, אשר החליטו להישאר בעורם השאול. היו כאלה שנתרגלו לתפקידם, שנתאקלמו בסביבתם, נתבוללו כליל, נישאו לפולניות (או לפולנים), הפכו נוצרים לכל דבר ואפילו לא גילו לילדיהם את סוד יהדותם. היו כאלה, שנהגו כך מתוך אינרציה ונוחיות והיו שאמרו לעצמם: די, סבלנו מספיק מנסל היהדות — הגיעה העת להשתחרר ממנו ולשחרר את ילדינו.

ההסוואה נהפכה לטבע. היו שהלכו בדרך זו עד הסוף, תוך טשטוש מלא של זהותם היהודית. והיו שהסתפקו בהחלפת שמם בלבד.

ובצדם של אלה הופיעו מתבוללים "נושאי דגלים". גם לפני המלחמה נוצאה בקרב יהודי פולין שכבה דקה של מתבוללים מדעת, שראו עצמם בשר מבשרה של הרבות פולין. הדיכופות בשנות השלושים והמלחמה שמו קץ אכזרי לאשליית תיהם. אולם, לא כולם נרפאו; התבוללות חדשה התעוררה אחרי המלחמה, עם כינון, הוועד הפולני לשיקום הלאומי" (ביולי 1944), ועם כניסת הצבא האדום הגייס הפולני המסונף לו, לשטחי פולין. בראשית הרפטריאציה, התחילו לחזור מברית-המועצות גם יהודים לא מעטים מנאמני מוסקה. המדובר, כמובן, באלה שמולם שיחק להם, והם לא נפלו קרבן לטיהורים סטליניסטיים, כמרביתם של הקומוניסטים היהודיים מפולין. היו ביניהם גם צעירים שאפתניים ומוכשרים, אשר שחרור פולין ומשטרה החדש פתחו לפניהם אופקים ואפשרויות חדשים. לראשונה בתולדות פולין הופיעו על אדמתה קצינים, גם בכירים, ממוצא יהודי. ביניהם קצינים מיחידות קרביות, שעברו את מסלול הקרבות ממוסקה מערבה. קצינים רבים היו בשרותי הביטחון וביחידות לחינוך פוליטי. מיעוטם גאים ביהדותם ורואים במעמדם ובתפקידם מצוה לאומית ושליחות נקמה בצורר, אך רובם קרייריסטים, המשתדלים להעלים יהדותם ולשרת את פולין כשליחי המהפכה הפרולטרית וכמשרתיה.

בשביל רוב הפולנים, אשר במשך מאות בשנים, הורגלו וחונכו לבזות את היהודי, לראות בו פחדן מוגילב וברייה שפלה, היתה הופעת הקצינים האלה עטורי אותות הצטיינות ונועלים מגפיים נוצצים, בבחינת חילול השם, חילול המולדת וסיבה מספקת, כדי לראות במשטר החדש מכשיר בידי ה"ניידו-קומונה". בעיני יהודים לא מעטים לעומת זאת, עוררה תופעה זו זיק תקוה לחיים חדשים בזכות של שוויון מלא.

ואמנם המשטר החדש היה זקוק באותם הימים לאקטיבה יהודית נאמנה בשורות הצבא והממשל, ולתמיכה ציבורית מכל צד שלא יבוא. על רקע זה לא ייפלא, שחלק מבין שארית הפליטה, מרוב סבל נטה להתפתות לחזון של "העולם החדש" ולאשליות, שהצמיחה תופעת הקצונה היהודית, ענודת סמלי הנשר הפולני.

"אנוח קצת — אמרו איש לרעהו — אמכור משארית הרכוש. אהפש עוד בני משפחה, אולי נשארו בחיים", וכאשר דובר איתם על בריחה היו עונים: "די בריחה וועט ניט אנטלויפען" — (הבריחה לא תברח). (אפרים דקל: בנתיבי הבריחה" — עמ' 31).

ואמנם בקיץ 1945 נתרכזו בוורוצלב (ברסלאו), באיזור שלזיה-התחתית ("השטחים המשוחררים"), למעלה מ-20.000 יהודים, אשר היו צריכים, לפי תוכנית השלטונות, לשמש יסוד ובסיס לריכוז, שעמד ערך לגדול ב-1946, עם הרפטריאציה הגדולה מברית-המועצות.

תגובת המוני היהודים — בריחה

אולם, כל אלה שמנינו עד כה, המבלים ימיהם מתוך התפרקות שלאחר השואה, הממשיכים להעלים מקור מחצבתם, המתבוללים מתוך אופורטוניזם

ורדיפה אחר-קאריירה, או מתוך הנמקה אידיאולוגית; ולבסוף אלה המהססים לזו ומעדיפים לבנות מחדש חייהם ובתיהם ההרוסים על אדמת פולין — כל אלה בסיכומו של חשבון, לא היו, אלא אחוז קטן יחסית, מול המוני היהודים, אשר נקעה נפשם מפולין ותושביה. המוני היהודים החליטו — לא החליטו, כי אם הקדימו: "נעשה" ל"נשמע" ועשו דרכם מפולין, עקובת דם יהודי מערבה ודרומה. (באמרנו המוני היהודים, אל לנו לשכוח, שלמעשה נשארו אתנו אחר השואה רק כמה רבבות לכל היותר). יהודים אלה, ולא הנשארים והמהססים, הטביעו את חותמם על גורלו של הקיבוץ היהודי הזה כולו, והפכו לאחד המנופים הגדולים לתקומת ישראל.

הם הם, שעשו את "הבריחה".

מה היה הכוח, אשר הגיע רבבות יהודים לקום ולנדוד על פני אירופה, לגנוב גבולות, להסתכן, להיאבק עם רשויות זרים, לחיות חיי ארצי ב"קודות", בדרחים, ולאחר מכן לעלות על ספינות מעפילים רעועות? האם צעדו בראשו של ציבור זה מנהיגים מייקומה? האם היתה הבריחה פרי חינוך ציוני ממושך ושיכנוע אידיאולוגי?

לפני המלחמה היתה יהדות פולין מצבר עצום של הציונות: אישים דגולים; כמו יצחק גרינבוים, עמדו בראשה. מפלגות ציוניות נלחמו על נפש ההמונים. רשת בתי ספר עבריים הקנתה ערכי תרבות, ספרות היסטוריה לרבבות צעירים. תנועות נוער וקיבוצי הכשרה שימשו בסיסים לחינוך ציוני ולעליה. קונגרסים, ועידות, אסיפות-עם, מחנות קיץ, מפעלי הקק"ל, מכירות שקלים ומאבקים ציבוריים — ציינו את חייה התוססים של היהדות והציונות הפולנית. אך לכלל עזיבת פולין ועליה המונית לא הגיעו הדברים, ולא רק בגלל מדיניותה של ממשלת המנדט.

הנה, לאחר שהכל נהרס, לאחר שיהדות פולין נשארה שדודה ומרוסקת, ממנהיגיה הדגולים לא נותר כמעט אף אחד כדי להנהיגה, דוקא אוקס בהם הכוח, בשרידים העייפים, לקום וללכת. מה היה הכוח שדחף אותם לכך?

ראשית, כאמור, היו חוזרים היהודים למקומותיהם ולא היו מוצאים עוד שריד ממשפחתם ועברם. ערי פולין ששקקו פעם חיים יהודיים היו "יודען-ריין" ואדמת פולין היתה לבית-קברות גדול. כך קרה שהחוזרים לא מצאו עוד בנפשם להישאר במקום שהזכיר להם יומם ולילה את השואה הנוראה.

שנית — האינסטינקט הלאומי נתחדד בימי השואה. היהודי למד לדעת, כי חיינו בין הגויים, ולוא גם הטובים שביניהם, לא יהיו עוד חיים לעולם. אותם מאות חסידי אומות העולם, שנזדהרו על ידי מעשיהם באפלה הנוראה של ימי המלחמה, היו אך כטיפה בים. היהודי למד להכיר את השנאה של הגוי המלשין בפני הנאצים בעבור נזיד עדשים על היהודי המתחבא. הוא הכיר את הפרטיון הגוי, השודד או הרוצח את חברו לנשק — הפרטיון היהודי. את ההמון הפולני הצוהל להשמדת שרידי הגיטו. היהודים נשתחררו מאשליות ומחלומות פז. עכשו קרא להם יצר הקיום הלאומי, שלא להתפתות עוד לאשליות וגם לא להבטחות, אשר השלטון ושליחיו, עושי דברו ואפורטוניסטים למיניהם, היו מפזרים מסביב. היהודים, ברובם המכריע לא רצו לבטוח בנדיבים ועוד פחות מזה לסמוך על נדיבותם של גויי הארץ הזאת שהיתה לגיא ההריגה.

כיוון שלא מצאו עוד את יקיריהם וקרוביהם, היו מחפשים עתה קירבתו של יהודי, באשר הוא יהודי. היו מנסים לבדוק תחילה, האם הנקרה על דרכם והנראה כיהודי, אומנם מבני בריתנו הוא. "עמכו?" (עמך?) — זו היתה שאלת הצופן שנאמרה בלחש מאיש לאיש, כשהיו נפגשים. שאלה זו נהפכה גם לסיסמת הודהות יהודית בפולין של 1945.

היהודים חיפשו בטחון בין יהודים ושאלו לאחדות ולכוח יהודי. לאלה מביניהם, שהציונות היתה אמונתם עוד מלפני המלחמה, הדרך היתה ברורה. התזון הציוני, האמונה בתחיית ישראל, הבטחון כי יום יבוא ומדינת היהודים תקום על תלה — היו להם סם-חיים בכל מוראות ימי השואה. ועם השתדלות, אך טבעי היה בשבילם, כי עתה יש להגשים את הרעיון הלכה למעשה לאלתר. אך גם לאחרים, ארץ ישראל הרחוקה שימשה קרן-אור באפלה. גם לעובדה, שהישוב היהודי בארץ ניצל מזוועות השואה, וסערת המלחמה פסחה עליו, נודע כח-משיכה מסתורי כמעט.

האנטישמיות הפולנית

מלבד זה פעלה האנטישמיות הפולנית כמניע ישיר וכמניע לבריחה.

בדו"ח שרשמתי לאחר סיום שליחותי בפולין, באפריל 1947, נאמר בין

השאר:

"ערב צאתי את הארץ, באוגוסט 1945, נודע לי דבר הפוגרום שנערך בקרקוב. זו היתה האזהרה הראשונה, שארס האנטישמיות מחלחל עדיין עמוק בתוך נשמות הפולנים. נתברר לכל, שמפלת הנאצים וכינון משטרים חדשים במדינות המשוחררות לא זו בלבד שלא עקרו מן השורש את היצרים האנטי-שמיים, אלא אף לא הצליחו לעצור את התפרצותם. ברם, מה שראיתי בעיני בעת שהותי הממושכת בפולין עבר על כל המשוער. טרם צאתי ידעתי, כי לא במקרה הקים היטלר את מחנות ההשמדה הגדולים דוקא בערי פולין; הפולנים היו המסייעים הראשיים במיבצע ההשמדה. לפי מה שראיתי. סבורני שהמושג "אנטישמיות" לא הולם עוד את יחס הפולנים לשארית-הפליטה היהודית. במושג "אנטי" יש משהו מריח הויכוחים הפרלמנטריים של המאה ה-19, מתביעות פוליטיות המכוונות להצרת זכויות היהודים, ובמקרים הדרסטיים ביותר — מהפגנות סטודנטים והשתוללותם בין חומות אוניברסיטאות וארשה ולבוב. מה חיזור המושג הזה בימינו! היום אין עוד מסחר יהודי, שיש להפריעו; אין עוד סכנה של "ייהוד" התרבות הפולנית וחייה החברתיים של המדינה. היום יחס הפולני ליהודי מתבטא באותו פסוק, שאתה שומע על כל צעד ושעל: "היטלר לא הספיק לסיים את המלאכה". והמסקנה המעשית: "הבה נסיימה!" שנאת-היהודים בפולין של היום משוללת כל יסוד פרוגרמטי-אידיאולוגי, כמו שנשאה אותו, כביכול, האנטישמיות לפני המלחמה. היא מושרשת כולה ביצרים אפלים ונושאת אופי רצחני גרידא. על שרשיה הקודמים של האנטישמיות הפולנית נוספו שלושה גורמים חשובים: שניים פסיכולוגיים ואחד חומרי. ראשית, הגוי התרגל למחשבה, כי דם יהודי הוא הפקר ומותר לשפכו כמים. רציחת יהודי אינה מעוררת בו כל הרהורים וייסורי מצפון אנושי. הוא הסתגל לכך, כאשר הסתגל האדם לשחיטת בהמות. שנית, גורם האכזבה: סבורים היו

הפולנים, כי סף־סוף נפטרו מהיהודים — ולפתע שוב "מוצפת" פולין על ידי יהודים, החוזרים ממחנות גרמניים ומרוסיה. והגורם השלישי: בימי המלחמה ולאחריה חלה תמורה רצינית במיבנה החברתי ובנסיות הפסיכולוגיות של האוכלוסיה הפולנית. הפולנים נעשו בחלקם הניכר עם של סוחרים ומבריחי סחורות. אחרי המלחמה, רבים מהם רכשו לעצמם את החנויות, שהיו שייכות ליהודים. יש ויהודי בודד חוזר ותובע לעצמו את מקום־עבודתו הקודם. הפחד מפני "היורשים" והשנאה השורשית משתלבים יחדיו.

ודאי משפיעים עוד גורמים. המאבק הפוליטי הפנימי בפולין (אופוזיציה במחתרת, הסתה נגד השלטונות) מוסיף ללא ספק שמן על המדורה האנטישמית. מכל מקום ברור, שהאנטישמיות החדשה בפולין מקיפה שכבות רחבות של העם הפולני, פרט לשכבה דקה, אשר למזלנו אוחזת בהגה השלטון במדינה ומנסה למנוע בעד התפרצות היצרים.

חיי יהודים נתונים בסכנה יום־יום, ברכבת באוטובוס, ברחוב ובבית. מאות יהודים הושלכו מקרונות, הוצאו ממכונות ציבוריות, נרצחו לעיני הנוסעים האדישים, נפלו שדודים ברחובות ערים, גורו ממארב...".

כאמור, ניהלו השלטונות המרכזיים מאבק נימרץ נגד הכנופיות האנטישמיות — לא מאהבת מדרכי, כי אם בשל רצונם לחסל את ארגוני המחתרת הימנית. אולם, עד אשר נתגבשה ונתבססה שליטתה של הממשלה, הצליחו הגל האנטישמי והכנופיות המזויינות להפיל חללים יהודיים לרוב.

לפי דו"ח ממשלתי סודי, שלא פורסם, נרצחו מנובמבר 1944, מועד שחרור האזורים הפולניים במזרח ועד אוקטובר 1945, בערים שונות בפולין, בדרכים, ברכבות — 315 יהודים, ואילו לפי הערכות לא־רשמיות מספר הנרצחים היה קרוב ל־600. הפוגרום בקרקוב (אוגוסט 1945) היה, כאמור, אחד התמרורים הזועקים ביותר. שנת 1946 לא היתה פחות חמורה. ואין כל ספק, כי השתוללות האנטישמיות הרצחנית נתנה דחיפה גדולה לבריחה.

מה בין בריחה ל,בריחה"?

בהתחלה היתה הבריחה פשוטה כמשמעה — בריחה מהמשך הרדיפה האנטי־שמית, בריחה מהעבר המזעזע, בריחה מאשליות. באזורי ישראלים רבים היה למונח זה של "בריחה", צליל צורמני, משפיל ומרגיז. ישראלי של ימי המאבק בבריטים, של ימי הזעם והחרון על מה שקרה בגולה, לא אהב את המושג "בריחה". בארץ דיברו אז על "הצלה" ו"העפלה". אולם לגבי יהודי פולין היתה זו קודם כל בריחה מן העבר ומן ההווה גם יחד. ואומנם, מבלי לדעת איך, היכן ומי הטביע את השם — דבר וודאי הוא, ששורשיו נעוצים במציאות היהודית של פולין שלאחר השואה. ה"בריחה" לא היתה ולא נוצרה כתנועה רעיונית, לא מנהיגים גדולים ומוכרים עמדו בראשה. היא צמחה ככורח החיים ממש. הבריחה הפכה לתנועה של הגשמת הציונות, בתנאים ובאמצעים מהפכניים, אשר השואה מזה, והמאבק המדיני מזה, חייבו.

כמה אלפי יהודים, מספרם המדויק לא ידוע, החלו ב־ברוח מפולין, כבר בראשית ימי שחרורה, בעזרתם של מבריחים. עם התקדמות הצבא האדום פנה חלק ניכר מבריחה "פרטית" זו לגרמניה, דרך עיר־הנמל הצפונית, שטטין.

אולם בריחה זו לא היא, שהטביעה הותמה על האקסודוס היהודי מפולין, לא מבחינה כמותית ולא מהותית. מה שהפך את בריחת יהודי פולין ל"בריחה", מה שהפך אותה לתנועה של שלילה טוטאלית של הגלות למען חיוב המולדת, נתן לה את המצפן, הכיוון והדגל — היו תנועות-הנוער החלוציות. לגבי אנשי התנועה פירושה של "בריחה" היה ברור וחד-משמעי: הליכה לארץ-ישראל, דרך כל גבול, פתוח או חסום, ביבשה ובים, פריצת כל מחסום, כולל מחסומי "הספר הלבן". לגביהם היה זה אך המשך טבעי למפעלי העזרה ההדדית וההצלה בגיטאות, לפעולות ההתנגדות והמרד בגיטאות ובמחנות, ללחימה בשורות הפרטיזנים וביחידות צבאיות.

ראשיתה של ה"בריחה" ניתן לגלות עוד בימי המלחמה, באותה קבוצת צעירים מתנועת "הנוער הציוני" באיזור זאגלמביה (קטוביץ, סוסנוביץ, ביילסקו), אשר אירגנו מחתרת לחמת ותוך כדי ביצוע שורת פעולות נועזות נגד הגרמנים, הצליחו ברובם להבקיע להם דרך לארץ-ישראל, בראשית 1944. וכאשר נמוג עשן הקרבות והשרידים החלו להתגבש, היו אנשי תנועות הנוער, אלה אשר ידעו לתרגם את הכאב, היאוש והרצון לבריחה של שארית הפליטה, לתנועת עם, החותרת אל חופיה של המולדת.

ניתן לחלק את תופעת הבריחה לארבע תקופות עיקריות:
א. מראשית ימי השחרור, קיץ 1944 (באיזורים שהיו בעבר איזוריה המזרחיים של פולין) ועד לימי סתיו 1945. להלן נקרא לתקופה זו — "תקופת הבראשית".

ב. מסתיו 1945 ועד יולי 1946 — להלן "תקופת ההתארגנות".
ג. מאוגוסט 1946 עד לאוקטובר 1946 — להלן "תקופת יציאת פולין".
ד. מאוקטובר 1946 ועד ראשית 1947 — להלן "השלבים האחרונים".

תקופת הבראשית

עם שחרור רובנה, וילנה, (עריה של פולין מלפני המלחמה) ולובלין התחילו חברי תנועת הנוער, פרטיזנים, לוחמי הגיטאות להתקבץ, לחפש איש את חבריו, להתאגד ולהתלכד. אפרים דקל, מי שהיה מפקד הבריחה באירופה החל מסתיו 1946, כותב בספרו המקיף:

„הראשונים שהתעוררו והתאוששו היו הפרטיזנים, שבמלחמתם בנאצים מצאו תנחומים לאסון שפקד אותם ואת משפחותיהם. בקרב הפרטיזנים יוצאי התנועות החלוציות נמצא חבר פעילים שהניחו את היסודות לארגון ה"הצלה", והתחילו לחפש אחר יהודים שעדיין חסו בצלם של שמות בלתי-יהודיים ועדיין היססו להתגלות כיהודים. הפרטיזנים היהודים, שארית הפליטה, שיתפו עצמם במסירות באיסוף אלפי הגויות שעוד התגוללו בקרבת העיר, בשדות ובחורשות, ונתנו ידם להבאתן לקבורה. פעולתם זו הגבירה את מידת האמון ששארית הפליטה רחשה להם. אימון

• תיאור מרתק מקורותיה של קבוצה זו מצוי בספרה של פרדקה מויא: "רעים בסער", הוצאת "יד ושם".

שהיה רבי-ערך לפעולה באותם ימים ראשונים לשחרור, בטרם הוצבו דפוסי שלטון יציבים.

בעצם אותם ימי השחרור, בעוד מתינו מונחים לפנינו, הונחו היסודות ל"בריחה". בשעת אזכרה בבית-הקברות, מיד לאחר ההספדים שהביאו גם קציני-צבא גבוהים לדמעות פנה קצין סובייטי בכיר אל חברנו ס. ולחש לו: "אני יודע שהתארגנתם להבריח את שארית היהודים מכאן. הצליחו! אם תידרש לכם עזרה — פנו אלי ואתן לכם "קומנדרובקה" (צוית-נועה) ותוכלו לנוע בכל מקום, ולעשות את המלאכה". ("בנתיבי הבריחה" — ע' 55).

העיר רובנה שחררה ע"י הצבא האדום וחיטבת הפרטיזנים בפברואר 1944, ומבחינה כרונולוגית ניתן לראות בה את עריסתה של תנועת ה"בריחה". בין משחררי העיר היו מאות פרטיזנים יהודיים; הם מצאו בעיר, אשר מנתה לפני המלחמה כ-20.000 תושבים יהודיים, לא יותר מ-200 ניצולים.

אחד הפרטיזנים, אליעזר לידובסקי, חניך תנועת "דרור", אירגן סביבו כמניין חברים, אשר במסווה של הקמת קואופרטיב, החלו בפעולות עזרה הדדית, סיוע לניצולים וחיפוש ילדים יהודיים. במאי 1944 קיימה הקבוצה, באישור השלטונות הסובייטיים, אזכרה על קבר-אחים של 20.000 יהודי רובנה. לידובסקי קרא לנטישת גיא-ההריגה ובניין חיים חדשים. היה זה רמז, אשר הובן היטב ע"י קהל המתאבלים.

הקבוצה ברובנה הלכה וגדלה וכל מי שזכר גירסת נעוריו מתנועת נוער ציונית, או מבתי-ספר של "תרבות" ראה את מקומו בתוכה. באביב 1944 החלו הפעילים לחפש דרכים להתקשר לצ'רנוביץ ולבוקרשט והצליחו בכך. שם יצרו מגע עם תנועות הנוער ואח"כ גם עם שליחי "המוסד", שפעלו בבוקרשט.

הריכוז השני להתארגנות הבריחה קם בוילנה, אשר שוחררה ביולי 1944. במקום נתרכזה קבוצה של פרטיזנים ופעילי תנועות (רוז'קח קורצ'ק, חיים לור, ד"ר אמרנט, אבא קובנר, ניסן רוניק, יצחק קובלסקי ועוד). בצאתם מן היערות, החליטו לרכז מאמציהם לארגון הבריחה היהודית, תחילה לפולין ומשם הלאה, דרומה. שליחים הצליחו לקשור קשרים עם אנשי רובנה, לבוב, צ'רנוביץ, קובנה. גם מרובנה וגם מוילנה יצאו שליחים לבריה"מ לחפש חברי תנועות, לעודד יציאתם, לקשור קשרים. צסיה רוזנברג, אשר בימי הכיבוש הנאצי מילאה לא פעם שליחויות מסוכנות, יצאה לדרך, כדי למצוא חברים באסיה התיכונית, ובדרך מקרה גילתה אותם במוסקבה. יצחק רייכמן ("פשה") יצא מרובנה לקיוב.

חנקה אורובה נשלחה בי-1945 במדי קצינה פולנית לברית-המו-עצות. היא נעצרה במוסקווה, הביאו אותה בפני קצין בכיר, יהודי, הצליחה להשתחרר, חזרה אחרי שעלה בידה ליצור קשר עם פעילים של כל התנועות" (דוד מלר — מדור התיעוד בע"פ ליד מכון ליהדות בת זמננו).

משבוע לשבוע הלכה ונתחזקה ההכרה, כי יש לחזק את שרידי השואה בהחלטתם לנטוש את אדמת פולין רוויית הדמים ולברוח לעבר חופי המולדת הרחוקה. בדיונים וביוכוחים ממושכים נתגבשה הדעה, כי חרף מגמות, שיקולים וחשבונות היסטוריים נוקבים (כגון נקמה בגרמנים), יש לשים על ראש כל

המאווים את הבריחה ולהפוך בריחת בודדים וקבוצות חלוצים לנדידת העם כולו. דעה זו הפכה להחלטה, כאשר התאספו ראשי קבוצות רובנה ווילנה בלובלין, אחרי השחרור.

ה„קואורדינציה“ בלובלין

למזלה של שארית-הפליטה בפולין נתאספו אז בלובלין ראשי קבוצות רובנה ווילנה, ואליהם נצטרפו ראשוני הרפטריאנטים מברית-המועצות („האסיאתיים“) ושרידי הלוחמים מגיטו וארשה. בצד ה„ועד היהודי המרכזי“ קמה מנהיגות צעירה, חלוצית. אנשים כגון: צביה לובטקין ויצחק צוקרמן, מראשי המרד של גיטו וארשה, אבא קובנר — ממנהיגי „השומר הצעיר“, אלעזר לידובסקי „דרור“, ניסן רוניק ודוד מלר — ממפקדי הפרטיזנים וממיסדי „אחד הנוער הציוני“ ואחרים — הניחו יסוד לאירגון הבריחה ול„קואורדינציה“ בין התנועות החלוציות לביצוע משימה זו.

כיוון הבריחה היה תחילה לרומניה, משם נדדו האנשים להונגריה, אוסטריה ואיטליה (גם ליוגוסלביה) אל חופי הים.

בסוף אפריל 1945 הגיעו שליחיה הראשונים של הקואורדינציה הפולנית אל טרוויסיו, שם חנו יהדותיה של הבריגדה היהודית. בסוף יוני אותה שנה הגיעו לשם ראשי הבריחה: ל. ברנשטיין, ח. לור, א. לידובסקי, א. קובנר ונ. רוניק. נוצר קשר חי בין „הבריחה“ הפולנית לבין אנשי „המוסד“, המרכז לגולה וחיילי הבריגדה, שעסקו בהצלה והעפלה. החודשים הראשונים בפעולת הבריחה הצטיינו בעיקר בהשתלבותה בתהליך של נדודי עמים והאוכלוסין, שציין את התקופה. מיד לאחר שחרורם, היו, שבויים ועצירי-מלחמה עקורים, גולים ואסירי מחנות-העבודה, פולנים, צרפתים, יוונים, רוסים ובני שאר העמים, נודדים מרחקים — מי ברגל ומי ברכב, עם ובלי תעודות, כדי לשוב לארצותיהם ולבתיהם. תהליך זה הקיף כ־30 מיליון איש. תנועת רפטריאציה המונית, ספונטנית ומאורגנת, נתחוללה באירופה, וידי אנשי הצלב-האדום היו מלאות עבודה. אולם הרפטריאציה של עם אחד, אשר סבל יותר מכל העמים, נמנעה בתוקף חוקי „הספר הלבן“ הבריטי, וכך הוכרחה ה„בריחה“ לתחבל תחבולות והיהודים נאלצו להיהפך ל„רומנים“ ול„יוונים“.

„היוונים“

אבא גפן מפעילי ה„בריחה“, מספר בספרו „פורצי המחסומים“ (עמ' 14) :
„היתה זו תקופה שפליטים, עקורים ונידחים עברו באירופה מארץ לארץ. האגדרלמוסיה היתה גדולה מאוד והיעדר סדר בביקורת הגבולות איפשר מעבר באמצעות תעודות שונות. טובות מכולן היו התעודות היווניות, עם אישורו, כביכול, של קצין-העיר הסובייטי. כי השפה היוונית לא היתה ידועה בארצות מרכז אירופה, ומה עוד שדוברי שפה זו פטורים היו מלדעת את לשונות מרכז אירופה, וכך יכלו להתחמק מתשובה — אם עלידי שתיקה ואם עלידי דיבור בעברית, יוונית כביכול. על-מנת להציגנו כ„יוונים מלידה“ לימדונו אנשי ה„בריחה“ גם כמה מלים יווניות, כגון: „קלימרה“ — בוקר

טוב, "קלי ספרה" — ערב טוב... יצאנו לתחנת הרכבת, כשאנו פוחדים פחד רב שמא נפגוש בקבוצת יוונים אמיתיים או באדם דובר יוונית, וכל מסענו ייכשל. אם כי סופר לנו כי היו מקרים שקבוצות "יווניות" כמונו נפגשו בגבול עם יוונים אמיתיים, אלא ששומרי-הגבול השתכנעו שאנשינו הם היוונים ואילו היוונים האמיתיים — הם-הם מתחפשים, המנסים להבריא את הגבול".

התקופה ה"יוונית", וכמוה התקופה "הרומנית", ה"יוגוסלבית" ו"הבולגרית" הניבו לא רק חוויות, לעתים משעשעות ולעתים של מתה, אלא גם תוצאות של ממש. עד מאי 1945 עברו בשיטה זו קרוב ל-3000 איש, בקבוצות של 10—15, מקרקוב (שם היה אותה שעה מרכז ה"בריחה"). קרוסנו (שם ריכזו את הפעולה משה מאירי, "בן" סאנוק), זבזדוביצה, דרך הרי הקרפטים לסלובקיה, הונגריה ורומניה. "הרפטריאציה היוונית" היתה מבוססת על תעודות וניירות מזוייפים. אישורים של "הצלבה-האדום הבינלאומי", רשיונות נסיעה סובייטיים עם חותמות מרשימות בגודלן — בכל אלה צויידו קבוצות "הרפטריאנסים". בית-המלאכה לניירות אלה שכן תחילה בקרקוב ולאחר מכן, בסתיו 1945, עבר ללודז. באמצעים פרימיטיביים ביותר הגיעו מספר בחורים מוכשרים במיוחד לתוצאות מרשימות. לעזר רב היו גם קצינים יהודיים אחדים מהצבא האדום, שהצליחו להעמיד לרשות ה"בריחה" טפסים שונים ורבים במיספר.

"למרות הרצינות שבעבודתנו לא יכולנו להימנע לעתים, מקורטוב הזמור, ולעתים אף ממעשי קונדס. בתוך התעודה, בטור "עיסוק ומקצועו של בעל התעודה", היו חברים רושמים את האותיות B.G. או J.Z. וכדומה. שפירושן ההיתולי הוא "בריחה געשעפטען" ("עסקי בריחה"), או "דישע צרות" (צרות יהודיות). תעודות אלו עברו את הגבולות הלך וחזור והוטבעו בחותמות של נקודות-הגבול הרבות והשונות שהיו עוברים בהן. בשעה ששומרי הגבולות עיינו בתעודות וראו טפסים רשמיים ושלל חותמות, קיבלום כתעודות כשרות. היו קוריוזים שהביאו לבדיחות-דעת, אך יש גם שגרמו לתקריות. יש שהוחלפו תעודות נשים בתעודות גברים, אם מפאת חוסר תעודות אחרות אותה שעה או בגלל טעות מקרית, וכאשר האנשים נתפסו עמן בגבולות נגרמו לנו קשיים, מאסרים ומשפטים." (בנתיבי הבריחה, א. דקל, עמ' 551).

בנוסף על שיטת "הרפטריאציה" אורגנו גם קבוצות של צעירים בעיקר, למעבר "הגבול הירוק", כלומר — חצייתו באורח בלתי-ליגלי. בשבילים נסתרים ובעזרת מבריחים מקצועיים משני עברי הגבול, הצליח מספר אנשים גם בדרך זו. (היו גם מקרים של מעשי תרמית ובגידה, מצד המבריחים). בתקופה מאוחרת יותר למדו בחורי "הבריחה" בעצמם את השבילים והם היו המובילים. המהומה הכללית בגבולות אירופה היתה עדיין בעיצומה, הפיקוח רופף ועונת האביב והקיץ נוחה למעבר. גם משמרות גבול סובייטיים לא הקפידו במיוחד, בעבור בקבוק וודקה, שעון-יד ובעיקר סיגריות אמריקניות, היו מוכנים לעצום עין, ואפילו שתיים. לא זו בלבד: קרה שקצין סובייטי, שבשעת מעשה נתגלתה,

לאנשינו ואולי גם לו לעצמו. יהדותו — סייע בפועל ובכל לב. מספר היוצאים ביולי 1945 נסתכם ב־4600.

„מרכז הפרודוקטיביזציה“

כבסיס למפעל ה„בריהה“ שימשו תנועות הנוער ובמיוחד ריכוזי חבריה ב„קיבוצים“. קיבוצים אלה לא היו קיבוצי־הכשרה במובן המקובל של ערב המלחמה, אלא קיבוצי־עליה. את הבסיס החומרי סיפק ה„ג'וינט“ ואילו על הצד הרוחני, החברתי והרעיוני הופקדו מדריכים, שנשאו איתם את הזכרונות מימי נעוריהם ב„קני“ התנועות שלפני המלחמה. בקיבוצים נערכו סמינריונים, חוגים ללימוד עברית ולפי האפשרות — אורגנו בתי־מלאכה וקורסים מקצועיים. אולם, המגמה והאווירה ששלטה בהם, היתה מכוונת לא לשהייה במקום, כי אם ליציאה ובהקדם.

בריתת „עמך“ ישראל

אולם ה„בריהה“ מראשיתה הקיפה לא קיבוצים בלבד. בתקופת היציאה ההמונית (בקיץ 1946) הקיבוצים היוו מיעוט בקרב היוצאים, אך גם בזמנים קשים יותר דאגו אנשי הבריהה ל„כלל ישראל“, תוך נקיטת אמצעי זהירות שנתחייבו מאופייה הבלתי־לגלי של הפעולה. מי שהיה רצונו לצאת למסע ולאחר שעמדו על טיבו, צוייד ב„פתק“ מתאים וב„סיסמא“ והצטרף ליוצאים. היסודות הארגוניים שהונחו אז לפעולת הבריהה היו אלה: תחילה היו יוצאים מטעם ה„בריהה“ שליחי תנועות לעבר הגבולות, לברר אפשרויות המעבר, „לרחח“ אם ניתן ל„הסתדר“ עם שומרי־הגבול ולמקם את „הנקודות“. בדרך כלל נמצא בית, מרווח למדי, מרוחק ממקום ישוב וקרוב למדי לגבול. ב„נקודה“ היתה מתרכזת קבוצת היוצאים ומחכה לאות כדי לצאת לדרך. כאשר נקודה או דרך מסויימת היו מתגלות ע"י השלטונות, או נפסלות (בלשון מקצועית „נשרפות“), היה מתחיל חיפוש אחרי דרך אלטרנטיבית, ו„נקודה“ חדשה התארגנה. בלובלין הוקמה, כאמור, „קואורדינציה“ בין התנועות החלוציות לביצוע פעולות הבריהה. המונח לכשעצמו מורה על פשרה מסויימת בין שתי מגמות, שהיו קיימות אז בקרב העושים במלאכה — מגמת הליכוד והאחדות מזה ומגמת הפירוד המפלגתי מזה. השואה, אשר במוראותיה נעלמו כלא־היו ניגודים ממשיים ומדומים בין היהודים, דקדוקים, התפלספות אידיאולוגית ונגודי דעות מפלגתיים — הניעו את שרידיה להתאחד. ואומנם, שאיפה זו מצאה ביטוייה, לא רק מבחינה מילולית, אלא גם אירגונית, בנסיונות חוזרים ונשנים לגבור על מסגרות קודמות ולחתור לאחדות מירבית. מסגרות שונות, כגון: „האיחוד“, „הליגה“, פח"ח (פרטיזונים, חיילים, חלוצים) „נחם“ (נוער חלוצי מאוחד) — היו הפועל היוצא של השאיפה הזאת.

אבא קובנר, חניך הציונות המעמדית, הוא אשר הרים את דגל „אחדות הגורל היהודי“. בכוח ביטויו השירי העז אמר: „בגיטאות לא הבחינו הרוצחים בין יהודי ליהודי“. גישה דומה הביע דוד מלר, ממייסדי „האיחוד“:

„אחר כל מה שעבר עלינו אין מקום — בכל אופן לא בגולה — לא למפלגות ולא לארגונים, הקומץ היהודי שנשאר צריך להתאחד לארגון אחד, שמטרתו לחסל את הגולה ולעלות“. (המקור: מדור התיעוד בע"פ ליד מכון יהדות בת זמננו).

אולם מגמות ושאיפות אלו לא החזיקו מעמד זמן רב. חיכוכים והרגשות קיפוח, מוצדקות או מדומות, על רקע „המפתח“ ו„המכסה“ למספר היוצאים בדרכי הבריחה, תקציבים וכד' הביאו „בתקופה מסוימת“ לפעילות נפרדת גם בשטח חיוני זה. „הקואורדינציה“ הפכה למעשה למוסד תיאום — וגם זאת בדוחק. מדבריו של צבי נצר:

„בהתחלה לא היתה הבריחה בפולין מאוחדת. עסקו בזה שני גושים: גוש ארץ-ישראל העובדת (הליגה) וגוש הנוער הציוני — עקיבא (איחוד). כל גוש עבד לחוד, היו לו נקודות מעבר משלו, אפאראט משלו, פוליטיקה משלו. ההתנגשויות היו רבות. לא היה מקום למצב כזה“ (מתוך „ארכיון ההגנה“).

מאמץ גדול לתיקון המצב נעשה בכנס הציוני בלונדון, שנערך באוגוסט 1945. לכנס זה יצאה משלחת של שארית-הפליטה (א. זומרשטיין, חייקה גרוסמן, רוד מלר, יצחק צוקרמן וליאון סלפטר) ונתקבלה בהתרגשות על ידי משתתפיה. יצחק גרינבוים הטיל את מלוא משקלו, כמנהיג יהודי פולין וכיור „ועד ההצלה של הסוכנות היהודית“, ובהשפעתו ניצלה „הקואורדינציה“ והנהגת „הבריחה“ הושתתה על בסיס פריטטי בין נציגי האיחוד והליגה. תרומה נוספת ומכרעת למגמה זו — של פעולה מלוכדת ועל-מפלגתית בשטח הבריחה, תרמו שליחי „המוסד“, שהגיעו לפולין בסתיו 1945.

שליחי „המוסד“

המחשבה על שליחות לפולין לא נולדה עם סיום המלחמה. הידיעות על המתרחש בגיא-ההריגה החלו להסתנן לארץ עוד ב־1942 ולקבל אישורן ב־1943. הזעזוע היה נורא והרגשת חוסר-האונים גדולה שבעתיים. המחשבה מה ניתן לעשות כדי להציל, לגונן, לארגן ללחימה ניקרה בלב רבים ולא נתנה מנוח. הד לאותם הלבטים אנו מוצאים ברשימותיו של מי שהיה מפקד „הבריחה“ בפולין, איסר בן צבי ז"ל:

„...הפגישה במזכירות חבר הקבוצות בניגיר בקיץ 1943. הימים ימי אל-עלמין. הדיכאון בישוב רב והבריות סבורים שכיבוש הארץ בידי הגרמנים ממשמש ובא. באותה פגישה בניגיר שדנה בנושא „במה נקדם את פני הרעה“, ניגש אלי יוסף ברפל ושאלני אם אהיה מוכן להצטרף לקבוצת אנשים, המתכוננת לצאת לטהרן על מנת לחזור משם בדרכים כשרות ובלתי כשרות לרוסיה. כבר אז נתקבלו ידיעות בדבר ריכוזים של יהודים, שברחו מאימת הגרמנים מפולניה, מליטא ומלטביה. נודע שהריכוזים נמצאים בקוקון, אוובקיסטן וגם באורל. הכוונה היתה ליצור גשר, שבו יעברו יהודים אלה מרוסיה לטהרן. כעבור זמן קצר נשלחתי לקורס שהתקיים בתל-ייוסף שמטרתו היתה להכשיר אנשים לשליחות המיוחדת...“

הקורס נסתיים... אך הקריאה ליציאה לא באה משום מה. כעבור זמן קרא לי אליהו גולומב ושאל אותי מה תהיה תשובתי אם אוזמן להצטרף לפעולת הכנה של צנחנים לפולין. תשובתי היתה חיובית... אולם גם תוכנית זו נתבטלה. השערתי היתה, כי הבריטים התנגדו לכלול את פולין בין הארצות שאליהן יש לצנוח. מי יודע איזו החלטה גורלית היתה זאת. אין לי ספק, שאילו היו צנחנים מספר ישראלים לפולין, כמו לשאר המקומות, היה ביכולתם להשפיע השפעה עמוקה על יהודי פולין להתנגד לנאצים בכל אתר ואתר ולא לשגות באשליות... כל הענין שקע. עד שבאחד מימי אוגוסט 1945 הוזמנתי לבוא לבנין מועצת הפועלות ברחוב אלנבי... (מתוך עזבונו — ברשותה אדיבה של גב' עדה בן-צבי).

ואכן בבניין זה, הצמוד לבניין הועד-הפועל תחת השלטת התמים ו"בחסותה" של מועצת הפועלות, שכן מטה "המוסד", "המוסד", היה זרועה של ההגנה לנושא עליה ב' ובראשו עמד שאול אביגור (אז מאירוב).

מכאן נשלחו לאירגון הבריחה מפולין שלושה שליחים: איסר בן-צבי ("שמעון"), חבר קב' מעלה-החמישה, יחנן כהן ("גדעון"), חבר קב' תל-יחזק וצבי נצר (אז מלניצר, "אלכסנדר") חבר קב' אלונים. כל אחד מהם עשה דרכו בנפרד בהפרישי זמן של שבועות מספר. הם עזבו את הארץ באורה בלתי-לגלי, בספינות קטנות, שחזרו לאיטליה לאחר הורדת מעפילים בארץ. לאחר הגיעם לאיטליה עשו את דרכם, מקצתה במדי הבריגדה ומקצתה כפליטים, דרך אוסטריה, הונגריה, צ'כוסלובקיה. המסע ארך כחודש וחצי. "שמעון" הגיע לפולין בספטמבר 1945, "גדעון" בתחילת אוקטובר, "אלכסנדר" — בנובמבר. הנחה והדריך אותם מרדכי סורקיס, איש-הבריגדה שישב בגראץ, אוסטריה, ומשם פיקד על פעולות הבריחה באירופה. סוד בואם וזהותם נמסר אך למעטים מבין מנהיגי התנועות במקום. בכל זמן שהותם ופעולתם הקפידו השלושה על כללי המחתרת, כולל החלפת שמות, מקומות מגורים, וגם פרטי הופעה חיצונית. איש לא ידע אל נכון, באותם הימים, כיצד יתייחסו שלטונות פולין, המגלים יותר ויותר את תלותם בברית-המועצות, אל הארגונים הציוניים, לארגון "הבריחה" ובמיוחד לארצישראלים, שהוחדרו לפולין באורח לא-חוקי ובמטרה ארגונית ומדינית מוגדרת.

שליחותם של השלושה, שנמשכה עד 1947 (אלכסנדר המשיך עד מרס 1947), היתה קודש לעניין "הבריחה". בתוקף יעודם זה ומעמדם המיוחד, כשליחי הארץ ו"המוסד", הם הסביעו חותם עמוק על הפעולה, אשר החלה כמתואר, עוד לפני בואם. בעיקר, הביאה שליחות זו לליכוד כל הגורמים. כל התנועות והקואורדינציה קיבלו כדבר טבעי ומובן מאליה, שהשליחים "האלמונים" יהיו המדריכים והעומדים בראש המפעל. במשך שנת 1946 הגיעו לפולין גם שליחים לפעולה בקרב תנועות הנוער ונציגה הרשמי של הסוכנות היהודית, ד"ר ישי. נערכו גם ביקורים רשמיים של משלחת ישובית (רשיש, לויטה, זילברפרב, ד"ר קורץ), ובנפרד של אהרן ציולינג ושל משה קול. רוחה של ארץ ישראל החלה מנשבת ביתר שאת בקרב שארית הפליטה.

ביקורה של משלחת הבריגדה

כחוויה בלתי-נשכחת היה ביקורה של משלחת הבריגדה, בדצמבר 1945. גם בשבילי היתה הפגישה בנכר עם חיילי ישראל מאורע מרגש. מה עוד בשביל יהודי מקרב שארית-הפליטה! זוכרני — הלכתי עם חבר המשלחת, מרה (מאיר) אנטין (נפל במלחמת השחרור בקרב על הגנת ניצנים) ברחובותיה המושלגים של לודו', ואף כי היתה זו שעת ערב והאפלולית כבר ירדה, רתקה דמותו התמירה, מדיו ובמיוחד סמל הבריגדה היהודית על שרוולו, את מבטיהם המשתאים של העוברים ושבים. והלב רחב מגאוה על הופעה זו של חייל יהודי מארץ-ישראל על אדמת פולין. כשהגענו לאולם, בו נערכה האסיפה עם המשלחת, שררה שם אוירת, „היינו כחולמים“. הנוכחים יוצאי מחנות-המוות הנאציים, מחנות-הכפייה הסובייטיים, אנשים שהסתתרו בבונקרים וביערות, ראו עכשיו בקירבם את חייליה של ארץ-ישראל, את קליחי העוצמה, הגאולה והנקמה היהודית. הידיים נגעו במגן-דוד, התפור לשרוול ה„בטל-דרס“ והעיניים נוצצו ואורו וגם הזילו דימעה.

תקופת ההתארגנות

ראשית-דבר גובשו העקרונות התנועתיים והארגוניים של הפעולה. בתיאום עם הנהגות התנועות סוכם:

א. לאסור על ארגונים ותנועות לנהל פעולת בריחה עצמאית (והיו עדיין תופעות כאלו, אם כי בממדים מצומצמים); לבסס את הפעולה בהנהגת המשלחת הישראלית על החלוקה הפריטטית הקיימת, לצרף (כחברים שלא מן המניין) גם נציגי בית"ר ואגודת-ישראל. סעיף אחרון זה, אף כי נתקבל תחילה בהתנגדות מסוימת — במיוחד מאחר שלתנועות אלו לא היה מעמד מוכר בפולין — הצדיק עצמו. פרץ לסקר וחבריו מבית"ר והן אנשי אגו"י הוכיחו מסירותם וצירופם העמיק את אחדות העשייה.

ב. לעבד תכנית תלת-חדשית ולפעול לפיה.

ג. לרכז צוות פעילים, המומלצים ע"י התנועות, שיתחייבו לעסוק אך ורק בענין הבריחה, ולהפעילם לפי תוכנית מסודרת.

ד. לחלק את הפעולה לפי שלושה אזורים: אזור הצפון (המרכז בשטטין), דרום-מערב (המרכז בוורוצלב), דרום-מזרח (המרכז בקטוביץ). בכל אחד משלושת מקומות אלה הוקמו ועדות אזוריות (מורכבות בכל מקום מנציגים של שלוש תנועות שונות). ועדות אלו, מתפקידן היה לפקח על הפעולה באזורן. המרכז הארצי נקבע בלודו', עיר שבה היה גם הריכוז היהודי הגדול ביותר.

ביסודו של דבר לא היו בכך חידושים מהפכניים, אולם נקבעו דפוסים מגובשים יותר, הן ארגוניים והן כספיים. לסעיף אחרון זה נודעה חשיבות מרובה, כי הסכומים, בהם „גילגלה“ הבריחה, היו רציניים למדי וגדלו מדי חודש בתודושו. היה צורך להעביר כסף לפולין מחוץ לגבולותיה, להמירו במטבע מקומי,

למזן הוצאות וכיו"ב. גם למען הסדר הטוב וגם כדי למנוע כל סטייה אפשרית מטוהר מידות ונוהגים, הוקדשה תשומת-לב מירבית לנושא זה. "בית המלאכה" לניירות שוכן בלודו, הורחב בכוח אדם ובאמצעים טכניים והתוצאות "שוכבו עין". הוכנס שימוש בצופן ("קודים"), הן לגבי שמות הפעילים והן לגבי מונחים אחרים. למשלחת קראו "משפחה", מעבר הגבול הפך ל"טיול", מרכז הבריחה כונה "הוועדה החקלאית", להסתדרות העובדים קראו "גולדה" ולסוכנות "דוד". לדולר "סטפן" (על שמו של ס. וייז) ואילו למארק הגרמני — "אדולף". גם ערים פולניות זכו לשמות חדשים: וארשה היתה ל"קן", לודו ל"מעון", קטוביץ — "סניף", שטטין — "חזיר", קרקוב — "חדר", ברלין — "מרתף". צ'כיה היתה ל"מהרל", הונגריה — "הגר" ואיטליה — "בנימין", ועוד כהנה וכהנה.

ההקפדה על הצופן וכללי הקונספירציה לא היתה נטולת חשיבות מעשית ובודאי לא היה בכך רצון להעתיק נהגי הגנה למציאות פולנית. אולם, כפי שהוכיחו המאורעות, היה צורך חיוני, הן להישמר בפני מלשינים ושונאים מקרב הייבסציה המקומית, והן לשמור על עצמאותו, איתנותו ואלמוניותו של הגרעין הפעיל, לבל יעשו בו השלטונות כטוב בעיניהם, כאשר מדיניותם תמצא זאת לנכון. שיטה זו עזרה במידת-מה למנוע מאסרים והתנכלות מצד השלטונות (ומקרי המאסרים היו לא מעטים, במיוחד בשלהי 1945 ובתחילת 1946*) וגם סייעה לשיחורור האסירים. התנועות החלוציות שימשו בסיס עיקרי לפעולות הבריחה; הן שסיפקו את הפעילים ואת גרעיני היוצאים. אולם המצב ששרר קודם לכן, לפיו כל פעיל וחבר הנהגת התנועה ראה עצמו כעוסק עצמאי בבריחה, הופסק. הוקם חבר פעילים, ששרשיו בתנועות, אך עיכוקו ב"בריחה" תשומת-לב מיוחדת הוקדשה לנעשה בקיבוצים ובבתי-הילדים, שהחלו להתארגן, אף הם בחסותה של הקואורדינציה. נעשתה בהם עבודה חינוכית נמרצת, בה נטלו חלק גם השליחים; נערכו סמינריונים רעיוניים; לא הונחה גם הכשרה גופנית, ובאותם הקיבוצים, שהשלטונות העמידו לרשותם מספר כלי-נשק להגנה עצמית (בפני הפורעים האנטישמיים), התקיימו גם שיעורים בשימוש בנשק.

שיטות אירגון הבריחה הלכה ונשתכללה. המפעל כולו נישא על כתפיהם של כ-200 צעירים וצעירות. בחלקם פרטיונים לשעבר, וכולם למחדי נסיון-חיים ומאבק מימי המלחמה. מקצתם הועברו במשך הזמן לפעולות ה"בריחה" בארצות אחרות — צ'כוסלובקיה, אוסטריה, גרמניה ואיטליה — ומקצתם יצאו עם קיבוציהם לדרך. את מקומם מילאו אחרים. עלי-פי רוב נשארו ה"בריח'ניקים" באיזור-פעולה מסוים חודשים מספר והיו מחליפים את "מקום עבודתם", או משום ש"נסתככו" עב משמרות הגבול, או כדי להתרענן ולא "להעלות חלודה" במקום אחד. על אופיים של האנשים ועל עבודתם מסופר מפי אברהם שדה, שפעל בוולבויץ:

"במקום אחד היינו עוברים בשביל ולמטה היינו רואים את האור בנקודת חיל-הספר. לא פעם היה קורה שדוקא במקום ההוא התחיל

* גם כותב שורות אלו "זכה" לבלות שתי תקופות מאסר וחקירות נמרצות — אחת בקטוביץ והשנייה במורבסקה-אוסטרבה (צ'כוסלובקיה).

תינוק בוכה ואז היו מתחילים לנבוח הכלבים של החיילים. לא קשה לתאר את מצב הפעילים ברגע כזה. הם ידעו מה צפוי להם... בוקר אחד בא אברהם מ. ואמר, שאם בטרנספורטים הבאים יהיו ילדים או תינוקות, הוא לא יוביל אותם. סיפרו לי שבלילה, כאשר אברהם היה עם טרנספורט של למעלה ממאה איש מעל תחנת חילה-הספר, התחילו כמה תינוקות לבכות. הדבר היה בליל גשם והיה קשה לאדם מבוגר לטפס בהרים בבוקר. כמובן, זה השפיע עליו קשה מאוד. אחרי כמה ימים החלטנו לשלוח טרנספורט נוסף. לקחנו עוד שתי מכוניות ויצאנו עם מאה יהודים. קרוב לגבול השגנו טרנספורט אחר, מיהרתי לראות את אברהם, נדהמתי לראות בראש הצועדים ובידו ישן תינוק. אברהם, שאלתי, מה קרה? עזוב שטיויות, הוא ענה לי, וכי מה לעשות עם מהגר פוליטי זה? לזרוק אותו? (מתוך „ארכיון ההגנה“).

האנשים העוסקים במלאכה קדושה זו החלו להיהפך ליחידה, נושאת שליחות משותפת. הם נהגו לקרוא לעצמם „ברייח'ניקים“. בכל אחד ואחת מהם (כי לא מעטות היו הבחורות), היה יותר מקורטוב של מסירות-לא-גבול, הרפתקנות, תושיה ודבקות במטרה. הכרתי וראיתי רבים מהם — ותקצר היריעה להזכיר שמותיהם ומעלליהם במצבים שונים ומשונים, עושים לילות כימים בשדות ובשבילי הרים, סוחבים ילדים על גבם, מעודדים, מסייעים לכושלים, „מסתדרים“ עם שומרי הגבולות ואם הופנה נגדם רובה של החייל היו ניצבים נכחו בפווה דרמטית, (אומץ-לב או הימור?) וצועקים: „ירה! ירה! היטלר לא הספיק, אולי אתה, גיבור ברית המועצות, תצליח במקומו!“ עם כל הכישרון להשלות, לזיוף תעודות, לשיחוד מבריחים ושוטרים, עם סכומי-כסף שהופקדו בידיהם — נשאר ה„ברייח'ניקים“ נאמנים, מסורים, ישרים ולוחמים מלחמת עמם.

וכך תיאר אותם ד"ר עזריאל קרליבך:

„ארשת פניהם לא תעיד בהם שיהודים הם — במגפיהם הגבוהים, בכובעיהם המעוכים, בהילוכם המפושק, בדיבורם הגרוני, בבטחון העצמי שבכל תנועותיהם. היום הם כאן ומחר שם. מופיעים באישון לילה ודופקים איתות-סיסמה בתריס של בית-איכר ביער; יושבים באמצע היום במסבאה מפוקפקת ושותים וודקה מכוסות-מים גדולות עם קציני בולשת שיכורים; מזיעים בתאטלפון דחוס ומוטרים בעצבנות ובעברית רהוטה לאחת מבירות אירופה הרחוקות משהו על ספר יקר וחשוב, שיש לשמור עליו מכל משמר, וזאת כדי שישתחרר משהו ממאסרו של מישוהו. בולשים ותרים. נעלמים ומופיעים כעושי-להטים. רגע יושבים ליד הגה המכונית ודוהרים, רגע הם יורדים ושורכים ברגל עשרה קילומטרים, עשרים, שלושים בלילה אחד. נוסעים בקרון שינה נוח ואי-שם קופצים והינם עומדים על גדות נהר ומודדים מה הרחוב, מה הגיאנות, מתי אפשר לחצות.“ (הצופה 29.5.1947)

חיפוש דרך

לאורך גבולותיה — המערבי והדרומי — של פולין פעלו בשנות 1945—1947 כעשרים „נקודות מעבר“. תחילה היו יוצאים סיירים לחפש דרכי מעבר וגישה, לבדוק סדרי השמירה בגבולות, לעמוד על הלכי הרוח בקרב האוכלוסייה, לקשור קשרים ראשוניים, לבדוק האפשרות לשכירת מיתקנים מתאימים, שימשו כ„נקר דות“. על סמך דיווחיהם והצעותיהם היתה מתקבלת החלטה במרכז והיו יוצאות קבוצות ראשונות, במספרים מצומצמים. כדי לבחון את הדרך הלכה (או הליכה) למעשה.

לאחר בחירת דרך והפעלתה, היו מיד נערכים חיפושים וגישושים במגמה למצוא דרך אלטרנטיבית באותו האזור. (וזאת בלי לחכות עד ש„תישרף“ הדרך הראשונה, כפי שהיה נהוג קודם). ואומנם, מדי־פעם, כאשר הדרך הזאת היתה „נשרפת“, ניתן היה לעבור במהירות לדרך השנייה, לחסוך בכך זמן ומאמצים.

איזור א'

כאמור, חולקה הפעולה בין שלושה איזורים. מאיזור זה היו „הטרנספורטים“ יוצאים מערבה, לכיוון ברלין, באמצעי תובלה שונים: תחילה במשאיות של הצבא האדום שכורות ע"י הבריחה על־פי „הסדרים“ מיוהדים. „לפני המכונת היתה נוסעת מכונת פרטית של „הבריחה“ ובודקת את השטח לפני „הטרנספורט“. (מ. קרבצ'יק — מדור התיעוד בע"פ ליד מכון ליהדות בת זמננו). פרט למשאיות השתמשנו גם ברכבות, באסדות ובסירות...

מכה רצינית הוכתה ה„בריחה“ ב־5 במאי 1946. אותו לילה יצאו משטטין שתי משאיות מכוסות ובהן יהודים יוצאי ליטא, שה„בריחה“ העבירה אותם תחילה לפולין. בפרבר העיר נעצרו המכונות ע"י חיילים רוסיים ויושביהן הורדו ונעצרו. כעבור זמן־מה שוחררו כולם, פרט לאיש ה„בריחה“ יוסף מלר. ליוסף היו „הרשעות“ קודמות אצל הנ.ק.ו.ד. שידע גם על שליחותו הקודמת ללבוב. הוא נדון לעשר שנות מאסר, אותן עשה במחנה וורקוטה. ב־15 בספטמבר אותה שנה, בעטיה של הלשנה, נעצרו שוב שלוש משאיות ואחד מאנשי ה„בריחה“. יוסף איזיקובסקי נאסר ונשלח למאסר 11 שנים בסיביר. אסון כבד פקד את ה„בריחה“, כאשר, באוגוסט 1946, ירו חיילים סובייטיים על אסדה שיצאה מנמל שטטין ואחד הכדורים פגע ביוסף נוסבאום ז"ל, אחד ממפקדי אותו טרנספורט. כל אותן המכות והאסונות, וגם תקלות חמורות פחות, לא מנעו ולא עצרו את זרם הבריחה מאיזור א'.

איזור ב'

איזור זה שהקיף את הגבול הדרומי והדרום־מערבי של פולין היה הגדול ביותר מבחינה גיאוגרפית, המגוון ביותר במובן טופוגרפי, עשיר במעברי הרים, יערות, אמצעי־תחבורה ודרכי־מעבר. מכאן יצאו הטרנספורטים הן מערבה — לגרמניה, והן דרומה — לצ'כוסלובקיה. באותה תקופה כתב „שמעון“:

„אנו סובלים בכל יום שני חמשי פאנצ'רים. זה נעשה ללחם חוקנו — התרגלנו כבר ואין זה מפחיד. למרות הכל העבודה לא

שבתה ליום אחד. כעת אנו מעבירים כ־100 איש ליום ואנו מקווים להגיע ליותר.

לא חסרו גם מומנטים מעודדים. טוביה כהן, מפעילי ה"בריחה" מספר ביומנו: „אפריל — יהודים שנאסרו ישוחררו בעזרת קולונל סובייטי, אשר גילה יחס אוהד ביותר. הוא נתגלה כיהודי, בעל לב חם. גילינו לפניו את מהות תפקידי ה"בריחה" וההצלה. דמעות עמדו בעיניו והוא גילה, כי אביו היה „חובב־ציון" ברוסיה. הבטיח עזרתו בכל ובשנית שיחרר 20 איש ממאסר."

בשאר המקרים היה „פדיון השבויים", קרי שחרור העצירים קשור בדרך כלל בהסדרים כספיים עם „אנשי החוק" או קציני משמר הגבול.

איזור ג'

האיזור השתרע בחלקה הדרומי־מזרחי של פולין. מכאן החלה תנועת „היוונים" לרומניה ועם הפסקתה נאלצה ה"בריחה" לנסות את המעברים בהרי הטטרי. שבילי הרים, מקומות מרפא, פסגות ומראות־נוף עוצרי הנשימה — אשר שימשו לפני המלחמה מסלולי טיולים צופיים, בסיסים למחנות תנועתיים ומקומות־קייט ליהודים אמידים — הפכו עתה למסלולי העפלה ותקה לאנשי ה"בריחה". כל עוד כבוצה היתה מורכבת מבני נוער, חברי קיבוצים, פרטיזנים לשעבר וכיו"ב — היה המעבר הלילי של 20—15 ק"מ בהרים מבצע קשה, אך ניתן לביצוע, אולם כמה נסיונות להעביר בדרכים אלו נשים וגברים בגיל שלושים־ארבעים, מהם מטופלים בילדים, רבים עמוסים במטען החורג מה"תקן" המותר (תרמיל גב או מזוודה קטנה) — נסיונות מסוג זה היו למאמץ על־אנושי, הן בשביל ההולכים ובמיוחד בשביל המלווים.

והרי מעשה המסופר על ידי מנחם שמואלביץ':

„בנקודת קריניצה היתה הפעולה, נוסף לקשיים טכניים, כרוכה גם בסכנת נפשות. את הגבול היינו מבריחים בלילות. עם רדת הערב היינו מגיעים עד סמוך לגבול ועם התעבות החשיכה היינו עוברים את ההרים, דרך הליכה של 7—6 שעות. רבים לא עצרו כוח ללכת מרחק כזה והתעלפו בדרך. קרה ואשה הרה כרעה ללדת בשעת המעבר הקשה בהרים. — אך המפליא בדבר — היא נחה זמן־מה, קמה והמשיכה ללכת. לילד קראו „גבול", כי נולד על קו הגבול ממש" (מתוך „ארכיון ההגנה").

היה זה מחזה נורא־הוד במלוא משמעותו של בטוי זה. נורא — בחזותך בשורת בני אדם, נשים, גברים, פעוטות על גבם או בזרועותיהם, משרכים דרכם במעלה ההר, מתנשמים בכבודות, כושלים מדי פעם, מהסים בכי תינוקות, פן יישמע ע"י שומרי הגבול, ועם זאת מחזה מלא הוד ומעורר התרגשות — שרידי עם, המעפילים מחיי עבדות לחיי בני־חורין.

המכה החמורה ביותר ניתכה על תנועת ה"בריחה" ב־3 במאי 1946. אותו יום (שהוא במקרה או לא במקרה יום חגה הלאומי של פולין), ארבה לקבוצת „גורדוניה", שהיתה בדרכה מנובי־סונץ' דרומה, יחידת המחותרת הלאומנית,

A.K. מתוך 26 חברי הקבוצה נהרגו 13 — יתרום נפצעו. השמועה על רצח אנשי „גורדוניה“ פשטה חיש מהר ברחבי פולין, אולם היא גרמה לא להפסקת ה„ברייחה“, אלא להמרצתה. למחרת הרצח יצאה קבוצה שנייה לדרך. בנוסף על הקבוצות המאורגנות, גבר גם זרם הברייחה הבלתי־מאורגנת. ה„פרטיט“ במחצית הראשונה של מאי עברו את הגבול הצ'כי בעזרת מבריחים מקצועיים כאלף יהודים. לחץ היהודים ליציאה הלך וגבר. אך גם הקשיים בגבולות הלכו וגדלו. באחת הישיבות של מרכז „הברייחה“, העלה „שמעון“, הצעה לארגן מצעד של 10.000—15.000 יהודים, שינסו לחצות באופן גלוי והפגנתי את הגבול הצ'כי — אולם לאחר שיקול הוחלט לגנוז את ההצעה. על קשיים אלה נוספו בארגון „הברייחה“ עוד צרות. לא חסרו הרפתקנים, ספרים ורודפי־בצע יהודיים שבדרכי מרמה ניצלו תמימותם של יהודים רבים ולהיטותם לצאת את פולין. לא זו בלבד שגזלו מהם את כספם, אלא לפעמים היו משאירים קרבנותיהם באמצע הלילה בין הגבולות. „הברייחה“ המאורגנת סבלה הרבה מכך, במיוחד כאשר השלטונות הפולניים לא דקדקו להבחין בין העושים במלאכה.

הברייחה והגורמים הזרים

בתיאור הדברים עלינו להזכיר אמת פשוטה: „הברייחה“ לא פעלה בחלל ריק מבחינה מדינית ובינלאומית. מבין כל הגורמים המדיניים שעמדו על דרכה, או שבהם נסתייעה להשגת מטרותיה, נזכיר ארבעה בלבד: הבריטים, האמריקנים, הצ'כים והפולנים.

הבריטים

תנועת ההעפלה והברייחה היא תוצאה של נעילת שערי הארץ ע"פ „הספר הלבן“ ומדיניותו העויינת ליהודים ולציונות של א. בוויין. במאבקו נגד מדיניות זו, ראה הישוב היהודי בא"י, בעליה ב' („הבלתי־ליגלית“) הן מטרה לעצמה (עלית יהודים בזכות הכרעתו של העם היהודי וחרף המחסומים), והן אמצעי רב־עוצמה להשגת שתי מטרות: לקעקוע יסודות „הספר הלבן“ בכוח העליה ה„בלתי־ליגלית“ ולגיוס דעת־קהל בין־לאומית נגד מדיניות, החוסמת שערי מולדת בפני ניצולי השואה. הפליטים היהודיים והמעפילים, שנעו לחופי הארץ מכל ארצות אירופה, לא זו בלבד שראו במדיניות הבריטית עוול ואי־צדק, אלא בעיניהם היתה מדיניותו של בוויין המשכו של הנאציזם. חוקיה הגבירו בהם את הלהט לגבור על כל המכשולים ונכונות להקריב קרבנות, אם הדבר יידרש. כך ליכדה מדיניות „הספר הלבן“ את רוח העם וגרמה לתנופה הולכת וגוברת של הברייחה וההעפלה. ממשלת בריטניה, המנוסה בהקמת „ועדות חקירה“ שונות לבעיית א"י יומה, בנובמבר 1945, הקמתה של ועדה אנגלו־אמריקנית, אשר מתפקידה היה להציע, תוך 4 חדשים, הצעה לפתרון בעיית א"י ובעיית הפליטים היהודיים. (עם הקמת הועדה אמר ד"ר ח. וייצמן: „על קברם של מיליוני קדושים אומרים עתה להקים מצבה של ועדת חקירה חדשה. מה תחקור ועדה זו ולא נחקר עוד?“). אולם המסקנה, אליה הגיעה הועדה, גרמה זעזוע לממשלת הלייבור. בדו"ח, שהיא פרסמה ב־22.4.46, נכללה בין השאר המלצה להתיר עליה מיידית של 100.000 פליטים יהודיים לא"י.

אין כל ספק, כי הוועדה הגיעה למסקנה זו אחרי מפגשה והתרשמותה הבלתי אמצעית מהוויית שארית הפליטה היהודית. בבקוריהם במחנות העקורים D.P. בגרמניה ובאוסטריה — בהם נתרכזו כבר אז כ-100.000 איש, ובפגישותיה עם ריכוזי היהודים בצ'כוסלובקיה ובפולין, בהפגנה המרשימה של 20.000 יהודים בלודו', ראו חברי הוועדה לא רק שרידי שואה ואומללים, אלא שרידי שואה השואפים לחירות ומולדת. במשאל שערכה U.N.R.R.A. קרב 19.311 יהודים — הביעו 96.8% מהם רצונם לעלות ורק 393 רצו להגר לארה"ב. חברי הוועדה זועזעו בעת פגישתם עם ראשי יהדות פולין, כאשר על השולחן הונחה קופסה שחורה, שהכילה אפרם של לוחמי הגיטו. במעמד זה אמר יצחק צוקרמן ("אנטק"), ממפקדי הגיטו:

"העולם הולך לקראת שלום; לנו אין שלום. העולם הולך לקראת מנוחה, לנו אין מנוחה. אנחנו נעים ונדים. אנחנו צללי רפאים. איננו רוצים להיות עוד נעים ונדים וצללי רפאים. גם אנו רוצים שלום ומנוחה ואם מפריעים לנו, נפר את ההפרעות; ואם אין נותנים לנו לעלות לארצנו — עלה נעלה למרות כל החוקים הבלתי-חוקיים. הילחם נילחם בגזירות ונוכל להן".

האמריקנים

כאמור, "הבריחה" נסתייעה בעובדת נדידת פליטים כללית, אשר הציפה דרכי אירופה בכל הכיוונים. למעלה מ-30 מיליון איש היו נתונים בתהליכי הרפטריאציה, מהם כ-7 מיליון שוביי מלחמה ופועלי כפייה, כ-10 מיליון גרמנים שחזרו או גורשו לגרמניה וכ-15 מיליון בני עמים אחרים. זרם הפליטים היהודים נשתלב בצורות שונות בנדידה זו. אולם גם כאשר נפתחו מחסומי הגבולות בפניהם, התחילו כעבור חודשים מספר להתעורר שאלות תמורות בקשר לשהייתם והתרכזותם בארצות המעבר במספרים הולכים וגדלים. המצבור העיקרי היה בגרמניה, ובמיוחד באיזור הכיבוש האמריקני. בנכונותם של האמריקנים לקיים, לטפל, לקלוט את הפליטים היהודיים היה תלוי המשך פעולתה של "הבריחה". שחרור מחנות ההשמדה ע"י חיילי ארצות-הברית והמראה הנורא שנתגלה לעיניהם — הטביעו חותם בליימחה גם על תודעת הצבור האמריקני בבית, שמאו ראה חובה לעצמו להקל על סבלם של הפליטים היהודיים. הרגשה זו שימשה בסיס מוצק לתביעתה של היהדות והציונות והבטיחה לה תמיכה.

זמן מה לאחר מכן, ב-18.10.1945, נפגש דוד בן-גוריון עם גנרל אייזנהאור ועם הגנרל וולטר בדל-סמיט בפרנקפורט והם נענו בצורה חיובית להצעותיו. באותה שיחה ובתזכיר, שהגיש להם בן-גוריון, לא זו בלבד שעמד על מתן רשות מצד צבא ארצות-הברית לכניסת יהודי פולין לגרמניה, אלא הציע גם לקבוע איזור מיוחד בדרום-גרמניה להקמת מחנות-מעבר, בהם תינתן אוטונומיה ליהודים ותנאים להכשרה רוחנית, גופנית וצבאית. המחשבה המדינית, שהדריכה את בן-גוריון היתה, לרכז תחת שלטון אמריקני בגרמניה כרבע מיליון פליטים, אשר קיומם יעורר ויגביר לחצים אמריקניים על ממשלת בריטניה. בדצמבר 1945 נפלה הכרעה בוואשינגטון וניתן אישור בעל-פה להתיר כניסה מוגבלת (כ-5000 איש לחודש) לאיזור האמריקני. הדבר איפשר זרימת רבבות פליטים מפולין

(שמספרם חרג בהרבה מעבר למכסה הנ"ל). לגרמניה, ובמיוחד לאיזור האמריקני, מחנות העקורים D.P. הפכו למאגר העיקרי של הנועת ההעפלה. משם, והן מאוסטריה ומארצות הבלקן, עשו היהודים דרכם בסיוע „הבריחה“ ואנשי הבריגדה, אל חופי הים התיכון.

הצ'כוסלובקים

צ'כוסלובקיה שימשה ארץ-מעבר רבת השיבות. דרומה, דרך ברטיסלבה, הלכו הטרנספורטים לאוסטריה ומשם לגרמניה או לאיטליה. מערבה הובילה הדרך ישירות לגרמניה. מבחינה גיאוגרפית החזיקו הצ'כוסלובקים בידיהם את אחד המפתחות החשובים ביותר. המסורת הליברלית, שאת המשכייתה סימל שר-החוקן, יאן מסריק, בנו של מייסד הרפובליקה, ההרכב הקואליציוני של הממשלה, שעדיין היה של קומוניסטים, סוציאליסטים וליברלים, ימי המאבק האנטי-נאצי, שבו נטלו היהודים חלק פעיל — כל הגורמים הללו סייעו לתנועת „הבריחה“. מנהיגים מדיניים, קצינים ופקידים הביטו מבעד לאצבעות, קומוניסטים יהודיים ולא-יהודיים הגישו לא פעם עזרה.*

הפולנים

כיצד התייחסו הפולנים לתופעת „הבריחה“? בדו"ח המסכם משנת 1947. כתבתי:

„על קנקנה של שאלה זו תהינו מהתחלת העבודה. מתוך זהירות ביססנו את עבודתנו ואת הארגון על יסודות קונספירטיביים. ברור היה לנו, שהבריחה מפולין איננה סיכה הניתנת להיטמן בערימת קש. המפעל היה יותר מדי כללי, עממי, פתוח לכול, כדי שאפשר יהיה לשמור על סודיות מוחלטת. מתוך כך שמרנו בעיקר על המוסדות הבאים במגע ישיר עם הציבור. היה לנו יסוד לחשוש לתגובה הן מצד האלמנטים הקומוניסטיים היהודיים (שיגיבו מטעם מים „פרינציפיוניים“) והן מצד שלטונות המדינה, שלא ישלימו עם קיום ארגון „הזורע אנדרלמוסיה“. היה לנו ברור, שיש בכוחה של הממשלה לגלות את פעולתנו ושיטותיה וגם לשתקה. והנה, במשך כל הזמן לא נפגשנו בתגובות מעין אלה. אומנם היו קשיים, מאסרים, חקירות, חיפושים; נגרם סבל ליהודים ולקבוצות, אבל אלה נעשו רק במחוזות ספר, או ע"י שלטונות גליל או מחוז זה או אחר, ללא קשר להוראות מהשלטון המרכזי — לעתים סתם מתוך

* על יחסם של הצ'כים יעיד סיפור מעשה זה: בנקודת המעבר שבגבול נעצר טרנספורט שנע במשאית. לאחר התערבותם של אנשי „הבריחה“ ביטל הקולונל הצ'כי הממונה על הגיזרה את צר-המעצר, באמרו: „כיוון שעברו את הגבול במשאית הרי זה בסדר. האיטור שנקבע, אחרי התערבות האנגלים, מתייחס רק לרכבות“.

מגמה אנטישמית להציק ולהזיק. הענינים האלה היו מסתיימים ומסתדרים ללא תקלות מיוחדות. המאסרים ארכו שבועות מספר לכל היותר. ע"י שוחד אפשר היה „להסתדר” — והשלטון המרכזי הסתכל בכל הענין „מבעד לאצבעות”, אם כי לא מתוך רצון מיוחד. האלמנטים היהודיים של המפלגה השלטת היו נתונים במבוכה, בין הסדן והפטיש, בין תיאוריות מזה ומציאות מזה. היה ברור לכל, שהבריחה היהודית מפולין חורגת ממסגרת תיאוריות והיא ענין של הצלה ממש. הכרה זו גברה בעיקר לאחר מאורעות קילצה, שזעזעו עמוק את הציבוריות היהודית“.

אך עוד לפני הדיון בפרשת קילצה KIELCE מן הראוי להזכיר עובדה. אשר יש בה כדי להבהיר את תופעת „הבריחה” וגם את יחסם של השלטונות. המדובר ב„רפטריאציה” יהודית מברית-המועצות.

הרפטריאציה הגדולה מברה"מ

ב־20 ביוני 1945 הגיע לפולין מברק מאת ברל מרק בשם „ועד יהודי פולין” בברית-המועצות ובו נאמר, כי במסגרת הסכם הרפטריאציה של נתני פולין, שנחתם בין ממשלות ברה"מ ופולין, „לא יופלו יהודים לרעה”. ההערכות על מספר יהודי פולין, שנמצאו בברה"מ בתום המלחמה, נעו בין רבע לחצי מליון. מאלה נרשמו ליציאה מברה"מ כ־150.000. מספר זה שעליו אפשר היה להוסיף 70.000—80.000 יהודים, שישבו כבר בפולין, בישר שינוי מהותי ולא כמותי בלבד. על „רפטריאציה” יהודית זו כתב באותו זמן „שמעון”:

„השמועות הרבות על דבר הרפטריאציה של יהודים פולנים מרוסיה, הסובייטית הולכות ומתגשמות. לא ידענו מה צפון בהגירה זו ולאילו ממדים היא עתידה להתפתח. ציפינו לה תוך דריכות, ועשינו את כל ההכנות לקראתה. היוקנו את נקודותינו בגבולות על-ידי החברים שהבאנו מארץ זו קודם לכן; תודות לגל חלוצי זה שנרתם לפעולה יכולנו לעמוד בקליטת נחשול-יהאדם הגדולים שהחלו זורמים אלינו.”

„משהחלה הרפטריאציה — היא גאתה והלכה, והגיעה להיקף ממלכתי. באמצעותה הגיעו כ־150.000 יהודים מרוסיה. הם באו בקרונות ובשיירות. הם נהרו מכל הכיוונים — מרוסיה, מאוקראינה ומאסיה — שם בילו את שנות-המלחמה. בין הבאים היו משפחות מטופלות בילדים ותינוקות רבים, ושרידי היהדות בפולין, ששיכלו את ילדיהם בימי השלטון הנאצי, ראו לפנייהם פתאום יהדות חדשה, בעלת פרצוף אנושי שונה. בפולין נותרו אנשי-מחנות, אנשי-יער, פרטיזנים וחילים לשעבר, גלמודים וערירים כולם; ואילו כאן נהרו ובאו משפחות עמוסות בילדים, למודי עוני ורק מעטים מאד בעלי רכוש.

„ההכנות שנעשו לקליטת הרפטריאציה לא עמדו במבחן הצרכים הגדולים של ההמונים שבאו. הזרימה „כוונה לשלויה-התחתית שצורפה לפולין תמורת שטח-הספר המזרחי, שעבר לברית-המועצות.

בחוגים יהודיים מסויימים צצו אילוזיות על „מדינה יהודית“, אבל כביכול שתוקם בשלזיה, ותהא מעין בירובידג'אן פולנית. אבל חלומות אלה התנדפו עד מהרה. היו טרנספורטים של יהודים וגם של לא־יהודים. כושר הקליטה שם היה מותנה בקצב היציאה של הגרמנים, שגורשו מחבל ארץ זה, וקשה היה לזוּת את הזרם הגדול. „משנבצר לקלוט כאן את כל הבאים, הוחלט להוציא חלק מהם לשטטין שעל חוף־הים הבלטי והג'וינט השקיע אז מדי חודש בחודש רבבות דולרים בקליטה. היהודים נמשכו משום־מה יותר לשלזיה וכשהיו מפנים שיירות צפונה, היו מהם שניסו לשחד את נהג־הקטר שיסיעם לשלזיה... מיד עם עברם את הגבול הפולני נתקלו המוני היהודים בגל איום של שנאה מצד האוכלוסייה. לעיני הפולנים, שדימו בנפשם, שהנה כבר נפטרו מן היהודים לעולמי־עד, צצו פתאום רבבות יהודים הנוהרים בקרונות, בזה אחר זה. רכבות היהודים בעברן בכפרים, נרגמו לעתים באבנים. היתה זו מהלומה איומה לבאים. במקומותיהם הקודמים ידעו יהודים אלה מצוקה כלכלית קשה, אבל כבודם האנושי, כיהודים, נשמר שם, ופתאום, בפגישה עם ה„מולדת“ בא הקץ להרגשה זו. היהודים נדהמו ונבוכו. לקבלת פנים כזאת לא פיללו.

„קשי הקליטה היה איום. מעגל־החיים הקיים לא היה מסוגל לקלוט את הגל הגדול... התנאים האוביקטיביים שמו לאל מאמצים כבירים. מיליוני דולרים הושקעו לצרכי הפרודוקטיביזציה, אבל קרקע לא היתה לכך, לא במציאות החיים, ובעיקר לא בנפש האדם היהודי. היהודים שנדדו ובאו הנה לא התכוננו כלל להיקלט כאן, כי, כאמור, ראו את פולין רק כתחנת־מעבר. התנועה החלוצית במעט אנשיה התאזרה עזו לקלוט את הגל הגדול של האנשים הצעירים. ההכנות נעשו עוד על סף הזרימה. קיבוצי־הכשרה למאות הוקמו בערים ובעיירות. נזרעו גרעינים קולטים לעם רב... המוני היהודים שלא נקלטו במסגרת החלוצית התרכזו מסביב לקומוניסטים בבתי־מחסה, בצפיפות איומה. בקסרקטינים גדולים שוכנו רבים יחדיו, 5–6 משפחות בחדר, פינה למשפחה, על ילדיה, תינוקותיה ומטלטליה. החיים ברשות הרבים — הפקר. זו היתה המציאות הקולטת לאחר חודש של טלטול בדרכים. לרוב היו האנשים שבורים ורצוצים גם מבחינה מוסרית. התור, השיכון האיום, המחיייה על קיצבה — זו היתה מנת־החלקם. אך איום מכל — היהודים ילידי פולין נתקלו בפולין ריקה מיהודים. גם לאחר ששמע את כל פרטי הטבת והשוואה, לא תיאר לעצמו היהודי הפולני שחזר ל„מולדתו“ את גודל האסון ושיעורו, עד שלא ראה זאת במו־עיניו. וכשפקד את עיירתו וראה את החורבן ואת העוובה, וראה את ביתו עזוב ומשמים, או מאוכלס נוצרים היושבים לבטח ונהנים מן הגזילה — הנקל לתאר מה התרחש בלבו. הגויים עוינים, פניהם ועיניהם

בוהות במשטמה על היהודי שהעז להציץ לכאן". (מתוך „נתיבי הבריחה", א. דקל, עמ' 26—29).

פוגרום קילצה

על השתוללות האנטישמיות בפולין ועל שורשיה כבר עמדנו קודם. אין כל ספק, כי הרפטריאציה מברית-המועצות והופעת רבבות יהודים נוספים, שימשה כדלק לשלהבת היצרים האנטייהודיים. נגישות, עלבונות, תקיפות, רציחת בודדים ליוו את הרפטריאנטים (קשה למצוא מונח נלעג ומעליב יותר ממונח זה, שפירושו — השבים למולדת. אכן, קבלת-פנים נאה הכינו ליהודי פולין, השבים ל„מולדתם". אין פלא, כי כ־2000 מהם שבו על עיקבותיהם וחזרו לברית-המועצות). זוכרני, כי בכל מסעי באותם הימים והלילות בפולין לא נפרדתי מאקדח. וכן גם עשו שאר פעילי „הבריחה". האנטישמיות בפולין-שלאחר-המלחמה הגיעה לנקודת-שיא. הדבר קרה (הנוסח מזכיר את ימיה-הביניים) בעיירה שבדרום פולין ושמה — שייזכר לדראון-עולם — קילצה KIELCE פעם היה בה ישוב יהודי חי ותוסס. בשנת 1946 חיו שם 200 יהודים בקרב 50.000 פולנים.

47 יהודים הרוגים בקילצה וכ־30 נוספים באיזור שמסביב לה — זה היה קציר הדמים של עלילת-הדם נוסח פולין 1946. המאורע גרם זעזוע לא רק ליהודים, אלא גם לשלטונות. אף כי ניתן היה שוב לטעון (ואומנם ניסו זאת, אם כי בקול רפה, כמה קומוניסטים קשוחים ממוצא יהודי), כי היה זה מעשה נוסף של הריאקציה הפוליטית והקלריקלית, וההמון שימש אך כלי-שרת עיוור בידיה — גברה בכל זאת בקרב השלטון המחשבה הריאליסטית. המסקנה, אליה הגיעו, היתה, כי לטובת היהודים, לטובת השלטון ולטובת פולין — מוטב להחיש את יציאת היהודים, ובמקום לשים מכשולים על דרכה — להקל עליה.

השעה לשיחה גלויה ומכרעת בנושא זה היתה בשלה. האיש המתאים ביותר לכך היה יצחק צוקרמן („אנטק"). שנהגה מהערכה יוחס של כבוד מצד ראשי השלטון. הוא וד"ר אדולף ברמן התייצבו בפני שר ההגנה דאז, המרשל מריאן ספיכלסקי והגיעו אתו להסדר שקבע: הגבול הפולני ייפתח למעבר קבוצות מאורגנות, דרך נקודות שייקבעו בתנאים הבאים:

א. עזרת הפולנים תישמר בסוד ולא ינתנו שום הוכחות, כי ממשלת פולין מעורבת בכך, או שהסכימה ליציאת היהודים (משרד החוץ הפולני היה נתון ללחצים בריטיים ואנשי הצבא וה-U.B. (שירות הביטחון) פעלו למעשה תוך העלמת הענין ממשרד-החוץ).

ב. על המארגנים היהודיים האחריות, כי בין היוצאים לא יסתננו פולנים, אויבי השלטון ומשפתי פעולה עם הנאצים.

ג. יש להקפיד כי היוצאים לא יטלו איתם מטבע זר.

ד. יש לפעול נגד יציאה בלהי-לגלית באמצעות מבריהים.

בהסדר לא נקבעה שום הגבלה לגבי מספר היוצאים. לגבי פרק הזמן הוסכם על חודש-חודשיים. במו"מ זה השתתפו צוקרמן וברמן, כנציגי הוועד היהודי המרכזי. אירגון „הבריחה" לא הוזכר, כמובן. בעת השיחה בשמו המפורש. מיד לאחר מכן נערכה ישיבת מרכז „הבריחה", בה נקבע צבי נצר („אלכסנדר") כמקשר עם השלטונות הפולניים. תפקידו הראשון היה להיפגש עם גנרל

צ'רינינסקי (שנתמנה לכך ע"י ספיכלסקי) ולקבוע איתו את הסידורים המעשיים. „אלכסנדר“ הופיע בפני הגנרל כנציג „פרעליציון, מפלגת הפועלים היהודיים המאוחדת“. הוא יצא עם שני רבייסרנים פולניים לגבול. בתיאום איתם נקבעו קודובה, סלונים וגרודק כמרכזים, קלדזקו וולבז'יך כמקומות-ריכוז ופרידלנד כנקודת-מעבר. כן נקבעו הדרכים בהן יעברו הטרנספורטים. היוצאים יצוידו בתעודה קולקטיבית, שתישא חותמת מוסכמת וזו תשמש מעין „ויזה“ של „הבריחה“.

„יצאות פולין“

מיד ניגשנו לעבודה קדהתנית, המשימה היתה לארגן יציאת 50.000 איש במשך חודשיים. באמצעות התנועות גוייסו פעילים נוספים. תוך יומיים נתבצעה ריאורגניזציה של המנגנון. צריך היה להפוך את „אנשי היער“ והמבריחים“ שלנו לעובדים רשמיים למחצה. לרבים מהם גרם המעבר הפתאומי לקשיים פסיכולוגיים, בדומה למעבר שאירע לאחר שנים מספר, כאשר אנשי הפלמ"ח עברו לצה"ל. על אותם הימים כתב „אלכסנדר“, שחלקו במיבצע כולו היה גדול: „היינו כמה בחורים צעירים, שהוטל עליהם תפקיד רב ועצום. היה עלינו להקים בתי-מעבר, מטבחים וגדולים ולילדים, להכין פחם, מכוניות. עבודתנו היתה בנויה על משרדי רישום, קשר עם חיילים, מנגנון אשר לא בנקל קם ולא מיד. ואם כי חלפה הסכנה להיאסר ולהיפגע עדיין היו הקשיים מרובים. אלפי אנשים צריכים היו לחכות בבתי מעבר שבוע ולעתים שבועיים, בתנאים שלא היו נוחים ביותר, למרות העזרה שהוגשה מה„ג'וינט“ ומוסדות אחרים. אף המצב הסניטרי הדאיג אותנו, הקמנו תחנה לבדיקה רפואית, דרכה עברו כל הבאים“. (צ. מ. „מבנים“ כרך י"ג 1948).

בעזרת ה„ג'וינט“ הוכנו מספר מבנים בקלדזקו ובולבז'יך, שיכלו לאכסן כ־4000 איש, וצוידו במרכזי מזון, במיטות ושמיכות לאיכסון העוברים. מדי בוקר היו יוצאות מכוניות ורכבות אל נקודת הגבול, וראוניא פלא — מחסומי הגבול היו מתרוממים בידי חיילים פולניים, לאחר בקורת התעודות והחפצים. כך החל פרק חדש, בלתי רגיל, עשיר במעללים ובתוצאות. „הבריחה“ סימלה, באותם הימים יותר מאשר אי-פעם, את הציונות כ„מדינה בדרך“. במשמעותה המילולית של הגדרה זו. המונייני ישראל נעו בדרך אל המדינה המובטחת. אפילו „קונסולים“ היו לה, למדינה זו שבדרך. כי הנה כך תיאר את בחורי „הבריחה“ של אותם הימים עזריאל קרליבך:

„בחור אחד שכזה, מסורבל, נמוך-קומה, בחליפתו הקרועה, בסודר ישן על צווארו, בלי עניבה ובלי כובע, — הוא שנתן פאספורטים לאלף יהודים, לאלפיים ושלושת אלפים בבת אחת. בעמדו אי-שם בשדה, בהישענו אי-שם במזנון במסעדה. במחייט אחד. קרע מתוך פנקסו פיסת-נייר קטנה ורשם עליה בעפרון: „ולא יישן שומר ישראל“, או „אשרי יושבי ביתך“ או איזו סיסמה דומה אחרת, ומישהו הצניע את הפתק במקום שהצניע וזאת היתה הדרכיה שבתוקפה עברו מאות יהודים ממדינה למדינה, בכל רחבי אירופה.

קונסולים של המדינה הנמצאת תמיד בדרך, רק בדרך. שירות קונסולארי שחותמותיו קריצת עינים ותקיעת-כף. אזרחות עם מנודה — פסוק מהתנ"ך. בני אדם שאיש אינו רוצה להגן עליהם, הויזה — אחוות ישראל. והמוני המוניות. שבטים שלמים, בני אדם שאיש אינו מכיר לא בהם. לא בשמותיהם, לא בנתינותם, רבבות ש"באופן חוקי" אינם קיימים כלל — עוברים את הגבול בבטחון, בשקט, בראש מורם. אחד מהם מצניע בכיסו פסוק מהתנ"ך. יש להם פספורט יהודי". („הצופה" מ-29.5.1947).

במקביל להסדר שפעל בדרום הוסיפה „הבריחה" לפעול גם בצפון, בשטטין. בעיר נתרכזו אותה העת כ-20.000 יהודים. וכפי שכבר הזכר התנהלה משם תנועה עצומה במסוה של „רפטריאנטים" ממוצא גרמני. כך הושגה המשימה ובמשך יולי ואוגוסט 1946 יצאו את פולין בדרכי „הבריחה" 50.000 נפש — גברים נשים וטף. כל המבצע נתאפשר גם הודות להסכמתה של ממשלת צ'כוסלובקיה להתיר מעבר הפליטים וגם הודות להסכמתם של האמריקנים להגדיל את מיכסת הנכנסים לתחומי גרמניה.

הבריחה במספרים

המספרים המובאים כאן מכילים את סיפור „הבריחה" על עליותיו ומורדותיו, כפי שתואר, מיולי 1945 ועד נובמבר 1946.

מספר היוצאים	שנה	הודש
4600	1945	יולי
9870		אוגוסט
6475		ספטמבר
4760		אוקטובר
3520		נובמבר
3550		דצמבר
33275		ס"ה
412	1946	ינואר
960		פברואר
800		מרס
1098		אפריל
3502		מאי
11000		יוני
19000		יולי
30722		אוגוסט
11101		ספטמבר
2670		אוקטובר
78267		ס"ה

המספרים כוללים:

33.598	חברי קבוצים
6.901	ילדים
71.01	משפחות ובודדים
111.540	ס"ה

מספרי החודשים הבאים מצביעים על ירידה ניכרת:

2550	1945	נובמבר
1900		דצמבר
1030	1947	ינואר
1700		פברואר

ב־22 בפברואר 1947 — 8 חדשים מאז הפעלת ההסדר — הודיעו שלטונות פולין על סגירת הגבולות. מאותו התאריך נכנסה יציאת יהודי פולין למסלול רשמי, הנקבע ע"י הליכים מקובלים בין שלטונות פולין ונציגות הסוכנות היהודית בווארשה.

ועדת המזרח

פרק מיוחד, שטרם הגיעה עת לגולל אותו בשלמותו, מהווה פרשת „ועדת המזרח“, שהוקמה בראשית 1946. אותו הזמן עוד לא היה ברור לגמרי, אם הרפטריאציה מברית-המועצות אמנם תתבצע, ואם כן — מה יהיה היקפה. היתה גם דאגה רבה, פן הידיעה על הרפטריאציה כלל לא תגיע אל רבים מן הפעילים הציוניים, אשר היו כלואים במחנות-העבודה. הועדה תיכננה, איפוא, מספר פעולות, ע"י „מרכז הבריחה“ אשר מתנדבים יצאו לבצען. מקצתן הצליחו, אך מקצתן גררו אחריהן מאסרים וגם קרבנות אדם. גנה קלס, סקופ, ירחמיאל ינובסקי נאסרו בברית-המועצות ונידונו לתקופות מאסר ארוכות. לובה שיצא ללסביה והספיק להעביר משם מאות יהודים למקום היעד, נאסר יום אחד ומת במאסר. דוד פומרנץ, שיצא לברה"מ ונדד אלפי קילומטרים, כדי להציל חברו ממחנה עבודה, נהפס, נשלח לצפון הרחוק ושם ניספה.

בספרו של יהושע א. גלבוש „לשמור לנצח“ אנו קוראים בין השאר:

„כעבור הרבה שנים שמעתי מפיו של יוסף, כי מוסדות ה„בריחה“ ופעיליה העלו „ענייני“ בהרבה ישיבות ופגישות, אבל חסרו להם פרטים על אודותי. ותוך כל הגישושים „מה לעשות, ואיך, ומי?“ — נזדמן להם דויד, שידע — ממכתבים ומקשרים שונים — יותר מאחרים על מצבי וקדח בתשוקה לפעול למעני. יוסף סיפר לי, כי כבר בפגישה ראשונה של אנשי-ה„בריחה“ עם דויד החלפו דברים על הצורך בהצלתי ונרמז לו, כי קיימת „תכנית“, כאשר נשאל, אם יהיה מוכן לתת יד — השיב ללא היסוס: מוכן! ה„בריחה“ ציידה את דויד בהוראות ובאמצעים והוא יצא לדרך — אל אקטויר בינסק... עמו יצא עוד בחור, שלא-מהתנועה, בבחינת „מקצועי“... עוד בטרם שמעתי על תכניותיו של דויד לגבי, נתמלאתי השתאות

והערצה להעזה שבשליחות זאת ולעצם אירגונה של הפגשה. הוא בא אלי ממרחק של אלפי מילין — מפולין. לבוש היה מדים של סמל-זוטור מהצבא האדום, ענוד הרבה אותות-הצטיינות. נסתבר, הוא בא לאקטיובינסק על-פי תעודת-שליחות (קומאנדירובקה) מטעם יחידת-צבא סובייטית, שחנתה בפולין, יחד אתו בא עוד בחור (שלא היכרתיו ולא ראיתיו), אף הוא במדים — בדרגת סמל בכיר. היו להם כמה כתובות בעיר, דויד החל לחפש דרך אלי — והנה נכנס ממש ללוע-הארי. תכניתו: היתה בידו „קומאנדירובקה” נוספת בשבילי, על שם בדוי, ותלבושת צבאית מלאה למעני: בעוד ימים מספר אופיע גם אני בדמות קצין או תתיקצין... דויד דיבר אתי על שיחוד-משמרות, על חיתוך גדרות-התייל, על קניית תעודת-מוות בשבילי ועל חטיפת גווייתי בשעה הובלתי לקבורה — ועוד פעולות ממין זה... לאחר שדויד עזב את אטיובינסק, הגיע בשלום ללבוב. הוא הלך אל דירתו של מוליק. מוליק היה מפעילי ה„בריחה” ודירתו היתה — „כתובת”. אולם מוליק עצמו כבר לא היה בדירה. הוא נאסר. והדירה „כתובת” נהפכה למלכודת. שלושה ימים שכנו שם אנשי-י.ק.ו.ד. ומי שבא נצטווה מיד: ידיים למעלה! לדירתו של מוליק, בהיעדר בעל-הבית, נכנסו עשרות אנשים, מבקשי-עצה ומחפשי-דרך — נכנסו ושוב לא יצאו. ולאחר-מכן הובלו למאסר. כך נהפך הבית שברחוב לסיה אוקראינקה (ע”ש משוררת-אוקר-אינית), בית רווי כמיהות-שחרור נעלות — ל„פרוודור” שלפני „טרקליני” בתי-כלא ומחנות... לאחר חדשי-כלא נערך בלבוב משפטם של דויד, מוליק, מנשה ועוד חברים, שהיו קשורים בבית שברחוב „לסיה אוקראינקה”. הם נשפטו ע”י טריבונאל צבאי, בהתאם למצב-החרום שהוכרז באזור, מחמת פעילותן החתרנית של כנופיות-הבנדרובצים... לא היה קהל-מהצד באולם-המשפט. אבל הנאשמים נאבקו עם השופטים. נשיא-בית-הדין היה משסע אותם, אך קשה היה להשתיקם... וכאשר נסתיים המשפט וכל אחד מהחברים-הנאשמים קיבל חלקו ושוב נפגשו בתא אחד, יחד עם עוד עשרות אנשים, ביניהם בנדרובצים וכמרים-קנאים, צייר דויד על קיר-הכלא מגן-דויד וידיים פרושות כמו לברכת-כוהנים — ומתחתם נרשמה אותה שבועה החקוקה בלב: „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני”. כל ערב היו עומדים החברים נוכח ציורי-הקיר הזה, המוסווה ומוסתר מעיני-בישוא, ושרים בלחש את „התקה”... מסוף 1950 נמצא דויד במחנה-משטר-מיוחד בתחנת-אינטה, שכיניו היה „מינלאג”. לאחר פרק-זמן של עבודה מפרכת, נתמנה ל„דיספצ’ר” — ממונה על התחבורה (הקשורה בעבודות-המיכרות) — והוקל לו. אלא שלא האריך ימים בתפקיד זה: „הורידו” אותו. אולם דויד נתחבב על סביבתו ובעלי-השפעה מקורבים אליו השתדלו, שלא „יפול” מחדש ל„עבודות כלליות”. או נתמנה ל„גאוזמירשצ’יק” — מודד-הגאז.

היה יורד למיכרות, מצוייד בפנס ובמכשירים, ותפקידו היה למדוד ולהשגיח, שהגאוזים התתיקרקעיים לא יגיעו לנקודת-התפוצצות... יום אחד עלה דויד לקרונית-פחם שעשתה דרכה „החוצה". גושי-פחם נערמו עליו וחתכו בבשרו. גירסה אחת אומרת: תאוונה שהאיש אינו אשם בה. ויש גירסה, כי היה זה מעשה ידיהם של אסירים ליטאים, רשעים אנטישמיים, מאנשי-אמונם ועושי-דברם הסאדיסטיים של הנאצים בימי המלחמה: בעבור הקרונית עם דויד על פני עמדות-העבודה שלהם, זרקו עליו גושי-פחם. בין כה וכה, הועבר לבית-החולים ונתח, אך המוות הכריעו. מוליק, כאשר נשתחרר מהמחנה, לא הורשה לצאת מהסביבה. הוסלה עליו (כעל חברים אחרים) מעין „גלות". אך חפשי היה לנוע באזור. הוא התחקה על עקבותיו האחרונים של דויד. הוא בא לאינטה ופגש יהודי רוסי, שגם-כן המשיך חייו כגולה לאחר שריצה את גזר-המאסר — ורצה המקרה, כי אותו יהודי ליווה את דויד בדרכו האחרונה: הוא הועסק במחנה בבריגאדה-של-קברנים... היהודי לא יכול היה לעצור בעד דמעותיו, כאשר נזכר וסיפר על ה„הלוייה" הזאת. עדי-ההלוייה אמר, כי הוא חרט מגן-דויד על ה„בירקה" (לוחית-עץ), שאותה נהגים לתקוע על תלולית-העפר המכסה על אסיר מת ובה נרשם מספרו... (עמ' 225—231).

הצלת ילדים

הצלת ילדים יהודיים, גאולתם מידי הפולנים והברחתם, היתה אחת הפרשיות המרגשות ביותר, רוויות כאב, יתמות ועם זאת — תקוות לעתיד. (פרקים מאלפים ומרטיטים מצויים בספרו של אפרים זקל „שרידי חרב", הוצ' משרד הבטחון). ממיליון וחצי ילדים יהודיים באירופה (מחוץ לברית-המועצות) בשנת 1939 נותרו בחיים לאחר המלחמה כ-150.000 בלבד. זה היה המצב באירופה בכללה. בגיא ההריגה של פולין, ובמיוחד מיד עם תום המלחמה, היתה התמונה מזעזעת עוד יותר. באפריל 1945 נפוצו ידיעות, כי בפולין נותרו כחמישה עד ששה אלפים ילדים, רובם ככולם יתומים. מספר זה גדל, עם תחילת 1946, עד 18.000 (כולל ילדים עם משפחות), הודות לרפטריאציה מברית-המועצות. האלפים המעטים שעליהם נודע ב-1945, לא קל היה לאתרם ולגלותם. חלקם עדיין המשיכו לחיות במנזרים או בבתי נוצרים, שאספו אותם, או שקיבלום מידי הוריהם היהודיים, אשר בדרך זו רצו לציל את ילדיהם ממוות בטוח.

הגופים היהודיים החלו לפעול מיד לאחר המלחמה לגילוי ילדים אלה, להציל להם, להחזרתם לחיק משפחותיהם, (אם ניצלו) ולחיק היהדות ולהעלותם ארצה. הוקמו בתי-ילדים בכמה ערים, בהם נאספו מאות יתומים יהודיים. ה„ג'וינט" הושיט עזרה יעילה ונדבחה. גם התנועות החלוציות החלו בפעולות חיפוש הילדים ופדיונם. הפעולה התפתחה עם בואו של לייבל גולדברג, חבר יגור, אשר במסירות למופת עשה להצלת הילדים. הוקמה „קואורדינציה" של כל התנועות (בין נציגי גיהם שרה נשמית, מנחם קונדה ועוד) ובתוארם עם „הבריחה" ובסיוע כספי ניכר של „ועד ההצלה של הסוכנות היהודית" ו„הג'וינט" נפדו מאות ילדים. מבצע

זה היה כרוך בכאב-לב לא מעט, בטרגדיות אנושיות וגם במאבק עם גורמים כנסיתיים ועם מספר פולנים חסרי מצפון. היו מנורים וכמרים שסירבו להחזיר ילדים, בטענה שהם נטבלו לנצרות. היו איכרים פולניים, שהחזיקו את הילדים במשקים, בנצלם אותם לעבודות מפרכות, ובבוא אנשינו אליהם ניסו לסחוט כסף ככל שדמיונם העלה. הקאוארדינציה והבריחה נהגו בדרכי שכנוע ומתן פדיון כספי, תוך מיקוח קשה. אולם היו גם מקרים, בהם נקטו שיטות אחרות, חריפות יותר ויעילות. לא פעם גם קרה שבין הילדים ומאמצייהם-מציליהם נוצרו קשרים רגשיים של ממש וההתנגדות לניתוק היתה עמוקה וכנה. היו מקרים, בהם ההורים היהודיים האמיתיים באו לבקש את ילדם והילד סירב להיענות. שליחי ה"קאואר דינציה" לא אמרו נואש בשום מקרה והשקיעו מאמצי רגש, תבונה, שכנוע וגם נקטו באמצעים למען ההצלה. אולם כאשר נפדה הילד, לא תמו הבעיות. כמה שנים במנזר, או בבית האיכר הספיקו כדי להשריש בנשמות הרכות את השנאה ליהודי וליהדות, ורק בעבודה, חנוכית מסורה, בהרבה רגש, סבלנות ותבונה הצליחו העוסקים במלאכה קדושה זו להשיב בנים ובנות לגבולם.

היה מחזה מרגש ומעודד לראות את עשרות בתי הילדים שהוקמו, בעיקר בשלוזיה, ובהם מאות ילדים, מטופחים, נקיים, עוסקים בלימוד, במשחק ובמלאכה, שרים שירי ארץ-ישראל, צוחקים — לראשונה אחרי שש שנות גהינום — ולאחר כמה חודשי החלמה והכנה, עולים בדרכי "הבריחה".

„נלוותי פעם לחבורת ילדים. בקצות העיר שטטין, בסביבה הרוסה ועזובה רוכזו הילדים וציפו. בחצות לילה ניגש האוטו שלנו. שני בחורים עמדו בקצות הרחוב, מזה ומזה להשיג ולראות אם אין עובר פטרול צבאי, במשך דקות מספר הועלו הילדים על האוטו דחוסים וצפופים, כ־60 ילד. מן החלון השקפתי וראיתי כיצד הילדים הקטנים, בני 10—15 נעים במשמעת מופתית כחיילים קטנים. עד מהרה היו כולם מכונסים בפנים, מכוסים אברזין. לא נתנו שינה לעפעפיהם וציפו לידיעה שאפשר לזוז" (מתוך „ארכיון ההגנה").

בשטח זה של הצלת הילדים, רבות היו הבחורות, אשר פעלן הפך לאגדה, כמו „מרישה" פליישר, לנה קיכלר, חסיה בילצקה ורבות, רבות אחרות. על מעשיהן מספרים היום בארץ רבים, אשר אותם הן הצילו, חינכו והעלו.

תרומת „הבריחה" לכינון המדינה ובניינה

במאמר זה העוסק בנושא „הבריחה הגדולה מפולין בשנות 1945—1947" השתדלנו לא לחרוג ממסגרת זו, אף כי „הבריחה" הפולנית היתה קטע חשוב ביותר של תנועה רחבה יותר ונעזרה בגורמים שונים. ה„בריחה" בפולין גם לא נסתגרה בתוך עצמה, אלא מעצם טבעה, הוינה גם ארצות שכנות. „הבריחה", כפי שנאמר, היתה אחות תאומה לעליה ב', ושתייהן בנוותי של „המוסד", שהוקם למטרה זו ע"י ההגנה. שאול אביגור (מאירוב דאז) ניצח על המלאכה. באירופה מונה, ב־1945, כמפקד „הבריחה" איש הבריגדה, מרדכי סורקיס. הסוכנות היהודית הדיכה, ע"י מהלכים מדיניים, את המדיניות הכללית של הנדידה היהודית, ואילו „ועד ההצלה של הסוכנות היהודית", בראשותו של יצחק גרינבוים, שימש

כמקור כספי ראשי במשך תקופה ממושכת. כניסת ה„ג'וינט“ לפעולות ההצלה והבריחה הזרימה אמצעים כספיים. ה„ג'וינט“ דאג גם לקשרים מדיניים, שרק אזרחים אמריקניים — העטורים באותה תקופה בהילת הניצחון ובדולארים — יכלו לקשרם. אנשי ה„ג'וינט“ ראו בעניין „הבריחה“ לא פעילות פילנטרופית-ביורוקרטית, אלא עסקו במלאכה בכל חום לבם היהודי. לא הם בלבד — אלא כמוהם גם עשרות קצינים יהודיים ורבנים צבאיים אמריקניים שהגיעו, או נקלעו לפולין ולדרכי „הבריחה“. תפקיד מיוחד מילא, „המרכז לגולה“ של הבריגדה, אשר נחלץ ראשון לפעולות הצלה באירופה. גם בשביל פולין המרוחקת שימשה הבריגדה כתובת לראשוני „הבריחה“, סמל ומקור השראה. היתה זו שעה גדולה לאחזות ולסולידריות יהודית, כאשר ניצולי השואה, שליחים מהארץ, אנשי הבריגדה וחיילים יהודיים אמריקניים וסובייטיים שיתפו פעולה להצלת יהודים ולהצלחת „הבריחה“.

כבר עמדנו על אופיו ומעלליו של ציבור „בריח'ניקים“, אותם מאות שנשאו על כתפיהם וגבם את המפעל כולו. „הבריחה“ הפולנית הוציאה מקירבה ושיגרה מאנשיה ופעיליה גם לארצות השכנות: צ'כוסלובקיה, אוסטריה, גרמניה, איטליה. לא יכלנו להזכיר את כל אלה, שנתנו ממיטב כוחם ורוחם לבריחה, ורק על קצה המזלג הזכרנו פרשיות ומספר שמות, המדגימים את פעולות „הקולקטיב“ כולו. (ובאשר לשמות — עד עצם היום הזה יש, והבריח'ניקים הנפגשים ברחוב מברכים איש את רעהו בשמות המחתרתיים של אותם הימים.) היתה בציבור זה מזיגה נפלאה של נאמנות ציונית, הרפתקנות, תעוזה, כושר אילתור ודבקות במשימה. הם היו, כדברי ע. קרליבך „הקוסונולים“ של המדינה בדרך, אך גם הרבה למעלה מזה: פורצי גבולות; נושאי תינוקות ומשא על גבם; מושיטי יד עוזרת לכושלים במסע; דיפלומטים במשא-ומתן עם שוטרי הגבולות ומברחים; אבות, אחים ומפקדים כאחד. ובאמרנו „הם“ — הכוונה גם להן, לאותן בחורות, שנטלו חלק שזה בשוה עם הבחורים, ובמקרים לא מעטים, גם פקדו עליהם בתקופה הקשה והקדחתנית ביותר של יציאת פולין ההמונית הוטל תפקיד הפיקוד על הנקודה בקלדוקו על כתפיה של לובה גלר והיא נשאה אותו בהצלחה ובכבוד. שנייה שינכרג (כיום גרינגרוס) היתה הרוח החיה בקודובה. כשרונם ומסירותם של כל אלה איפשרו הצלחתה הארגונית של „הבריחה“. אולם, השותף העיקרי והראשי לתנועה „הבריחה“ היו אותם רבבות היהודים, אשר כדברי לנין „הצביעו ברגליהם“. אותם שרידי השואה, אשר למדו את לקחה האכזרי וגמרו אומר לצאת מעבדות לחירות, בכל מחיר, בכל תנאי, בכל דרך.

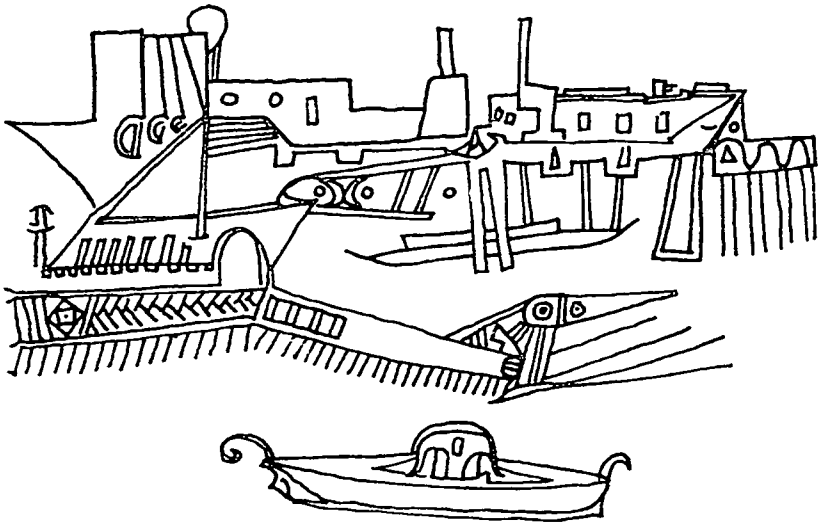
„הבריחה“ מפולין פתחה פרק חדש בתולדות הציונות הישוב, פרק של עליית-מצוקה המונית. היא שאבה את תעוזה, „חוצפתה“ ותוקפה המוסרי כלפי הבריטים, הפולנים ושאר הגויים, מהשואה, שעמים אלה היו שותפים לה בצורה זו או אחרת. בתוקף כחה זה, ובהיותה תנועת מיואשים וחסרייכל, היתה לה ל„בריחה“ עוצמה מדינית ומשקל ממדרגה הראשונה במאבקה של הציונות על כינון המדינה. ודי להזכיר הופעתם של יהודי פולין בפני הרעדה האנגלר-אמריקנית; נדודיהם דרך הגבולות אל חופי הים התיכון; להצטם במחנות העקורים על זכות העליה; הפלגתם כספינות המעפילים ומאבקם נגד חוקי „הספר הלבן“.

לגביהם — היתה זו דרך יחידה לגאולה ולתחיה אנושית ולאומית. לגבי הישוב הבריחה וההעפלה של רבבות יהודים עידוד ותוספת כוח של ממש. ואמנם, העולים מפולין עברו את כל שלבי המסלול, רב המכשולים: ספינות העפלה, ספינות הגירוש, מהגות בארץ ובקפריסין. רבים מהם לחמו ביחידות גח"ל (גיוס חו"ל). לא מעטים נתנו את חייהם בקרבות על הדרך לירושלים, בשדות לטרון, בערבות הגלב.

הרבה מים זרמו מאז בירדן, במוביל הארצי וגם בסואץ. הארץ גדלה ורחבה ועל כולם עברו ימים גדולים. בניהם של אנשי הבריחה וההעפלה הספיקו כבר להילחם את מלחמת ששת הימים ולאגור מלאי חוויות משל עצמם. ואילו האבות עצמם — משתייכים כבר על אלה, המכונים בעגה הישראלית „כשבאת'ניקים“ — לאמור אלה המבוססים ומסודרים כבר, התורמים איש בשיטתו ולפי יכולתו לבניין המדינה והנוכחים תמיד בימים עברו. אלה המספרים לעולים זה מקרוב באו (לרוב במטוסים, עם דרכונים כשרים, ובפי אחדים מהם תלונות על מיקום הדירות המוקצות להם ע"י משרד הקליטה) — על נסיונותיהם הם „כשבאו“ — על ההעפלה, על המעברות, הפחונים, הבדונים, הצנע, העבודות היוזמות, הקי-פוחים, והפרוטקציות. הכל בחיוך אבהי מעט ומתוך אותה שורשיות ישראלית, שבינתיים צמחה בקרבם, מתוך גאווה על ההשתייכות לזה העם ולזאת הארץ, ומתוך תקוה כי „יהיה טוב“.

שמעון

לא ניתן לסיים מאמר זה, מבלי להקדיש, ולוא רק שורות, לאיש אשר ניצח על המלאכה והלך מאתנו בעודו במיטב שנותיו — „שמעון“, הוא איסר בן צבי ז"ל. באזכרה שנתקיימה בשלושים למותו אמר עליו ח"כ מרדכי סורקיס: „הצו היה להציל יהודים, להוציאם מפולין, כי אורבת להם סכנה. אשרינו כי זכינו אז, ואיסר נרתם למלאכה. הוא דחף ולחץ לא לדחות אף ליום את היציאה. סיכן עצמו לא פעם במילוי תפקידו ותמיד היה שלם עם עצמו. איסר היה איש תנועה מובהק — שלם עם עצמו, ידיד לחבריו, אוהב יהודים, אוהב אדם. עם בואו לפולין נעלמו הסכסוכים והמריבות, הוא ידע ללכד את כולם לעשייה בהתלהבותו, מסירותו וקסמו האישי. איסר בן-צבי, — „שמעון“ היה אחד החיילים הסמורים והנאמנים ביותר לעמנו“.

ספינות — מאת וינסנט סלמה
(באדיבותו של מכון הרצל, נע"מירק)

יומנה של אניית המעפילים „כנסת ישראל“

קיץ 1946 ברומניה הכנות ביוגוסלביה

שליחי המוסד לעליה ב' במקום. ממשיכים בפעולה קדחתנית לארגן שיירות עולים ארץ-ישראל.

אמנם הגבולות פרוצים לעבר מערב אירופה. לא עובר יום ללא שיירת פליטים מפולין, הונגריה, בסרביה, בוקובינה, יוצאי המחנות מכל המדינות. החוזה את נקודת המעבר בגבול בין רומניה להונגריה לעבר המערב — אוסטריה, גרמניה, איטליה, מקומות הריכוז לקראת העליה לארץ. בד בבד עם השיירות העוברות ביבשה, אין לוותר בשום פנים ואופן על דרך הים. נמל קונסטנצה שימש מזה שנים — ואפילו בשנות המלחמה — נתיב מים שקשר את רומניה לארץ-ישראל. אלא שבינתיים הסתבך המצב. קונסטנצה היא עתה בסיס ימי סובייטי. הנמל עומד תחת פיקוח של הצבא האדום וקשה לשער שהקומנדטורה הסובייטית ברומניה תתיר הפלגה של אניה "ציונית" מקונסטנצה לארץ-ישראל טענתם הפורמלית: אין להתיר תנועה של אזרחים בבסיס צבאי. הבריטים במפת קדת מעצמות הכיבוש בבוקרשט כמובן שאינם להוטים למלחמה למען הבטחת חופש היציאה. הם עושים כל מה שביכולתם כדי למנוע יציאה. מדינות הבלקן מוצפות תזכירים בהם מוסבר מדוע יש לסכל כל יוזמה של "הרפתקנים ציוניים", מארגני עליה ב', חסרי מצפון המסכנים את בטחון „הקרבות“ הנלכדים ברשתם. "סמירנה" או "אגיה אנסטסיה" — המכונה בפי השליחים "הקדושה", ספינה בעלת תפוסה של כמה מאות טון, עוגנת איפוא, מזה חדשים בפינה חבויה של נמל קונסטנצה, כאבן שאין לה הופכין.

זו הסיבה שמטה המוסד החליט על מאמצים מיוחדים לפיתוח נקודות ימיות חדשות, בנוסף לנקודות היציאה באיטליה. לאחרונה "גילו" שליחי המוסד את יוגוסלביה של טיטו. המשטר החדש במקום נמצא בשלב של התארגנות. משלחת ארצישראלית שבראשם "הפליטים המדיניים" יאנק דז'יביאנסקי — יעקב בן יהודה ז"ל (המופיע בפני השלטונות כעתונאי שברח מפני הבריטים) ויהואל לייבוביץ, מכשירה את הקרקע. השליחים מסבירים לשלטונות כי העליה הבלתי ליגלית פיי-רושה למעשה מבצע של שיגור פרטיזנים אנטי-בריטיים לחזית האנטי-אימפרי-

אליסטית של ארץ-ישראל. והיוגוסלבים, שהם רגישים לנימוקים אלה, מגלים נכונות לתת ידם לכל פעולה אנטי-אימפריאליסטית מסוג זה. נקודת יציאה לספינות המעפילים, נבחרו נמלי דיג לחוף הים האדריאטי. במפרצים הקטנים הללו מכשירים בשקט את הספינות למסעם הארוך, מבלי שהדבר יודע מוקדם מדי למודיעין הבריטי, אשר עיניו ואוזניו קשובות. בטרם שמסיעים עולים, יש לרכוז במקום. בהסכמת השלטונות מוקמים איפוא, נקודות מעבר, בגבול בין רומניה ליוגוסלביה ותחנות מעבר על אדמת יוגוסלביה. אמנם המצב הכלכלי ביוגוסלביה חמור למדי. הריסות המלחמה טרם שוקמו. על כל צעד ושעל בולטים הפצעים הפתוחים של המלחמה שזה עתה נסתיימה: חורבות של הפצצות והפגזות, שרידים של קרבות רחוב, הפרטיזנים של אתמול, ראשי המינהל היום, רובם צעירים וחסרי ניסיון מינהלי. מתגברים בקושי על הבעיות האדמיניסטרטיביות. במצב זה לא קל לשכנע שיש מקום לזרימה של פליטים מרומניה, פיות גוספים הזקוקים למזון ולאכסון. אבל ההכרה שיש לתת יד למבצע האנטי-בריטי והאנטי אימפריאליסטי, גוברת על שיקולים של נוחיות.

"המוסד" עצמו עושה כל מה שביכולתו כדי לא להכביד. את המזון מביאים מבחוץ — שימורים ממלאי צבא הכבוש האמריקני באירופה או מנות קרב — K-RATIONS שנרכשו מעודפי המלאי של בנות הברית. כמובן שנעשה גם הכל לקצר את השהייה ביוגוסלביה. המעפילים מובאים, למספר ימים בלבד, ובמרבית המקרים — ישר לאניה.

בדרך לנות השיירות במחנות עזובים של הצבא הגרמני. לא אשכח את הקירות באכסניה בעבר השני של ז'מבוליה. נקודת המעבר הרומנית, פסיפס של חתימות של מעפילים שעברו את המקום, בדרך לנקודת ההפלגה.

הסידורים פעלו יפה אגב הפלגתה של "הגנה". זו היתה האניה האחרונה אשר מעפיליה הותרו על ידי שלטונות המנדט להישאר בארץ. על סיפונה הגיעו אז לחוף הארץ למעלה מאלף מעפילים, רובם יוצאי רומניה, שהפליגו מיוגוסלביה. כל אניה אחרת שהגיעה לחוף הארץ אחריה, גורשה לקפריסין.

עכשיו היה המוסד עסוק בארגון שיירה נוספת: הכוונה היתה לאניה הגדולה, משלוח-שיא של כמה אלפים בבת אחת. מטה ההגנה, ביקש לבדוק מה תהיה תגובת הבריטים ל"פלישה" של 4.000 מעפילים, כמחציתם ילדים, זקנים, נשים הרות?

פעולות ההכנה היו כרוכות הפעם בקשיים מיוחדים: מימדי השיירה היו "ענקיים"; כלי השיט היה אניה ישנה אמריקאית בעלת תפוסה של כ-2.000 טון. מטה המוסד ביקש לנצל את התפוסה "העצומה", כדי להעביר בה 4.000 מעפילים. הם עמדו להגיע מרומניה ומהונגריה. ריכוז כזה של מעפילים ביוגור-סלביה עורר בעיות מיוחדות. נדרש מחנה מעבר גדול. הודות לרצונם הטוב של השלטונות הועמד לרשות מחנה המעבר הבניין הלא גמור של אוניברסיטת "מקסימיר" שליד זגרב. זה היה בניין ביטון עצום, המרוחק כמה קילומטרים ממרכז העיר. שלד הבטון התנוסס בשדה פתוח, באזור בלתי מאוכלס. בחודשי הקיץ ניתן היה לאכסן בו ללא קושי אלפי מעפילים למשך מספר ימים. השטחים הריקים מסביב הקלו על הבידוד שהיה הכרחי כדי למנוע את גילוי המחנה על

ידי "ספרני". המרכז לתרבות הבריטי בזגרב, אשר בנוסף לספרות גילו עניין מיוחד גם בנושא ההעפלה. בינתיים הועברה הספינה, שחגגה כבר את יום הולדתה הארבעים, ממל הרכישה לנמל יוני קטן. כאן הוחל בעבודות הרכבה: סידור שמונה קומות של מיטות כשהמרחק בין "קומה לקומה" אינו עולה על 30 סנטימטר, התקנת שרותים, אלוטו ושל כל אותם המיתקנים אשר נועדו להפוך את ספינת הנהר הישנה, שעסקה במשך של שנות חייה בהובלת משא בלבד, לעיר שטה לארבעת אלפים נפש.

אלא שהסוכנים הבריטיים אשר עיניהם היו פקוחות על כל נקודות היציאה הפוטנציאליות בבלקן, מגלים מבעוד מועד את ההכנות הבלתי רגילות. רק בקושי מצליחה הספינה הריקה, על כל עובדיה, הממונים הישראליים, אנשי הפלגים, להתחמק מעיני העוקבים ולהגיע בשלום לנמל יוגוסלבי קטן.

תקרית זו שיבשה את כל לוח הזמנים. הכשרת הספינה הצריכה כמות גדולה של חומרים, קרשים, עצים, שלא היו בנמצא ביוגוסלביה. היה, איפוא, הכרח להעביר עצים ממדינה סמוכה, תוך זהירות, בהסוואה, כדי למנוע כל חשד. כן לא היה זה פשוט למצוא בנמל הדייגים הנידח את צבא הנגרים הדרוש ועוזריהם. בינתיים החלו המפעילים להתרכז בזגרב. בנקודות המעבר של רומניה והרנגריה עברו יוסיום שיירות של צעירים וזקנים, ילדים מבתי יתומים ונוער הלוצי. אנשי כל המפלגות וכל הזרמים, דתיים, חברי "הנוער הציוני", ואנשי "השומר הצעיר", קיבוץ גלויות בזעיר אנפין, עולם של סבל, טרגדיות, סיפורי מלחמה. למחנה מקסימיר הגיע כל אחד כשעל גבו תרמיל במשקל של 25 קילו. שכלל לרוב קצת בגדי קיץ.

הכל חשו כי לא נגיע ישר לארץ. תחנת הביניים ההיה כנראה קפריסין, איש לא היה יכול לדעת כמה זמן נשהה בקפריסין. התרגשות מרובה בקשר לכך לא התעוררה. העיקר היה לצאת את אירופה. ברומניה התבצר יותר ויותר הקומוניזם ובלטו כבר הסימנים הראשונים של רדיפות אנטי-ציוניות. הרבבות שחזרו ממחנות טרנסניסטריה מצאו את בתיהם הרוסים ושדודים. המונים אלה גמרו אומר שאת ההתחלה החדשה יש לעשות בארץ-ישראל. יהודי בסרביה ובוקובינה הרצפונית שחששו להיות מוחזרים לשטחי ברית המועצות, היו מוכנים לדרך לא דרך ובלבד להגיע לארץ-ישראל. ואילו המצב בהונגריה לא היה שונה בהרבה. תנאי המגורים הפרימיטיביים לא הפחידו את יושבי מקסימיר. שומרים מקרב המפעילים הופקדו על שמירת המחנה. במרחק מה הוקף המחנה על ידי חגורה נוספת של חיילים יוגוסלביים, שהקפידה אף היא "מרחוק", על הסדר. בראש המחנה עמד שליח הארץ יחיאל לייבוביץ חבר משק קיבוצי, שדאג לקשר עם השלטונות ועם אנשי הקהילה המעטים שמותר היה להם לדעת על נוכחותנו. במקסימיר התגלה לנגד עינינו הקיץ היוגוסלבי בכל הדרו. בערב נוצצו מרחוק אורות זגרב. באופק התנוססו הרי בוסניה. הימים חלפו תוך פעולות תרבות, לימודים ואילו בערב השתרעו המאות שנהפכו בינתיים לאלפים, על מצעי קש דלים שפוזרו לאורך פרודורי האוניברסיטה. המיטות הפרימיטיביות שעל הרצפות לא הכבידו, כי כל זה נחשב לזמני.

בינתיים חלפו אוגוסט וספטמבר. שמועות רדפו שמועות. אבל יום היציאה בושש לבוא.

באוקטובר ירד לפתע החורף. תחילה ירדו גשמים עזים בלתי פוסקים מלווים רוחות וקור. זרמי גשם חדרו מבעד לפתחים הענקיים שבהם טרם הורכבו תלונות. מחלות התפשטו בקרב 4.000 המעפילים. ידי 12 הרופאים שנמנו על שיירת המעפילים היו מלאות עבודה.

אלמנטים בלתי ממושמצים ניסו מדי פעם לפרוץ את ההסגר ולהגיע העירה. ספסרי דולרים מקרב המעפילים היו עשויים להמיט אסון על הענין כולו. כי ביוגוסלביה ספסרות במטבע זר היתה צפויה אותה שעה לעונש מוות. המשמעת התרופפה. הסבלנות החלה פוקעת. הדימורליזציה אכלה כל חלקה טובה. המשענת לשמירה על הסדר היו הכוחות המאורגנים של תנועות הנוער ושל המפלגות. הקור הציק, ושמיכות לא היו.

לא אשכח כיצד עמדתי בהסתערות פראית של רבים, משהוטל עלי בתור ראש הועד של המעפילים לחלק ל-4.000 איש אכולי קור וזוהמה, אלף שמיכות קנדיות שנשלחו על יד ה"ג'ונט".

גשמי נובמבר העזים הכריחו את האחראים מטעם המוסד לפנות את הזקנים והחולים למחנה צריפים מרוחק, מחנה צבאי גרמני לשעבר, שהועמד לרשותנו על ידי השלטונות.

הנוער המאורגן, כ-1.500 איש, נשאר במקסימיר תוך צפייה מתוחה ליום העליה.

היומן נרשם החל מ-2 בנובמבר 1946. על סף היציאה לדרך הארוכה. הוא מובא כאן ללא שנויים, כפי שהוא נרשם אז, במחברת בלויה:

2 בנובמבר קדחת ההכנות

זה יום הצהרת בלפור. ביום גשם זה איש אינו זוכר את משמעות המועד. כולנו נתונים בקדחת ההכנות. הגשם הדק יורד ללא הפוגות, מאות חלו בשפעת ובנזלת. אבל לא עת למחלות עכשיו.

יחד עם הגשם יורד גם הערב. מן הבוקר אנו "במצב הכן". סוף סוף מגיעה שיירה של מכוניות-משא אפורות מכוסות ברזנטים. למכוניות אלה אנו מחכים מזה חדשים. בהן יסיעו אותנו לתחנת הרכבת. ומשם נצא ל"אי-שם". סוד כמוס. הקבוצות עולות בשקט, לפי סדר התנועות.

אני מקשר בין ראש השיירה לבין הנוסעים. מגפי ובגדי נרטבו בגשם הדקיק והממושך. אבל כל זה אינו מפריע לעבודה הקדחתנית. בתחנת הרכבת ממתינה לנו רכבת ארוכה של קרונות-משא. לכל קרון נכ-נסים 35 איש.

את הלילה אנו מבלים בקרונות. הבגדים מתייבשים בחומו של הגוף הקודח.

3 בנובמבר היציאה לדרך

שיירות נוספות החלו להגיע לפנות בוקר. אנו שמחים להתראות עם חברים. מכרים והורים, מהם נפרדנו לפני חודש ומעלה. הגשם נפסק. במקומו שורר קור עז. אנו עומדים מכורבלים בבגדינו הדלים. בשעה 11 זזה הרכבת. שירה עליזה פורצת מגרונות עייפים. ליום זה חיכינו

זה 4 חודשים. נסתיימה ההמתנה ומתחילה העליה. מוקדם עדיין לחשוב אם נגיע ולאן נגיע.

הרכבת מתפתלת באזור הררי. נוף של הרים לבנבנים, סידניים, מבוטרים ערוצים וואדיות. כך בערך תיאר מורי בבית הספר את הנוף של הרי קרסט. עכשיו אני רואה אותם כמו עיני. כמה הם שונים ממראה הרי רומניה, המכוסים יערות ירוקים, עבותים.

שעות על גבי שעות זוחלת הרכבת. עם השקיעה אנו מבחינים מרחוק בכחול הים ובמפרץ הקטן שבו עוגנות שתי הספינות: "תנועת המרי" ו"אגיה אנסטסיה".

4 בנובמבר מתחילה העליה

החלפנו את אזור זגרב והננו בעולם אחר. הסביבה שטופת שמש חמה. בלילה תכננו במפקדה את סדרי העליה על האניה. הזקנים יעלו ברובם על האניה הגדולה. על "אגיה אנסטסיה" (המכונה בפי אנשי המוסד "הקדושה") ישתכנו החלוצים.

העליה על האניה מתנהלת תוך ויכוחים קולניים. הסדרנים עמלים קשה כדי לשכן כל אחד במחסן במקום שיועד לו. בטרם עלו כולם נראית האניה מרווחת. מרבית הנוסעים עודם על הרציף. החברים אינם יודעים עדיין שאנו נקבל עוד קבוצה נוספת, ישר לאניה.

אחרי ימים של גשם, אנו נהנים כולנו ממוג האויר הנהדר. הבגדים התייבשו. עם מזג האויר השתפר גם מצב הרוח. עובדים כל הערב והלילה. אלה שהסתדרו כבר, עוזרים בסידורם של העולים אחריהם.

6 בנובמבר ההפלגה

השיירה של כ-200 איש, ישר מרומניה — מגיעה. מעל הסיפון אני מבחין יפה ברכבת היורדת בפיתולי ההרים לעבר הנמל.

שם המקום ידוע לי כבר. אנו נמצאים בנמל הדייגים באקאר. החדשים עולים לאניה ונשארים בינתיים על הסיפון. נצטרך לדאוג למקומות לינה עבורם. צהרים.

האניה מרימה את העוגן. "הקדושה" זוחלת אחרינו. על היבשה נשארו שייקה דן, אריאל, יחיאל, יאנק, חברים שהיו שותפים לגורלנו. במשך החודשים הא-רוניים. ההתרגשות של הרגע הגדול ניכרת גם על פניהם. אתנו יוצא אמנון, בשמו האמיתי יוסקה האמבורגר. (היום סא"ל מיל' יוסף הראל). הוא יהיה ראש מפקדת האניה. פדרו, בעל השער המתולתל, יהיה ראש הצוות, ראובן הוא הקברניט ומתי יהושע סדרן. המלחים הם ערב רב של רומנים ויוונים.

הסיפון הוא עדיין בתוהו ובוהו גדול. עם הרמת העוגן פורצת אל-על שירת "התקה". השירה נישאת בפיהם של שלושת אלפים וחמש מאות מעפילים על האניה הגדולה, וחמש מאות נוספים על סיפון "הקדושה". אחדים בוכים מרוב התרגשות. בקצב איטי מתרחקות האוניות מהחוף כששמש אביבית נסוכה על פני הכל.

היצאה לארץ ישראל התחילה

הים צר באזור זה. אפשר להבחין בחופים משני הצדדים, לאורך החופים ערים וכפרים, ונופים קארסטיים.

עכשיו צפוייה לנו עבודה ארגון מאומצת. אנשים עודם ישנים על הסיפון. יש לארגן את חלוקת מזון והמים. יהיה עלינו כנראה לבלות יחד הרבה זמן. כי מהירותנו היא 4 — 3 קשר לשעה. אסור, איפוא, להשאיר דבר בידי המקריות. קיבלתי על עצמי לעזור בשיכון הנוסעים שנותרו על הסיפון. בלווי קבוצת סדרנים גדולה פקדתי אחרי חצות את המחסנים. מבלי להעיר את הישנים ומבלי לשאול, אני בודק את מצב לאור פנס כיס. בכל מקום פנוי אני משכיב אדם נוסף. התוצאה היא צפיפות גדולה יותר. אבל מה יכול לעשות מעפיל כשהוא מתעורר בבוקר ומוצא לידו שכן חדש. לברוח — אי אפשר. וריב — לא יעזור. משלימים, איפוא. וכשעוברים על פני זורקים לעברי מבט מרוגז, עד יעבור זעם. לפנות בוקר אנו מתנסים בסערה הראשונה. ומופיעים הקרבנות הראשונים של מחלתיים.

במחסני האניה מתרוממות שמונה קומות של דרגשים. המרחק ביניהם הוא 30 סנטימטר. ובאם רוצה המזל שהחולה ישכון בקומה העליונה, הרי שהקאתו, מסוננת בין חריצי הקרשים, תגיע לפעמים עד לקומה התחתונה. המהאות והצעקות אינן עוזרות הרבה.

חום גיהנום שורר במחסן שליד חדר המכונות. בלילה האנשים ישנים ערומים. הבושה נעלמת. בחום הגיהנום מתפתח גן-עדן של עירום.

6 בנובמבר הארגון הפנימי

הסערה נמשכת ואף מחלת הים מתפשטת. ניכרים שיפורים ראשונים בסדרי החלוקה של המזון והמים.

המעפילים הולקו ל-70 קבוצות בני 50 איש כל אחת. הקבוצות מאורגנות לפי תנועות. הבלתי מאורגנים התארגנו אף הם בקבוצות. האחראי לחלוקת המזון הוא דב שיבר ז"ל. הרי סידרי החלוקה: סדרן הניצב בפתח המחסן תוקע בח" צוצרה. זהו סימן שקבוצה סיימה וכי הגיע תורה של זו הבאה אחריה. החלוקה מתנהלת מן הבוקר עד הלילה.

המזון הוא יבש: לחם ימי קשה, שימורי גבינה, שימורי בשר, בצל ובימים הראשונים, תפוח לגולגולת. אוכל חם — אין. ואף לא יהיה במשך כל המסע. יותר מסובכת היא חלוקת המים. לכל קבוצה דליים משלה. אבל למים המורחזים במיכלים שבהם הוחזקו במשך שנים מי ים שהיו נחוצים לייצוב האניה, טעם לוואי של מלח. האחראי לחלוקת המים ב. סגל, מראשי "השומר הצעיר" (היום בחיפה), שוקד ללא הרף על שיפור השיטה. אבל אי-שביעות הרצון היא גדולה. בעיה חמורה נוספת היא הרחיצה ובשרותים ההיגייניים השטה הוא קטן והצפיפות גדולה. ויש לחכות שעות רבות בתור לבית שימוש.

מעל לסיפון הוקם מבנה קרשים, מחסן עליון עם מיטות. המבנה מפריע לאוויר, רור, להדירת האויר למחסנים. הם, שרויים במשך כל היום והלילה בחום כבד. אויר צח שואפים "בתור", לפי שעות וקבוצות.

היום, כאשר הים סוער, ריק הסיפון. ביום כזה חלה הרעה בסידורים ההיי גייניים. האנשים אינם מקפידים על הנקיון, צעקותיהם של הסדרנים הדואגים להיגיינה במחסנים, אינן עוזרות.

בתפקידי כמזכיר המפקדה, הנני מכנס מדי ערב בערב, על הסיפון העליון, את ראשי הקבוצות, בפגישות אלו אני מוסר הוראות, מגווז את האינפורמציה על הנעשה סביבנו, מדווח על קצב התקדמותנו. אף אני עצמי סובל ממהלת ים. ראשי הקבוצות מעלים באסיפה תלונות, הצעות לשיפורים. למזלי י. הרדק מראשי בית"ר (במשטרת ישראל) ומאיר שברץ לשעבר חייל בצבא האדום (לשעבר עובד בכיר במשרד האוצר), פוקדים על קבוצות סדרנים, הממלאים תפקידים בנאמנות ומסירות.

לפנות ערב אנו עוגנים. בקרב הקהל מתהלכות שמועות על תמרוני השתייה מכוונים כדי לצאת את הים האדריאטי בלילה ולהקטיף על ידי כך את הסיכון להתגלות ע"י האנגלים.

סירות מספקות לנו לחם, ומי שתיה טריים. כמה טוב לשתות מים שאין בהם טעם של מלח!
בנמל הים שקט יותר. מצב הרוח הטוב חוזר אף הוא.

7 בנובמבר הבן הראשון

יום שקט וים שקט.

"הקדושה" שפיגרה אחרינו, השיגה אותנו.

היום נולד לנו הבן הראשון. ליד תא המפקד פועל בית חולים קטן. טוב להיות חולה על אניה זו. כי חולה מקבל אוכל חם. אבל רופאינו מקפידים לבל יתרבו החולים המדומים.

בית החולים שלנו הוא גם בית יולדות. ואפילו מיילדת נוסעת אתנו. סידורים לניתוחים — אין. מעפילה שקיבלה היום התקפת אפנדיציט, הורדה לחוף יחד עם בעלה. לפני ההורדה ביקשנום לבל יגלו פרטים אודותינו. הם יצטרפו לאניה הבאה.

על הסיפון הראשי נערכת היום האסיפה הראשונה של קבוצת "הנוער הציוני" נמצאת אתנו קבוצה גדולה של ילדים מבית הילדים של דורנה.

אחרי הצהרים, צפיפות בלתי רגילה בשעת אספקת המים. כל אחד מבקש להרוות צמאונו במים טריים. עוד נצטרך לשתות הרבה מים מהמיכלים. אמנם ניקינו אותם, אבל טעם המלח לא נעלם.

בערב — קונצרט לכינור. עוזר מנגן שופן, בך, שוברט, מנדלסון. צלילי כינור הקסם שלו מתערבבים עם קולותיהם של ראשי הקבוצות. עם שאגת החוצצה, צעקותיהם של הסבלים המטעינים מזון ומים.

שלושת אלפים וחמש מאות איש נרדמים כשבמוחם מנקרת השאלה: מתי נמשיך?

8 בנובמבר תחנה שנייה — זארה

התעוררנו לרעש המנועים. יצאנו ללב ים סוער. רוח חזקה נושבת מהכיוון הנגדי. "הקדושה" שתיקרא מעתה "אבא ברדיצ'ב" (לזכרו של הצנחן חבר "הנוער

הצינוני", יוצא רומניה, שנרצח על ידי הגרמנים) נאבכת קשה עם הגלים. התחלנו בהכנות להוצאת עתון הסיפון. שמואל כ"ץ (היום "על המשמר") ידאג לקריקטורות. חומר אינפורמטיבי אינו חסר. מתי האלחוטאי (היום יהושע צידוק) מקיים את הקשר עם הארץ ומוסר לנו חדשות. נופייקסם חולפים על פנינו. העין אינה שובעת מלהסתכל. אחרי הצהרים עברנו מיצר. נכנסנו לים שקט כמו אגם. בערב הטלנו עוגן מחוץ לנמל במרחק מה מזארה. אורות העיר נוצצים לעברנו. ליל שבת. השבת הראשונה על הסיפון. קבוצות קבוצות התרכזו הקהל על הסיפון. רק מעטים נשארו במחסנים הלור-הטים. שרים שירי שבת, שירי הארץ, שירי העיירה.

9 בנובמבר טביעתה של "אבא ברדיצ'ב"

בשעה 5 לפנות בוקר יצאנו שוב לדרך. לכבוד שבת יצא הבוקר הגליון הראשון של "עתון הסיפון". שמו של המאמר הראשי: "תנועת המרי העברית" יצאה לדרך. הנני מנתח בו את המשימות אשר לפניהן עומדת העליה ה-6. היום נאלצתי לבחוד שתי נשים סיפיליות. האחת קיבלה את הפקודה באדי-שות והשנייה — בכתה. אף היא קרבן המלחמה. ומה אשמחה שהיא נדבקה על ידי חיילים גרמניים במחנה? אבל עלינו לדאוג בראש וראשונה לבריאותם של אלפים. ומוכרחים לפעמים להתאכזר. ההרפתקה הגדולה של הנסיעה מתחילה בשעה 2 אחרי הצהרים. אותה שעה הננו מגיעים למיצר. "הקדושה" המכונה עתה "אבא ברדיצ'ב" נאבכת קשות עם הגלים.

מתי האלחוטאי מנהל שיחה ערה באמצעות האוקיטוקי עם עמיתו חיים. אינני יודע על מה הם מדברים. גם עין של הדיוט מבחינה שההגה אינו שולט ב"אבא" וכי הספינה הקטנה מופקרת לגלים הסוערים. הייתכן שהקברניט איבד את הש-ליטה? פני מתי ואמנון חיוורים כסיד. הם מצווים לפנות את הסיפון. המלחים. רובם יוונים, מספלים בהכנת סירות ההצלה. על הסיפון נשארו אמנון, מתי וחברי המפקדה. עינינו קופאות מהתרגשות למראה גורלה הודאי של "אבא בר-דיצ'ב". הספינה מתקדמת במהירות לאיי סלעים, המזדקרים מתוך המים. בעוד כמה שניות, והספינה תתנפץ על הסלעים ותתפרק כקופסת גפרורים מחוסרי אונים או מחכים לאסוף הבלתי נמנע. הסיפון של "אבא" — ריק, מלבד חיים המפקד. גם הסיפון שלנו — פונה. מוטב שהאנשים שלנו לא יהיו נוכחים בזמן האסון. רק כמה מטרים ספורים בלבד עוד מפרידים בין איי הסלעים לבין "אבא ב.". הנס הגדול אירע ברגע האחרון. פתאום נקלעת הספינה לתוך זרם שקט. המהירות שלה מוקטנת. נדמה שכאילו גם מכונות חזרו לפעול. הגלים דוחפים את "אבא ב." לתוך מפרץ קטן. היא מתנגשת עם החוף. אבל ההתנגשות היא קלה. נקודה שהיא תספיק להוריד את האנשים. בינתיים משדר מתי קריאות S.O.S. אנו נשתדלים להתקרב ל"אבא", אלא שאנשינו גדולה מדי. מרחוק אנו מבחינים במפעילי "אבא" כשהם מתחילים לרדת על הסלע. למקום מתקרבות סירות-דייגים. היוגוסלבים נכנסים לפעולה.

אמנון מכון את אנייתנו למפרץ קטן. "אבא ב" היא עתה מחוץ לתחום ראייתנו. כאן נמתין לחברינו מהאניה הטובעת. קבוצה מובחרת יוצאת בסירת הצלה למקום האסון. בינתיים נודע לאנשינו על האסון. ההתרגשות היא גדולה. בפי הקבוצה החוזרת, ידיעה משמחת. לכולם שלום. מרבית המטען אבוד. לא תהיה לנו ברירה מאשר להעמיס על סיפוננו גם את ראשי הקבוצות. באמצעותם מסבירים לאנשינו את המתרחש. הסיכוי לקבל 450 נוסעים נוספים אינו מלהיב. אבל הכל מבינים שאין ברירה. אמנון מעמיד לרשותי שלושים סדרנים. תוך שעות מספר הכינונו כשלוש מאות מקומות לינה. אחרי חצות מודיעים לנו שהחברים יגיעו רק בבוקר. לספינה מתקרבת סירה של משטרת החופים היוגוסלבית. מפיהם נודע לנו שהחברים ילוננו הלילה על הסלע. האניה — אבודה.

10 בנובמבר 450 נוסעים נוספים

במשך הבוקר מגיעות הסירות עם האנשים. הם מגיעים חסרי כל. ועוד ננסה להציל קצת מטען, מזון, חומרים. החדשים מתרכזים על הסיפון. ביום קשה יותר לסדר מקומות. נשכן אותם בלליה.

הסירות נעות הלך וחזור. המשטרה היוגוסלבית מגישה עזרה. 450 נוסעים נוספים מערערים, כמובן, את המסגרת הארגונית. עלינו, איפוא, להתחיל מחדש.

בערב נותרו על הסיפון עוד מאה איש. אחדים מהם מעדיפים להישאר על הסיפון מאשר להצטופף במחסנים הלוהטים. הערב אנו עוגנים שוב בנמל דייגים קטן. מי יודע את כל השמות של נמלי דייג היוגוסלביים?

11 בנובמבר חידוש המלאי

מספקים לנו 120 טון פחם. אלף ככרות לחם כמעט טרי. היום אוכלים לחם טרי.

12 בנובמבר ספליט

העגינה בספליט. גם כאן אנו נשארים מחוץ לנמל. ממלאים אספקה.

13 בנובמבר תחנה אחרונה

ספליט — זו תחנתנו האחרונה. מכאן נמשיך ללא חנייה.

14 בנובמבר קשר אחרון עם היבשה

בתאו של אמנון גיליתי עתונים. דייג יוגוסלבי מסכים לקחת מכתב. האם יגיע לתעודתו?

אחרי הצהרים יצאנו לדרך. הים סוער ביותר. הכל טובלים ממחלת ים. מט-רתנו הקרובה: מיצר אוטרנטו.

שבת שנייה על סיפון אנייתנו.

בהתחלה חששתי מפני הפלגה בחורף. והנה באזור זה — החורף דומה לקיץ. תרמילים מתוחים פזורים על הסיפונים. מאווררים בגדי קיץ מעובשים לקרני השמש.

היום אסיפה ראשונה של ילדים. מארגני ההפלגה הירבו בילדים. הכוונה היא לראות מה תגובת הבריטים לשיירה הכוללת 1,200 ילדים, ומלבדם זקנים, נשים הרות, האם יתנו לכולנו להיכנס בזכות הילדים? או שמא יורידו לפחות את הילדים?

רובם של הילדים — מבתי יתומים ומבתי ילדים של התנועות החלוציות, הם טובים וממושמצים, טובים יותר מאשר רבים מהמבוגרים. האסיפה התחילה במיסדר על הסיפון העליון. הדגל הלאומי מועלה לראש התורן. התזמורת מנגנת "התקוה". אני מספר למאזינים הצעירים על נסיעתנו. על תפקידינו ההתישבותיים בעתיד. מה משונה מלחמתנו: "צבא הילדים" נגד "צבא הוד מעלתו"...

בתום דברי משמיעה אגנס את "שיר העמק". היא נראית מבוגרת אבל היא בת 16 בלבד. מאחוריה עבר סוער של זמרת בקברט לחיילים גרמניים. כאן. בחברת הנוער היא שוב ילדה.

אנו מתקרבים לקורפו. ואמנון מתהלך מודאג, שתקן, מאופק. ניכר שהוא מסתיר משהו.

מחלת הים מוטטה את כל הסידורים. גם הרבה סדרנים חלו. לאסיפות ראשי הקבוצות באים עתה רק מעטים.

גם במחסן האוכל שקט יותר. המחלקים עומדים על משמרתם. אבל צריכת המזון ירדה. כי הרוב צם ומקיא.

המצב הסניטרי הורע משעה לשעה. מי יתן ולא תפרוצנה מגיפות.

מערכת העתון חלתה אף היא. רק שניים נשארו על משמרתם "התרבותית". אני מוסיף לרשום את יומן המפקדה ואילו י. שפירא (היום עובד בכיר במלכ"ן), כותב את העתון (עתוננו יוצא לאור בכתבי-יד).

עסקני המפלגות מקיימים ישיבה סוערת על אף הסערה. סדר היום; בחירות לקונגרס הציוני. בעצמנו "נדפיס" שקלים ונערוך על הסיפון בחירות לקונגרס העתידי להתכנס בבאזול. אנחנו חלק מהטריטוריה של "המדינה בדרך". וברצוננו להשפיע על הקונגרס אשר יעסוק גם בבעית הבעיות שלנו: מכסת העליה.

אחרי הצהרים שוב פורצת סערה פראית, מלווה רוחות, ברקים ורעמים. הסיפון התרוקן. הים רותח כרוד. אנייתנו מטולטלת. דומה שאנו עומדים במקום. האם היא תחזיק מעמד? זו מחשבה נסתרת אשר אסור להעלותה על דל שפתיים. לאסיפת ראשי הקבוצות הופיעו היום בסך הכל המישה "גיבורים".

הערב גילה לי אמנון את סוד דאגותיו ביממה האחרונה. עברנו אזור הידוע

כשופע מוקשים שטים שנותרו מזמן המלחמה. מפת המוקשים — אין לנו. לפנינו כבר עפו באויר ספינות ביניהן גם בריטיות. לנו היה מזל. רצה המקרה ויצאנו בשלום מהאזור. אנו נמצאים כבר במימי הים התיכון.

19 בנובמבר בדרך לכרתים

עברנו בסביבות ראש מאטאפאן...

פקודתו האחרונה של אמנון: מעתה ואילך אסור להיות חולה. לא כולם מסוגלים למלא אחרי פקודה זו.

הסערה שככה.

הכל ישנים שינה עמוקה, מרגיעה, ואף אני בתוכם.

20 בנובמבר תכנון ההורדה החל

אנייתנו מפליגה לאורך כרתים. הקשר עם הארץ הדוק יותר ותכוף יותר. מחכים לנו שם.

ישיבות המפקדה שלנו מוקדשות עתה לתכנון ההורדה.

אמנון מנתח באוזנינו את האפשרויות השונות. עלינו לעסוק בהכנות למקרה האפשרות לעלות על החוף. מטעמים פסיכולוגיים נתעלם בינתיים מהאפשרות — הנראית ריאלי יותר — כי ניתפס על ידי הבריטים.

האנשים יאורגנו מחדש, לפי קבוצות הורדה. עלינו להרגילם למחשבה שזכות קדימה מגיעה לאנשים ולא לחפצים. את הקבוצות יש לגוון, לערבב גילים. נקים יחידה להסברה ותעמולה. היא תפעל בקרב המעפילים ותכשיר את הרוחות לקראת המאמץ והמאבק.

לאור האפשרות של התנגשות עם האנגלים, הטלנו על המהנדסים שבתוכנו, לתכנן ייצור נשק: חומר הגלם שברשותנו: קופסאות שימורים, פחם, דלק וקרשים.

21 בנובמבר חילופי משמרות

היום נפגוש בלב ים, בנקודה קבועה, סירה שנשלחה על ידי מטה המוסד. ראש הצוות, הפלמ"חניק המכונה פדרו יירד כאן. אסור שהוא יפול בידי הבריטים. עליו לחזור לבסיס כדי להשיט אניה חדשה. גם חלק מאנשי הצוות יוחלף. במר קומם יעבדו במחסן הפחם וליד הדוודים אנשים מקרב המעפילים שהוכשרו במשך השבועיים לתפקידי עזר שונים.

ראובן יקבל על עצמו את האחריות על הצוות ועל הניווט. מסרתי לפדרו מכתב לחברים. האם יגיע לתעודתו? האם קיבלו את מכתבי שנשלח מספליט? על איזו שולר (היום חבר קיבוץ "רשפים") ועלי הוטל להכין סיסמאות תעמולה. שמאל כ"ץ (היום הקאריקאטוריסט של "על המשמר") יכין קריקטורות מתאימות וציורי תעמולה. הלילה נארגן תרגיל לילה ראשון. נבדוק בו את הכושר הארגוני של הקבוצות.

יחידת התעמולה המיוחדת מתייחסת להפקידה ברצינות. הם שוקדים על הכנת חומר, ומגייסים מיטב כשרונם במלל ובצליל למען מלחמה פסיכולוגית נגד אדישות ובעד נכונות למאבק.

עם רדת הלילה החל התרגיל. לצלילי צופרי האזעקה, נתקבצו הקבוצות, כל אחת במקום שנקבע.

בסדר צבאי אני סוקר את הקבוצות, את המערך.
מעלינו פרושים שמים מכוכבים. מזג האוויר הוא של איב והים שקט כמו
אגם.

טוב היה לערוך נסיעה כזו על אניה טובה, גדולה יותר וגם פחות נוסעים.
אבל אלה הן מחשבות אינטימיות, אפיקורסיות, היאות ליומן אבל אינן הולמות
איש מפקדה...

22 בנובמבר תרגילי הגנה

היום התייעצות על נוסח הסיסמאות. אחר כך — ישיבה עם הרופאים, על
הפקידים בתכנית ההורדה.

ההכנות לבשו צורה מעשית. בינתיים, בעלי המלאכה שלנו, בפיקוח המהנר-
דסים, מכינים את הנשק "האופנסיבי", שלנו, פצצות מקופסאות פח, ממולאות
פחם, דלק, מוקשים פרימיטיביים, מקלות ואלות מסומרות לקרבות פנים אל פנים.
מרוב טיפול בפרטי התכנית, אנו מתחילים להאמין בהגשמתה.

בלילה — תמרון לילה נוסף, לקול צופרי האזעקה, מתרכזות הקבוצות על
הסיפון. תרגיל הפוך הוא אזעקה וירידה מהירה למחסנים. התרגיל נחוץ למקרה
שמטוס הסיור של האויב, יגלה אותנו באופן פתאומי.

באסיפה מציגים בפני האנשים את ההמצאות ואת הפטנטים. האמונים יבוצעו
במסגרת קבוצות ההורדה.

23 בנובמבר תרגילי יום ולילה

הגענו לאזור שבין קפריסין לטורקיה. באופק מזדקרת פסגת "מוסה דאג".
נזכרתי בספרו של ורפל "ארבעים יום של מוסה דאג", השויתים לעשרים יום
של "תנועת המרי העברית".

אנו שקועים בישיבות על גבי ישיבות. נערמות בעיות ופרטי פרטים, הטעור-
נים הכרעה. נערכות פגישות דיווח עם ראשי הקבוצות. ופגישה עם הרופאים
ואנשי העזרה הראשונה. עלינו להכין את השרות הרפואי שלנו למקרה של
התנגשות עם הבריטים.

צלמים שהוכשרו לכך, מכינים את הסרטים הדוקומנטריים שינציחו את
נסיעתנו.

היחידה לתעמולה מצליחה לרכו תשומת לבו של הקהל: התזמורת שלהם
משמיעה שירים פטריוטיים. אחר כך נוטל את רשות הדיבור איש "השומר
הצעיר", המדבר על ההכרח להיאבק על זכות הכניסה לארץ. בתום דבריו עולה
על הדוכן רב. יש זהות מופלאה בתוכן בין הרבי לבין הכופר.

שוב תרגיל אזעקה נגד מטוסים. הירידה למחסנים מתבצעת — במהירות
ובסדר מופתי. במקומות הציבוריים מתנוססים כבר כרזות התעמולה. מלאכתו
של שמואל כץ.

בישיבת המפקדה מתברר כי לא כל החברים יוכלו לרדת בין הראשונים.
חלק יישאר לסוף. סיכוייהם ליפול לידי הבריטים — גדולים. כיצד ייקבע מי ומי
בנשארים? יהיה לנו עוד זמן לטפל בכך.

תרגיל הלילה מתחיל שעה לפני חצות ומסתיים אחרי חצות. אחר כך מתכנסת

המפקדה אצל אמנון. בתאו הוא מכבד אותנו במלפפונים חמוצים ובמיץ, זו סעודה מלכותית לפי המושגים שלנו.

כתום "הקומזיץ" נהנים על הסיפון מהאוויר הנהדר, מקסם הלילה, מיופיים של השמיים. מבלי לדבר הרבה, אנו חשים שימי הכרעה קרבים.

24 בנובמבר האויב מגלה אותנו

התעוררתי אחרי שש. את הסיפון כבר לא הכרתי. במשך הלילה פירקו הנגרים את המבנה העליון. מרחוק אנו דומים עכשיו לכל אניית משא.

נכנסנו לאזור המסוכן. זקיפים הניצבים על התורן סוקרים ללא הרף את השמים. בשעה 7.30 מתקרב מטוס השוד. מיד מוכרז "עוצר". האנשים רותקו למחסנים. אין יוצא ואין בא. במקומות הציבוריים של הסיפון מתנוססות כרוזות היתוליות, אף הן פרי עבודתו של שמואל כץ: "היום מחלקים עוגות". "החל מהיום — אין עובדים. אל תפצירו!" — הכל — בליווי ציורים מתאימים.

ולידן — ההכרוזות הרציניות של היחידה לתעמולה.

הרבי שהלהיב אתמול את הקהל, התעלף במחסן המחניק. האלונקאים מעלים אותו לאויר. השאר, כלואים במחסנים, טובלים בשקט.

הים שקט היום. מזג האוויר נהדר. רק קופסה של K — Rations שטה לפעמים על פני הים. טרם התרגלנו לחום כזה בנובמבר.

"היום עשיתי חיים". באולם המכונות קיבלתי מים חמים, התרחצתי והתגלחתי. טוב להיות נקי.

הנגרים עסוקים הבוקר בפירוק בתי השימוש. מיעוט בתי השימוש יגרום סבל נוסף. אבל הסבל מתקרב לקיצו. עם התקרבותנו למטרה, עלינו להחזיר לספינה את צורתה המקורית. העין החדה של האנגלים יודעת להבחין בשינויים המגלים את מהות האניה.

השעה היא 9.50 בבוקר. שריקות האזעקה של הזקיפים פולחות פתאום את שקט הבוקר. המעטים המסתובבים בתפקיד, נסים בבהלה למחסנים. כעבור 30 שניות המטוס חג שנית מעל לספינה ומנמיך עד לגובה התרנים. נשארתי על הסיפון ואני מבחין יפה בטייס. המטוס מקיף אותנו ומתרומם שוב. כעבור 5 דקות מופיע מטוס שני.

הסיפון הוא כמעט ריק. מספר מלחים קטן עסוק בעבודה השיגרית. הרי אנו אנית משא. ואולם בבטנה מתענים ארבעת אלפים יהודים, שטופי זיעה. הם שוכבים מתוחים בנסותם לנחש את המתרחש בחוץ.

מטוס אחד מאותת לעברנו. מהי מפענח:

"מי אתם?"

תשובתו: "אנייתנו "מרי", המפליגה תחת דגל פנמה.

על סיפוננו אלפיים טון מטען וצוות 16 איש.

"לאן?"

תשובתנו: לפורט סעיד.

האנגלי מתרחק.

היאמין לנו?

למטה. — שמחה.

מכחולו של שמואל נשאר טבול בקופסת הצבע. הסיסמה האנטי־בריטית שעליה עבד, נפסקה באמצע. אין חשק לצייר. אבל מוכרחים להתפרק.

שמואל פותח בשיר המעפילים:

"שיירה של עולים ללא ארץ

למולדת אנו מפליגים".

לעולל ולטף

שערים פה נפתח

לצעיר ולזקן

אני פה חומת מגן".

בנסיבות אלו — זה וידוי קולקטיבי ולא שיר. הכל שרים מקרב הלב. המפקדה מתכנסת כרגיל בשעה שלוש אחרי הצהריים. ייתכן שהאנגלים כבר ידעו מי אנו. המטוסים עוקבים אחרינו ללא הפסקה.

ההחלטות שנתקבלו: לא נשנה את הכיוון. העוצר יימשך עד החשיכה. בערב נכבה את האורות ונשוט ללא אורות סימון. עם ההשיכה נרשה לאנשים לצאת לסיפון ולשאוב אויר. מעטה הלילה יסתיר את סוד ספינת המשא — "מרי".

עם רדת החשיכה פולש ההמון לסיפונים. הנושא היחידי ליוכוחים: מטוסי הסיוור. האם הם יודעים ש"מרי" היא ספינת מעפילים?

שכבתי עם חברי ומשפחתי על הסיפון העליון. טוב ליהנות ממשב הרוח הנהדר, הקריר המרגיע.

מטוסים חגים מדי פעם בפעם מעלינו. אורותיהם הדולקים מדמים אותם לכוכבים נופלים.

שקענו בשיחה.

פתאום הופך החושך לאור יום מסנוור. זרקורים שהדלקו מכל הכיוונים חורפים לאורם את ההמון הממלא את הסיפונים. בקרבנותנו שטה משחתת אנגלית הנושאת את המספר "L — 75"

על הסיפון פורצת בהלה. הסדרנים שורקים אזעקה. אינסטינקטיבית ממלאים האנשים אחרי ההוראות. ליד פתחי הכניסה — צפיפות איומה. הכל ממהרים לרדת. ברור כבר שכל נסיון של הסוואה הוא לשווא. הבריטים גילו אותנו. תוך רגעים ספורים ומשחתות בריטיות הקיפו אותנו מכל הצדדים.

מישהו פותח ב"התקה" ו"תחזקנה". השירה פורצת מגרונותיהם של 4.000 איש המבינים שמעתה ואילך הופכת הנסיעה למלחמה.

שעה רודפת שעה. המשחתות אינן עוזבות אותנו. זרקוריהם גדלקים ונכבים. מתי עומד על משמרתו. רק אחרי שעתיים של מתיתות מאותתת אניית הפיקוד, מאותתת ומודיעה על קריאה אלינו.

ההרי האיתות בין "תנועת המרי העברית" ל-"L — 75" כפי שנרשמה בפנקסי:

ש: "איזו אניה אתם".

ת: תנועת המרי העברית.

ש: לאן?

ת: לביתנו, לארץ־ישראל.

ש: בלי אורות סיפון אתם מהווים סכנה לאניות.

ת: הדינמו שלנו מקולקל. אנו עסוקים בתיקונו.

ש : יש לכם שמן ודלק?

ת : כן.

ש : יש לי הודעה ארוכה בשבילך. האם אתה מוכן לקבלה?

ת : כן.

ברור שהאנגלים גילו אותנו. ואין שוב טעם להסתיר דברים ברורים. אני עומד לצדו של מתי ורושם את תוכן השיחה בשביל יומן המפקד ובשביל יומני הפרטי.

האנגלי מתחיל בהעברת הודעתו הארוכה. סעיף ראשון: "המברק דלהלן נשלח אליך מטעמים הומניטריים. אתה מתבקש להקדיש לו תשומת לב רצינית ביותר. אף אדם שעל סיפון ספינתי אינו רוצה ברע שלכם או של נוסעיהם. אבל אם תנסו לרדת בארץ-ישראל, מאסרכם בלתי נמנע. הנוסעים שלך יגורשו מן הארץ. באם תמשיך לפמגוסטה, יהיה זה לטובת כל האנשים. עליך לשקול ברצינות את התוצאות השליליות הצפויות מכל התנגשות בינינו.

סעיף שני:

האם דרושה למישהו מכם עזרה רפואית, בטרם משתנה מזג האוויר עד כדי אי-האפשרות לשגר סירה?

סעיף שלישי:

"מה מספר הנוסעים שלכם, אנא ציין מין ולאום".

מתי מפענח בתוך החשיכה כל אות ואות. אני, ואחרים רושמים. יש לנו הרגשה ששיחה זו היא היסטוריה.

עורכים התייעצות קצרה במקום ואמנון מקריא את תשובתנו המשודרת באנגלית:

"אנו שוקלים הודעתכם עם כל נוסעינו".

השעות חולפות. אנו מוסיפים להתקדם כשאורותינו כבויים. מלווינו הבריטים מזדנבים אהרינו.

השעה היא רבע אחרי חצות כאשר הבריטי מזמין תשומת לב להודעה נוספת:

"יש לי עבודה הודעה ארוכה. הנני פונה שוב להבנתך הטובה. אין שום סיכוי לספינה להגיע לתל-אביב. עם כניסתכם למים הטריטוריאליים, נעלה על הסיפון ונאסור אתכם. אחר כך יאלצו נוסעיהם לעבור לספינות אחרות ולהיות מגורשים לקפריסין.

הסבל של נוסעיך הצפופים עשוי להסתיים מחר, באם תקח ישר את כיוון פמגור-סטה. אני חוזר, שכל נסיון להגיע לתל-אביב הוא חסר סיכוי כלשהו והוא רק יגרום סבל מיותר.

ה פ ס ק ה.

הפנסים שותקים.

אחרי ניסוח קצר של תשובתנו, הפנס מעביר:

"אנו באים ממחנות הסגר גרמניים באירופה. ואין בכוונתנו להחליפם במחנות בריטיים.

האם אתה סבור שנסיעתנו היא נסיעת בילוי — Picnic trip? ארבעת אלפים נשים, גברים וילדים שטים כאן בתנאים שקשה לתארם. האם מסוגל אתה

לתאר לעצמך את סבלן של הנשים, סבלן של היולדות שילדו ילדים על סיפונה של אניה זו?

האם אנו פושעים או רוצחים? מדוע לעזאזל אתם רודפים אותנו כחיות סרף?

סיר, האם אתה מסוגל להעלות על הדעת שאדם חופשי יבחר מרצונו הטוב במחנה הסגר אפילו כשהוא בריטי.

לא סיר, נילחם למען זכותנו לחיות. נילחם על החוף, ברחובות ואף על סיפונה של אנייתנו.

גם אנו, מנסחי התשובה, נרגשים מהתשובה בנוסח צ'רצ'יל. אבל היא הולמת את מצבנו. התדבר היא ללכותיהם של הבריטים שהתנסו בשעתו אף הם בכוח הטמון במלחמת יאוש?

"עצנתנו נשארה ללא שינוי. מאבק עלול להוביל לשפיכת דמים. כל נסיון לעלות בצורה בלתי חוקית על החוף, רק יוסיף לסבלכם. הרושם האישי שלי הוא שנסיעה שקטה לקפריסין היא לטובת עניינכם.

לדעתי הפרטית, אנגליה נלחמת למען חרות העולם. ואין מקום להרגיז את דעת הקהל של אותה המדינה, שהוכיחה בעקביות שהיא ידידתכם הטובה. בקשתי אליכם היא להימנע מכל פעולה הנובעת מחימום-מוח של הנוסעים. רשמנו לפנינו את מחאתכם. אבל עלי להזהירכם כי כל התנגדות למאסר תהיה מאמץ שוא. מתוך הגינות לנוסעך, עליך להבהיר להם זאת.

אבקשך לסדר אפשרות שאשמיע לנוסעך את אשר יש לי למסור להם".
בשעה 7 בבוקר העברנו הסכמתנו.

בשעה 7.20 הם מבקשים שיתוף פעולה בתמרון כדי להתקרב לספינתנו. המפקד הבריטי ישמיע דבריו מתוך רמקול. המפקדה עבדה כל הלילה. הנוסעים העייפים נחים במחסנים.

25 בנובמבר מ"תנועת המרי" ל"כנסת ישראל"

L-75 התקרבה למרחק שני מטר מסיפוננו. דרך הרמקול משדר המפקד הבריטי את עצותיו, הפעם הוא מדבר לא למפקד האלמוני, אלא "לעם". הוא חוזר על עצתו "הידידותית" כי נצא ישר לפמגוסטה. הקהל מקשיב בדריכות. התשובה נשמעת מיד על ידי מקהלת הציבור, — היא בעלת מלה אחת המושמעת בקצב והאומרת את הכל:

פלסטיין, פלסטיין.

ההכרעה נפלה.

לא ניכנס להיסטוריה של ההעפלה בתור אניה שנכנעה לבריטים ויצאה מרצונה הטוב לקפריסין.

מדי פעם מתקרבות אלינו המשחתות, קצינים תרים את סיפוננו דרך משקפות. מלאים בצידוד קרבי, חבושים כובעי פלדה לבנים, מודדים במבטים קפואים את גוש ההמון האפור. אנו מתקדמים ב" full speed, 4 קשרים:

המשחתות זוחלות בעקבותינו. באופק ניתן כבר להבחין בחוף הסורי.

ניצלתי שעה פנויה כדי לסכם את מחברת המפקדה. אמנון ידאג למקום

בטוח כדי שהיומן לא יפול בידי האנגלים. ליומן שלי אדאג בעצמי. יום יבוא והוא יזכיר לי — ואולי גם לאחרים — את הימים והשעות הסוערים.
75 — מתרחקת. במקומו מתקרבת 79—L. שוב אותו המחזה. הבריטים סוקרים את "האויב", ומתרחקים. האנשים מרותקים לעמדות. לא ניתן לאנגלים להפתיע אותנו ולהשתלט על האניה.

התגלחתי היום. יש לדאוג לחיצוניות רפרונטטיבית. עכשיו אנו עוברים את טריפולי. מרחוק אפשר לראות כפרי דייגים, פרדיסים, הרים קרחים. על הגלים שאריות של פירות-הדר, תפוזים ולימונים. אנו שטים במרחק של עשרה מיל מהחוף.

בישיבה של אחרי הצהרים נפלו הכרעות גורליות. נמשיך לכיוון חיפה. נתנגד בכוח לכל נסיון שלהם כאן ובחיפה לעלות על האניה. מתי מקיים עתה קשר הדוק עם הארץ. לפני שעה קלה נתקבלה הוראה להחליף את שם האניה. השם "תנעת המרי" הוא פרובוקטיבי מדי. במפקדה מתפתח ויכוח נוקב. אני מציע "הרצל". יש להנציח את שם חוזה הציונות באניית המעפילים הגדולה ביותר.

מהארץ מציעים "כנסת ישראל".

השם לא נראה לנו. הוא אינו מדבר ללב. נודיע ברדיו על התנגדותנו. מדוע צריך להחליף את השם? לדעת הגורמים המוסמכים השם הקודם הוא פרובוקטיבי מדי. ואילו השם המוצע מסמל את מהותנו: כנסת ישראל. אמנן מגלה לנו כי בארץ מתנהל משא ומתן קדחתני בקשר לעתידינו. מכאן המתינות שבאה לידי ביטוי גם בשינוי השם. מן הארץ עומדים בהוקף על הצעתם: כנסת ישראל. הצבעים נכנסים לפעולה. צובעים מחדש את השלטים בעברית ובאנגלית ותולים אותם על דפנות האניה. מעתה ואילך אנו ספינת ההגנה "כנסת ישראל" אנייתנו, גמד מוקף ענקים, ממשיכה בדרכה. משחתת אחת שטה כל הזמן בינינו לבין החוף. הם חוששים מפני קרבתנו לחוף וחושדים שמא ננסה לעלות במלוא הקיטור לחוף. הם רוצים אותנו בחיפה. עברנו כבר את טריפולי. ביירות מצטיירת כגוש של אורות המסודרים טורים טורים.

בתפקיד יישארו הלילה משמרות בלבד.

בשעה 2 אחרי חצות נשמעת אזעקה. אני אץ לסיפון. מודיעים לי שמפעיל המהבוצה ההונגרית, מורה לשחייה, קפץ הימה. ידידו יודע למסור שבכוונתו להגיע בשחייה לחוף. הוא קשר לגופו תיק פלאסטי המכיל מנת ברזל של מים ומזון. בכוונתו לשהות באזור עד אשר נתרחק. הסכנה לחייו היא גדולה. בידינו אין עכשיו אפשרות לעשות למענו.

אנו מחליטים, אפוא, להודיע לאנגלים על הענין. חופי הארץ נמצאים במרחק שלושים מילים ימיים. אין שום סיכוי שהמורה יחזיק מעמד.

מתי מאותת על התקרית לאניית הדגל. הזרקורים נדלקים שוב. פנסי אור שלהם מטאטאים את פני הים. אחת משלוש המלוות, חוזרת על עקבותינו. המעטים שאינם ישנים, עוקבים במתיחות אחרי החיפושים.

בשעה 4 מעבירים האנגלים הודעה קצרה: "המשחתת מודיעה שהאיש שלכם נמצא כבר בבית החולים של המשחתת. הוא בריא ושלם".

עכשיו אנו שקטים יותר, בידענו שמורנו האמיץ נמשה מהמים. עם שחר אנו מבחינים בחופי הארץ. באופק מזדקרים הרי הגליל והכרמל. המטרה קרבה הולכת, אבל להגיע לא נגיע אליה. משום כך מהולה שירתנו בעצב.

מסביבנו שורצות משחתות, סירות סויר של משמר החופים. ומעלינו — מטוסים.

יום חדש התחיל. הפסדנו, אבל לא ניכנע.

26 בנובמבר הקרב המר

בישיבה מיוחדת שכונסה מודיע אמנון שבשמנו הוגש בארץ, לבית הדין העליון, צוו "הביאס קורפוס". פרקליט הסוכנות ד"ר ברנרד ג'וזף קיבל באלחוט את רשימת הנוסעים. הוא יאשים את הממשלה הבריטית בשלילת החופש ללא כל זכות, של 4000 פליטי השואה.

החלטנו להמשיך לחיפה במלוא הקיטור. בהתאם להוראות החדשות מן הארץ לא נתנגד לעלייתם על הסיפון של האנגלים, במים הטריטוריאליים. התנגדותנו בכל האמצעים תתחיל רק כאשר ינסו להעביר אותנו לספינות הגירוש שלהם. אמנם אני כבר צרוד עד שבקושי אני עוד שומע את עצמי. אבל מוכרחים להסביר את הענין לקהל, להרגיע את הרוטנים הטוענים שרומו, לצאת נגד התבוסנים השוללים כל נסיון של התנגדות, אשר אינם רואים את הערך והמשמעות הפוליטית הטמונה במאבקם של 4000 מעפילים.

נכנסנו למים הטריטוריאליים. עד כה העיקוב היה בלתי חוקי. מעתה ואילך החוק הוא לצידים. המשחתות מתקרבות לדפנות האניה מרחק של סנטימטרים בלבד, כאילו היו רוצות להחניקה.

מולנו, על סיפון המשחתות, ניצבים חיילים חסונים ובריאים, מלחיצי, מזווינים באלות, לובשי חגורות הצלה. רבים מהם — מזוקנים. מולם — צבא של 4042 אזרחים, מהם 2100 זקנים, מבוגרים וצעירים, 1487 נשים, 455 ילדים בתוכם עשרה תינוקות שנולדו בזמן המסע, בבגדים בלויים ומרופטים שמזה חחדש לא טעמו טעם של אוכל חם, מלוכלכים, עם עיניים אדומות מחוסר שינה.

בצעדים זריזים קופצים המלחים על הסיפון ותופסים עמדות אסטרטגיות. השליחים החליפו בגדים התערבבו בתוך ההמון. אסור בתכלית האיסור לזהותם. אפילו נשים פיקטיביות קיבלו, כדי שיידמו בכל למעפילים שלווים, בעלי משפחות.

בשם המעפילים ינחלו את המשא ומתן שני רופאים, העונדים על הזרוע את סמל "הצלב האדום".

דרכו הראשונה של מפקד הפולשים היא לתא הקשר. חיפה מצטיירת לנגד עינינו. על הגגות המונים, ידים המנפנות לעבר הספינה הקטנה הרעועה, המוקפת משחתות גדולות. בנמל, בקרבנותו של בית הקברות של צי המעפילים. שמות הספינות ידועים

לנו מתוך קריאה בעתונות. בהשוואה אתם, "כנסת ישראל" היא "קווין מרי". בקרוב תתפוס גם היא את מקומה בבית קברות זה...

הבריטים קושרים את הספינה לרציף ויורדים. משמאלנו עוגנת Empire Heywood הידועה כעוסקת בהעברת מעפילים לקפריסין.

על הרציף, חיילים ואזרחים. מולנו עוגנת אניה גבהה, עמוסת חיילים. האם גם נציגי הסוכנות בסביבה? אין זמן להתרגש על הצורה כיצד מקבלת הארץ את בניה אחרי נסיעה של 24 יום אליה.

הכל מתנהל בקצב. רק הגענו לרציף, וקול מתוך רמקול כבר מהדהד ומזמין אותנו, בעברית, להתכונן להעברה. זהו האות.

מטר של קופסאות שימורים כבדות, פצצים, קרשים, ברזלים, יורד על ראשם של השוטרים והחיילים הנמצאים בסביבה.

שלושת החיילים הגברתניים שנשארו על הסיפון, מושלכים הימה אחרי שהורידו להם את כובעים והחגורות. חבריהם ממהרים למשות אותם מהמים.

קרב ההתנגדות החל.

פתאום פולחת יריה את האויר.

ברל'ה בנו של הרבי מנדבורנה (אביו מתגורר עתה בבני-ברק) לבוש קפטה שחורה, ראשו מגולח ופיאות ארוכות היורדות על לחייו, גופל מד מתבוסס בדמו. עד אשר הספיקו האלונקאים להתקרב אליו, הוא כבר נפח את נשמתו.

טרטור מכונות היריה נמשך. האלונקאים מתרוצצים ומגישים עזרה ראשונה לפצועים.

טרם התאוששנו מהלם היריות, הנה יורד כבר מטר חדש הפעם של פצצות גז מדמיע. פצצה אחרי פצצה. האויר מחניק, תוך מנוסה בהולה מנסה כל אחד לחפש מחסה מפני המחנק. מסכות אין לנו. האנגלים, חבושי קסדות ומסכות גאז, מנצלים את הבהלה, קופצים על הסיפון כשהם מרביצים באלותיהם על ימין ועל שמאל.

מספר הפצועים טרם ברור. מה שברור הוא שהאנגלים פתחו באש, מעל לאניה סמוכה, גבוהה משלנו, ללא כל אזהרה. נשקנו מתבטא בקופסאות סרדי-נים, קרשים, מקלות, ואילו הם נלחמים בנו ברובים, מקלעים ופצצות גאז. צוידתי בעוד מועד בסרט של הצלב האדום המאפשר לי לעבור בין עמדות הזקיפים.

אני מחפש את אמי הזקנה ואת אשתי. אבל זקיף בריטי גבוה, שידיו מגור-אלות בדם, עוצר אותי. הפצרותי אינן מועילות. בסופו של הדבר, אני ממשיך בדרכי.

על הסיפון עלו עתונאים. אמנון עכשיו מעפיל אף הוא, משוחח עם כתב שרשרת העוגן שלנו מגואלה בדם. מספרים שעליה נפל ההרוג השני שלנו. מתהלכת שמועה שגם בשורותיהם הרוגים ופצועים.

בינתיים האנגלים כבר החלו בהורדת הנוסעים והעברתם. הם פועלים לפי קו ההתנגדות הקלה ביותר. קל יותר להתחיל בזקנים התשושים. אחריהם הם חופסים נשים, אמהות עם תינוקות, ילדים. סדר אין. לא איכפת להם שהם מפרידים

בין משפחות. הם מורידים כל מי שנופל בידיהם. אלה שנמלטו בינתיים מידיהם חזרו למחסנים, אבל בתוכם המחנק הוא גדול עוד יותר. ספינת גירוש אחת כבר מתרחקת מהרציף. הסיפונים מתרוקנים לאט-לאט. נשאר עליהם הנשק שלנו, קופסאות סרדינים, קרשים, בגדים, תרמילים, כתמי דם.

כמסוכם, בין האחרונים מגיע גם תורי. אינני יודע היכן אשתי וידידי שאתם הייתי כל הדרך.

גפירים ערבים, בעלי פרצופים מטומטמים, חבושי קולבאקים גבוהים, תפסו עמדות על הסיפון. הם מרכיזים את שרידי הנוסעים בשטח צר.

עוד הספקתי להחליף זוג מכנסיים במקום הזוג שנקרע. ואני נפרד מ"כנסת ישראל". אין זמן להתרגש למראה האניה שהיתה לנו בית במשך חודש תמים. אני כבר על הרציף. צועד בין חומה של חיילים בריטיים בחגור מלא, המלווים את הסור שלנו במבט רווי שנאה.

עברתי את החיפוש. נשק לא מצאו. משום מה השאירו בידי את מחברותי. עברנו את מכלאת ה־ D.D.T. וכבר הגענו לספינת הגירוש.

קצרה הדרך בארץ-ישראל בין "כנסת ישראל" לבין Empire Rival בסה"כ כ־200 מטר. את אדמת הארץ שאותה הכרתי בצורת הביטון של רציף הגירוש של חיפה, לא נשקתי.

ואני כבר במעלה המדרגות של Empire Rival. קצין בריטי מקבל את פני ותוחב לידי חבילת ביסקוויטים, צלחת ובנוסף לכך מכה בכת רובהו.

במחסן אני מגלה גם את אמי. האנשים רובצים על הרצפות, חיורים, עיפים, מלוכלכים, מיואשים. רבים נרדמו אחר ימי המתיחות. עוד מסע של עולים נסתיים. אנו כלואים במחסנים. בפתח, זקיפים. טרסור המנועים מגלה שהתרחקנו. המטרה היא קפריסין.

לפני שעות התקרבו לחיפה. עכשיו אנו מתרחקים. מאבקנו יזכה בוודאי לכמה כותרות בעתונים. עד אשר מאורעות אחרים ישכיחו אפיזודה זו. אבל מליבותיהם של ארבעת האלפים האלמונים שלקחו חלק במסע "כנסת ישראל", הוא לא יישכח כה מהר.

27 בנובמבר שבתות רעב

הכרונו שבתות רעב על ספינת הגירוש. הדרך היחידה המותרת היא לבית השימוש. גם בדרך זו מלווים אותך שני "טומים". עברתי לרגע את הסיפון. דרך גדרי התיל אני רואה חוף, בתים צהורים. האם אנו קרבים לקפריסין? אחד מאנשי הפל"ים שיצא לתור את הסיפון, מסביר שאנו שטים לאורך חוף השרון. האנגלים ממתנים כנראה לפסק הדין של בית המשפט העליון. בינתיים נערוך "שיט חופים".

את האוכל החלטנו להחזיר. אספנו את הצלחות. זרקנו להם בפנים את חר בילות הביסקוויטים. על הקירות מופיעות כתבות וקאריקאטורות: בוויז — היטלר. עלה כבר בידינו לבוא במגע עם המחסן השני. הרוב שומר על הוראת השביתה. כמוכן שנמצאים גם בעלי-אופי חלש, אשר שולחים ילדיהם לגנוב כמה ביסקוויטים, גם עבורם.

במרק שהועמד לחלוקה, לא נגענו.
במחסן שלנו רובצים 500 איש, חסרי אוגנים. מדי פעם בפעם פותחים בשיחה
חלושה או משמיעים באזני ה"טומי" את הסיסמה — "פלסטיין".
כך מתחילה השנאה בין עמים.
הייתי מעריצם בשנות המלחמה. אבל כאשר הם מתגלים לפניך כפי שהכרתי
אותם במסענו זה, אין זה מפליא שאתה מתחיל לשנוא. גם מעיניהם מזדקר
לזול, בוז, שנאה, כלפי אותו העם המשונה הנלחם נגדם כפי שנלחם.
על הקיר כתבה, כעין קריאה שנרשמה על ידי אנשי "כ"ג" שעברו אף הם
כאן בדרכם לקפריסין. "חלוצים, תשאו בגאון הסבל והצרות".

28 בנובמבר אוטונומיה פנימית

עלינו לסיים היום בכבוד את השביתה, אחרת היא עלולה להתחסל מעצמה.
האנשים לא יוכלו להחזיק מעמד הרבה זמן בלי אוכל, אחרי כל מה שעבר
עליהם.

האנגלים הירשו לילדים לעלות על הסיפון. הם משחקים, רוקדים בין גדרות
תיל ומכלאות. ילדים הם בבית בכל מקום.

עברנו ליד הרצליה. באזור זה נמצא הקיבוץ שלי. משפחת ק. חשבה בוודאי
על בנה שהוא חבר הקיבוץ שבסביבה ואשר בוודאי אינו מעלה אפילו על הדעת
שהוריו עוברים בקרבנו.

כתוצאה מפניות בלתי פוסקות לצאת לבתי שימוש, פרצנו למעשה את
ההסגר. אנו מסתובבים על הסיפון הלך ושוב, יוצאים ממחסן אחד וחוזרים למחסן
שני. עלה בידינו לרכו במחסן אחד את אנשי המפקדה הנמצאים על הסיפון. ויש
שוב לאלף המעפילים הנהגה מוסמכת.

בהתאם לסיכום הזמנתי שיחה אצל מפקד האניה.

תביעותינו הן:

- הסרת המשמרות;
- חופש תנועה על פני כל השטח;
- פיקוח שלנו על המטבח;
- מסירת הניהול הפנימי והאחריות למעפילים, לידינו.

עם קבלת תנאים אלה, תיפסק השביתה.

בשעות אחרי הצהרים מלוח אותנו משמר בריטי לחדר המפקד.

מולנו יושב קצין גבוה, רזה ובעל שפם עבה. קבלת הפנים שופעת אדיבות.

שקוע בכורסתו הוא מעיין בהצעותינו, ומשווה אותן להצעותיו.

בעל פה הוא מוסיף תנאים משלו: אסור שעל הסיפון יימצאו בבת אחת יותר

מ־50 איש. עלינו להתחייב לא לנצל "לרעה" את היתרונות הנובעים מחופש ה-

תנועה המוגבל שלנו.

תמורת קבלת תנאיו, הוא מתחייב להסיר את המשמרות, להכניס למטבח

משגיח שיקפיד על הכשרות, לבקש ידיעות על בני המשפחות המופרדות.

המשא ומתן הראשון בינינו לבין נציג בריטניה הגדולה, מסתיים בהסכם.

אחרי קביעת הסידורים הארגוניים, פורצים האנשים לסיפון, ושואפים בצמ-

און אויר צח... הילדים נהנים מהמשטר החדש. גנת מבין הנוסעים כבר מטפלת

בהם. בין גדרות התיל כבר פועל גן ילדים למעשה. הבריטים השומרים עכשיו על מרחק, עוקבים בענין אחרי החבורה המשונה.

לחופש התנועה שלנו יש גם ערך נוסף: אנשי הפללים יעשו בלילה נסיון להסתלק ולהגיע לחוף. על תכנית זו יודעים רק מעטים...

בפגישה מיוחדת שנערכה אחרי הצהריים בינינו לבין המפקד קבלנו את התשובות הסופיות לשאלותינו:

א. המפקד אינו יכול להשיב לנו מה פשר סיוורנו לאורך חופי הארץ. הוא סבור שבסופו של הדבר נפליג לקפריסין. אבל הוא עוד מחכה לפקודות.

ב. ביקשנו לקבל הסברים על התנהגותם כלפינו, מדוע סוגרים אותנו בר מכלאות? מה הפשע שלנו? מדוע לא מכבדים את זכויותינו בתור גולים פוליטיים?

תשובתו היא מתחמקת.

ג. מחינו על הצפיפות.

אמנם נסענו באניה צפופה. אבל ידענו שסבלנו יגיע לקיצו וכי נגיע לארצנו. עכשיו מצפה לנו מחנה חדש. הצפיפות היא חבלה בבריאותנו. גילינו כינים ואנו חוששים מפני טיפוס.

כנראה שתיאור זה השאיר רושם על המייג'ור הבריטי. הוא מודיע שישלח לנו מייד ד.ד.ט. הוא מוכן להוציא את החולים וידאג לרחיצה ונקיון.

ד. הוא מסכים שאת המזון נחלק בעצמנו.

ה. קשה היה להסביר למייג'ור את כללי הכשרות. אחרי שהסברנו מה ש-הסברנו, הוא מודיע שיגיש Corned Beef מהמלאי אשר במחסנו. הודעה

זו מחייבת שיעור נוסף בדיני הכשרות. לנושא זה עוד נחזור.

אנו תובעים מזון מיוחד לנשים הרות וילדים: פירות, מזון הכולל ויטאמינים. מציעים לו שיומין בחיפה.

ו. מחינו בפניו על התנהגות החיילים ומעשי אלימות.

המייג'ור מבטיח שמעשים כאלה לא יישנו.

ז. באשר למגע בין חלקי משפחות מופרדות, הוא מסכים שנכין את רשימות אנשינו. את הרשימות הוא יחליף עם שאר אניות הגירוש.

ח. הוא מבטיח לברר עם רופאו את תביעתנו שבבית החולים של האניה יועסקו הרופאים שלנו.

מדי יום ביזמו בשעה קבועה, ניפגש אתו לשיחה. אני מודיע לו חגיגית: "אמנם אין לנו עכשיו מגע עם העולם החיצון, אבל יום יבוא ונספר מה היתה התנהגותם של שלטונות הוד מעלתו כלפי פליטי מחנות השמדה".

המייג'ור משתדל להפיג את המתחוות, והוא מעלה הצעות נוספות:

× לרשותנו יועמדו בגדים מציד האניה.

× הוא יאפשר לנו לקבל לרשותנו כל אותם הדברים שלנו שנמצאים על

הסיפון.

אנו מעוניינים לדעת את המתרחש. עליו לספק לנו עתונים ולאפשר לנו להאזין ל-ב.ב.סי.

תחילה מסרב המייג'ור. לאור הפצרותינו, הוא מבטיח לשקול את התביעה.

הנושא העיקרי בפגישתנו עם המייג'ור של "אמפייר ריבל" הוא דיני כ" שרות. בסופו של הדבר הוא מסכים להיפגש בנידון עם הרב שטיין. בפגישתנו הנוספת אנו מעלים תביעות חדשות: אנו זקוקים לספרים, משחת שיניים, סיגריות, עתונים, סבון, "אפשר להזמין כל זה בחיפה" — אני מוסיף. אנו מסבירים שההסתובבות במקום מעצבנת. זכותנו לדעת היכן אנו נמצאים. "לדעתי תועברו לקפריסין. אבל אני עוד ממתין להוראות", מסביר המייג'ור. אחרי הצהריים, הגברנו את המהירות. החוף מיטשטש יותר ויותר. הכיוון הוא צפון-מערב דהיינו קפריסין. דבר אחד משמח: אמנון כבר נעלם. הוא בוודאי כבר בחיפה.

כיוון שהגירוש לקפריסין התחיל, מסתיים בזה שיתוף הפעולה הזמני עם הבריטים. החלטנו להודיע על כך למפקד, בכתב, בחצות. הפגישה בינינו נקבעה לשעה 10 בערב. המייג'ור נכנס באיחור, מצוחצח ומסודר. הוא חושב שהבאנו לו את הרשימות המבוקשות. הנני מקריא לו בעברית, את מכתבנו שבו אנו מוחים על גירושנו למחנות הסגר בריטיים. הגברת ד"ר רינצ'ר ז"ל המשמשת לנו מתרגמת, מקריאה את הנוסח באנגלית.

לשמע המלה British Concentration Camps מתאדם המייג'ור ומר-כה על הביטי.

הנני מסביר לו שמקום בו מרכזים יהודים נגד רצונם, על ידי בריטים, הוא מחנה ריכוז בריטי.

המייג'ור מודה לנו על שיתוף הפעולה הקצר ומביע צער על ששכחנו כה מהר מה שעשתה בריטניה הגדולה למעננו.

אני משיב לו שלא נשכח את בלפור, וינגייט, ודג'ווד, צ'רצ'יל: אבל אנו שונאים כל אלה המתנכלים עתה לחירותנו. המייג'ור: הממשלה היא העם.

אני: הממשלות חולפות. לפעמים הן אינן מייצגות את הרצון האמיתי של העם.

בסיום אנו עוזבים את הנושאים הפוליטיים ומברכים אותו אישית לשלום. לפני היציאה אנו מודיעים לו שנסרב לקבל את ארוחת הבוקר. אגב השיחה הוא מגלה שהוא היה עם הצבא הבריטי בדונקירק.

אני מסיים את השיחה ואומר: מסע זה זהו הדונקירק שלנו. וכפי שאתם חזרתם לחוף אירופה, כך יבוא יום וגם אנחנו נחזור למולדתנו.

הסדרנים שלנו מפנים את הסיפון. בחצות עוזב הסדרן האחרון את משמרתו ומשאירו ריק. אנשינו נמצאים שוב בשני מחסנים. להפתעתנו, הבריטים אינם חוזרים למשמרתם.

זה מחווה של רצון טוב, לפני הסיום העגום.

ברור לכולנו, שנתנגד בכוח לנסיונם להורידנו. קצין מצוות האניה מודיע לנו באמצעותו של הרב שטיין שבאם נגלה התנגדות, יאלץ להשתמש שוב בגאון מדמיע.

בשעה 4 מעירים אותנו. הייל דובר גרמנית מבקש אותנו להיות מוכנים לירידה בשעה 5.

מבעד לערפל אנו מבחינים מרחוק בפמגוסטה. ספינתנו שטה במרחק של מספר מילים מהחוף. אבל אנו רואים כבר יפה טורים של מאות האוהלים המש-
תרעים לאורך החוף, על החול הצהוב. זהו המחנה שבו נהכה — מי יודע כמה זמן ליום עלייתנו.

על האניה הקדמית החלה ההורדה. חוף פמגוסטה הוא רדוד. משום כך נשארות המשחתות בלב ים. ההעברה מבוצעת בדוברות המעבירות את הנוסעים לחוף.

בשעה 9 מזמין אותנו שוב המייג'ור, ומבקש שנקבל עלינו בהזרה את הא-
ריות. משתמע מהצעתו שלחוף לא נרד עדיין, לא היום ואולי אף לא מהר.
הצעתו מתקבלת בתנאי שיעביר לנו ידיעות על משפחותינו. עם זאת אנו מסבירים לו שאהריותנו תפוג ברגע שינסה להורידנו. אז תשובתנו תהיה — הת-
נגדות פאסיבית.

לשאלתו של המייג'ור, הנני מסביר לו שאנו עכשיו לוחמים ללא נשק. נשקנו היחיד זהו הגוף שלנו. נילחם בידיים ריקות ונתנגד להורדה בכל כוחותינו הפיסיים.
אני מסב תשומת לבו להצהרת אחד מקציניו שהודיע שישתמש בגאזים.
לשמע המלה "גאזים" נוצצות עיניו מכעס. "גאזים"? הוא שואל מתוך התר-
גשות בלתי מעושה.

כן "גאז מדמיע", אני משיב.

המייג'ור מבטיח לבדוק את הענין, הוא לא יפעיל גאזים מדמיעים נגדנו.
לדבריו, יש בידו אמצעים אחרים.

הוא חוזר על בקשתו כי נסתפק במחאה וכי נרד בשקט.

אלא שעמדתנו נשארת ללא שינוי.

בינתיים נמשכת ההורדה משאר שתי האניות. דוברת עמוסה אנשים מגיעה מדי פעם בפעם לחוף.

בחוף יורד גשם שוטף החודר למחסנים והמגביר את הלכלוך והסבל. בתנאים אלה אנו מבלים לילה נוסף, כשלאזנינו מגיע ההד העמום של פצצות עומק, המתפוצצות ללא הרף ליד האניה, כהגנה נגד מעשי חבלה מבחוף.

1 בדצמבר קאראולוס — קפריסין

גילינו את הקצין שאיים בשימוש בגאזים. המייג'ור מבטיח לתבוע אותו לביורר. את האוכל החורנו היום.

קצין האפסנאות מתנצל בפנינו. "אני יודע כי תפקידי הוא מלוכלך,

A dirty job אבל פקודה זו פקודה. אני מקווה רק שאני עושה זאת בפעם האחרונה".

שבוע עבר מאז שנתפסנו. הענין נמשך יותר משציפינו.

נקמתנו האחרונה: בחורינו סידרו בובה עם שמפו של היטלר. שם הבובה:

"בוויין". כן רושמים כרזות על קיר המחסן.

וכאשר באים להוציאנו, דרושים עבור כל אחד מאתנו שני היילים. אנו מ-

שתרעים על הרצפה. בכוחותינו האחרונים אנו מתנגדים להורדה. אבל החיילים

הבריאים, הרעננים, משתלטים אחד אחד על האנשים המלוכלכים, הרעבים, החלשים. בחורינו נישאים ממש על ידי החיילים עד לדוברת הפלישה הקשורה למדרגות.

על המדרגות יורדת קבוצת הילדים. אחדים מהם לבושים תחתונים או גופיה בלבד. בגדים מהאנגלים הם סירבו לקבל.

בראשם צועד מדריכם. ידיו של הילד הראשון מחזיקות בדגל הקבוצה. הדגל מלוכלך ובלוי. אבל הוא עבר אתם את כל הגלגולים, ולא אבד.

החבורה צועדת בגאווה. הם שרים. ה"טומים" שליד המדרגה העליונה והתחתונה מסתכלים בעינים תוהות ל"אויב" שהוכנע. בעיני הפלדה שלהם, נוצצת דמעה, נוצצת גם בעיני כל אחד מאתנו הרואים את המצעד האחרון של יחידת הילדים. ואולי זה יותר מצעד נצחון מאשר מצעד של כניעה.

בפמגוסטה אנו עוברים נוהל מסובך של רישום, ניקוי בדי.די.טי. מאות חיילים שגויסו למבצע, עובדים במרץ. שיירות של 15 איש, כל מכונת מלווה ארבעה חיילים, מזויינים ברובים ומקלעים.

מבעד לברזנטים איי אפשר לראות את הדרך. אבל אחרי חודש של ריח הים אנו מרגישים שוב את ריח היבשה, ריחות חדשים, של תפוזים ורשרוש של עלים.

לשערי קאראולוס אנו מגיעים מאוחר בלילה. נצטרך, איפוא, להתחיל הכל מחדש. הטומי המטפל בי, מנסה לפתוח בשיחה. אנחה כבדה בוקעת מגרונו כשהוא שואל: "מתי זה יסתיים? אנו עובדים כבר 48 שעות ללא הרף."

אני רוצה "לנחם" אותו, ואני משיב לו: "אתי לא תסיים עדיין. אנחנו היינו 4000. אבל בדרך כבר נמצא משלוח כפול משלנו". "טומי" משמיע קללה עסיסית נגד היהודים.

הוא מעביר אותי לידו של "טומי" אחר. עם היד על הרובה, מלווי צועד לדי, מבלי להחליף מלה. אורות חזקים נופלים על שני הטורים של גדרי התייל. אורות מסנוורים בוקעים ממגדלי השמירה. שאון, צעקות, שירה, בוקעים מבעד ללילה.

הגעתי לשער המחנה "שלי":

מעבר לשער, פוגשים אותי ידידים משכבר, ותיקי המחנה. אנו מתחבקים. טוב לפגוש ידידים במקום חדש זה.

עמוס שלוש שמיכות, הנני צועד לעבר אהל הודי, המצטייר לאור הירח כפטריה ענקית.

אחרי מסע של חודש, במקום לארץ־ישראל, הגעתי לקפריסין. מאות פעמים שרנו בדרך את "שיר העלייה". אינני יודע מי מחברו ומי מלחינו, בשבילנו זה היה שיר, שהביע במשך כל המסע את רחשי לבנו. ברגע זה, כאשר השער נסגר מאחרי, מהדהד באוזני הבית האחרון:

שיירה, אל בכי ואל צער!

הישען על זרועי, סב זקן

גם לזה שסגר את השער

יום יבוא של נקם ושילם. השער נסגר מאחורי.

ועתה, יחכו 4042 מעפילי "כנסת ישראל", ליום יבוא...

יומן זה מתפרסם כפי שנכתב: ללא תיקונים ריטוראקטיביים, ללא „רימונט“. הוא משקף מצבים עובדתיים ואי־פה אי־שם גם מצבים נפשיים. אילו כתבתי אותו היום, הייתי כותב אותו אולי אחרת. הנחה זו מבוססת על 33 שנה שהצטברו בינתיים...

נדירות הן ההזדמנויות בחיי אדם, כאשר אתה מודע לכך שנקלעת לסיטואציה היסטורית חד־פעמית, שאתה חלק ממאורע בלתי שיגרתי שיירשם בתולדות עמך. מאורע שיעסיק במשך מספר ימים את העולם, יעשה כותרות וישפיע על ההתפתחות.

אז לא ידעתי להעריך נכונה את האירוע על ערכו ומשמעותו. הדחף לכתיבת היומן בא בשל הרצון — בתוקף תפקידי כמזכיר של „כנסת ישראל“ — לרשום את פרטי המסע כפי שהצטייר בעיני, עבור מפקדת ההגנה. ואכן טופס אחד היה בכחירת „יומן האניה“. אינני יודע אם הוא ניצל הועבר לתעודתו, בתוך התהווה ובהוא שנשחרר על האניה לאחר תפיסתה ע"י האנגלים. יומני האישי הוא בבחינת העתק נוסף עבורי. כך נותר בכתובים משהו מהטעם האוטנטי של אותם הימים ואותם הלילות.

יומן זה הוא במידה רבה היומן של אנשי „הנוער הציוני־ישרל תנועה זו בכללה. בשנות המלחמה ולאחריה, היתה תנועת „הנוער הציוני“ נוכחת בכל המעמדים ההיסטוריים של התקופה. ההמונים שהתלכדו אל דגל התנועה נטלו חלק בכל מבצעי עליה ב' והבריחה. כך גם „כנסת־ישראל“.

מבחינה ארגונית ומבצעית היתה „כנסת ישראל“ מבצע קשה ומסובך יותר מאשר „אקסדוס“ וזאת מן הנסבות הבאות:

- א. האנשים רוכזו במדינות תחת משטר קומניסטי.
 - ב. ההפלגה היתה ממדינה קומניסטית.
 - ג. חסר היה כל „הינטרלאנד“ מסוג ריכוזי העקורים במחנות שארית הפליטה בגרמניה.
 - ד. המבצע כולו התנהל תחת מעטה של סודיות מחלטת. זה היה לא כל כך לפי רצונם של מארגני העליה, אלא בשל תביעת השלטונות היוגוסלביים, לכן „כנסת־ישראל“ לא הפכה לסנסציה עולמית כמו „אקסדוס“. במסע זה חסרו האלמנטים המדיניים, המאבק העולמי, הדרמה של החזרת האניה לנמל היציאה, שהפכו את „אקסדוס“ לסמל לדורות במאבקנו על פריצת שערי הארץ.
- קשה לי לקבוע במדויק את מספר חברי „הנוער הציוני“ במסע זה, אבל הם היו רבים.

מהתנועה ההונגרית זכור לי הריכוז שנקרא קיבוץ „תקות־העם“ והיו שם גם קבוצות נוספות, ביניהן קבוצות ילדים, נוער, וקבוצת יתומים אשר שמונתהן אינן זכורות לי כיום.

מזדמניה באה קבוצת „במאבק“ גרעין „מבטחים“ (פטרשט), קבוצת עליית הנוער „הושלי עתידות“ ועוד קבוצות וגרעינים אשר שמותיהם נשמטו מזכרוני. גם מזדמניה, וגם מהונגריה באו מבוגרים תחת שמות תנועתיים שונים, כגון:

אנשי „דור-חדש“, „ציונים כלליים“, „החלוץ הכלל-ציוני“ ו„בעלי-מלאכה“.
ביוגוסלביה היה המפגש הבינתנועתי הראשון והוא נמשך אח"כ במסגרות
ארגוניות „אד-הוק“ בימי המסע ובמחנות קפריסין. במרוצת הזמן גוצרה קירבה
ושותוף פעולה, אף כי המחיצות לא הוסרו. ואל גלול במחיצות השפה אשר
הפרידו בין יוצאי רומניה והונגריה.

טרגדיה תנועתית מיוחדת במינה היה המאבק על הנצחת שמו של אבא
ברדיצ'ב ז"ל במסע רב-תלאות זה.

היינו קנאים. ביקשנו שתהיה אניה שתנציח את זכרו של אבא ז"ל כפי
שאניות מעפילים הנציתו את זכרם של צנחנים אחרים שנפלו בפעולה, כגון:
אנציו סירני ז"ל, חנה סנש ז"ל, חביבה רייק ז"ל.

את המשא ומתן בנדון התחלנו עוד בבוקרסט עם משה אברבוך (אגמי)
ושייקה דן. הם הבטיחו לנו חגיגת שהאניה הקטנה „אגייא אנסטייה“ המכונה
„הקדושה“ תיקרא „אבא“. אינני יודע אם הם היו מוסמכים להבטיח זאת, ואם
נעשו צעדים כלשהם למימוש ההבטחה. ביוגוסלביה חזרנו על פנייתנו. בזמן
ההפלגה יצאו ממל באקאר שתי האניות, אז נאמר לנו ששמה של האניה הגדולה
הוא „תנועת המרי העברי“ ובהיותי על האניה הכרזתי על כך באוני המעפילים.
באשר לאניה הקטנה השתמשנו אנהנו בשם „אבא“; ביקשנו מחברינו שעל
האניה, רובם יוצאי התנועה ההונגרית, שישתמשו בשם זה ויפצוהו ברבים. אם
שם היתה הכרזה פורמלית על הסיפון, כפי שארע על „תנועת המרי העברי“
שהמירה את שמה ל„כנסת-ישראל“, זאת לא אדע.

אחד המפקדים של „אבא“ היה בובי ורש, (כיום אליעזר ערמון) או איש
הפליים, חניך התנועה, קשור לקבוצת „במאבק“ ולזכרו האישי של אבא ברדיצ'ב
ז"ל.

ברם, גם מאמץ הנצחה זה נכשל, כאשר האניה ירדה למצולות. כיצד היא
נרשמה בארכיוני ההגנה? האם טבעה האניה „אבא ברדיצ'ב“ או „הקדושה“,
שם הכינוי של האניה בצופן?

חברי „הנוער-הציוני“ מילאו תפקידים קונסטרוקטיביים בשתי האניות. ברל
שיבר ז"ל היה האחראי על האספקה, ולא היה זה מעשה קל לחלק יום-יום על
שטח צר כל כך מנות אוכל ל-50 ראשי קבוצות שהיו מצדם אחראים לחלוקתן
לארבעת אלפים המנות.

חברינו היו פעילים בכל תחומי החיים. הם היו ראשי קבוצות, סדרנים,
עוזרי מלחים, רופאים, מורים, אני נזהר מלהזכיר שמות. כדי שלא להיכשל
בשכחת חברים הראויים לכך שמעשיהם לא יטושטשו.
על מסכת התנועה בהעפלה, בבריחה, במחנות איטליה, גרמניה, בעליה ב'
וג' נכתב מעט מאד או כמעט ולא כלום.

לא היו בתוכנו מספיק מושכי עט כדי להנציח את זכרונותיהם כשהם עוֹד
טריים. ואף חסרו הבמות שימריצו את הכתיבה. בינתיים עשו השנים את שלהן
והאירועים הגדולים מטושטשים בערפל השכחה.

בצורה זו או אחרת עברו חברים רבים, למאות ולאלפים את מסע ההעפלה
חוויות רבות שחוויותיהם דומות לאלה שנרשמו ביומני זה.

יהא יומן זה ציון לאלם של כל אלה אשר לא באו עד היום לידי ביטוי.

יצחק ארצי

מרס 1979

חזרה לעמק הבנא .

בעוד ימים מעטים תמלאנה 33 שנים מאז אותו יום, ה־8 במאי 1945, כאשר צבאות בנות הברית פתחו את שערי המחנות האחרונים אשר בהם נותרו שרידי בני אדם מעונים; אמנם, תוך שנות המלחמה הגיעו ידיעות מפורטות למדי מהארצות הכבושות על אשר עושה הצורך הנאצי ביהודי אירופה, אך נמצאו גורמים אשר טרחו שהידיעות הבדוקות לא תקבלנה פומבי מרובה מדי היות ומצד מעצמות המערב לא היתה נכונות לעשות להפסקת הקטל ההמוני, ואולם מששקטה הארץ ב־8 למאי 1945 והטרגדיה של העם היהודי נתגלתה על כל זוועותיה התברר כי אך קומץ של שלדי בני אדם מעונים נותרו לפליטה במחנות, הם בבחינת עצמות יבשות שרק מעט מאד בשר עליהן ועורם לא קרם עדיין. אלפי קהילות וישובים יהודיים בכל ארצות הכיבוש נעלמו מעל פני־האדמה ומהם נותרו רק אחד ממשפחה ושניים מעיר, — ומישובים רבים־אף לא שריד ופליט.

וכאשר חגג העולם את נצחונו על החיה הנאצית, ספדה שארית הפליטה את קרבנותיה ולקקה את פצעיה ואם כי להלכה היו השרידים חפשים ומשוחררים — הרי למעשה עמדו ניצולי השואה המעטים בפני טרגדיה חדשה: מה הלאה? נדידת עמים התחוללה באירופה בחודשים הראשונים שלאחר תום הקרבות. כ־25 מיליון בני אדם נעקרו ממקומם בשנות המלחמה — וכעת, ניסה כל אחד לפלס דרכו ולהגיע לביתו; וידע כל אחד מהעקורים מבני עמי אירופה את כיוון הליכתו והכתובת שאליה עליו להגיע — ורק שרידי יהדות אירופה נותרו ללא בית, ללא כתובת, ללא קרוב וגואל — ואפילו ללא ארץ אליה מבקשים הם לחזור. שנים רבות חלפו מאז, והנה באפריל 1977, 33 שנים לאחר יום השחרור, הלכתי אל גיא ההריגה לפולין להשתתף בפתחתו של הביתן היהודי באושוויץ. 33 שנים ארוכות השתהו הפולנים עד שהחליטו להנציח, במחנה השמדה זה, את זכר הקרבנות היהודיים שמצאו שם את מותם. וכאשר דורך אתה על אדמת פולין, שוב הנך חי את הטרגדיה האיומה בכל מערומיה. מסתובב אתה תחילה ברחובותיה של וארשה שהוקמה מחדש ושוחזרה על פי המתכונת הישנה, הכל יש בה, מלבד יהודים. מהמרכז שאוכלס לפני המלחמה ביותר מ־300.000 אלה

* דברים בעצרת „משואה“ ביום השואה תשל"ח

יהודים ומהגיטו שלתוכו נדחסו, כהכנה לפתרון הסופי, 600,000 יהודים — כל שנשאר הוא מספר שמות של רחובות, המזכירים את החיים אשר שקקו כאן והקרינו על שלושה ורבע מיליון יהודי פולין.

מהאיזור היהודי רק בית אחד ויחיד נותר על תילו — הוא בית הכנסת על שם נו"יק ברחוב טוארדה — וגם הוא עזוב ומוזנח! — 13 יהודים זקנים באו להתפלל בו בשבת. ומלבד בניין זה — מאומה, אף לא זכר לישוב היהודי הגדול, ורק בית הקברות ברחוב גנשה משמש עדות כי כאן חיו ויצרו במשך דורות רבים גדולי העם היהודי, אך איש אינו פוקד את קברם — משום שאין יהודים.

עוד שני אתרים בלבד הבאים להזכיר לך את שהתרחש כאן מצויים בוארשה; האנדרטה מעשי ידי רפפורט שבאה להנציח את זכר מורדי גיטו וארשה ורחוב לידו הנקרא על שם מפקד המרד מרדכי אנילביץ, — שפיקד על הראשונים בכל אירופה הכבושה, שהעניזו להרים את נס המרד ב-19.4.43 ובחרו ליפול עם נשק ביד אף כי מלכתחילה ידעו כי שום סיכוי לא נותר להם מול השלטון הנאצי, שהיה אז במלוא עצמתו.

ולא הרחק משם — האתר האחרון: גבעה קטנה ועליה אבן חקוקה, במקום שם עמד פעם הבית הידוע בשם מילא 18, בו שכנה מפקדתו של מרדכי אנילביץ וחבריו; וכאשר על גבעה זו עומדת כעבור שנים רבות קבוצת ישראלים שבאה להתייחד עם זכר הגיבורים ושרה את שירת התקוה — כל שיכול אתה לחשוב ברגע זה הוא, כי גיבורים כאלה ובתנאים שכאלה עוד לא קמו מעולם, וכי הם במותם ציוו לנו החיים, חיים של גאולה לאומית, חיים של המשכיות יהודית ושל נצח ישראל.

וכאשר מחפש אתה את עקבותיה של יהדות וארשה והערים בסביבתה — בהכרח מובילה אותך הדרך אל מחנה ההשמדה טרבלינקה. עובר אתה במשך שעות בכביש, לצד פסי הרכבת שהובילו אל הפתרון הסופי, קורא אתה לאורך הדרך שמות של ערים וישובים המוכרים לך כה יפה כקהילות יהודיות חשובות, חצרות רבנים גדולי תורה, אך אין כל טעם להתעכב, כי נפש יהודית אין בהן. והדרך מובילה בין יערות עבותים והנך מגיע לשקט פסטורלי הרחק מישוב: כאן התקינו הנאצים מחנה השמדה — לכאן הובלו מרבית יהודי וארשה הסביבה וכאן מצאו את מותם בתאי הגזים. וניכר כי רבות דאגו הגרמנים לפרק כאן הכל ולטשטש את עקבות הפשע נגד העם היהודי האנושות, פשע שלא נודע כמהו בהיסטוריה.

אין מצבות כאן, אין קברים, אין גם מקום ל-800,000 מצבות, כמספר היהודים שמצאו כאן את מותם. רק 17,000 אבנים פזורות בצורה לא סימטרית בשטח ששימש בזמנו כמחנה — והן מסמלות את הפשע שבוצע כאן ועל 130 אבנים חרותים שמות של קהילות וערים שמהן הובלו היהודים לכאן. וכאשר עורכים אנו תפילת "אל מלא רהמים" לזכר הקדושים והמעונים — אינך יכול להשתחרר מהמחשבה כי התפילה "וינחו בשלום על משכבם" לא תתקיים בהם — כי הרי לא רק שאחוזת קבר אין להם — אלא אף אפרם לא נשתמר. רק השקט ודממת המוות של הסביבה אומרים לך כי כאן קפחו את חייהם 800,000 איש ואשה, זקנים וטף. ובעברך בדרך חזרה בתוך היער הגדול, אינך יכול שלא לחשוב על המירדף

העצום שערכו הגרמנים בתוך יער זה אחרי מורדי המחנה הזה שהצליחו לשלוח אש בכל אשר יכלו — ופרצו החוצה בנסיון הימלטות. מרביתם נתפסו במירדף ורק קומץ, 17 במספר, הצליחו להימלט — כדי לספר לדורות את אשר אירע כאן. ואולם מפקדי המחנה, אנשי ס.ס. קורט פרנץ ושטנגל, המשיכו לחיות בגרמניה ובמשך למעלה ל-20 שנה השתהו הגרמנים עד שהעמידו אותם לדין, כשם ש-30 שנה נדרשו להעמדתם לדין של רוצחי מיידאנק, אשר משפטם נמשך כבר למעלה ל-3 שנים וסופו טרם ניראה.

ושוב נוסעים אנו במשך שעות ארוכות דרך ערים ועיירות שמרבית תושביהן היו פעם יהודים וכיום אין שם זכר לישוב יהודי. פשוט אין יהודי בטומשוב, ובפיטרכוב, ברדומסק, בצ'נסטוחוב, בסוסנוביץ ובקטוביץ ובכל הדרך המובילה עד לאושוויץ, אותו בית חרושת להריגה האיום הגדול ביותר בתולדות האנושות. כאן, במחנה ההסגר והעינויים הזה, לא הספיקו הנאצים להרוס את עקבות מעללי-הם; הביתנים, גדרות התיל והחשמל, מגדלי המשמר ויתר המיתקנים נותרו על תילם, עוד קיים בלוק 10 הנודע לשמצה שבו ערכו ד"ר ורט ודרינג את ניסוייהם האיומים, וכאן הביתן בו נערמו אלפי זוגות הנעליים של נשים ילדים וסף וביתן האחר ערמות פרוטזות ותותבות של אלה אשר בנכותם הלכו למות. ועובר אתה את ביתן מס. 27 שזה כעת נחנך — והצילומים, והסרטים והפקודות ממחישים לך את כל הזועה אשר אירעה כאן: כיצד עונו, הורעבו, דוכאו והועבדו מאות אלפים, עד אשר הוציאו נשמתם או נורו ליד קיר המוות, שגם הוא נשאר על תלו, וגם אם בעצמך לא עברת בנתיב יסורים זה במחנה זה או אחר, שוב אין עומד לך הכוח לחזור על הכל. זו הפלגסה האחרת, הפלגסה ששום מוח שטני מלבד גרמני — נאצי לא ימציאנה, זו הזועה ששוב אין אתה יכול לעמוד בה. אך היא קרתה ואתה נמצא במקום התרחשותה, שנותר לדראון עולם ולחרפת המין האנושי.

ועדיין לא ראית את הכל. כ-7 קילומטרים מכאן מצוי המקום המקולל ביותר עלי אדמות, בכל הדורות: בירקנאו! לכאן נהרו רכבות מרחבי אירופה, ממזרח ומערב, מצפון ודרום על מנת להיבלע בתאי הגזים ובכבשנים. 3 מיליונים, מהם כשני מיליון יהודים!! חסד עשה עמנו הקדוש ברוך הוא וביום עלותנו לשם להתייחדות נפתחו ארובות השמים, משום שדין הוא כי יבכו השמים במרומים על שבר העם היהודי ויזיל גם האלהים דמעות הרבה על קרבנות העם הנבחר. ואין כלל צורך בדמיון כדי להוסיף על המתקנים אשר עוד נותרו במחנה — את הרכבת הנכנסת לתוך הראמפה המפורסמת שלאורך כ-800 מטרים ואשר ממנה נפלטו מתוך קרונות הבקר הדחוסים מאה-מאה ועשרים מכל קרון, כאשר האשה בשארית כוחותיה לוחצת לגופה את תינוקה הבעל מנסה לעזור לאמו הישישה להתקדם לעבר ד"ר מנגלה הפועל רק בתנועות אצבע: ימינה שמאלה. ובקצה הראמפה, שם למעלה — משני העברים: שרידים מופצצים של כבשנים מס. 2 ו-3. מספר 3 מימין — הוא פוצץ על ידי הזונדרקומנדו בעת ההתקוממות ומספר 2 משמאל — שהרסהו הפולנים, אך השאירו את השרידים לעדות. מלבד הביתנים שבמחנה הנשים, גדרות התיל והחשמל ומגדלי המשמרות — השטח ריק כולו, דממה; כאנדרטה הוקמו רק מצבות סמליות לכל אחת מן הארצות שמהן הובלו לכאן האנשים. מצבה למדינה, מצבה ללאום, וכאשר נעמדים

30 חברי המשלחת מישראל לומר קדיש בצותא לזכר הקרבנות, הנך נוכח לדעת כי אתה כיחיד אומר בעצם קדיש אחר 100.000 קדושים, כי המספר האסטרונומי שהוציאו כאן את נשמתם בלא להשאיר זכר — מגיע לכדי 3 מיליונים. והגשם שוטף את הדמעות שאין בידך לעצור ואתה ממשיך לבכות יחד עם האלהים על שבר בת עמי.

שעות רבות אורכת הנסיעה חזרה בתוך הלילה האפל.

מכורבל בתוך עצמך באוטובוס החשוך מתייחד אתה עם מחשבותיך: לנגד עיניך ניצבות הזעות, הסבל, הענויים והטרגדיה במלוא אכזריותה, חיים ורוטטים ומחרידים כשם שהיו לפני 35 שנה. וברזמנית הינך נעשה ער לעובדה הנוראה של נסיונות ההשכחה של העולם כולו. — ומה שגרוע ואיום עוד יותר נסיונות המכוונים, שנעשו בשנים האחרונות דוקא, להכחיש ולסתור בדרכים שונות את מוראות השואה, מעשים שמטרתם היחידה היא לשכנע כי שואת יהודי אירופה מעולם לא היתה וכי כל המסופר על השמדת 6 מיליונים יהודים אינו אלא תעמולה יהודית-ציונית.

למרבה הצער קצרה ידינו לערוך את חשבוננו הגדול והצודק עם העולם על שנהג כפי שנהג ועל שהירשה ואיפשר למעשים הנוראים להתהולל; ואולם כאשר נתונים אנו עם זכר קרבנותינו וגיבורינו — חובה עלינו לפקוח עינינו בעוד מועד על תופעות החייבות להדאיג ושאין להקל בהן ראש. ואנו נשבעים לזכור ולא לשכוח — לא רק לזכרם של המתים הקדושים, אלא גם למען המשך החיים — וכי תקוצץ כל יד המתרוממת נגד העם היהודי, שבע הסבל והטרגדיות.

על אדמת פולין

יצאתי לפולין כנציגה של "משואה", במשלחת הישראלית שהוזמנה ע"י ממשלת פולין לפתיחת הביתן היהודי באושוויץ. למחרת בואנו לפולין נסענו לטרבלינקה. מבעד הלונות האוטובוס חולפים על פניך מקומות ישוב שאוכלסו קהילות יהודיות גדולות ואתה מחפש את הדמויות, אשר כה היטבת להכירם לפני החורבן, את אחינו בלבושם המסורתי ובכובע ה"יידיש היטעלע", אך לשוא — כל אלה נעלמו כלא היו. העיירות כולן הינן "יורען-ריין". הם, היהודים, נמצאים בטרבלינקה ובמחנות המוות האחרים ואנו, קומץ בניהם, נוסעים לשהות שעה בקרבם ולהתייחד עם זכרם.

טרבלינקה

בתיקברות של 800,000 קדושים וטהורים. אין מצבות בטרבלינקה, נותרו רק מבנים ועליהם חרותים שמות הקהילות אשר בניהם הובלו שם להשמדה. אני הולך לאורך האדנים של מסילת הרכבת ומשחזר את דרכם האחרונה של היקרים — אבות, אמהות וחינוקות שהוכנסו לתאי הגזים ולקרמטוריום. הדשא כאן ירוק עמוק כל כך... לא פלא הוא, דשא זה צומח מתוך אפרם של הקדושים.

בית כנסת ע"ש נו"ציק בווארשה

בנעורי ביקרתי בבית כנסת זה. לפני התיבה נהגו לעבור החזנים הידועים גרשון סירוטה ויהושע דלין ובזכרוני שמור המראה המפואר של בית-הכנסת שופע אורות ומלא מפה לפה מהפללים בבגדי חג. הלב נצבט לראותו בשפלותו היום. חשוך, הרוס ועזוב. ספסליו שבורים. בחדר צדדי מתגלגלים ספרי-תורה וספרי קודש ועכברים מכרסמים בהם.

היה זה יום שבת ובווארשה ידעו הכל כי הגיעו אורחים מישראל, אך עם זאת רק יהודים ספורים הגיעו לתפילה בבית הכנסת. התפללנו חנוקי דמעות. היתה זו המחשה אכזרית לחורבן הקהילה המפוארת של יהודי וארשה.

פאלניץ

עיירה יהודית טפוסית, עיירת-הולדתי, בה קבעו משכנם גדולי הרבנים: הרבי מאיר מרדזימין, זבולין, וואלומין ואחרים. אלפי חסידים היו נהרים לכאן, כדי להסתופף בחצרות הצדיקים. גם עתה מהדהדים באזני קולות השירה וה-

תפילה, אשר בקעו מכל בתי המדרש ה"שטיבלך" בשבתות וחגים. רובם המכריע של תושבי העיירה היו יהודים, יהודים פשוטים ועממיים, אשר הקימו משפחות לתפארת, ומתוכם צמחה קהילה יהודית אשר באופן וולונטרי דאגה — בקביעות ובמשך דורות — למיגוון צרכי הישוב התוסס. במקום זה בנתה משפחתי את ביתה, הורי ושבעה אחי ואחיותי, אשר נישאו לפני השואה והעמידו צאצאים. אחי הבכור ז"ל היה שנים רבות מפרנסי הקהילה וראשה. בבקורי במקום דמיתי לחזויית רמז קלה מן הימים ההם, למצוא סימן ושריד מגוף חי זה. הרחובות, הבתים והנוף מסביב — נותרו ממש כפי שעזבתים ב־1939, אך רק הם נותרו היהודים ורישומם נעלמו! גם בית הקברות היהודי נחרש, ואין ולוא פינה יהודית אחת בה תוכל לעמוד ולבכות ולספוד ליקיריך.

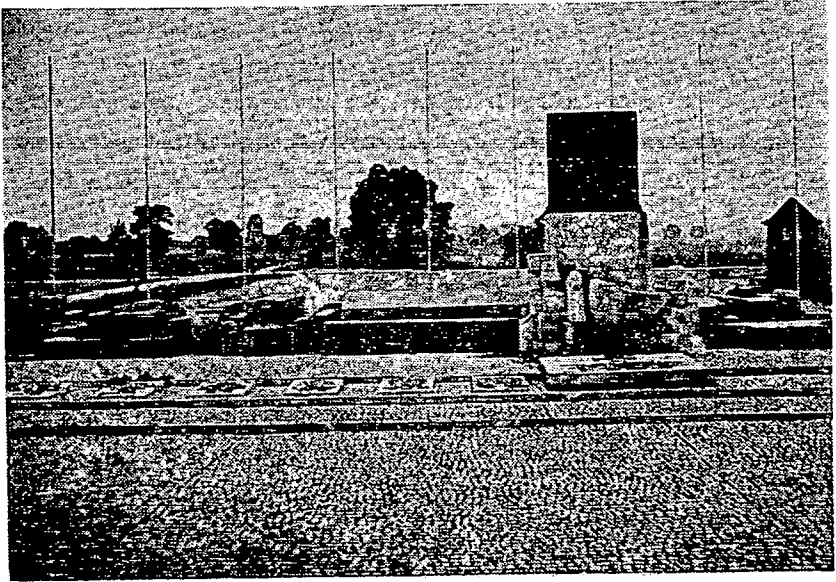
וארשה

עזבתי את העיר עם פרוץ המלחמה, בתקופה בה הכובש הגרמני זרע הרס, והכל היו עדיין שווים לסבל שפקד את תושבי וארשה. היום אחרי ארבעים שנה אני מסתובב ברחובות העיר בה גדלתי כילד ובה רקמתי חלומותי ומחפש זכר וסימן לאותן השנים, השנים בהן וארשה היתה מרכז לפעילות כלכלית ותרבותית בעולם היהודי, מקום פעילותם של תיאטרונים ושחקנים ידועי שם, מוקד ונקודת ריכוז של כל בוגרי הקשת החברתית — הדתית והמדינית, החל בימין הקיצוני כולל חוגי החסידות על מאות אלפי חסידים, וכלה בחוגי השמאל הקיצוני. במיוחד זכור לי רחוב פאביה, רחוב שבו בכל בית ובית נמצאו בתי כנסת אחדים ועם בוא שבת או חג בקעו מכל הבתים הללו זמירות וניגונים, בנוסח מודו"ץ וזבולין שהתערבבו בניגונים של גור וקוצק. עד היום ניגונים אלה מהדהדים באזני כסימפוניה נהדרת. היום איני מוצא את היהודים היקרים שלי! וארשה היהודית על מאות אלפי יהודיה איננה עוד! נמחקו מעל האדמה. הבתים החדשים שניבנו על חורבות הגיטו מכסים אותה! ואני מסתובב כיתום ברחובותיה.

אומשלג־פלאץ

המקום האיום והנורא! ממנו נשלחו מאות אלפי יהודים למחנות המוות, כאן רוכזו רבבות ילדים ותינוקות ובראשם המחנך הדגול ד"ר קורצ'אק, והם נזרקו על ידי חיות טרף לקרונות המשא והובלו לטרבלינקה. כיום משמש המקום מחסן גרוטאות ענק! רק שלט התלוי על הגדר מספר במספר שורות על עברו של המקום.

וארשה שמצאה לנכון להנציח בצורה מכובדת על כל בית שני ושלישי בתוכה את שמותיהם של נוצרים שנהרגו ע"י הגרמניים (לאו דוקא כלוחמים) ולדאוג להנחת זרי פרחים על לוחות ההנצחה — לא מצאה כלל צורך להזכיר ולהנציח את אותם היהודים שרשמו דף מזהיר בגבורתם, מאות בחורים יהודים שנהרגו בקרב שנערך בכיכר מוראנובסקה נגד הרוצחים הנאצים, למאורע זה אין סימן וזכר.

אנדרטה בשטח מחנה המוות אושוויץ—בירקנאו

זה המקום בו נמצא הבונקר של מרדכי אנילביץ וחבריו, המסמל את המרד בכל גדולתו ותפארתו; המקום נמצא על גבעה, הגישה אליו כמעט חסומה והר עוברים ושבים לא מבחינים בו, המשלחת הישראלית היתה היחידה מבין כל יתר המשלחות שהגיעה לבונקר כדי להתייחד עם זכרם של מורדי הגיטו. (המקום היחיד המוכר באופן רשמי כאתר זכרון למרד, הוא האנדרטה של מורדי הגיטו).

בית הקברות היהודי בגנשה

גדולי הדור, גאונים, גדולי התורה, סופרים ומשוררים, ומאות אלפי יהודים שמתו בגיטו מרעב ומחלות מצאו את מנוחתם בבית הקברות זה, היום המקום הוא שדה קוצים ענקי! רצייתי לבקר את קברו של סבי הרב יעקב שיינלנד ז"ל, אך לא מצאתיו, מספר שורות קברים בלבד בתחילת בית הקברות נמצאים במצב תקין, וזאת כפי שנודע לנו הודות לטיפולו של ביי"ס לנזירות; עמדנו במקום, כמה מחברי המשלחת, ואמרנו קדיש לכל יהודי וארשה שהוכחדו.

אושויץ ובירקנאו

שישה מיליון בני אדם נרצחו ע"י הגרמנים במקום הזה, מהם ארבעה מיליון מבני עמנו! מסביב למחנה דגלי כל האומות, רק אחד חסר — הדגל הלאומי של ארבעת המיליונים. ביום הביקור קידם את פנינו מזג אויר סגרירי, וכאילו מן השמים בכו יחד איתנו. את כאבו של כל אחד מאיתנו קשה לתאר! שבועתיים גדול היה כאבם של אותם מחברי המשלחת אשר עברו את הגיהנום באושויץ. זרה היתה עבורנו החגיגות של טכס חנוכת הביתן היהודי שממשלת פולין הואילה סוף סוף לפתוח וכך היה גם נאמו של ד"ר גולדמן. התייחדנו עם כל הטמון בשטח העצום של אושוויץ ובירקנאו הרווי לשבעה דם יהודי! קשה להעלות על הכתב את תחושת הכאב נוכח הירצחם של מיליונים! הרגשת הזעם והחנק הלכה וגברה בקרבנו עד שפרצה מפי כל תפילת קדיש. ומיד לאחריה — באותה ספוגטניות ובכעין נקמה נגד העולם העוין — שרנו את שירת התקה!

מספרות השואה

אלכסנדר שפיגלבלט

„שירת הנעורים של דור שלם“

„גאולים מיד צר“. מאת ש. אבני, הוצאת „רשפים“. יצא לאור בעזרתה של „משואה“, תל-אביב 1978, 415 עמודים.

שם ספרו של ש. אבני, „גאולים מיד צר“, שאול מזמור ק"ז בתהלים. באחד מקטעי המזמור אנו קוראים: „...אשר גאלם מיד צר ומארצות קבצם, ממזרח וממערב, מצפון ומים, תעו במדבר בישימון דרך...“ בספר זה מעז אבני להתמודד עם פרשת הסבל והיסורים, לדלות תקה ואמונה ממעמקי היאוש, ולתאר את דרכיו של הדור שעלה מן המדבר וחתר לחופי התקוה הטובה. אפשר לומר שזהו ספר אוטוביאוגרפי, אבל הוא הרבה יותר מזה; בעצם הוא מגלם פרק בתולדות יהודי רומניה, וברומנית הוא גם רומן בעל מתח רב. מסמך נדיר וחזיה אישית עמוקה. „ואם תרצו“ — כך אנו קוראים בתהלת הספר — „הרי זו שירת הנעורים של דור שלם בתקופה הרת-עולם, בתנועת „הנוער הציוני“, באחת מארצות מורח אירופה“.

„גאולים מיד צר“ הוא נסיון לשחזור אינטימי ביותר של חויות אדם, אשר שנותיו עברו עליו בגיהנום במשך כחצי יובל שנים, וזאת לא בגיטאות ובמחנות השמדה, אלא ברומניה — המדינה היחידה כמעט בכל ארצות מורח אירופה בה ניצלה רובה של האוכלוסיה היהודית מהשמדה.

המאורעות והחויות הדרמטיות, עליהם מספר המחבר, ארעו בשנות המלחמה. החל משנת 1940, ורובם נמשכו גם בשנים שלאחר תבוסת היטלר, כאשר כבר אפשר היה להתבונן סביב סביב ולהעריך את ממדי ההרס והחורבן. בשנים אלו נאבקה שארית הפליטה למען גיוס שארית כוחותיה בכדי להתחיל את הייה מחודש. לכאורה היו אז כל הדרכים פתוחות לפנינו, ולמעשה — המשכנו לתעות במדבר, בישימון ללא דרך...

סיפורו האישי של ש. אבני נשמע כקול אזהרה של הגורל היהודי הנמשך לתוך נצח הזמן; התפאורה משתנית וההצגה נמשכת. מה שנראה להיות אישי מקבל ממדים נרחבים של הכלל. המחבר מציג בפנינו את הבעיה הנצחית של מאבק האדם בתוך מבוך החיים. לפנינו נסיון של צעיר יהודי, שהקדיש את מיטב שנותיו למאבק למען שיבת-ציון, המתאר את נסיונו הכלל אנושי בעימות עם

המציאות הקשה, חסרת הרחמים, שעקרונוותיה באשר ליושר וצדק הם מיוחדים במינם, אך אינם מתיישבים, לא עם קדושת החזון ולא עם ערכים ואידיאלים. הסיפור סוחף אותנו לתוך סערת המאורעות. יחד עם המחבר אנו נעים בין תקוה ליאוש, בין צער להתעוררות, ולאחר שאנו נישאים מעל לחסוכות הכללית, ניתנת לנו האפשרות להשקיף על הכל מגובה מסוים ולהרהר בתכלית הקיום האנושי.

ואף-על-פי שסיפור המעשה מסתיים ב"גאולה מיד צר", נשארת עם סיום קריאתו של הספר תחושה קשה המובעת בפי אבני בפרפרזה של חרוז משיר של י' ל' פרץ: "ובכל זאת, העולם בית מרוח הוא"

הספר מעודד ומחזק אותנו כנגד היאוש, אבל בד בבד גם משמש אזהרה נגד כל אשליה. נכון הוא שאבני מוצא נחמה במצבים המרים ביותר, אבל הסך-הכל עשוף ספקות, המאלצים אותנו להרהר רבות בגורלו של עם ישראל. תמיד גותר בנו הספק האמנם השכלנו גלות את הסיבה האמיתית למתרחש, הן בשעת שמחה והן בשעת משבר וייסורים. וכך כותב אבני בספרו (עמוד 26): "ייתכן שתוצאות השואה היו כה אומללות מפני שנשארו צמחים לעקרון הדומיננטי בהשקפה היהודית, שיש דין ויש דין, שקיים שכר ועונש. לכל גזרה חדשה חיפשנו סיבה. נכון, השתדלנו כמיטב יכולתנו להוכיח להם שטעו בהערכה; להסביר שאיננו אשמים; שבני-אדם הגונים אנחנו. טיפחנו את התקוה שהצדק יופיע, שהטעות תתגלה, שהענינים ילובנו והכל יבוא על מקומו בשלום. סירבנו להסתכל ישר בפרצופה המכוער של המציאות, להסיק את המסקנה ההגיונית: שופכים את דמינו בלא קשר לכך אם אשמים אנחנו או לא. בלילות ובימים חשוכים... מוכים ונעלבים, ציפינו לחקירתנו. רצינו להוכיח נקיון כפינו, לחסל אי-הבנה מצערת שהלה... לא רצינו להשלים ולהודות במציאות העגומה, שאין מי שמועניין בחקירה שתוכיח חפותנו, שהכל רק עילה להתעלל ביהודים".

ש. אבני (שמעיה שטינמץ) נולד בכפר סטרימטרה באזור מרמורש. קרוביו נספו באושוויץ; הוא ניצל מגורל דומה הודות למקרה מוזר: ב-1940 גורש משיבת אוראדיה-מרה, רצה לחזור לבית הוריו במרמורש. אלא שהאזור הועבר בינתיים, בקיץ 1940, להונגריה, על פי הוראות הדיקטט מוינה. ממשלת הונגריה סירבה, בצורה מוחלטת, להחזיר יהודים לגבולותיה, אף לא קטינים שנפרדו מהוריהם. כך קרה שאבני, נער בודד ללא פרוטה בכיסו, נשאר ברומניה התוססת רווית השנאה ליהודים

ימים קשים מאד באים על הצעיר הבודד. הוא נעצר על ידי כנופיות "המשמר הברזל" שעלו אז לשלטון ועונה קשות. בהמשך — למרות חילופי המשטרים — גורש ממקום למקום כשהוא כבול באזיקים. בצורה זו מתחילות ה"אוניברסיטאות" של ש. אבני וכאן נערכות פגישותיו הראשונות עם עולם קשוח ואכזר ומתקמים קשריו עם הסביבה היהודית ברומניה, בימים שהגורל היהודי בה תלוי היה על הוט השערה, כאשר הרדיפות עלולות היו בין-לילה להיפך לשואה. כפי שקרה בארצות מזרח אירופה אחרות וגם באזורים מסוימים ברומניה עצמה. התקוה שנצנצה באופק היתה תלויה בהתקדמותו של הצבא האדום. ועוד תקוה זעירה נצנצה ורמזה מרחוק, אך זו ניתנה למימוש רק ליחיד סגולה, והיא התקוה לעלות לארץ-ישראל.

אבני עושה היכרות וקושר קשרים עם חוגי הנזר. אחדים מהם חולמים לגאול את כל העולם מסבלו. אחרים חושבים על שיבת-ציון של המוני היהודים. בחזרה-השיבה לשעבר נמשך אל החוגים השונים, משתתף בשיחותיהם, עושה הכרה עם השגותיהם, רוכש נסיון, מוסיף דעת ומנסה למצוא מוצא מן המבוכ הרעיוני הדרסטרית המתגלה בשנים ההן של טרם סיום המלחמה.

המלחמה נסתיימה. היהודים שחררו, כביכול, מן הכבלים בהם היו נתונים במשך השנים הללו. לאבני נודע כי הוריו עלו באש המשרפות באושוויץ ושוב אין לו בית לאן לחזור. הוא נהפך לפליט השואה החורבן ולפניו הברירה: לקבל על עצמו את "לוחות הברית", להבדיל, של שליטיה החדשים של רומניה, ללמוד באוניברסיטה שפתחה את דלתותיה להרוחה בפני כל מי שחפץ להיכנס בשעריה, לדאוג לקריירה אישית, או להשתלב בתנועת "הנוער הציוני" שעלתה מן המח-תרת, התפתחה וגייסה כוחות צעירים שייאבקו להגשמתו של רעיון שיבת ציון. הוא בוחר בדרך השנייה שהיתה קרובה ללבו, כי בה ראה המשך לחינוכו היהודי השרשי. אבני מתמסר לייעודו בשלימות ובכושר ההתמדה שגילו אבותיו ואבות אבותיו האדוקים בדתם: "נרתמתי לפעולה בכל מאודי. עקרתי מלבי כל שאיפה אחרת. ויתרתי על כל אהבה קודמת. הסכמתי לתנאי קיום קשים ורעים, אפילו מעליבים, כגון לסעוד על שולחן זרים כדי לחסוך לתנועה את מעט המשכורת הנחוצה לקיומי הפיסי" (עמוד 109).

כל זה עוד בטרם שקמה המדינה היהודית. הישוב בארץ ישראל נאבק קשות בממשלת המנדט. ברומניה התפתחה תנועה ציונית חזקה שהופעלה על ידי הה-נהגה המקומית ובעזרת השליחים שהגיעו בדרך לא דרך מארץ ישראל. אבני מקדיש את סיפורו בעיקר לתנועתו "הנוער הציוני", לאחר שנמשך לפעול בתוכה על ידי חברו וידידו יצחק ארצי ובתום תקופה קצרה הוא נבחר להנהגה הראשית הארצית של תנועתו.

המטרה היתה להכין את הנוער, פיסית ורוחנית, לחיים משותפים ואידיאליים בקיבוץ. העליה אמורה היתה להיות גולת הכותרת של התהליך החינוכי ומן החניך נתבעה מסירות נפש רבה: אבני פעל במסירות, יחד עם חבריו, להקמת עשרות "קנים" בכל ערי רומניה ועיריותיה ובכל מקום נידח בו גרו יהודים. כן עמלו להקים פלוגות הכשרה וקיבוצים, לארגן מחנות-קיץ וסמינריונים.

המשבר בא בעת שהתנועה הציונית ברומניה היתה בשיא התפתחותה ופרי-חתה. החופש ממנו נהנו זמן מה, לא היתה אלא אשליה. השליטים הקומוניסטיים ועוזריהם הנאמנים, יהודי ה"ייבסקציה" (ששמה ברומניה היה "הועד הדימוקרטי היהודי") החליטו להשליט סדר ברחוב היהודי. הם הגיעו למסקנה חד-משמעית שאין עוד מקום לתנועה ציונית ובדאי שלא לחינוך ציוני. לפני המנהיגות הציונית הוצגה הבעיה כיצד להציל את החברים כל עוד שערי היציאה של רומניה לא נאטמו וננעלו. העליה הפכה לעיקר העיקרים. רוב המנהיגים הציוניים — ואבני ביניהם — החליטו להיות האחרונים לעליה דאגו לכך שחברים מן השורה יעלו ראשונים, אולם כאשר המונים היהודים זכו — לאחר מאבק מר-ועקשני — לעלות בהמוניהם ארצה, רק אז נתהדק החבל מסביב לצוארי המנהיגים הציונים ושל כל אלה שהיו קרובים למעשיהם. מהם נתבע לשלם את המחיר במלואו: עשרות ומאות יהודים נפלו לידיה של משטרת הביטחון של רומניה

הקומוניסטית ועליהם הוטל התו המפורש של "אויבי מעמדהפועלים" ו"בוגדים באחיהם היהודים", על שהסעו אותם — כך נאמר להם — לעזוב את רומניה ולעלות ארצה, ועל כך יש להענישם ולעקור מן השורש את התופעה כולה. אבני מספר בצורה רבת־רגש את נסיונו האישי המר בבתי הכלא הקומוניסטיים. הוא מתאר את הימים הארוכים, את השבועות ואת החודשים של חקירות אינסופיות רצופות העינויים, כאשר מטרת החוקרים היתה להפוך את האדם לשבר־כלי, לאדם אשר יסכים "לספר" את שהחוקרים החליטו לשמוע... מאות ימים עברו עליו בבדידות הצינוק, בחרדה איומה לקראת כל פגישה חדשה עם החוקרים האכזריים.

באותם ימים קשים הוא מוצא נוחם במזמורי תהלים שנשמתרו בזכרונו. קדושת השבת בבית הוריו עזרה לו במציאת איזושהו מאחו בתהום שנפערה לרגליו. ממעמקי נשמתו בקע ועלה העבר והביא מעט מרגוע ליסוריו ונהמה בבדידותו האיומה ולצידו עמדו אמונו בחבריו ואהבתו. הוא לא התיימר כלל להיות גיבור, אבל ניסה במלוא כוחותיו לשמור על צלם האדם ולהישאר נאמן לחובתו האנושית.

מאוחר יותר, בשנת 1958, כשארבה לו הסכנה להיעצר מחדש, הוא רושם ביומנו: "מה ישתנה אם איעצר שוב? היוכלו לתת בסד את חלומותי? לבלום בעד התפרצות מיתרי הנפש שבי? במחשכים תהל נפשי באור החופש; באפלת הצינוק אשוש בשמחת החיים, ואם אוריד לפעמים דמעה, זה יהיה רק בגללך, אנושות מסכנה, על שבמו ידיך הינך מכלה את מעט אושרך. גם לכואבים יש תקווה!" (עמוד 401).

כשנערך סוף סוף המשפט, חולקו לו "בנדיבות" שנות מאסר רבות, אולם לאחר מות סטאלין הפשיר מעט הקרה וחלו שינויים במדינה; נערך משפט חוזר לצינונים וכולם שוחררו, מלבד אלה שנפחו את נשמותיהם בכלא. גתיב הייסורים של אבני מסתיים רק באביב 1960, כאשר עם אשתו ובנו הפעוט הוא נגאל מיד צר והגיע לישראל. לאורכם של למעלה מארבע מאות עמודי הספר חולפים המאורעות לנגד עיני הקורא כמו בסרט חי ומותח. קשה ממש להינתק מן הסיפור הסוחף, מהתפתחות החוויה האנושית רבת הסבל והמשמעות.

גם כאן בארץ אין השאלות מרפות ממנו והוא ממשיך לתהות על גורלו של עם ואדם. שנים לאחר עלייתו הוא ממשיך כמקדם לרשום את חוויותיו, וכך הוא כותב ביומנו בשנת 1964 (עמוד 415):

"היה היו ימים בהם האמנו באמונה שלמה בתנועה ובייעודה. הנהייה לצדק, ליושר, לשינוי פני העם היהודי, השאיפה להתנדב לכל מבצע שיכול להביא אושר לזולת — היו משאת נפשנו. לא חשנו צורך בשום דבר אחר, אפילו לא במורה צדק שיורה לנו את הדרך. הכל היה כל־כך ברור ונהיר... כיום כאשר התנועה הפכה למפלגה, למכשיר שלטוני, ואין עוד בכוחה להעניק אשליה של מאבק לצדק אבסולוטי, מתעוררת שוב בנפש הצמאה הכמיהה להתעלות רוחנית. להמשך המאבק האנושי לטוב יותר.

כיצד לפתור את הדילמה הזאת? אין בפי תשובה".

מכתב לנכדי *

נכדי היקר, בנו בכורו של בני!

בעת שמסוגל תהיה לקרוא ולהבין מכתב זה, קרוב לדאי שלא אהיה עוד בין החיים. אתה בן שבע כעת ואני בן ששים וחמש. מכתבי אליך אינו סתם סיכום של עשרים וחמש שנות הרהורים מייסרים, אלא גם צוואה ומישאלה אחרונה.

לשנינו עניין משותף במאורעות שהתרחשו לפני רבע-מאה בפולין הרחוקה, והדחף הראשוני שהמריצני לכתוב מכתב זה הוא צירוף המקרים המופלא של הגילים: אביך, כלומר בני, היה בדיוק בגילך באותו אביב של שנת 1945, כשחזרנו ממסע ארוך חשוך בגיא-הצלמוות של היטלר, דרך גיטו וארשה, מאידנק, דכאו, רבנסבריק, נאצווילר ואושוויץ — ומצאנוהו כחוש ומכוסה פצעים, אך חי באורח פלא בבית יתומים קתולי. לא אפרט יתר על המידה סיפור זה — שכן עד אז אמור אתה לקרוא את ספרי "מלכות השואה", בו מסופרת הגדת משפחתנו בפרוטפרוט ותדע שבו מסופר גם סיפורך אתה, כי ללא "הסוף הטוב", לא היית הרי בא לעולם; כן אחסוך ממך את ההשוואה בין חיי אביך באותה תקופה לבין ילדותך המאושרת כאן. יום אחד ראיתי ציורים של ילדים כמוך, בדיוק אותם הציורים שאתה מצייר, אלא שהם ציירו אותם במחנה הריכוז טריי-זנשטט ולא ידעו שלא יזכו להמשיך לחיות ולראות שוב את העצים והפרות אותם ציירו. באפריל 1943, מסרנו את בננו היחיד ולחך, לידידים נוצרים מעל לחומת גיטו וארשה. היה זה הפתח היחיד לתקוה להציל את חייו. הוא היה אז בן חמש וארבע חודשים. ידענו שנדונונו למוות בגיטו וארשה. ידענו שהסוף קרוב והיינו מוכנים לכך, אך לא יכולנו להעלות בדעתנו שעל ולחך נגזר גורל דומה.

היתה רק דרך אחת להצילו, להבריחו אל מחוץ לגיטו. עברנו על רשימת "הארים" שהכרנו ולאחר שערכנו סינון קפדני, הצלחנו לאחר שבועות של נסיונות ומאמצים, ליצור מגע עם כמה מהם, למרות שהגיטו היה סגור ומבדד.

* מתוך Midstream כרך 16, מס' 6, באדיבתו של מכון הרצל, ניו-יורק.

תחילה רצינו לראותם ולשוחח עימם. אחדים לא הופיעו כלל לפגישה, כמה באו ואמרו לאו; לבסוף נותרה אפשרות אחת להצלתו של ולדק והבחירה נפלה על מריה וסטפן. הוא היה עתונאי מבריק ואיש תרבות, היא היתה שחקנית לשעבר, יפתמראה וטובת-לב. הם היו מבוגרים מאיתנו בעשרים שנה והשוכי ילדים. היכול משהו לשער את גודל קרבנם?

מריה באה לראותנו וסיפרה שיש לה חברה בכפר שתהיה מוכנה לקחת את בננו תחת חסותה תמורת תשלום צנוע, כי היא ובעלה אינם מתאימים לכך. מריה היתה בת חמישים ושש, מבוגרת מכדי להיראות לפתע בלווית ילד בן-חמש ואגב, שניהם כאחד היו מעורבים מאד בפעולות המחתרת הפולנית. בסוף לנו שבועיים על-מנת להכינו, שבועיים שבמרוצתם נסינו לחרוט בזכרוננו כל מרץ היא באה שוב לנקודת המפגש שלנו. היא היתה מוכנה, היא אמרה שנוותרו מבט וכל מגע של בננו ושבהם חזיתי תוך הסכמה במאמציה של אמו ללמדו להתכחש לעמו ולהוריו. — "זכור, מעולם לא היית בגיטו, אינך יהודי, אתה פולני-קתולי. אביך הוא קצין פולני, שבוי-מלחמה, אמך נסעה הרחק מאנן. הגברת החמודה הזאת היא דדתך מריה". כמובן שלימדתו גם את אמרות-הדת הקתוליות: "אדונינו" ו"אווה מריה". השבועיים נהפכו לשבעה ימים בלבד. אחת-צ' אחד באה מריה ונראתה מודאגת מאד. ידיעוה על היסולו הקרוב מאד של הגיטו גונבו למחתרת הפולנית. יש להוציא את הילד מהגיטו תוך יום.

האם עלי לתאר את הלילה ההוא? — בבוקר נטלה מריה את ידו של ולדק והסתלקה במהירות רבה. היחה זו תקופה הרצח והגבורה ואמו של הילד לא הזילה דמעה. החמישה באפריל 1943 היה יום זה, שבועיים לפני היסולו הגיטו. מסרנו את בננו לתקופה של יסורים, ולמען שיישאר בחיים. אביך התנהג אותה עת כבחור קטן ואמיץ, אך לאחר זמן התחיל להתגעגע לאביו ואמו, בכה וקרא להם. העניינים השתלשלו כך שלבסוף לא נותרה למריה ברירה אלא למסרו לבית-יתומים קתולי. הרבה ילדים חסו בבית-יתומים זה והוא היה בורד בין זרים, רעב ומלא-אפחדים. מפעם לפעם בכה ברצותו את הוריו, שתדמיתם המר טושטשת עדיין נשמרה בזכרוננו, אולם הוא היה ילד קטן ומיזם ליום נמוגה תדמיתם עד שהפכה למעורפלת וקלושה.

עברו שנתיים. שנתיים שנמשכו כנצה. המרד ושריפת גיטו וארשה, מאינדק ואושוויץ, רבנסבריק, גאצווילר, דכאו — אם שדמות בנה הנטוש הקוקה בעינייה; נדודי ילד מבית לבית ויתומים, שסודו הוסגר לגסטפו, שנרדף כחיה, שכופר שולם עבורו, שהוא רעב, ובכל אותה עת שומר בליבו טינה בלתי נסלחת לאמו, כיצד יכלה לנטשו בעת שהוא רעב ובודד.

ואו, יום אחד, אמו תזרה, ההשעים שהחזיקו בה במחנות מוות הובסו והמר עשה הראשון שעשתה היה לחפש את בנה הקטן. מאוחר יותר חזרתי גם אני וחגגנו את איחודנו המחודש. נותרנו בחיים, בניגוד לכל תקוה וקגיון, היה זה נס בל יאומן של הישארות בחיים; מאחורינו נותר בית-הקברות של עמנו. אביך, ולדק הקרוי כיום ויליאם, שהוא עתה בן שלושים ושתיים, הינו אב לשלושה שאתה הנך הבכור שבהם. אהה כעת בן שבע, בדיוק בגיל שבו היה אביך, כשמצאנהו בסיימה של המלחמה.

כשמצאנו את אביך לאחר מסענו הארוך אל תוך הלילה היתה נשמתו

מורעלת. במקום מחבואו בבית היתומים הקתולי הוא הוטבל לנצרות הפך לזאטוט קתולי פנאטי, חדור שנאה ליהודים. נסינו לעשות את הבלתי אפשרי, לזכות מחדש בנשמתו, והצלחנו בכך. אני יודע שתשאל: "מדוע היה על הורים למסור את בנם לזרים, במיוחד בתקופה כה הרת-אסון?" באותה עת חשבתי שפל התשובות בידי, אבל כעת כבר איני בטוח בכך. אנו נידונונו למוות ורצינו שבננו יחיה. האכזריות שבפרוד הכילה בתוכה את הסיכוי לחיים.

לפני עשרים וחמש שנה לא הייתי צריך להסביר זאת לולודק. הוא לבסח לא הבין, אך איכשהו ידע, ההסואה וההצגה שערכנו היו עבורו שעשוע נעים, למרות שהיו בכך גם הרבה דמעות. הדבר היחיד שלא הצלחנו להסביר לו היה, מדוע אסור היה לו לעשות את צרכיו בחברת ילדים אחרים. הוא מעולם לא תפס איסור זה וכמעט שהדבר עלה לו בחייו. אך אתה ודאי תשאל, האין עשרים וחמש שנה מספיקות כדי להקנות את הכאב? מדוע לא לשכוח את העבר ולהינות מהחיים כעת? — התשובה פשוטה ביותר: דברים אלה הם בלתי נשכחים. הצלקות לא תימהינה לעולם. הרגשת האשם על שנותרנו בהיים היתה בלתי נסבלת, לולא המשימה להעברת המסר השליחות לאחרים.

ההיבט המחריד ביותר של השואה היה בכך שהיא הפכה את הבלתי-אפשרי לדבר שבשיגרה. כיום, כעבור עשרים וחמש שנה, אנו יודעים ש"הבלתי-אפשרי" הפך לגדוש, לשיגרתי. איש אינו יכול להשלות עוד את עצמו ש"זה לא יכול לקרות כאן". — זה יכול לקרות כאן ובכל מקום ובכל עת, נגד יהודים, ביאפרים, וייטנאמים, רוסים או אמריקנים. מי היה מסוגל להעלות על דעתו תופעה מפ-לצתית כ"אנטישמיות אדומה"? עצם הצירוף של שתי המלים הללו נראו כיציר הדמיון הפרוע. כשהצהיר ז'בוטינסקי לפני חמישים שנה ש"אדם יכול לצוד בהלאמת אמצעי הייצור ועדיין לשנוא יהודים" התייהסו לכך כלדעתו של מהרחר אנטי-סובייטי קנאי. היום זאת עובדה.

לוא הייתי מתייחס לשואה כאל מאורע טרגי שכבר הם, הייתי ממליץ להניח לה לשקוע בתהום הנשייה, כאסונות חוזרים ונישנים אחרים בהיסטוריה שלנו. ברם, איתן אני בדעתי שהשואה סימלה תחילתה של תקופה ולא את סופה, תקופה של אנדרלמוסיה וחוסר יציבות, חוסר הגיון וסירוף, תקופה של אושוץ. אנו נמצאים כיום בשנה ה-29 של תקופה זו שתימשך אולי מאות בשנים, אם "הפצצה" תאפשר לאנושות לחיות כה הרבה זמן. לוח מאורעות עהידי עלול להתחיל בבראשית חדשה: "בראשית היתה אושוץ"...

בעולם הנדרף ע"י סיוטי זיכרון על ששה מיליון קרבנות הפים מפשע ובחזון האימה של חורבן אטומי בעתיד, עולם בו צעירים משוללי ערכים כלשהם, שכדאי להיות למענם, מתפלשים עד לזרא בשובע של חברתנו הריקנית, איוז ירושה אנו מותרים לך? היכול אני להציע לך את האמונה המרגיעה באלהים הטוב והשומר ומגן עלינו? איני יכול אפילו לספר לך שהפשע אינו משתלם, משום שהוא אמנם משתלם. אני בוש בעולם זה שדורנו משאיר לך. איני יכול להבטיחך שיתמר לא תהיינה גערות כאנה פרנק, כמשאלות לבו של אביה. איני יכול להבטיחך שארובות אושוץ לא תפלוטנה שוב עשן. או מה נותר לי להגיד לך כעת? אך זאת שאני אהב אותך, וכי אתה הוא הנצח שלי, המובטח. אך מצויים היבטים אחדים של השואה, אותם יש ברצוני להסביר לך במלים פשוטות וחד-

דוגמה קלאסית לכך. שים לב לפער המוסרי בין הנוער האמריקאי הגרמני כיום. משמעיות.

ההיבט הדתי: השואה היתה לגבי כל ניצול חוויה של משבר דתי, יומם וליל זעקנו לאות מאת האלוהים שיוכיח לנו את קיומו בגיטאות ובמחנות המוות. לפני הגרדומים ובפתחי תאי-הגאזים, ובעימות עם רשע ואכזריות שלא ייאמרו, זעקנו "אלוהים אייך? ביקשנוהו, אך לא מצאנוהו. כל העת מודעים היינו עמו-קות לחסרונו המביך והמשפיל של אלוהים. זכרונה של החוויה זו שמורה עימנו תמיד.

ביטויו הנרגש של אלי ויזל בדין התורה עם אלוהים, גישתו המעמיקה של אמיל פקנהיים או "התיאולוגיה הרדיקלית" של ריצ'רד ל. רובינשטיין, כל אלה אינם יכולים לתפוש את המשמעות האימננטית של השואה. טרם נחקרו דיין המשמעויות הדתיות מרחיקות-הלכת של השואה ותהליך הבנתה במלוא עומקה טרם הושלם. הדבר מרמז על מהפכה עמוקה בהשקפה הבסיסית של היהדות ועל עליית סידרה חדשה של ערכים יהודיים.

הגרמנים: איני חושב שכל פרט בחברה הגרמנית הוא נאצי או אשם סוביי-קטיבי בפשעי הנאצים, אולם אני מתייחס אל העם הגרמני כולו, מבחינה היסטורית ואובייקטיבית, כשותפו לדבר-עבירה ותומכו של היטלר. למרות שנאצי וגרמני אינם כיום מלים נרדפות, הן היו כאלה, ללא כל ספק, בימים האפלים של הארובות, וסימן השוויון המתמטי התאים להן בדיוק רב. עובדה זאת לא ניתנת לריכוך למרות תמרוניהם של רולף הוכהוט, פטר וייס או חנה אדנדט. אם היה אי-פעם מקרה של אשמה קולקטיבית בהיסטוריה, הרי גרמניה של 1942-3 הינה הנוער האמריקאי חש אשמה וחרטה בגלל מצבם של הכושים והאינדיאנים, למרות שאבותיו היו בתקופת מעשי העוולה במרחק אלפי מיליון משם, בכפריה הקטנים של אירלנד, בעיירות של מזרח-אירופה או בכפרי סיציליה. הנוער הגרמני לעומת זאת, שאבותיהם האמתיים רצחו במרידיהם, אינו חש כל אשמה או אחריות מוסרית.

נכון, גרמניה שלאחר המלחמה אכן נקטה במחווה של חזרה-בתשובה, אך מחווה זאת נבעה מהמוח, לא מהלב. לא היתה זו כפרה מוסרית מלווה בהיטהרות, אלא החלטה שנבעה משיקול פוליטי מחושב. התכנית — "השיבה למוטב מה-נאציזם" (דה-נאציפיקציה), משפטי הנאצים ותשלומי הפיצויים, כל אלה היו בלתי מספיקים ושמו את הצדק ללעג. במקום ניתוח מהיר שהיה עוקר מהשורש את הטרטן הנאצי ומפריד בבירור בין הטהורים והטמאים, בחרו הגרמנים לחיות כש"ה-רוצחים בינינו" ומעולם לא תפסו את זוועת העבר. זו הסיבה שלעולם לא אלהץ ידו של גרמני בשנות הארבעים שלו, אלא אס-כֵּן הוסר כל ספק מלבי שהוא לא היה נאצי. זו גם הסיבה שצלילה של השפה הגרמנית מעלה לנגד עיני את דמותו של איש פלוגות-הסער.

ישראל: הקמת מדינת ישראל היתה ללא ספק תוצאה של השואה, אך אסור לנו לראות בישראל פיצוי על השואה. מצפון העולם הוכה לרגע בהלם ע"י עוצמת הפשע שבוצע ביהודים, אך התאוושש במהרה ושיקולים ציניים ואנוכיים שוב דחקו הצידה כל תחושה מוסרית.

יהא הדחף הראשוני להקמת מדינת ישראל אשר יהא, כעת היא עובדה קיימת שאין לערער עליה ולמחקה מהחיים היהודיים, המשך קיומו של העם היהודי תלוי ובטל עם קיומה של ישראל, בלעדיה יהא הכליון בלתי-נמנע. יותר-מכך, ישראל היא תעודת-הביטוח הלאומית וההיסטורית שלנו, חוף מבטחים משואות חדשות, מאיזה כיוון שתאיימנה. אנו קשורים לישראל בעבותות שהם חזקים מהמוות, חזקים — כנצחיותם של הסבל והיסורים היהודיים. מורשת גיטו וארשה: המסר של גיטו וארשה ניתן לתימצות בשתי מלים: "לא עוד!" לא עוד גיטו, לא עוד טרבלינקה ואושוויץ, לא עוד מות קדושים חסרי-מגן, אך גם לא יותר אשליות תמימות, לא עוד אמונה במושגים ריקים-מתוכן כהומניות, תרבות, מצפון העולם וסולידריות מעמד הפועלים. מיבטחנו היחיד הוא בכוחנו אנו. איוו מסקנה טרגית לעמו של הנביא ישעיהו!

ההתנגדות לא היתה הערך הנשגב של הנרדפים, אלא הברירה הבלתי-אפשרית היחידה למרות שהאחיזה בנשק עמדה בסתירה לאופיינו ולפילוסופיית החיים שלנו, הרי היא היתה האלטרנטיבה היחידה עבורנו. שאיפתנו הלאומית וההיסטורית היתה מאז ומתמיד להעניק השראה רוחנית ואינטלקטואלית לאנושות, ולא לוחמים מיומנים בשדה-הקרב. אולם המחיר שדרשו מאיתנו היה עצם החיים, ואנו סירבנו להישמד. מחתרת הישוב בארץ-ישראל, חיילי 1967, שומרי הגבול של 1970, כולם עמדו בפני אותה ברירה חסרת-רהמים והגיעו לאותה מסקנה. "לא עוד!"

ביוני 1967, פסקו שנים-עשר מיליון לבבות יהודים מפעום. ידענו; "הנה באה המערכה השנייה של השואה!" ניצחנו בסיבוב זה, אך אנו מדעיים באורח טרגי לכך שסיבובים נוספים עוד יבואו, בין אם מחולות סיני או מערבות מזרח אירופה. המושלגות ואולי ממקומות שדמיונו חושש מלתארם. אנו, העם אהב השלום ביותר בעולם, שמילת ברכתנו בבואנו ובצאתנו היא "שלום", איוו אירוניה טרגית ואכזרית של ההיסטוריה נפלה בחלקנו, שאויבינו הפכונו ללוחמים נוקשים. העולם הנדהם ראה לפתע את היהודי הלוחם במקום ה"נעביך" המלומד שאליו הורגל-מזה מאות בשנים. לכן מודבקת לנו תורת ה"תוקפנים", בעוד שהחותריים להשלים את משימתו של היטלר מתעטפים בלבוש אנשי מחתרת.

בעבר היו לנו אשליות אך לא נשק. כעת חוסנו כפול; ללא אשליות ושפע של נשק. רמתנו נמוכה עתה יותר, אך הרבה יותר מציאותית; איננו מבקשים אהבה, נסתפק בדיברה השישית. אל תאהבו אותנו, אך חדלו להרוג בנו; עיזובנו לנפשנו והניחו לנו לחיות בשלום. אילצונו להחליף את אמונתנו באלוהים ובאדם בהסתמכות על כלי מלחמה. זהו כוחנו ותקותנו, וזו גם הטרגדיה ההיסטורית הגדולה ביותר בה התנסינו.

(מאנגלית אילן פרידלר)

מחול האימה *

(פרקים מתוך ספר העומד לראות אור בקרוב)

המציאות החדשה

אנו מגורשים מביטנו

הגשם אינו מפסיק לרדת מזה יומיים, אני שמחה על-כך, כי בחורף זה לא ירד מספיק גשם. כאן בישראל אני תמיד דואגת למוג אויר מתאים, כי זו ארצי וכאן קיימות תמיד בעיות אקלים. איני זוכרת אם מזג האויר הדאיג אותי ביותר בארץ הולדתי, בפולין.

אני מצויה כעת בדירתתי הנוחה בהרצליה. ניתוחו הנעים של המרק שאני מבשלת מתפשט בחללו של הבית, שמתו בו נתחי בשר וירקות טריים ואנו נאכל אותו כאשר ישוב בעלי מהעבודה. הרווק מבין שני בני יבוא גם הוא וכהרגלו יהיה עסוק, תוך כדי אכילה, בקריאת העיתון ואני אתלונן על-כך, כרגיל, אך הוא לא ישנה ממנהגו; הוא ישאל מדוע אין לחם טרי ואני אענה שקודם כל צריך לגמור את הלחם שנותר מאתמול ואז הוא יתרגז ודאי ואמר: "לא אוכל לחם לא טרי, אני לא נמצא בגיטו". מלים אלו שלו גורמות לי צער רב ומזכירות לי יום קודר אחד בשנת 1940, כאשר הייתי נערה צעירה בת 18 והייתי עם הורי בעיר לודז' שבפולין.

יום זה זכור לי במיוחד, היות ומאותו יום ואילך החלה תקופה נוראה בחיינו ובחיי כל היהודים בעיר. היה זה כמחצית השנה לאחר כיבוש פולין על-ידי הגרמנים, שבה שלטו בעירנו והציקו ליהודים בדרכים שונות. נצטוינו לענות טלאי צהוב משני צדי מעילינו העליונים, כדי שייקל להבחין בנו ולתפוס אותנו לעבודות הנקלות ביותר, שבמהלכן גם הוכינו. צוינו גם שלא לצאת מהבתים אחרי הכרות העוצר שהחל בשבע בערב וכל אדם שנראה מאוחר יותר בחוץ עלול היה להיירות.

ביום זה הגיעה בשורת איוב. נמסר לנו שעלינו לפנות את ביתנו ולעבור לחיות בגיטו, שאמור היה לקום באזור המזוהה והישן ביותר בעירנו. הורי, שהיו אז צעירים מגילי אני כיום, נראו לפתע זקנים ושבורים. הם כבר חזו התפתחות

* במקור האנגלי The Dance Macabre

זאת מזמן. קולו הצרחני של היטלר נשמע ברדיו השכם והערב במשך זמן רב. הורי ידעו, שאחרי תעמולת הארס והשנאה, עומדים להתרחש מעשים איומים. באופן פתאומי הועמדנו בפני מצב חדש. החלטנו לקחת כמה מכלי הבית וכלי מיטה אל הגיטו ולמצוא לנו שם בית לגור בו. יומיים אחרי הכרזת הפינוי, הלכתי עם אבי אל אותם רובעים נידחים, שבהם מעולם לא הייתי, כשאנו גוררים אחרינו מזחלה קטנה ועליה כל רכושנו.

שלג ירד באותו היום. כאשר נכנסנו לחלק הזר הזה של העיר הייתי מדוכאת עד כי לא יכולתי לדבר. הלכנו לאורך הרחובות הצרים והמזוהמים, שבתיהם עמוסים היו לעייפה באנשים, בכל מקום פגשנו בילדים, אשר לא נראו מוטרדים במיוחד מהמתרחש. הם עדיין לא היו רעבים. המזחלה התעקשה ולא נעה בבוץ שנוצר אחרי התמוססות השלג היא גם התהפכה מפעם לפעם וכל מטללינו התפורו ונאלצנו לאסוף אותם ולהעמיסם מחדש. תוך כדי הליכה חקר אבי ושאל את פי עוברים ושבים בדבר דירה פנויה — ולבסוף היתה בידנו כתובת אליה פנינו.

ברחוב לבובסקה 18 עמד בית ישן בעל שתי קומות בלבד. גגו נטה לצד אחד ונוצר בי הרושב, שהרוח הקלה ביותר תמוטט אותו. הדירה הפנויה היתה בקומה השנייה. חדר המדרגות היה צר וחשוך ומדרגות העץ שלו בלתי יציבים. היתה זו משימה קשה לשאת את חפצינו לקומה שנייה. לא היתה זו דירה לשמה. היא הכילה רק חדר אחד ארוך עם חלון בודד שהשקיף על גג שחור וסביבה אפורה. אף עץ לא נראה, שום צבע עליו. הכל היה אפור, עצוב ומדכא. אחרי שהנחנו את חפצינו במקום, לקחנו את מזחלתנו וחזרנו הביתה. בדרכנו ראינו אנשים המביטים בנו בשמחה בלתי מוסתרת. עליהם לא נגזר לעזוב את בתיהם ולהת-נסות בשינוי כה חד בחייהם. אנשים אלה מורגלים היו בחיי העוני ולכן עלו למראה אנשי העיר המהדרים הנאלצים לעבור לגור בשכונתם. מעתה לא יהיה מצבנו טוב משלהם. המשפחות הפולניות המעטות שחיו כאן, יזכו כעת בדירות הנוחות שפוננו ע"י היהודים.

באותו לילה היה ירח מלא, עמדתי בחוץ, בכניסה לביתנו הישן ותהיתי... כמה נותר לי עוד לחיות... איך אמות?... אני רק בת 18, גיל שבו אדם אמור להתחיל לחיות ולזכות בתקופה הנפלאה ביותר בחייו... מה מצפה לי?... האם אהיה מספיק חזקה לסיבול כל זאת?... בחשבי על בתי הגיטו האפורים והרחובות הצרים ללא עצים, חשתי דקירה בלבי. לא תיארתי לעצמי שניתן לחיות במקום כזה. הבטתי בירח, הוא נראה כה קר ורחוק... לוא רק יכולתי להימלט מכאן, להמריא עד הירח ולברוח מהמציאות הנוראה... אך הירח נשאר אדיש לגמרי.

למחרת פגשתי אחת מחברותי מבית-ספר לריטמיקה. חברתי הצהירה שאין כוונתה להיכנס לגיטו. היא החליטה לנסוע ברכבת הרחק ככל האפשר, אל הגבול המזרחי, ושם לנסות לחצותו. היא ביקשה אותי לבוא איתה ולנסות לעבור לאזור השני של פולין, שהחזק בידי הרוסים. אך אני הששתי מהצו הגרמני האחרון, שאסר על יהודים לעלות על רכבות. בלבי גם ידעתי שלא אוכל לנטוש את הורי לגורלם. הייתי בטוחה שחברתי תצליח לממש את תקותה, כיון שלא נראתה כלל כיהודיה. איחלתי לה הצלחה והלכתי לביתי. בדרכי פגשתי גרמנית

אחדות, הברותי לכיתה, שבירכוני לשלום, אך לא ניכר היה שגורלי תחת שלטון גרמני נגע ללבן.

או בא היום הנורא. הם באו לקחת אותנו אל הגיטו. שמעתי את קול צעידתם ממרחק רב ולפתע הם היו בכל מקום, צורחים את פקודותיהם. תוך שניות נזרו ארבעה אנשים למוות ואחרים נפצעו, איש לא ידע מדוע. היינו כה מבלבלים... נצטוונו לסגור את הגו במטבח. לקחת את חפצינו ולמסור לגרמנים את מפתחות הבית. כל זאת בוצע בקצב מטורף. הורשינו לקחת עמנו רק מה שיכולנו לסחוב בידינו. אבי, שהיה אחרי מחלה וחלש מאד לא הצליח לעמוד בקצב המהיר וגרמני היכה אותו. כבר החשיך ועדיין עמדנו בחצר ביתנו רועדים מקור ומפחד. הגרמנים הדליקו פנסים וחיפשו בין שורותינו. הם צעקו כל הזמן ובעטו באנשים לא אבחנה, אך לא המשיכו בהרג. הם הרגו בתחילה ארבעה אנשים, כדי להפחידנו וכדי שנוציית לכל פקודותיהם. — ואכן צייטנו... בחשכה הובלנו לבית-ספר שהיה קרוב למקום שנודע אח"כ כ"גיטו ליצמאנשטאט". בבית-ספר זה עבר עלינו הלילה הראשון מחוץ לבית כשסביבנו אנשים זועקים ומתעלפים. אבא סיפר שהוא זרק את צרורו, כי לא היה מסוגל לשאתו בעוד הגרמנים דוחקים בו שוב ושוב להגביר את קצב הליכתו. אמא, בשמעה זאת, נראתה אומללה מאד ובבכי סיפרה שהיא תפרה כמה מטבעות וזה לתוך השק שנזרק. אני הבנתי מההתחלה את ערכם האמיתי של הדברים והערכתי את מצבנו החדש טוב יותר מהורי. התחננתי בפני אמא לשכוח את השק והמטבעות. כי היינו תלויים לנו מנגד השטן יקח בין כה וכה את כל השאר. אמא הביטה בי כפי שלא הביטה בי מעולם ואז ייבשה את דמעותיה. היא הבינה. אין ספק שהבינה לילה נורא עבר עלינו באותו מקום. אדם מרגיש כטובע כאשר הוא הרחק מביתו ומהחפצים שהוא רגיל להם. כיון שאבי חשש תמיד מהרגשת הניתוק מהבית לכן סירב לברוח מלודו, בעת שהדבר היה עדיין אפשרי. יהודים רבים חצו את הגבול הדרומי לרומניה או הגבול המזרחי לרוסיה. אבא לא אבה לשמוע על נטישת ביתו וטען שוב ושוב שכל עוד יש גג מעל לראשו הוא אינו מרגיש אבוד. וכך נשארנו במקום. למחרת בבוקר הובלנו לגיטו. גדר תיל הקיפה חלק זה של העיר ועל שער הכניסה היה תלוי שלט שהכריז באותיות גדולות ושחורות "סכנת טיפוס". נכנסנו דרך שער זה וחשנו שרבים מאתנו לא ייצאו ממנו לעולם. הלכתי בכבודות כאילו רגלי עשויות עופרת. כל הבתים נראו לי תפוסים וגדושים בבני אדם ותהיתי היכן ימצאו כל אלפי האנשים: קורת-גג מעל לראשם. אך היו עוד דברים רבים שלא הבנתי אז.

זכרונות

היום, במבט לאחור, כשאני מנסה להבין איך עמדתי בשינוי פתאומי זה בהי, אני מוכרחה להודות שהייתי חזקה מאד. לא כל-כך מבחינה גופנית אלא במובן הנפשי. עם חציית השער של הגיטו נטלתי לידי את המנהיגות במשפחה. כי הבנתי טוב יותר מהורי את מצבנו החדש. נדרשו אך ימים אחדים כדי להחיש את התבגרותי. אף פעם לא הקדשתי מחשבה למה שהשארנו מאחורינו, אך הורי דיברו על כך כל הזמן. מה שהשיגו בכל חייהם, נלקה מהם ברגע אחד, בעוד אני הייתי רק עדה בלבד. טרם היה לי רכוש משלי, אך לעומתם:

איבדתי אנכי משהו אחר: איבדתי את חוג מכרי שמרביתם היו אמנים, מלחינים, ציירים ורקדנים; איבדתי את האפשרות להמשיך בלימודי המהול שלי; איבדתי את אמונתי התמימה בטוב לבו של האדם ונוכחתי לדעת כי כל הערכים שעל ברכיהם גדלתי אינם, בצעם, שווים הרבה. לבסוף איבדתי גם את האמונה באלוהים, אך דבר זה בא בהדרגה. השארתי מאחורי בית חם עם רהיטים יפים, ציורים נפלאים, מיטות נוחות ודברי ערך רבים. הותרנו שם ספרים יקרים בגרמנית, צרפתית, אנגלית, אידיש ולטבית וגם אלבומים נפלאים עם תמונות משפחתיות.

אלבומי הפרטי היה ממש יצירת אמנות. הוא היה מקושט בציורים שנעשו באהבה רבה בידי אמא והכיל עמודים מעניינים רבים שמהם אני זוכרת אך מעט. היו עמודים שהוקדשו למאורעות חשובים בהיי כמו צמיחת השן הראשונה שלי, המלה הראשונה שאמרתי, הצעד הראשון שצעדתי. באחד העמודים נמצאה דוגמא של שערי ובאחר תולדות כל מחלותי. עמד מיוחד קושט בעלים שחורים להנצחת מוות במשפחה והיה גם ציור האילן המשפחתי, שתודות לו ידעתי היטב את שמות כל אבותי. בסוף האלבום היו כמה עמודים שנודעו לימות הולדתי ושם, מתחת לציורים נהדרים חתמו אורחי את שמותיהם. כשילדי היו קטנים, רציתי ליצור אלבום כזה עבורם, אך החיים בישראל היו קשים באותה תקופה ולא ניחתי, לא סבלנות ולא בכשרון הציור, הנחוצים לשם-כך. אחרי המלחמה נהג כל דלפון להתפאר בביתו שאבד, והיו שהתגאו וסיפרו עד כמה היו פעם עשירים. מעולם לא נהגתי כך, כי לא היינו עשירים ולפני המלחמה מצבנו לא היה כה טוב, אך אהבתי את ביתנו כמות שהוא. אמא ידעה להפוך את חיינו לבעלי-משמעות.

כל קיץ יצאנו מלודו' לחדשיים. שכרנו חדר ומטבח בכפר פלוני, אי-שם לא הרחק מעירנו. לעולם לא אשכח את חודשי הקיץ האלה בפולין. ייתכן כי הדבר המקסים היה נהל חיינו הפרימיטיבי בזמן החופשה. בכפר הפולני לא היה עדיין חשמל ואולי משום-כך הוא היה כה רומנטי בעיני. ערדני זוכרת כיצד אורה העמום של מגורת הנפט אפף את חדרנו העניק לנו הרגשה המימה. כל בוקר התעוררנו לקול רעשו הגדול של "פרימוס". אמא ארגנה הצגה מתחת לכיפת השמיים ואנו הילדים היינו השחקנים. הכסף שהרווחנו מהצגות אלה נמסר ל-"יוצרי". חוש הומור בלתי רגיל היה לה לאמא. כשהייתי בת חמש, שיחקתי בתור בובה לבושה בהידור רב, בשמלה ארוכה ויפה, ואמא הורתה לי לשבח את בד השמלה ולהזכיר באיזו חנות הוא נקנה. היתה זו, כמובן, חנותו של אבי. שנים רבות אח"כ, שבועות ספורים לפני שחרורי מהמחנה, כששכבתי חצי מעולפת על רצפת מה שנקרא, כביכול, "בית החולים" בברגן-בלזן, ניגשה אלי אחות הציעה לי את עזרתה לעלות על דרגש. היא זיהתה אותי כאחת הילדות שהופיעו בהצגה בכפר הפולני קרשב שנים כה רבות לפני-כן. הייתי במצב כה נואש שלא הבנתי על מה היא בכלל מדברת.

החתמת חסרי-התעסוקה

בהתחלה רק אני לבדי ממשפחתי הלכתי לעבוד. עבדתי במשרד הדואר ותרגמתי מכתבים מפולנית ואידיש לגרמנית, שהיתה השפה הרשמית ליושבי

הגיטו לכתיבת גלויות ומכתבים. לעתים קרה שהכתיבו לי דברים במשך כמה דקות, ואני רשמתי זאת בשנייה אחת. אשה הכתיבה לי פעם מכתב לאהיה בזו הלשון: "מה שלומך יקירי ואחי היחיד, אני מקה שבעזרת אלוהים הכל יכול אתה בריא, כי אנחנו ברוך-השם כולנו בריאים ואנו מקוים לשוב ממך אותו הדבר" ...קיצרתי כל זאת למשפט קצר אחד: "כולנו בריאים ברוך השם". האשה התרגזה על שלא כתבתי אף מלה מכל מה שהכתיבה לי. נאלצתי להסביר לה שהיו לי הוראות להיות קפדנית ודייקנית. עסקתי בתרגומים אלה עד ה-21 ביוני 1941, היום בו הפרה גרמניה את בריתה עם רוסיה. משרד הדאר נסגר ועבודתי הגיעה לסיומה.

כל אותו הזמן נשארו הורי בבית. עלה בדעתה של אמא כי אפשר להרוויח למחיתנו מגזירת טלאים צהובים שנצטוונו לענוד על גבי כל בגד. כך ישבו הורי בבית ועסקו בסרטוט ובגזירה של הטלאים בעלי צורת מגן-דוד, אך עיסוק זה הכניס מעט מאד. יום אחד ביקרנו איזו משפחה וראינו שהם עסוקים עד מעל לראשם בגלגול סיגריות תוצרת בית. אמא במתכוון האריכה את ביקורנו בפספוסים על פוליטיקה ובינתיים לא משו עיניה מהידיים העסוקות וכך למדה את "המקצוע"; אמא ואבא התחילו לגלגל סיגריות ומאוהר יותר גם העסיקו נערה צעירה משכנותנו, כדי להגדיל את התפוקה. אני קיבלתי עבודה חדשה כפקידה בענף המתכת. למרות ששלטתי היטב בשפה הגרמנית בזכות לימודי בתיכון גרמני, הייתי פקידה גרוועה מאד. לא אהבתי עבודה זאת והייתי מבולבלת. שגיאזות רבות עשיתי וכמעט כל מכתב כתבתי פעמיים. הייתי אחראית לקופה קטנה שהכילה כסף שנאסף ממכירת תלושי מזון, אך משום-מה אף-פעם לא נמצא הסכום הנכון בקופה ותמיד הייתי צריכה להשלים את החסר מכיסי. לא מילקו אותי מהעבודה אך ורק בגלל שהייתי רקדנית ידועה בגיטו. אין צורך להיות פקידה כה טובה, נהוצים היו קשרים אחרים.

יום אומלל אחד רדף את משנהו, אך לא היו אירועים יוצאי דופן. עד שיום אחד פורסמה הוראה מטעם השלטונות הגרמניים שעל כל איש ואשה אשר רשמית לא עבדו להתייצב לבדיקה בפני ועדה. לא ידעתי מדוע, אך חוש ששי הזהירני מפני הסכנה התלויה באויר. דאגתי היחידה כעת היתה לסדר מקומות עבודה להורי. שמועות נפוצו בין הבריות שיפנו את כל חסרי התעסוקה ומזמן שיערנו כולנו מה משמעותו של פינוי כזה. רצתי הביתה — הורי היו בבית ועסקו בגלגול סיגריות. הם כבר שמעו את החדשות הרעות ולא ידעו מה ניתן לעשות בקשר לכך. אבא טען כי חבל ששני בניו, אחי, אינם איתנו בגיטו, והיו יכולים לעזור לנו בהרבה. אך אני הודיתי לאלוהים על שאין הם איתנו וכך הרענקה להם הזכות להישאר בחיים. בקשתי את אבי שיפסיק להתלונן וכי יש לעשות משהו מיד אם אין הם רוצים להיות מגורשים. חזרתי ללא שהיות למקום עבודתי. שני מעבידי היו עסוקים בהוספת שמות של חסרי-תעסוקה שבמשפחות עובדיהם לרשימת המועסקים במקום. הוספתי גם את שמות הורי ומעבידי פנו לדרכם ובידם הרשימות הארוכות. לראשונה בחיי חשתי פחד עמוק בלבי. ידעתי שהגרמנים משחקים עמנו משחק של חתול ועכבר. כל הגיטו עמד על רגליו. כולם רצו, חיפשו, בכו ועמדו בתורים ארוכים בחדר הצר של מחלקת העבודה

ההתחננו להוסיפם לרשימת המועסקים. היה זה גיהנום אחד גדול ואני הייתי במרכז.

החיים בגיטו

החיים בגיטו היו עלובים דיים גם ללא הפחד המתמיד מגירוש. אספקת המזון הלכה ופחתה, דלק כמעט שלא היה, היינו מנותקים מהעולם החיצון. בלי עיתונים ובלי מקלטי רדיו. העונש על החזקת רדיו היה מוות ביריה או בתלייה והיו מספר הוצאות להורג כאלה. אנשים החלו להיתקף במחלות שונות התרופה היחידה שניתן היה לקבל היתה "ויגנסול". סוג של רטמין די, ורבים פחדו להיכנס לבית-חולים ביהדעם שהגרמנים מעסיקים יהודים בריאים בלבד עד שימצאו דרך להיפטר גם מהם. הרבה אנשים מתו בחודשים הראשונים של שנת 1940. רובם מתו מרעב, מקור, מדיונטריה ורבים עוד יותר עמדו למות בקרוב.

סיפרתי עדיעתה רק על המבוגרים אבל לא שכחתי את הילדים. אלה היו האומללים ביותר. הם סבלו מרעב וקור, לא למדו בבית-ספר של ממש. רבים מהם הפכו לקבצנים, אחרים מכרו סוכריות ברחובות, שלוש פיסות תמורת זלוטיי אחד והיו שמכרו ממתקים תוצרת בית שעיצבו בצורת קוביות. מוכריהם נהגו להציעם תוך קריאות: "קנו לבנים אלו הגדולות כבתים"... הם לבשו בגדים שהיו או גדולים או קטנים מדי עליהם וגרביהם הציצו מתוך נעליהם הקרועות. היה זה מראה שובר לבבות להביט בהם ומזעזע מכל היה להיווכח שבילדים אלה כבר לא נמצא סימן כלשהו לילדותם. הם לא היו עוד ילדים. הם היו יצורים מבוגרים שחיו בעולם אכזר זה ונידונו מראש למוות ומעניהם נשקף מבט של יאוש שירדוף אותי כל ימי...

הרעב והקור היו אויבינו המרים ביותר בשנה הראשונה. היות וניתן היה לקבל חבילות מחו"ל, קיבלנו כל חודש חבולה שהכילה מטעמים מאחיה של אמי אשר חי בעיר ריגה, בלטביה. אנו לא סעמנו מהשפופרות הממולאות במיונית או את ממרח הסלמון, כי ללא לחם. לא יכולנו לאכול זאת. אנו פשוט מכרנו מטעמים אלה תמורת פרוסת לחם או כמה תפוחי אדמה. הקשר הזה עם דודי בריגה היה נקודת אור בחיינו האפורים בגיטו. הקשר היחיד עם העולם החיצון. אחי שחי בארץ-ישראל ואחי השני שבארגנטינה נהגו להתקשר עם דודי בריגה וכך קיבלנו ידיעות משניהם. בדרך זו נודע לנו שאחי מרצל נשא לאשה נערה נוצריה ילידת ארגנטינה ואחי ליאו נפצע בידי ערבים. לא היו אלה חדשות טובות, אך לפחות ידענו מה קורה להם. אך גם זה נמנע מאיתנו כאשר בשנת 1941 פרצה המלחמה בין גרמניה ורוסיה. עתה נותק הקשר. לא יותר חבילות שהצילונו מרעב ולא יותר ידיעות מאחי. אמא נתפסה ליאוש. היה לה קשה למדי שבגיה היו כה רחוקים וכעת גם נותק הקשר הזה סופית. אך חיי השיגרה האפורים בגיטו אילצו אותנו להתגבר על היאוש. כל יום נשא בחובו מכה חדשה. יום אחד נצטיינו למסור לגרמנים את כל הסכונותינו, כל הכשיטינו ולמי שברשותו היו פרוצות נאלץ למסור אותן לגרמנים. הוזהרנו שנגד מפירי הפקודה יינקטו

• שטר כסף בפולין.

צעדים חמורים ביותר. לצערי היו יהודים שתמורת פרוסת לחם או מרק הלשינו על אחיהם בהסתרת תכשיטים ואלה הושלכו למרתפי הגיסטפו והוכו שם עד מוות. ההיים הפכו לבלתי נסבלים, לא היה לנו כסף אפילו להקצבת המזון הדלה שהיינו זכאים לה מדי שבועיים או חודש. המצב הלך והחמיר מרגע לרגע. אך הבה נחזור ליום בו סימנו הגרמנים את כל חסרי התעסוקה והחתימו כל אדם שעבר את הבדיקה. אנשים אלה חשו על בשרם אקט משפיל של החתמה על החוזה. בימים כתיקונם רק בהמות סומנו בדרך זאת. לא ידענו מדוע נהגו כך. אך ציפינו לגרוע ביותר. מעבידי סידרו להורי עבודה. אבי נשלח למפעל לייצור נעליים ואמי לחנות שטיחים בה נארגו שטיחים בעבודת יד של נשים. הייתי אסירת תודה למעבידי היהודית להם כשדמעות בעיני מאוחר יותר שמענו על גירושם, אך לא היה בי הכוח להתעניין בצרות של אחרים. היה עלי לשמור את כוחי לצרות הנוגעות למשפחתי בלבד.

גינת הירקות שלנו

האביב הגיע ומעטה ירוק ורענן כיסה את העצים המעטים בגיטו. היתה זאת שנת 1942 ומצבנו הלך הורע מיום ליום. כל אדם קיבל כעת ככר לחם אחד למשך שמונה ימים, מרק פעם אחת ביום במקום עבודתו וקיצבת מזון פעם או פעמיים בחודש. הקצבות אלו היו כה עלובות עד כי נגמרנו כעבור שלושה או ארבעה ימים. לארוחות בוקר הבאנו ממוקד החלוקה משקה שחור הנקרא "קפה". ממשקע ה"קפה" למדנו להכין לביבות.

בגלל הרעב המציק, החליטה הנהגת הגיטו לנצל את מעט הקרקע שהציצה פה ושם בין הבתים ולחלקה שווה בשווה בין האוכלוסין. כדי שכל אחד יוכל לגדל לעצמו ירקות. בדירתנו גידלנו כמה בצלים על גג השכנים. עמל ויוע רב השקענו כדי להעלות את דליי העפר לקומה העליונה, לזחול דרך החלון הזעיר על-מנת לפזר את העפר על גג. לזרוע את הזרעים ולהשקות אותם. בסופו של דבר צמח שם משהו ולמרות שלא היה בכך הרבה, שימח אותי הדבר מאד. אנשים שגג כזה לא היה בהישג-ידם, מילאו בעפר כל דבר אפשרי, אפילו עגלות של תינוקות, ושחלו ירקות... מעט מזל וקשרים נכונים סייעו בידינו לזכות בחלקת אדמה קטנה לא הרחק מביתנו החדש. היתה זו פיסת קרקע זרועה באבנים שהיתה זקוקה לידיים חסונות כדי לסקלה ולהכינה לשתילה. הורי לא היו מסוגלים למאמץ כזה, אך הרעב דחפם לסקל את הקרקע כל יום בשובם מהעבודה. לא יכולתי לסייע בידם כי כבר עבדתי בשני מקומות. אבא בנה ספסל מהאבנים שסקל וכשהיה מזג האויר נוח, נהגנו לשבת על הספסל ולתהות כמה זמן יחלוף עד שהזרעים יחלו לצמוח ומתי נזכה לפרי כלשהו. התקוה שיצמח משהו היתה, לאמיתו של דבר לא פחות חשובה מן הירקות עצמם.

רחוב ואולסקה

כל הרחובות בגיטו היו צרים, השוכים מוזהמים והדיפו ריח רע. העוני הציץ מכל פינה. הבתים ברחובות אלו היו ברובם ישנים, בנויים מעץ, ובתים גבוהים היו חצי הרוסים. לעומת זאת רחוב ואולסקה היה רחב בהרבה מיתר

רחובות הגיטו. עצים צעירים בלבנו משני צידי המדרכה ועליהם הירוקים חשמובבו ברות. בין הבתים היו כתמי ירק רבים ולעתים נראו גם פרחי בר. רחוב זה נראה כה עלי, שהמטיל בו יכול היה לשכוח לזמן מה שהוא בגיטו ולדמיין לעצמו שהוא מצוי במקום אחר לחלוטין, בו אין גדר תייל שתעצור אותו מיציאה מתחומו. מקום זה הזכיר לי כי הנה הגיע האביב ואפילו המלחמה אינה יכולה לשנות את מחזוריותו של הטבע.

באותה שנה הגיע האביב במלוא פריחתו. אהבתי רחוב זה ולעתים קרובות עברתי דרכו בלכתי לעבודה, למרות שהיתה זו דרך עוקפת. פעמים רבות נפגשתי שם עם דויד כשהיה בדרכו הביתה מתחנת המשטרה, בה עבד כשומר. אחרי שערב אחד הוא לא הופיע לפגישה, נמנעתי במשך כמה ימים מלהיכנס לרחוב זה, כי לא רציתי לפגשו למרות שהדבר גרם לי סבל רב. נפגעתי יותר מדי ולא יכולתי להסכים לראותו אחרי הלילה המאכזב ההוא. שלושה שבועות עברו מאז, עד שיום אחד חשתי בדהף עז. לעבור שוב ברחוב ואולסקה, בדרכי לעבודה. כעבור דקות ספורות פסק לבי לרגע קט מלפעום, דויד נשען על עץ לא הרחק ממני ועישן להנאתו... סומק עז הציפני וגל חום עבר בי. דויד ראה אותי ובא לקראתי. התבוננתי בו וראיתי את פניו החיורים. הוא התנשם בכבודות ונחיריו נעו בעצבנות. הוא היה הראשון שהפסיק את הדממה ובקול חלוש סיפר לי שחלה בטפוס-הבטן וסבל מחום גבוה מאד. ולא היתה לו כל אפשרות להודיע לי. אך לפני יומיים קם לראשונה ממיטת חליו לאחר שלושה שבועות. הוא סיפר כיצד ישב ליד חלון חדרו וניסה לדמיין היכן אני יכולה להיות באותו רגע, הוא חשב עלי כל הזמן. קרא בשמי בקדחו במיטה ועל כך נחקר צ"י אשתו הוא תאר לעצמו עד כמה התאכזבתי כלילה בו נפל למשכב. אזעקה נשמעה באותו הלילה והדבר הגביר את דאגתו כי לא ידע כיצד חזרתי לביתי בזמן העוצר.

לא ידעתי מה לומר, אך בלבי שמחתי על דבריו. דויד הוסיף וסיפר שכעת הוא חפשי מהעבודה וביקשני להתלוות אליו לפרבר "מארישין", שם נוכל להתייחד ללא הפרעה. הסכמתי לפגשו למחרת ברחוב המוליך למקום שקט זה. למחרת. במקום ללכת לעבודה, הלכתי לפגישה עם דויד. היה זה בהחדש מאי ומשהו בתוכי בכה ושר לסירוגין. מצד אחד הרי טרם הסתיימה המלחמה, אך מצד שני עמד האביב בפתח ולא היה טעם לשבת בבית. כך הלכתי, לבושה במעיל אופנתי וכובע תואם על ראשי. פריטי לבוש אלה רכשתי זמן קצר לפני המלחמה. אחרי שעמדתי בבחינות וקיבלתי את תואר בוגרת בית-הספר למחול, אותו סיימתי בתוצאות טובות.

כרכרה רתומה לסוס כחוש נעצרה לידי בפתאומיות ואיש זקן בעל בלורית שיבה הציץ מתוכה וצעק עלי באידיש: "איפה, את חושבת, את נמצאת? האינך יודעת שאת חיה בגיטו? ולבושה בצורה כזאת? ! מוטב שתשליכי את הכובע הזה מעל ראשך, איני רוצה לראותו שוב"!! ועוד לפני שהצלחתי להתגבר על תדהמתי ולהשיב אלי את רוחי, נעלמה הכרכרה מעבר לסיבוב הקרוב.

הכרתי את הזקן. היה זה תיים רומקובסקי, זקן-הגיטו, הנבחר, מנהיג היהודים. דיוקנו היה תלוי בכל משרד ובכל מוסד ציבורי, אך הכרתי את פניו במיוחד משטרי כסף שהיו בשימוש בגיטו. קראנו להם "רומקי" קיצור משמו רומקובסקי.

הגרמנים בחרו בו בגלל גילו והופעתו המרשימה והוא קיבל עליו את התפקיד במלוא הרצינות. היו לו משימה רבות וקשות מאד לביצוע, כגון ריכוז היהודים שנועדו לפינוי והדאגה שכל המפעלים יגיעו לתפוקה הנדרשת. רומקובסקי ביצע כל שהוטל עליו בהתלהבות רבה והגן על משפחתו וחבריו מכל פגע. האיש ברחוב לא ראה כל ברכה בשלטונו של רומקובסקי שהפך למכשיר צייתני בידו הגרמנים, עד שלא נזקקו עוד לשירותיו ויררו בו ובכל משפחתו, כאשר הגיעו לתחנה הסופית, לאושוויץ.

(מאנגלית: אילן פרידלר)

ילדים בגיטו

על אריה ש"ץ ז"ל

בראשונה נפגשתי עם אריה בשנת 1935. היה זה בוארשה, בר' מאריאנסקה 8. מקום-מושב הפופולארי בתנועה של מרכז "החלוץ הכלל-ציוני" בפולין (שם שכנה גם ההנהגה הראשית של "הנוער הציוני א'). המועצה הארצית שהתכנסה אז, נקראה כדי לשדד מערכות ארגוניות, להחדש ולרענן את כלי הפעולה והביצוע של התנועה, לגבש קו חלוצי ברור ונקי מסיגים אשר נדבקו בה באחרונה — תופעה רגילה ומובנת בעת ההרחבות כבירה, של מסגרת אידיאית, כאשר המונים מצטרפים אליה לא טפין-טפין, כי אם נחשולים-נחשולים.

אריה — בחור רזה, גבה למדי, מרכיב משפכיים, שלזוגיותיהם שני שטחי ראייה. במבט ראשון — חלש בגופו, שברירי. ידעתי, כי בעבר הלא-רחוק חלה במחלה רצינית, מתישה וארוכה. ולרגע הבויק — כאסוציאציה לפתגם הלאטיני העתיק על הנשמה הבריאה שבתוך גוף בריא — החשש, שמא הטעוני עד כה הרשמים שקיבלתי על-פי כתביו ומכתביו, וכי שבריריות גופנית זו היא השלם גם של רוחו. אולם שיחה קצרה עמו הספיקה לבטל חשש זה ולהיוכח שהרושם החיצוני מטעה, וכי דוקא המלה הכתובה אמת דיברה. והרצאתו במועצה וכלכל פעולתה במהלכה הוסיפו ואישרו זאת.

יש אשר מזהים אדם עם מושג, או — מושג עם אדם.

יש אשר מזהים אדם עם מוסד, עם תקופה, או — להיפך.

אריה — שמושקוביץ לפני שינוי שם-משפחתו לש"ץ, וכך הכירוהו בחו"ל — היה מזוהה בשנות השלושים התיכוניות — אצלי, ולא אצלי בלבד, עם "החלוץ הכלל ציוני", עם הרוח החדשה, הרעננה, שנשבה בין שורותיו, והטביעה את חותמה על הלך-נפש, על כיוון ועל מעשה.

הגעתי אל התנועה דרך הסניף הוילנאי, באקראי, ובלי כל כוונה להסתפח אל המחנה. הסניף, שהרחיב את שורותיו ותפח, סבל מחוסר הדרכה. נתבקשתי ע"י מייסדו, עה"ד, ראובן ליפקינד ז"ל, שהיה גם יו"ר אגודת הסטודנטים הציונים הכלליים "למטרה", לעזור בהוראת השפה העברית ותולדות הציונות — לקבוצת נערים מן הכיתות המסיימות בבתי-ספר תיכוניים פולניים. אחר זמן קצר השתלבתי בתנועה החדות לרעיונותיה, והייתי לחבר בסניף המקומי, אך

הקשר הממשי עם התנועה ועם אישיה היה רופף — גם של הסניף, וכל־שכן שלי. וילנה היתה כעין חצי־אי מרוחק מן המתרחש במטרופולין, מן החיים השוקקים של המפה התנועתית בפולין, מנותק מן המרכז עקב המרחקים הגיאוגרפיים, ולא רק גיאוגרפיים, ואכן לא זכינו לביקורים אישיים, כפי שהיה נהוג ביחס לערים אחרות. המגע היה, איפוא, באמצעות הדואר: מכתבים סידוריים — ארגוניים דרסטיים מכאן, ופירסומי התנועה, הם חד־סטריים, מכאן.

כשם שכל עגל רוצה לינוק, היינו אנחנו צמאים למידע מן התנועה, הן מבחינת הנעשה במרחביה, הן מבחינת הנשמע בעמדותיה, בבשורתה, וכשם שהפרס שואף שלא להישאר בבדידותו, כך גם החברה האנושית. והסניף החלוצי גם הוא חברה. בכליו־עיניים חיכינו לבואו של בטאון התנועה, ושמנו אז כשמה "החלוץ הכלל־ציוני". (משנת 1935 הוחלף השם ל"בלרווייס"). תוך זמן קצר התברר לנו, כי אנו מחכים בראש ובראשונה לדבריו של העורך והכותב הראשי, אריה שמשקוביץ. הוא חיבר בדרך־כלל את דבר המערכת, שלרוב היה אשכול של מאמרים־כי הרי לא היה זה שבועון; ומשום שהחיים המסוערים וההתרחשויות התוכפות ומתנחשלות היה זה טבעי, שתנועה חיה תנקוט עמדה בבעיות ובעניינים העיקריים. אך לא רק מאמרים ראשיים כתב, ובכל שיצא מתחת ידו היתה רעננות מחשבתית, היה כוח משיכה וריתוק. תכונות אלה בלטו הן בקו האידיאולוגי־פרוגרממאטי, והוה אומר בדעות שהביע, הן בהגיון האנליטי, משמע בצורת העמדתם של הדברים.

השנה היא 1934, אחת משנות הגיאות בהסתדרויות הנוער החלוץ הציוניות בפולין. וכמו כל גיאות — גם פה היו גלים שוצפים, או זרמים מתפשטים כאילו בנחת, כמויות העוברות כל אפיק מוחסת וכל מסגרת מהוכננת, כאשר כל הקיים עד כה אינו מוכן למצב החדש. וממילא צפו קשיים, צירי־קליסה, סבל, סבל היחיד וסבל החברה. והמוצא לא נראה אז בעין וחובת האחוזים בהגה היתה כבדה, לעתים כבדה מנשוא; ולא אחת מתדפק היאוש על שערי האמונה במטרה, בתכלית כי תושג, ולא אחת הוא מצליח לטרוף את טרפו. אריה שמשקוביץ עמד ליד ההגה ובידו, החלשה פיסית לכאורה, אחז בכוח בלתי־רגיל, וניווט באמונה ובהגינות. לא היה זה קל באותן השנים. כדי להבין את הקשיים שנערמו במיוחד אז, יש להעיף לפחות מבט לעבר הנסיבות.

מהו הרקע לגיאות הזאת?

פולין של שנות ה־30 היא קרקע פוריה מאד לנבטי האנטישמיות הנישאים אליה עם הרוחות הנאלחות מגרמניה הנאצית. כעשר שנים לפני השואה — אך הד צעדיה נשמעו כבר באירופה ובעולם כולו, אף־כי לא היה מי שהעלה על דעתו, שאלה הם צעדי שואה איומה. שנאת־ישראל איננה בבחינת חידוש בפולין. אדמתה רוויה שנאה זו בלאו הכי, אלא שהנבטים המיובאים יש בהם עוצמה מיוחדת הם מוסיפים מאכזריותם על האנטישמיות הפולנית המקורית. לפני הנוער היהודי נחסמים יותר ויותר הדרכים ומצטמקים הסיכויים לבנות עתידו בארץ מגוריו ומגורי הוריו. מרחבי המחייה והלמידה, הביטחון הפיסי הנפשי — מצטמקים הולכים. המכשולים הנערמים בדרך מתעצמים וקוציהם מתחדדים. אין זו הגזמה לומר, שטבעת החנק סביב חיי היומיום מתהדקת והולכת.

בולמוס־שנאה חייתי תוקף את מדינת פולין ואת החברה הפולנית היא מעוניינת להיפטר מיהודיה מהר ככל האפשר ובכל דרך. ועד שיעזבו וכדי שיעזבו — יש לרודפם על צואר תוך אכזריות פיסית. תוך התעללות חוקתית וחברתית, תוך עיוותי בית־משפט. תחת הסיסמה "יהודים לפלשתינה" מתחוללים מעשי דיכוי והשפלה, פרעות וגזירות אפליה. בני ישראל, אשר במשך דורות בנו בפולין את פיתום ורעמסס, נהפכים לאזרחים ממדרגה נמוכה מאד, היחס אליהם — כאל שנואי אלוהים ואדם, וכל האמצעים כשרים. ודא עקא, כי אין לנרדפים לאן ללכת — שערי כל העולם נעולים בפניהם.

כמה דוגמאות ממצייאות זו: ספסלי גיטו ו"גומרוס קלאוחוס" באוניברסיטאות. חוקים אנטישמיים, אף־כי אינם מציינים במפורש את המושג "יהודי", הלאמת ענפי מסחר שהיו בידי המוני יהודים, משמרות־חרם ליד התניות, ביטול חברותם של יהודים ("סעיף אר"י") בארגונים פרופסיונאליים (גם רופאים, משפטים ועוד), איסור השחיטה היהודית, פרעות והעגשת קרבנותיהן* ועוד.

איזה מוצא נשקף לנוער היהודי?

מיעוט קטן סבור שהתבוללות היא הדרך, אף־על־פי שרבים מאד (במידה רבה עקב לימוד־חינם בבית־הספר הממשלתי) שפתם היא כבר הפולנית, והם חדורי תרבות פולנית. אחרים מאמינים, כי ע"י שתדלנות ושיתוף־פעולה עם השלטונות ניתן להשיג תנאי קיום סבירים. אבל רוב המוני הנוער רואים את המוצא בשני כיוונים אחרים, אף כי רחוקים זה מזה: מכאן — הצטרפות אל אויבי המשטר הקיים בפולין בתקוה תמימה של טובע הנאחו בקש, כי המהפכה המיוחלת תביא גאולה נכספת גם להמוני בית ישראל. וכנגד אלה — המונים רבים יותר, היודעים, המרגישים, כי אין לבטוח בנדיבות הגויים, וכי רק יציאת פולין תפתור את הבעיה היהודית שלה בכלל, אך תפתור גם את הבעיה הלאומית של הפרט. וכדי שלא להיקלע למצב דומה בארץ לא־יהודית אחרת, טבעי שהמ־סקנה היא ארץ־ישראל.

וכך תופחים הארגונים החלוציים וארגוני הנוער הציוני למחנותיהם ודגליהם. הדיכוי הפוליטי של ממשלת המנדט הבריטי בארץ, המחניק את פיתוח הבית הלאומי היהודי בארץ — בניגוד לחובה אשר נטלה על עצמה בריטניה עם הצהרת בלפור, ואחר־כך מטעם חבר־הלאומים — דיכוי פוליטי זה כמעט ואינו מרתיע המונים אלה, אף־כי מעשית זה אומר, כי קלושים סיכוייהם להגיע במהרה ארצה, מחמת צמצום מדכא של מספר הסרטיפיקאטים, הניתנים מידי השלטונות בארץ. מומן נדמו קולות ה"פסטיואל" של שונאי־ציון ברחוב היהודי, הקומוניסטים ה"בונד", אשר חגגו את "נצחונם ההיסטורי" על הציונות אחר הפרעות של

* שם העיירה פשיטיק נעשה ב־1936 לסמל ה"צדק" הגס של בית־המשפט הפולני. 2500 יהודי עיירה זו התריעו לפני משל המחוז על התעמולה הארסית נגדם וביקשו את הגנת השלטונות. תשובתו היתה: „אתם מגזימים, הרי לא נהרג אף יהודי אחר". כעבור שלושה ימים פרצו שם פרעות. יהודים נרצחו, רבים נפצעו, רכוש נשדד. נאסרו 42 נוצרים ו־14 יהודים. בית־המשפט קיבל את הטענה, שהיהודים הם אשר התקשו ראשונים את איכרי הסביבה שבאו לשוק, ולא התחשב בעדויות נגדיהם. העובש המבסימאלי לנוצרים היה שנת מאסר אחת, ואילו הקהודים שהתגוננו ניחזו לשמונה שנים. גם גור דין זה שירת כדבעי את שונאי־ישראל והוסיף דשן לקרקע השנאה לקראת השואה הקרבה.

1929 בארץ — באספות-עם, בעתונות וכיו"ב. רובו של הנוער היהודי האמין כי סוף הגאולה לבוא.

אלא שהזרימה ההמונית הזאת, הסטיכית ממש, הבלתי-פוסקת, אינה מוצאת אפיקים מוכנים לקליטתה וגם אין היא מביאה איתה, כמובן, לא מנגנונים ולא אחוז תואם של ידע והכשרה לתפקידי ארגון ההדרכה. כמעט ונפקד בתוכם מקומם של בעלי השכלה גבוהה. אלה שהצליחו, על-אף האפליה, לחדור לתוך מוסדות ההשכלה הגבוהה או להגיע לפחות לתעודת בגרות — מטפחים עדיין אשליות, שמא בכל-זאת יתמזל מזלם ויגיעו אל מבוקשם, ואם לא פולין, אולי בארץ מערבית. איוושהי. מאידך גיסא מתרוקנות התנועות מפעיליהן ומותיקיהן, "המגיעים לפרקם" ועולים ארצה.

כזהו המצב בכל התנועות. כזהו, כמובן, — ובמידה רבה עוד יותר ב"החלוץ הכלל-ציוני" (שהוא גם מסגרת ההכשרה והעליה של "הנוער הציוני"), שהרי יחסית זוהי מסגרת צעירה מאד. כל תקופת-בראשית, כל תקופה של סלילה וכיבוש חלוציים, יש בה מן הקסם הרומאנטי, מן החן הרגשי והלהט הלבבי המרתק, אך גם מן הסבל ומן הפגיעות המתלוות אל צעדים ראשונים, אף-כי הלבטים נדחקים הצידה, בעזר, בכוח האמונה והרצון הבלתי-נלאה. לתנועתנו הצעירה חסר היה אז לא נסיון עצמי, מקומי בלבד, לא רק לקחים שנלמדו ממשברי עבר עשיר — שהם מנת-חלקן של תנועות צעירות אחרות — אלא שחסר גם עורף מוצק וגב חזק של גופים התיישבותיים בארץ, גופים "משופשפים", שביכולתם וברצונם לסייע ולספח את עתודותיהם בגולה, ולהציפם בשליחים, בנסיון, בהדרכה ובחומר ספרותי מגוון.

והתוצאות מובנות. לרוב נאלצים הסניפים להסתמך על כוחות עצמיים. ולא מעטים הם המקרים של היעדר יכולת לפעילות תקינה, וכל-שכן של העמקה אידיאולוגית, של ביסוס ציוני, של השכלה רבי-ענפית. לא אחת מעיקה ציפייה נכזבת לזנוק אל על, לקריעת אופקים רחבים.

ובקיבוצי ההכשרה — באותם אתרי-המתח, בריכוזי החברים אשר עזבו את בתיהם, ניתקו קשרים עם מקומות עבודה או הפסיקו לימודים, כדי להתכונן פיסית, מקצועית ונפשית וחברתית לקראת העליה — בקיבוצים אין המצב טוב מזה. להיפך, פה נעמדים החברים בפני תלאות נוספות, קשות פי כמה וכמה, שהעיקריות הן: (1) אבטלה כפויה על צעירים יהודים, וקודם-כל במלאכות ובמקצועות פרודוקטיביים (2) אובדן הוודאות שבעין של התקוה לסיום מהיר של תקופת הכשרה בגולה. תנאי הדחקות, ולפעמים קרובות מאד העוני הגובל ברעב, בצד החולשה הארגונית, מצטרפים אל הידיעה הממשית, מקצת-הכנפיים, כי שערי הארץ נעולים בפני רוב הממתנינים. ואז טבעי, כי על שערי הלבבות מתדפקת התמרמרות גוברת והולכת, ולא פעם פורץ פנימה היאוש. והתמרמרות זו ויאוש זה אינם נמוגים גם כאשר חוזר החבר אל משפחתו, כדי להמתין בבית. שמא יגיע תורן לסרטיפיקאט המיוחל אחרי 6-5 שנים.

וכאשר מגיעה סוף-סוף מכסת רשיונות-העליה, מובן שאין הקומץ משיבץ את הארי הרעב. במצב כזה אין תימה, שמתרבה החשדנות כלפי אנשי המרכה, על חלוקת הקומץ, שמא נהגים הם שלא כהלכה ולא כהוגן בקביעת הזכאות, שמא יש איפה ואיפה ביחס, בהכרעה, בבחירת המועמדים.

אירת חשדנות, מוצדקת או לא-מוצדקת, היא אולי הגדולה שבסכנות לכל חברה, ובחודאי לחברה וולונטארית המבוססת על חבירות, על אימון הדדי. כדי לטהר אירה ספוגת חשדות, הכרח שיתייצב על דוכן המעשים והדברים איש בעל סמכות, שהוא גם-בעל טהור מוסרי בלא רבב.

* * *

אריה הוא האיש. הוא בא לראשה מן העיירה באראנוביץ' שבמזרח-פולין, ומביא אתו הן ידע רב, יהדותי וכללי, הן החכמת-חיים, ועל הכל — אימון מלא של חבריו. ותוך זמן קצר הוא רוכש גם את אמונם של הרבים, של התנועה כולה. אין הוא מתנשא, לא בשיחת פנים-אל-פנים ולא בעמדו לפני קהל. להיפך, פשטות השיחה כמו ההליכות, גישתו העממית, החברית, ועם זה בלא שמץ של הצטעצעות חברה/מנית — כל זה סולל, ותוך זמן קצר ביותר, את הדרך גם אל האמון, גם אל הסמכותיות.

אין באמתחתו לא רשינות-עליה לכל זכאי ולא תקציבים שבכוחם לשנות את מצבם הכלכלי של קיבוצי ההכשרה. אך יש לו יוזמה לשיפורים, יש לו בינת חיים ותבונת שיחה, הרפודה בהגיון ציוני, במצפון ובאנושיות. האמון חדר ללבבות. ההתמרמרות שמקורה בחשדות נמוגה ונעלמה. ושינויים ארגוניים ושיפורים ביחסים חברתיים עושים גם הם את שלהם.

אין אריה, כמובן, יחידי. בדעה אחת עמו אחדים מן מותיקים במרכז וכולם יחדיו חוללו את השינוי. אלא שהוא לא רק ראשון בין שוים, הוא ראשון לאחריות, הרוח החיה, המרכז, נושא הדגל.

עם עליית החברים הוותיקים, כשאריה שוקד למשוך כוחות מחליפים, לרי-ענון הדם, מנחה אותו העיקרון — לא בלבד הקפדה על יכולת ארגונית ואינטלקטואלית של המועמדים, כי אם קודם-כל על כך, שאזננם תהיה כרויה אל הכלל הבלתי-כתוב "תהיה מחניך טהור", וכי כלל זה יהווה לא רק ציווי מוסרי שיש לחיות על פיו, אלא שהגשמתו גם תיראה ותורגש בלא ערעור. שהרי משנדחקו רגלי ההתמרמרות ממערכת היחסים בין החבר שבשורה לבין נציגו או נציגיו במרכז, יש עתה לשמור בשבע עיניים לבל תשוב ותתעורר התמרמרות זו, ולוא כהוא-זה ומסיבה כלשהי, מחדש.

יוצאי התנועה יזכרו את אריה ש"ץ כאישיות בעלת שיעור-קומה, מוסרית ומעשית כאחת, כאדם שחברו בו חוש האחריות לציבור ולחבר הבודד, יחד עם תבונת הפעולה ותכוננה, כאדם ששאב את מוסרו ותרבותו ממעיינות האומה, ששאב והשאיב, שטרח להעמיד את התנועה על רגליה החלוציות, טרח והשיג.

צבי (ג'ורי) אורוס ז"ל

בני משפחתו וידידיו הקרובים קראו לו בשם החיבה ההונגרי ג'ורי, אולם במוסדות התנועתיים הכלליים היה מקובל לפנות אליו בשם המשפחה אורוס; לא חבר אורוס ולא מר. אורוס ואפילו לא צבי, אלא אך ורק אורוס ללא תואר נוסף אשר היה גורע מן האינטימיות שנוצרה מיד בין הפונה לבינו.

האמת ניתנת להיאמר: ג'ורי (צבי) הסביר פנים לכל אדם שהיה זקוק לעצתו, לסיועו ולהדרכתו ורבים, רבים היו אלה שמצאו את הכתובת הנכונה בפנותם אליו עם בעיותיהם וצרותיהם, כי ג'ורי הבין לרוחם, למצוקתם, להתלבטותיהם והרגיש מחויבות עמוקה להושיט עזרה וסעד לנזקקים לו, בעיקר במישור קליטתם הראשונית בארץ, הן מהבחינה הטכנית-סידורית והן מהבחינה החברתית-אנושית.

מאז עלותו ארצה ועד יומו האחרון עמדו בראש דאגתו וטיפולו עולי יהדות הונגריה, כי על בשרו חש את טרגדיית הדמים של יהדות זו — והיה עד להובלתה לטבח על ידי עושי דבריו של א. אייכמן, ההונגרים והגרמנים כאחד — ועל כן רצה להיות לעוזר לאותה שארית-פליטה אשר מצאה את דרכה ושיקומה בארץ-ישראל.

צבי (ג'ורי) אורוס נולד בבודפשט, בירת הונגריה, בשנת 1920 ואת חינוכו היסודי והשכלתו הרחבה ספג בקרב משפחתו שהיתה בעלת תרבות אירופית מובהקת וזהות יהודית ללא טשטוש כלשהו. אביו היה מנהל הוצאה לאור של קבוצת עתונים בשפה ההונגרית, ואחראי להוצאת הספרים limit, הוצאת ספרים לא ציונית, אולם "פרו-ארץ-ישראלית". בבית המשפחה נודמן לג'ורי להיפגש עם אישים יהודיים, סופרים ועסקנים מקרב יהודי בודפשט שהצטיינו ברמת-תרבותם ובגישתם היהודית החיובית לבעיות צבור, חברה ואמנות.

המשפחה גרה באותו בניין בו היו משרדי ההוצאה לאור ובאחת מדירותיו התגורר אחד מראשי הוונדרמריה ההונגרית בשם פרנצי, שנודע בתקופת השואה באכזריותו הקיצונית כלפי היהודים.

בשנת 1938 סיים את לימודיו התיכוניים ואת מבחני הבגרות ונרשם לאר-ניברסיטה ללמדי הפסיכולוגיה של ההמון. בתקופה מאוחרת יותר למד באקדמיה

לקסחר בכדפשט ובה סיים את לימודיו הפורמליים. ב-1939 נתקבל לעבודה במפעל לסריגה של קומלוש, אולם המשיך בלמודיו האוניברסיטאיים. שנה לאחר מכן גוייס לצבא בדרגת רב-סמל וכשגודע לו לאחר פרקיזמן שהשלטונות עומדים להפריד בין היהודים לבין הגויים ואת היהודים התכוונו להעביר לעבודה במפעל לבניית אוניות, ברח מהצבא והצטרף ל-"משרד הסיוע" היהודי, בסיועו של מנהיג ציונות הונגריה בימי-הדמים נתן (אוטו) קומולי ז"ל, שהוצא להורג ימים מספר לפני שחרור כדפשט.

בנוסף לד"ר קומולי ידעו רק שני אישים נוספים ב"משרד" שלאורוס קשר הדוק עם התנועה הציונית: ד"ר קאודרס ז"ל ונציג "הנוער הציוני" הד"ר זיגפריד רוט יבלח"א, אשר קירב אותו לתנועת "הנוער הציוני". בינתיים המשיך אורוס לעבוד במפעל הסריגה שאליו הצטרפו כשותפים יואל ("השליח לאיסטנבול") והנזי ברנד, מראשי "איחוד-מפא" בהונגריה בימים ההם. בתור עובד "המשרד" היה ברשותו רשיון מיוחד שאיפשר לו לגשת למגור רשמי ולהושיט להם עזרה מסוימת במזון, שמיכות, וכד. במקרה מסוים הצליח להוציא צעיר מן התחנה בה התרכזו המיועדים לגירוש. אורוס היה בין אלה מבין עובדי המשרד הציונים אשר חרגו "מנורמות ההתנהגות" המקובלות של "המשרד" ועסקו בהצלה, בסיוע ובתמיכה — ככל שניתן בתנאים ההם. תפקידו של ג'ורי באותם הימים התמקד בעיקר בטיפול ב"פלוגות הכפייה" היהודיות, דאג ועזר למשפחותיהם של המגויסים לפלוגות אלה אשר מעטים הצליחו לעבור את זרועות המלחמה השואה ולהיות בחיים.

מסתיו 1941 החלו להגיע להונגריה פליטים מפולין דרך סלובקיה ועל אורוס הוטל ליצור קשר עמם, לדאוג לצרכיהם, לבקר אותם במחנה המעצר ולרכז מזון וביגוד עבורם במחסנים מיוחדים. בסתיו ובחורף של שנת 1942 הכין לעצמו ולעמיתו (היום דב שמעוני) תעודות ומדים גרמניים שלבשו הגרמנים המקומיים משתפי הפעולה עם המשלחת הצבאית הגרמנית, שהכינה למעשה את כיבוש הונגריה על ידי האורמאכט במועד מאוחר יותר.

במדים אלה ניגשו שניהם למשרד הבטחה הונגרי, למחלקת הטיפול בעובדי הכפייה, הציגו את עצמם כאנשי חיל האויר הגרמני וביקשו אינפורמציה שהיתה חיונית למאמצי ההצלה. לפי עדותו של אורוס שנשמרה בכתב ושל עמיתו לפעולה, לא נדרש מעולם להציג את התעודות שלו, עד כדי כך התרשמו אנשי המחלקה ממדיהם והופעתם הבטחה של אורוס וחברו שהתלווה אליו. המידע שהשיגו היה חשוב מאד לתכנון פעולות ההצלה העזרה הוא נמסר לד"ר זיגפריד רוט, אשר העבירו ליואל ברנד ובאמצעותו הופץ גם ליתר התנועות. בעקבות מידע זה ניצלו רבים ולא גויסו לפלוגות הכפייה כי היתה בידם שהות לברוח בטרם השיגה אותם יד השלטונות. גם הציוד שהשיגו מאותם מקורות שימש לעזר רב לנצרכים הרבים בקרב יהודי כדפשט.

עם כניסת הגרמנים להונגריה וכיבושה הרשמי (19.3.1944) נשתנו לחלוטין תנאי עבודת "המשרד" ואז גם חל הקרע הגלוי בין הציונים לבין אנשי הקהילה שבראשה עמד ש. שטרן. מאותו מועד ועד שחרור הונגריה על ידי הצבא האדום השתלב ג'ורי בעבודת המחותרת של התנועה, כדפסת "ניירות" מזוייפים, הסתרת אנשים מבוקשים, ארגון מזון ומצרכים שונים, נסיון להציל יהודים, מובלים

לדנובה, קשר עם חברים יוצאי פולין וסלובקיה ועוד פעילויות נוספות, שהיו משולבות במאמץ העצום של התנועה החלוצית להציל, לסייע ולעבור את מעט החודשים שנותרו עד לשחרור. אורוס מייעץ לדבר על חלקו בעבודת המחתרת, הצניע את פעולותיו ולא נתן להן פרמבי ורק באחרונה סיפר גם לי קטעים מאותה תקופת-דמים ואימים שבחורים כמוהו, צעירים ומאמינים בייעוד התנועתי והחובה היהודית-מוסרית, עשו למען הצלת חיי היהודים.

עם שחרור הונגריה השתלב במעשה השיקום של התנועה ובביסוסה והשתתף בעבודת "הבריחה", בעיקר בשנות 1947-1949. באותן שנים פעלה "הבריחה" בתנאים קשים ובמתכונת שונה מאשר בשנים שלפני כן. בשנת 1949 היה במעקב מתמיד של הכולשת ההונגרית ובקיץ של אותה שנה בשלה בלבו הההלטה לעזוב את הונגריה יחד עם רעייתו ואמו — בטרם יהיה מאוחר. ערב אחד יצא לטייל, כביכול, עם רעייתו ברחובות בודפשט ולאחר ש"גיער" מעליהם את המעקב הם פנו בעזרת גוי עובד "הבריחה" לכיוון ברטיסלבה. בבטרטיסלבה שוכנו במוסד יהודי שקלט את "הבורחים" לכיוון מערב ומשם הועברו ברכבת למרסיי, כשאמו של אורוס נמצאת יחד עמם לאחר שהועברה דרך הגבול ההונגרי-צ'כי יומיים לאחר בריחתם של בנה וכלתה.

עם עלייתו ארצה חשש שמא לא יעמוד בדרישות הגופניות של חיי משק קיבוצי ולכן פנה לפעילות ציבורית כללית, כדי לתרום את חלקו הצנוע לאותו ציבור אליו היה קשור בכל נימי נפשו. לאחר לימודיו באולפן לעברית בירושלים, נתמנה למזכיל התאחדות עולי הונגריה. בתקופה זו ארגן את ההפגנה ההמונית המרשימה למען חופש העליה של יהודי הונגריה וכן את הפטיציה עליה היו התומים אלפי יהודים מכל שדרות הציבור. מאוחר יותר הצטרף לצוות העובדים של המפלגה הליברלית העצמאית וניהל את מחלקת הקליטה שלה ואת החוג של דוברי הונגרית. זמנו ומרצו היו מוקדשים לנושא הקליטה ומסירותו לא ידעה גבול בעזרתו לעולים החדשים בהתאקלמותם בארץ. הוא היה מבין אלה שארגנו את גרעין ההתיישבות למושב ידינתן ומושבים אחרים של תנועת המושבים של העובד הציוני. בשנת 1966 נשלח ע"י הסוכנות והתנועה לאיטליה לשנה אחת לארגונם של היהודים שהצליחו לברוח מהונגריה אחרי המרד נגד משטר הדיכוי הסטאליני. ביוזמתו ובזכותו נתקיימו כל ארבע שנים הפגישות המרגשות של יוצאי תנועת הנוער הציוני בהונגריה; היו אלה מפגשים שכינסו 400-500 חברים הניכלי התנועה בהם הועלו זכרונות וחוויות מן התקופות הקשות ומן התקופות היפות בשלביה השונים של התנועה ההונגרית.

אורוס סבל שנים רבות מתחלואים שונים אשר התישו את כוחו הפיזי, אולם מעולם לא דיכאו את רוחו, ובאחרונה כשכיהן מחדש כמזכיל התאחדות עולי הונגריה ועבר עליו ניתוח קשה עד מאד, גברה רוחו האיתנה. על יסודיו הפיזיים ועל היאוש שארב לן לרגל סיבוכים אפשריים, אז גם נתגלו מחדש מעלותיו האנושיות ורצונו העז להמשיך ולתפקד גם כשהנכות פוקדת את האדם.

עוד בתהליך החלמתו חזר לעבודתו בהתאחדות עולי הונגריה, תיכנן הוצאת אנציקלופדיה של אישים מקרב יהדות הונגריה, המשיך באיסוף חומר על המחתרת

הציונית החלוצית בהונגריה, וראיין אנשים שפעלו והיו עדים לתקופת השואה.
ובדרך לעבודת ראיון נוספת, כשרוחו טובה עליו וסכויי העתיד נראים
מבטיחים, ירדה עליו מהלומה נוספת, גורלית, בה לא עמד יותר גופו המיוסר.
אדם יקר, ידיד ורע, איש מסור ומשרת את האידיאלים בהם האמין בכל
נפשו — הלך מאיתנו ללא שוב.
יתמנו...

המשתתפים

משה קול יושב ראש המפלגה הליברלית העצמאית ; סגן נשיא האינדי-טרנציונל הליברלי ; שר התיירות והפיתוח לשעבר ; יו"ר הנהלות „משר-אה" מדרשת פורדרו „יסודות" (מוסדות חנוך של הנוה"צ) ; חבר הוועד המנהל של החברה לחקירת א"י ועתיקותיה ; יו"ר הנהלת המר-זיאון והארכיון לתיאטרון ; ממניחי הייסוד ל„יד ושם" ומראשוני הנהלתה. בין ספריו : אריחים, מסבת עלית הנוער, נתיבות בחינוך ובלברלי-זם, מורים וחברים א.ג. קובץ מאמריו „במאבק לשיתוף יהודי-ערבי ב-ישראל" ראה אור זה עתה ; ספריו על עלית הנוער תורגמו לאנגלית, צר-פתית, וספרדית ויצאו לאור ע"י „פיצ"ה", הפרציה הבינלאומית לקהי-ליות ילדים, בתמיכת אונסקו.

גדעון האוזנר ח"כ ; שר בממשלה הקודמת ; יושב ראש „יד ושם" ; יו"ר הוועדה המדינית של המפלגה הליברלית העצמאית ; חבר הנהלת „משואה" ויו"ר ועדתה הפדגוגית ; היה התובע הכללי במשפט אייכמן וספרו בשם : המשפט בירושלים Justice in Jerusalem ראה אור באנגלית, צרפתית, וגרמנית ועומד להופיע בקרוב בעברית וב-איטלקית.

ד"ר דוד שערי מפעילי התנועה בארץ וממייסדי אלוני אבא ; בוגר ה-אוניברסיטה העברית וד"ר האוניברסיטה של פריז ; מעובדיה הבכירים של עלית הנוער ; חוקר במכון לחקר הציונות שע"י אוני' ת"א ; מחקרו על מחנות קפריסין, בהוצאת הספרייה הציונית והמכון לחקר הציונות, נמצא עתה במכבש הדפוס.

יחיעם ויץ סטודנט הפקולטה לפילוסופיה באוניברסיטה העברית ; מעובדי „יד ושם" ; פרסם מאמרים ומחקרים בנושא השואה וביחסם של עמי אירופה ליהודים בשנות המלחמה.

ד"ר יוסף קרמיש חבר הנהלת „יד ושם" ; היסטוריון וחוקר השואה ; מבין ספריו : לובלין בשנתיים האחרונות של הרפובליקה הפולנית (1788—1794) ; המרד בגיטו וארשה ; „המרי והמרד" ; ספר מסמכים על אקציות וגירוישים ; מרד גיטו וארשה ; פרסם מחקרים ומאמרים רבים ב„מורשת" ; ידיעות לוחמי הגיטאות „משואה" ועוד.

ד"ר דב לוין מרצה באוניברסיטה העברית ; חבר מחקר של הקרן ע"ש אברהם ואדית שפיגל מלוס-אנג'לס ; פרסם מחקרים ומאמרים רבים ב-נושא השואה והגבורה ב„מורשת" ; „משואה", ידיעות לוחמי הגיטאות.

ספרו על ימי השואה בלטיביה ראה אור זה מקרוב בהוצאת הקבוץ המ-
אוחד.

יוחנן כהן ממנהיגי הנוה"צ בפולין ובארץ; נמנה על מייסדי קבוץ תל-
יצחק; שליח „המוסד" לפולין לאחר מלחמת העולם ומראשי „הברי-
חה"; היה חבר הכנסת החמישית; כתב וערך את „ספר הנוער הציוני
— דרכה של תנועה" — על תולדות הנוה"צ עד מלחמת העולם השנייה.
איש משרד החוץ, בו כיהן בתפקידים בכירים; היה קונסול ישראל בפי-
לדפיה ושגריר ישראל ברומניה; כיום שגריר ישראל בפילנד.

יצחק ארצי מראשי התנועה ברומניה וממארגני המחתרת היהודית
בימי המלחמה. נמנה עם מפקדת אניית המעפילים „כנסת ישראל" והיה
בין פעילי מחנות הגירוש בקפריסין.

עם עלייתו ארצה הצטרף לקבוצת „במאבק" והיה בין ראשוני המתיש-
בים באלוני-אבא; שימש כעורך העתון היומי „הזמן"; מהמנהיגות ה-
צעירה של ל"ע בה שימש כמזכ"ל במשך כ-10 שנים; ראש רשימת ל"ע
וסגן ראש העיר בעירית ת"א.

ד"ר משה בייסקי ניצול השואה; חבר הנהלת „משואה"; יו"ר הווע-
דה לחסידי אומות העולם שע"י „יד ושם"; בעבר עובד עלית הנוער ר-
שליח מטעמה בצרפת; שופט בית המשפט המחוזי בת"א.

מיכאל יצחקי יליד וארשה, מניצולי גיטו קובנה ומפורציה הנועזים
של חומות מבצר המוות „הפורט התשיעי" בליטא; חבר הנהלת „משר-
אה" ומועצת „יד ושם"; חבר תל-יצחק.

אלכסנדר שפיגלבלט עתונאי ומשורר; יליד בוקובינה, רומניה; בש-
נות המלחמה הוגלה לטרנסניסטריה, לאחר המלחמה למד ואח"כ היר-
צה באוניברסיטה של בוקרסט; כתב אידיש ורומנית; עלה ב-1962;
פרסם ספרי שירה באידיש וכן כתב בעתונות אידיש ורומנית; מזכיר
מערכת „די גאלדענע קייט".

אלכסנדר דונט ניצול גיטו וארשה; סופר; מחבר הספר „ממלכת ה-
שואה" שראה אור בארה"ב, באנגלית; תושב ניר-יורק.

דולי קוץ — **פרידלר** ילידת ריגה, גדלה והתחנכה בלודז, פולין; בעת
המלחמה שהתה בגיטו לודז' ובמחנות אושוץ, רוזנסבריק ואחרים. על-
תה ב-1949; תושבת הרצליה.

אהרון מזיא יליד וילנה, נמנה על מנהיגות „החלוץ הכלל-ציוני" בפר-
לין; עלה מוילנה ב-1940, דרך רוסיה; הצטרף לקבוצתו „גבעת המע-
פילים" והיה בין ראשוני המתישבים בניצנים. מחנך, מנהל ביי"ס „אור-
רט" ברחובות; ספרו „ביאליק האחד" הופיע זה עתה בהוצאת „רש-
פים".

יהודה תלמי אחד ממנהיגי הנוה"צ בטרנסילבניה, ממייסדי כפר-
גליקסון; שליח „הבריחה" בהונגריה בין השנים 1945—1947 ובשנת
1946 שימש כאחראי לפעולת הארגון וראש משלחת „המוסד". פעיל ב-
מוסדות התנועה הקיבוצית.

CONTENTS

BEACON

	PAGE
Facing Contemporary Events	7
Moshe Kol	
PROBE AND CRITICISM	
Problems in Teaching the Holocaust	15
Gideon Hausner	
Holocaust Survivors — Unique Outlines	20
Dr. David Shaari	
On Man in the Holocaust	45
J. Weitz	
IN THE DAYS OF HOLOCAUST AND UPRISING	
Poles — Jews Relations During the War	53
Dr. Joseph Karmish	
The Zionist Underground in Lithuania During the Soviet Rule	99
Dr. Dov Levin	
DURING THE WAR AND AFTER	
The Big Flight from Poland	125
Johanan Cohen	
The Diary of the Maapilim Ship "Knesset Israel"	158
Itzhak Artzi	
Back to the Valley of Tears	185
Dr. Moshe Bejski	
On Polish Soil	189
Michael Itzhaki	
ON HOLOCAUST LITERATURE	
Redeemed From the Enemy — On a New Book by S. Avri	193
Alexander Spiegelblat	
A Letter to My Grandson	195
Alexander Donat	
The Dance Macabre	202
Dolly Kotz-Friedler	
PERSONALITIES	
In Memory of Arie Shatz of Blessed Memory	211
Aharon Mazia	
Zvi (Gouri) Oros — In Memoriam	216
Jehuda Talmi	
LIST OF CONTRIBUTORS TO THIS ISSUE	220

Editor: S. Meiri

Editorial Board Secretary: M. Virt

Editorial Board: M. Kol, M. Virt, S. Meiri

Massuah, Tel-Aviv, 48, King George St., Israel.

All Rights Reserved

Printed: Parnet, Hapoel Hamizrahi Press

M A S S U A H
A YEARBOOK ON THE
HOLOCAUST AND HEROISM

No. 7

April 1979